

Tomasz Kołomański

KULTURA CHIRIBAYA Z DOLINY TAMBO

Warszawa 2018

Tomasz Kołomański

**KULTURA CHIRIBAYA
Z DOLINY TAMBO**

Warszawa 2018

© Tomasz Kołomański

Recenzent: Józef Szykuliński

Redakcja: Danuta Kołomańska-Kozioł

Tłumaczenie angielskie: Michał Bieniada

Projekt okładki: Bożena Szydlik, Tomasz Kołomański

Skład i łamanie: OMIKRON Sp. z o.o.
www.omikron.net.pl

Publikacja współfinansowana ze środków Fundacji Ochrony Krajobrazu

ISBN: 978-83-951483-0-9

Druk i oprawa: Drukarnia Janusz Bieszczad, Warszawa, ul. Moszczenicka 2

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	5
ROZDZIAŁ I. Środowisko geograficzne	9
1. Strefa wybrzeża (<i>chala</i>)	11
2. Strefa <i>yunga</i>	13
3. Dolina Tambo	14
4. Dolina Osmore	14
ROZDZIAŁ II. Historia badań	15
1. Wydzielenie i badania nad kulturą chiribaya	15
ROZDZIAŁ III. Zagadnienie periodyzacji	21
ROZDZIAŁ IV. Costa Extremo Sur w kontekście rozwoju kulturowego Andów Centralnych	23
1. Epoka preceramiczna	23
2. Epoka ceramiczna	27
ROZDZIAŁ V. Projekt Tambo a zagadnienie ekspansji kultury chiribaya	43
1. Konstrukcje grobowe oraz sposób chowania zmarłych	46
2. <i>Fardo</i> i jego wyposażenie	48
3. Materiał kostny	48
4. Analiza kontekstów sepulkralnych	50
ROZDZIAŁ VI. Typologia naczyń kultury chiribaya	55
1. Typologia form	55
2. Analiza stylistyczno-typologiczna ornamentyki malarskiej	64
ROZDZIAŁ VII. Zagadnienie przynależności kulturowej i interpretacji stylistycznej naczyń o specyficznej formie i ornamentyce	79
1. Wyroby o nietypowej ornamentyce antropo- i zoomorficznej	79
2. Naczynia atypowe	82
3. Importy	85
4. Naśladownictwa	87
5. Obce formy	87
6. Zapożyczenia w ikonografii	87

ROZDZIAŁ VIII. Interregionalne studium porównawcze	91
1. Analiza formalno-stylistyczna ceramiki z El Pino	91
2. Analiza formalno-stylistyczna materiału ze stanowisk w zlewisku Osmore	91
3. Częstotliwość występowania poszczególnych form ceramicznych na stanowiskach obszaru kulturowego chiribaya	97
4. Wnioski dotyczące materiałów chiribaya	118
ROZDZIAŁ IX. Obraz społeczności chiribaya w świetle dotychczasowych badań	127
1. Zagadnienie genezy	127
2. Problem chronologii	129
3. Zasięg geograficzny oddziaływania kultury chiribaya	132
4. Społeczeństwo chiribaya oraz sposób jego funkcjonowania	133
5. Chowanie zmarłych	137
6. Wytwórczość rękodzielnicza	143
7. Wymiana handlowa	153
8. Zagadnienie relacji interkulturowych	154
9. Problem tzw. kultury maytas-chiribaya	159
10. Upadek kultury chiribaya	160
Wnioski końcowe	161
Chiribaya Culture from The Tambo Valley	165
Plany, rzuty, profile – badania Projektu Tambo na stanowisku El Pino w latach 2008–2012	169
Inwentarze grobowe – badania Projektu Tambo na stanowisku El Pino w latach 2008–2012	183
Dokumentacja fotograficzna wybranych elementów wyposażenia grobowego – badania Projektu Tambo na stanowisku El Pino w latach 2008–2012	197
Dokumentacja fotograficzna wybranych naczyń wykorzystanych przy opracowaniu typologii formalno-stylistycznej ceramiki chiribaya – badania Projektu Tambo w latach 2008–2010.	257
Bibliografia	313
Spis rycin i wykresów	324

WSTĘP

Początki badań archeologicznych w Peru sięgają ostatnich dekad XIX wieku, natomiast ich gwałtowny rozwój przypada już na wiek XX i kontynuowany jest do dnia dzisiejszego. W tym to okresie niewspółmiernie wzrosła nasza wiedza o przeszłości tego obszaru, czego widocznym efektem są liczne publikacje, zarówno naukowe jak i te o charakterze popularyzatorskim. Nie zmienia to jednak faktu, że stan badań w poszczególnych regionach kraju, a tym samym stan naszej wiedzy na temat ich przeszłości, jest bardzo zróżnicowany.

Pomijając tutaj słabo rozpoznany obszar Amazonii oraz wschodnich stoków masywu Andów (tzw. Andy Amazońskie), za niezwykle ważny region, gdzie nasza wiedza na temat jego prekolumbijskiej przeszłości jest bardzo niedostateczna, należy niewątpliwie uznać najbardziej południową część obecnej Republiki Peru. Tak więc, tereny leżące na południowych krańcach kraju, w obrębie departamentów Arequipa, Moquegua i Tacna. Regionu, który w literaturze fachowej określanymi jest mianem Extremum Południowego (z hiszp. *Costa Extremo Sur*).

Nie wnikając w przyczynę tego zjawiska, a zarazem uznając olbrzymie zasługi całej plejady badaczy, którzy już od czasów Maxa Uhlego (1919) prowadzą prace na obszarze wymienionych departamentów, należy stwierdzić, że znaczące luki badawcze odnotowujemy w głównej mierze w odniesieniu do przedziału czasowego od VI do końca XV wieku naszej ery. Tak więc, dotyczą one niezwykle istotnego w archeologii południowych krańców Peru (*Costa Extremo Sur*) odcinka dziejów zapoczątkowanego ekspansją kolonizacyjną cywilizacji Tiahuanaco, a kończącego się wraz z ukonstytuowaniem się na tych terenach imperium *Tahuantinsuyu*; państwa Inków.

Niniejsze opracowanie poświęcone jest właśnie temu okresowi, koncentrując się w głównej mierze na problematyce genezy rozwoju i zaniku kultury chiribaya, której materiały stanowią jeden z najbardziej charakterystycznych elementów przebogatej mozaiki kulturowej obserwowanej w najbardziej południowej części peruwiańskiej strefy wybrzeża. A więc obszaru obejmującego zarówno linię brzegową oceanu, jak i porozcinane dolinami rzecznyymi zachodnie stoki masywu Andów.

Oddana do rąk czytelnika książka w pierwszym rzędzie koncentruje się na wnikliwej analizie ceramiki wymienionej kultury. A jej celem jest zdefiniowanie podstawowych cech, a równocześnie uchwycenie różnic regionalnych wyrażających się zarówno w technologii wytwórczej, specyficznej ornamentyce, jak i też częstotliwości występowania – w aspekcie czasowym i przestrzennym – poszczególnych form naczyń. Oczekuje się, że nowe ustalenia w tym zakresie stanowiąc będą podstawę do ogólniejszych wniosków na temat rozwoju kulturowego na południowych krańcach Peru, w przełomowym okresie horyzontu środkowego i późnego okresu przejściowego. Ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju kulturowego obszarów objętych ekspansją kultury chiribaya.

Przy czym, punktem wyjściowym analizy wyrobów ceramicznych chiribaya będzie opracowanie precyzyjnej typologii wyrobów ceramicznych, jak również klasyfikacji występujących na naczyniach motywów ornamentacyjnych, w głównej mierze ornamentyki malarskiej.

Przedstawione tu opracowanie ma niewątpliwie charakter prekursorski. Wynika to z faktu, że analizą, w przeważającej większości, zosta-

ną objęte materiały, które do chwili obecnej nie zostały opublikowane. Pochodzą one zarówno z kolekcji prywatnych jak i muzealnych. Pewna ich część znalazła się w posiadaniu instytucji muzealnych jako darowizny oraz dostała się tam w wyniku konfiskat dokonanych przez peruwiańskie służby archeologiczne. Jednakże większość analizowanego materiału stanowią zabytki pozyskane w trakcie prac wykopaliskowych realizowanych w ramach dużych międzynarodowych projektów badawczych.

Podstawowe znaczenie dla planowanych analiz porównawczych mają niewątpliwie przebogate i doskonale udokumentowane, materiały kultury chiribaya, pozyskane przez Misję Archeologiczną Uniwersytetu Wrocławskiego w trakcie badań w Peru, a obecnie przechowywane w magazynach Muzeum Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie.

Materiały te pochodzą z realizowanego w latach 2008–2012 na obszarze dorzecza Tambo interdyscyplinarnego projektu badawczego o nazwie Projekt Tambo, będącego zadaniem badawczym 7 Programu Ramowego Unii Europejskiej i wspieranego finansowo przez polskie Ministerstwo Nauki i Dziedzictwa Narodowego. Autor miał zaszczyt uczestniczyć w badaniach wspomnianego projektu, jednocześnie kierując pracami wykopaliskowymi na stanowiskach kultury chiribaya, zlokalizowanych w delcie rzeki Tambo.

Niniejsza książka ma charakter „klasycznej” naukowej publikacji archeologicznej. Autor ukazuje historię badań archeologicznych na tym terenie, charakteryzuje jego środowisko geograficzne, jak również rozwój kulturowy tej części Peru. W dalszej kolejności przeprowadza studia nad ceramiką chiribaya z północnych rubieży tej kultury (dolina Tambo), aby następnie porównać ją z najlepiej rozpoznanymi kontekstami kulturowymi zarejestrowanymi w dolinie Osmore, a więc na obszarze macierzystym kultury chiribaya. W celu precyzyjnej wizualizacji problematyki i analizowanych materiałów, całość jest bogato ilustrowana wykresami, mapkami regionu, planami oraz zdjęciami stanowisk, a także rysunkami kontekstów kulturowych oraz poszczególnych zabytków.

W celu precyzyjnego przekazu informacji, autor stosuje nomenklaturę fachową stosowaną

w archeologii europejskiej (np. kultura archeologiczna), jednakże wzbogaconą określeniami specyficznymi dla archeologii Nowego Świata, jak w przypadku stosowanego powszechnie pojęcia *estilo* (styl) określającego grupę zabytków – głównie ceramiki – o podobnej proveniencji czasowo-przestrzennej i prezentujących podobne cechy formalno- stylistyczne.

W trosce o jasność tekstu w pracy zachowano też oryginalne hiszpańskojęzyczne określenia terminów geograficznych (np. *Costa Extremo Sur*) lub terminologii związanej z nazewnictwem materiału zabytkowego (np. *olla pato*). Jednakże taka sytuacja dotyczy jedynie tych pojęć, które nie mają swych odpowiedników w języku polskim, są trudno przetłumaczalne, przyjęły się powszechnie w fachowej literaturze światowej, albo określają zachowania lub zwyczaje, które nie są obecne w polskim kontekście społeczno-kulturowym. Każdy z obco brzmiących terminów został wyjaśniony w tekście lub w stosownym przypisie, tak aby był zrozumiały dla czytelnika.

W tym miejscu autor pragnie wyrazić najgorętsze podziękowania wszystkim osobom i instytucjom, które okazały mi pomoc podczas gromadzenia materiałów oraz ich analizy.

W pierwszym rzędzie pragnę podziękować dyrektorowi Projektu Tambo profesorowi Uniwersytetu Wrocławskiego, a jednocześnie profesorowi Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie dr hab. Józefowi Szykulskiemu za udostępnienie materiałów niezbędnych do przeprowadzenia analiz porównawczych, jak również za pomoc merytoryczną w trakcie opracowywania materiałów.

Słowa wdzięczności należą się również prof. dr hab. Karolowi Piaseckiemu z Uniwersytetu Szczecińskiego za analizę materiału osteologicznego, prof. dr hab. Aleksandrowi Posern-Zielińskiemu z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie za niezwykle cenne wskazówki przekazane na etapie opracowywania materiałów i formułowania ostatecznych wniosków, jak również prof. dr hab. Janowi Burdukiewiczowi z Uniwersytetu Wrocławskiego, prof. dr Krzysztofowi Makowskiemu z Papieskiego Uniwersytetu Katolickiego w Limie, a także koodyrektorowi Projektu Tam-

bo dr Augustowi Belan Franco z Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie za wiele poświęconego mi czasu i służenie swą bogatą wiedzą zarówno w trakcie prac wykopaliskowych i laboratoryjnych w Peru, jak również podczas finalnych, syntetycznych, analiz.

W tym miejscu chciałbym podziękować również Pani dyrektor Muzeum Chiribaya w Arequipie, archeolog Rocío Tejadzie Lewis, której wiedza, doświadczenie, sumienność i pasja były nieodzowne na wielu etapach powstawania pracy. Bez jej nieocenionej pomocy i wielkiego zaangażowania pełna realizacja wszystkich zamierzeń badawczych nie zostałaby sfinalizowana.

Wyrażam również głęboką wdzięczność wszystkim badaczom, którzy udostępni mi do analiz materiał zabytkowy pochodzący z kierowanych przez siebie badań. W pierwszym rzędzie mam tu na myśli dr Rómulo Pari Flores z Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie oraz archeologa lic. Gerardo Carpio Díaza, obecnego burmistrza miasta Algarrobal w dolinie Osmore.

Dziękuję również placówkom muzealnym za udostępnienie mi przechowywanych materiałów kultury chiribaya i umożliwienie przeprowadzenia niezbędnych analiz. W pierwszym rzędzie należy tutaj wymienić: Muzeum Chiribaya w Arequipie, Muzeum Archeologiczne Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie, Centrum Mallqui w Ilo, Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo, Muzeum Contisuyo w Moquegua, Muzeum Miejskie w Mollendo. Podziękowanie należy się także prywatnym kolekcjonerom Mario Alvarado i José Jimenezowi za udostępnienie mi swych bogatych zbiorów.

W trakcie żmudnego procesu gromadzenia materiałów, ich opracowywania, a później dochodzenia do konkluzji, a zatem przez cały czas powstawania niniejszej książki, wielkim wsparciem oraz słowami otuchy obdarzali mnie żona,

rodzice oraz siostra, za co bardzo im wszystkim dziękuję.

Słowa wdzięczności kieruję do wielu osób, które wielokrotnie udzielały mi wartościowych wskazówek dzieląc się swym bogatym doświadczeniem oraz z życzliwą wyrozumiałością służyły pomocą w czasie muzealnych analiz, są to przede wszystkim: dyrektor Muzeum Miejskiego w Mollendo archeolog Alberto Chavez Jara, lic. Luis Gonzales Peñaranda i lic. Verónica Santa Cruz z Narodowego Instytutu Kultury w Moquegua, dyrektor Muzeum Contisuyo w Moquegua lic. Antonio Oquiche Hernani oraz jego współpracownicy lic. Patricia Palacios i lic. Yamilex Tejada. Ponadto dyrektor Centrum Badań Archeologicznych w Arequipie (CIARQ) lic. Augusto Cardona Rosas oraz jego małżonka lic. Erika Simborth Lozada, a także lic. Ana Miranda Quispe z Narodowego Instytutu Kultury w Arequipie, lic. Adán Umire Álvarez z Uniwersytetu Tarapacá-Północnego Uniwersytetu Katolickiego w Arica (Chile), mgr Sergio Barraza Lescano i mgr María del Carmen Vega Dulanto z Papieskiego Uniwersytetu Katolickiego w Limie, jak również dr Krzysztof Tunia z Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie i antropolog dr Maurycy Stanaszek z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

W tym gronie pragnę również wymienić nieocenioną rysowniczkę Panią mgr Teresę Demidziuk z Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu oraz koleżanki i kolegów biorących udział w pracach Projektu Tambo: mgr Zenona Hendla z Muzeum Archeologiczno-Historycznego w Głogowie, mgr Karolinę Krajewską z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, mgr Darię Rosińską oraz pracujących w południowym Peru archeologów z Arequipy lic. Richarda Ochoa Peña i lic. Luisa Díaza Rodrigueza. Wszystkim serdecznie dziękuję.

Rozdział I.

ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

Ciągnący się na przestrzeni blisko 9 tysięcy kilometrów i mający szerokość do 800 kilometrów, łańcuch Andów, *la gran Cordillera de los Andes*, jest najdłuższym masywem górskim naszego globu, tworząc jednocześnie „kręgosłup” Ameryki Południowej (ryc. 1). Dzieli on kontynent na dwa nierówne pod względem wielkości obszary: wschodni należący do zlewiska Atlantyku oraz zachodni, którego system fluwialny odprowadza wody do Pacyfiku.

Ryc. 1. Masyw Andów na pograniczu peruwiańsko-chilijskim (fot. T. Kołomański).

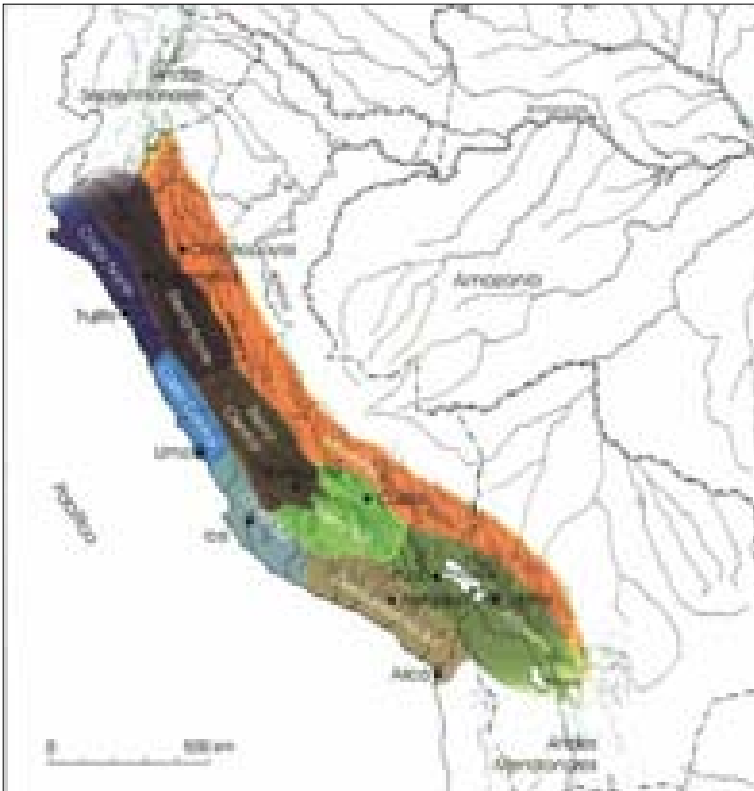
Sam masyw Andów wraz z przyległą strefą wybrzeża Pacyfiku, a w północnej części również Morza Karaibskiego, tworzy specyficzną jednostkę geograficzno-kulturową określaną mianem Regionu Andyjskiego. W jego obrębie wydzielamy Andy Północne (*Andes Septentrionales*) obejmujące terytorium dzisiejszej Kolumbii, Ekwadoru oraz północno-zachodniej Wenezueli, Andy Centralne (*Andes Centrales*), do których zalicza się terytorium dzisiejszego Peru, zachodniej Boliwii i północnego Chile (tzw. *Norte Chico*) oraz Andy Południowe (*An-*

Ryc. 2. Podział Regionu Andyjskiego (rys. D. Święcka na podstawie Kauffmann Doig 2002).

des Meridionales) obejmujące zachodnią Argentynę, jak również Chile bez jego najbardziej północnej części (Bennett i Bird 1949) (ryc. 2).

Na terytorium dzisiejszego Peru mieszczącego się w granicach Andów Centralnych wydziela się wybrzeże (*costa*) oraz góry (*sierra*). Góry dzielimy na Góry Północne (*Sierra Norte*), Góry Centralne (*Sierra Central*) oraz Góry Południowe (*Sierra Sur*). Na terenie tych ostatnich znajduje się również Altiplano. Jest to rozległy, bo liczący sobie około 170 tys. km² i zlokalizowany na wysokości 3300–3800 m n.p.m.

Ryc. 3. Podział Andów Centralnych (wg Szykulski 2010a).

bezodpływowy płaskowyż, w którego północnej części położone jest słynne jezioro Titicaca o powierzchni blisko 8.5 tys. km². Natomiast w centralnej części Altiplano znajduje się słone jezioro Poopó, a dalej na południe Salar de Uyuni.

W obrębie wybrzeża wydzielamy Wybrzeże Północne (*Costa Norte*), Wybrzeże Centralne (*Costa Central*), Wybrzeże Południowe (*Costa Sur*) oraz Ekstremum Wybrzeża Południowego (*Costa Extremo Sur*), na terenie którego odnotowujemy pozostałości kulturowe będące przedmiotem niniejszego opracowania (ryc. 3).

Costa Extremo Sur jest najbardziej na południe wysuniętym obszarem Peru. Od zachodu definiuje go linia brzegowa Pacyfiku. Od wschodu i północnego wschodu jego zasięg wyznacza wododział pomiędzy zlewiskiem jeziora Titicaca na Altiplano a dolinami rzecznyymi spływającymi z zachodnich stoków Andów do Pacyfiku, tzw. *valles occidentales*. Na północny granicę wymienionego obszaru wyznacza niewielka dolina okresowej rzeki Chaparra, która uchodzi do Pacyfiku na południe od Chala. W kierunku południowym Costa Extremo Sur dochodzi do granicy peruwiańsko-chilijskiej. Przy czym, bardziej zasadnym wydaje

się jednak zdefiniowanie południowego krańca Costa Extremo Sur na dolinie rzeki Camarones w północnym Chile. Wynika to z faktu, iż jest to najbardziej na południe wysunięta dolina rzeczna typu peruwiańskiego o kontekstach kulturowych wykazujących silne powiązania z materiałami występującymi bardziej na północy (Szykulski 2005).

Należy w tym miejscu dodać, że zgodnie z aktualnie obowiązującym podziałem administracyjnym Republiki Peru, Costa Extremo Sur obejmuje departamenty Arequipa, Moquegua oraz Tacna¹.

W granicach Costa Extremo Sur występują wszystkie zdefiniowane dla Andów Centralnych piętra wysokościowe wykazujące się odmiennymi uwarunkowaniami ekologiczno-klimatycznymi i tym samym odmienną szatą roślinną. Powszechnie obowiązującą definicję poszczególnych pięter

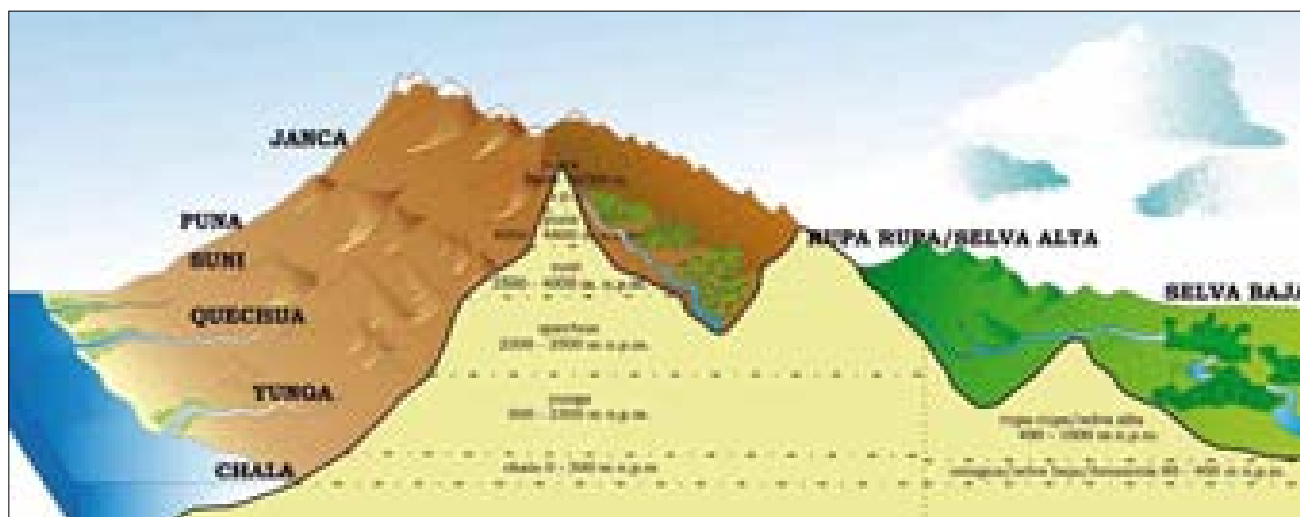
wysokościowych sformułował Javier Pulgar Vidal (1987) wydzielając (ryc. 4):

1. wybrzeże/*chala* (0–500 m n.p.m.);
2. *yunga* (500–2300 m n.p.m.);
3. *quechua* (2300–3500 m n.p.m.);
4. *suní* (3500–4000 m n.p.m.);
5. *puna* (4000–4800 m n.p.m.);
6. *janca* (4800–6768 m n.p.m.)²;
7. *rupa-rupa/selva alta* (400–1000 m n.p.m.);
8. *omagua/selva baja/Amazonia* (80–400 m n.p.m.).

Należy podkreślić, że konteksty kulturowe będące przedmiotem niniejszego opracowania w przeważającej mierze występują w granicach dwóch pierwszych stref wysokościowych, tzn. na wybrzeżu (*chala*) oraz w leżącej powyżej *yunga*. Z tego też względu wymagają one nieco szerszego omówienia. Dotyczy to również dolin rzek Tambo i Osmore, skąd pozyskano materiał stanowiący punkt wyjściowy do interregionalnego studium porównawczego.

¹ W Peru obowiązuje trójstopniowy podział administracyjny na departamenty, prowincje i dystrykty.

² Granicę wysokości tego regionu określa najwyższy szczyt Peru Nevado Huascarán.

Ryc. 4. Poszczególne piętra wysokościowe obszaru Andów Centralnych (rys. J. Rądkowska).

1. Strefa wybrzeża (*chala*)

Etymologii słowa „*chala*” należy prawdopodobnie szukać w indiańskich językach *quechua*³ i *aymara*⁴. Oznacza ono: „zwarte przykrycie”, „mgłę”, „suchą, piaszczystą i bezludną ziemię”, „żwir”, „piasek” (Pulgar Vidal 1987).

Należy pamiętać, iż część pasa wybrzeża Costa Extremo Sur to północne krańce Atakamy, najsuchszej pustyni świata, która rozciąga się na terytorium wybrzeża północnego Chile i południowego Peru, obejmując obszar 105 tys. km². Roczna suma opadów nie przekracza tutaj 100 mm, przy czym w niektórych regionach deszczu nie było od ponad 300 lat (Sagaris 2000).

Na terenie Costa Extremo Sur szerokość wybrzeża dochodzi do 40 km. Umowna granica tej strefy znajduje się na wysokości około 500 m n.p.m. (ryc. 4). Odpowiada to uśrednionemu pułapowi występowania w okresie od maja do grudnia gęstej mgły, która zasadniczo nie pojawia się na wyżej położonych obszarach. Według opinii niektórych badaczy granicę strefy wybrzeża wyznacza zasięg występowania wielkich kaktusów

z rodzaju San Pedro (*Echinopsis*), które w północnym i środkowym Peru pojawiają się już od wysokości powyżej 500 m n.p.m., natomiast na terenie Costa Extremo Sur dopiero od wysokości około 1400 m n.p.m. (Szykulski 2010a).

Najbardziej charakterystycznym elementem wybrzeża południowych krańców Peru jest, biegnący równoległe do linii brzegowej oceanu, poprzecinany suchymi kanionami i szeroki na 10–20 km, pas wzniesień zwany Kordyliera Wybrzeżną (*Cordillera de la Costa*), której wierzchołki sięgają do ponad 500 m n.p.m. Natomiast w głębi lądu ich wysokość niejednokrotnie przekracza 1000 m n.p.m.

Na stokach Kordyliery znajdują się oazy mgielne zwane *lomas*. Są to miejsca, gdzie nad ranem skrapla się para wodna, co umożliwia rozwój roślinności. Tylko sporadycznie *lomas* dochodzą do samej linii brzegowej. W większości są one oddzielone od Pacyfiku liczącą sobie około 1.5 km, pociętą licznymi wąwozami, linią teras nadmorskich wynoszących się na wysokość około 300–400 m n.p.m.

Bardziej na wschód od *lomas*, na wysokości około 500 m n.p.m. rozciąga się obszar poprzecinany dolinami rzek (tzw. *valles occidentales*) spływających z zachodnich stoków Andów. Dla dolin charakterystycznym jest V-kształtna forma w górnym i środkowym biegu rzeki oraz występowanie rozległych obszarów teras nadrzecznych w ich dolnych biegach i delt u ujścia do Pacyfiku (ryc. 18). Przykładem tego rodzaju „klasycznego” układu jest właśnie dolina rzeki

³ Grupa językowa *quechua*. Pierwotnie występująca w centralnej i północnej części Peru. Język ten został rozpowszechniony przez Inków w wyniku podbojów. W okresie kolonialnym do jego ekspansji przyczynili się misjonarze używający *quechua* jako *lingua franca*. Obecnie występuje on na terenie Kolumbii, Ekwadoru, Peru, Boliwii i Argentyny (Adelaar 2004).

⁴ Grupa językowa *aymara*. Pierwotnie występująca w południowej części Peru, głównie w regionie Ayacucho oraz Cusco (Adelaar 2004).

Tambo zlokalizowana na pograniczu departamentów Arequipa i Moquegua.

Należy w tym miejscu dodać, że większość rzek regionu ma charakter okresowy i jedynie największe z nich wiodą wodę przez cały rok. Wówczas największy przepływ wody występuje w okresie, gdy w górach panuje pora deszczowa, trwająca od grudnia do końca marca.

Panujące na całym wybrzeżu warunki klimatyczne są wynikiem oddziaływania zimnego Prądu Humboldta zwanego również Prądem Peruwiańskim, który płynąc w kierunku północnym, obmywa wybrzeże Chile oraz Peru, odbijając na wysokości półwyspu Piura na zachód w głąb Pacyfiku. Oddziaływanie zimnych mas wodnych Prądu Humboldta powoduje wysuszenie wybrzeża i ochładzanie klimatu. W wyniku tego na całym obszarze panują warunki pustynne.

Pustynia peruwiańsko-chilijska rozciąga się od 4°S w północno zachodnim Peru do 30°S w północno centralnym Chile. Z uwagi na panujące tu warunki temperatury powietrza i wody są znacznie niższe od średniej światowej, odnotowywanej na tej samej szerokości geograficznej. I tak, średnia temperatura roczna nie przekracza tutaj 20° C, natomiast temperatura wody w oceanie waha się w granicach od 15° do 16° C (Pulgar Vidal 1987).

W okresie od maja do grudnia duże partie wybrzeża spowite są chmurami. Jest to spowodowane faktem, że gorące, a zarazem wilgotne równikowe masy powietrza nawiewane znad oceanu kumulują się, tworząc chmury i mgłę przykrywającą wybrzeże do wysokości około 500 m n.p.m. W wyższych partiach, na obszarze *lomas*, jest to mgła bardzo wilgotna, *garúa*, która skrapla się na powierzchni, umożliwiając vegetację roślin, skutkiem czego, w wielu miejscach pustynny krajobraz zmienia się w bujnie kwitnące łąki. Powodowało to, że właśnie *lomas*, obok dolin rzecznych, były strefą intensywnego osadnictwa.

Na skutek postępujących w ostatnim okresie zmian klimatycznych większość dawnych *lomas* jest obecnie zupełnie wyjąłowiona.

Garúa przyczynia się do powstania zjawiska inwersji polegającego na tym, że temperatura powietrza na wybrzeżu jest niższa niż na większej wysokości. Utrudnia to powstawanie deszczu w tym regionie. Tym samym suma

opadów w skali rocznej nie przekracza 100 mm. Natomiast obszar wybrzeża leżący na wschód od *lomas* ma klimat jeszcze bardziej suchy, wegetacja szybko zamiera, a czasami nie ma jej w ogóle (Pulgar Vidal 1987).

Najpowszechniejszymi drzewami gdzieś występującymi do dnia dzisiejszego są niezwykle odporne na niesprzyjające warunki atmosferyczne algarrobo (*Prosopis juliflora*) dawniej nazywane również guarano oraz huarango (*Acacia huarango*). Licznie występują także różne gatunki traw i krzewów. Brzegi rzek porasta trzcina (*Gynerium sp.*) oraz sitowie (*Scirpus sp.*) (Kauffmann Doig 2002).

Należy podkreślić, że Prąd Humboldta niesie ze sobą dużą ilość kryła, głównego pożywienia większych organizmów morskich. Skutkuje to niespotykaną gdzie indziej różnorodnością gatunków mięczaków, skorupiaków, ryb, ssaków morskich, ptactwa wodnego. Bogactwo fauny morskiej było tym czynnikiem, który wpływał na osiedlanie się w tym regionie grup ludzkich.

Wśród najliczniej występujących gatunków ryb należy wymienić anchowetę (*Engraulis ringens*), sardynkę (*Sardinops sagax*), tuńczyka (*Thunnus albacares*), makrelę (*Scomber japonicus peruanus*). One z kolei są pokarmem dla powietrznych myśliwych takich jak: kormoran peruwiański (*Phalacrocorax bougainvillii*), pelikan chilijski (*Pelecanus thagus*), albatros wędrowny (*Diomedea exulans*), głupek peruwiański (*Sula variegata*) oraz dużych ssaków morskich: kotika południowoamerykańskiego (*Arctocephalus australis*) lub uchutki patagońskiej (wilka morskiego) (*Otaria flavescens*) (Kauffmann Doig 2002).

Olbrzymi wpływ na rozwój społeczeństw prekolumbijskiego Peru miało periodyczne występowanie fenomenu El Niño. Jest to anomalia klimatyczna dotycząca całego rejonu Pacyfiku w odstępie 5–7 lat. Ulega wówczas zmianie układ wiatrów i prądów oceanicznych. Powoduje to z kolei podnoszenie się temperatury wód przybrzeżnych i katastrofalne opady deszczu w Andach. Ich efektem są gigantyczne powodzie i lawiny błotne. Rosną wówczas również temperatury powietrza, wskutek czego topnieją górskie lodowce i zmniejszaniu ulegają pokrywy śnieżne, których równomierne w normal-

nych warunkach topnienie w ciągu roku zapewniało dopływ wody do andyjskich rzek.

Zjawiska te miały dramatyczne skutki dla grup ludzkich żyjących w pasie wybrzeża. Ocieplenie wód powodowało obumarcie planktonu. W związku z tym dochodziło do wyginięcia lub migracji większych organizmów morskich w inne rejony, co oznaczało klęskę głodu dla miejscowej ludności. Do tego potężne lawiny błotne, efekt ulewnych opadów niszczyły osady ludzkie, uprawy i systemy irygacyjne (Caviedes 2001). Ten dramatyczny ciąg wydarzeń wielokrotnie w historii stawał się przyczyną upadku kultur oraz cywilizacji prekolumbijskiego Peru.

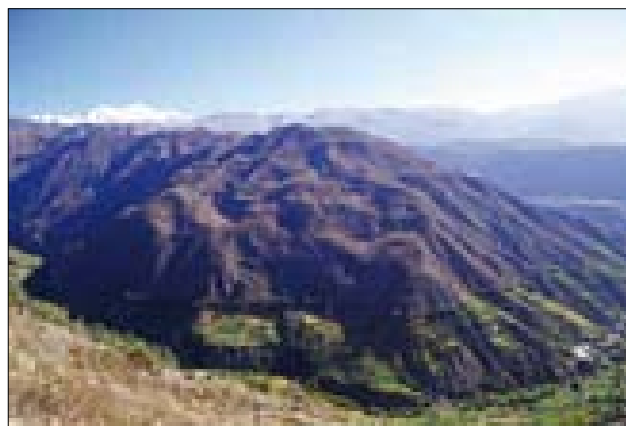
2. Strefa *yunga*

Słowo „*yunga*” w *quechua* oznacza „gorącą dolinę” (Pulgar Vidal 1987). Występuje ona zarówno na wschodnich stokach Andów (*Yunga Fluvial*), jak i na jej stokach zachodnich, gdzie określana jest jako *Yunga Marítima*. Jej granice zamykają się pomiędzy 500 a 2300 m n.p.m. (ryc. 4). Charakterystycznym elementem krajobrazu są strome, głębokie i kręte doliny rzeczne biegnące z wyższych partii górskich (*valles occidentales*), rozdzielane od siebie wysokimi wzgórzami oraz półpustynnymi płaskowyżami. W związku z ukształtowaniem terenu wegetacja skupia się głównie w obrębie dna poszczególnych dolin (ryc. 5).

Yunga charakteryzuje się gorącym i tropikalnym klimatem. Do tej wysokości nie dociera pojawiająca się na wybrzeżu w okresie od maja do grudnia mgła. W strefie tej, podobnie jak na całym obszarze gór, występuje – nieodnotowywana na wybrzeżu – pora deszczowa, która przypada na okres od grudnia do końca marca. Opady sięgają 300 mm w skali roku.

Średnia temperatura dzienna w tym regionie wynosi 20–27°C. Nocą temperatura znacznie spada, do czego przyczynia się również wiatr wiejący z wyżej położonych obszarów. Jednocześnie stosunkowo niewielka wilgotność w dzień zwiększa się znacznie w ciągu nocy (Pulgar Vidal 1987).

W strefie *yunga* z rzadka występują lasy, które na tej wysokości są stosunkowo młode. Tworzą je przede wszystkim, pochodzące z Australii drzewa eukaliptusa (*Eucalyptus sp.*), które upowszechniły się na obszarze Ameryki Połu-

Ryc. 5. Krajobraz doliny rzecznej w strefie *yunga* z widocznymi terasami uprawnymi. Prowincja Castilla, departament Arequipa (fot. T. Kołomański).

dniowej dopiero w XIX i XX wieku. Rodzimym drzewem jest natomiast molle znane też jako „peruwiańskie drzewo pieprzowe” (*Schinus molle*). Nie tworzy ono jednak zwartego kompleksu leśnego. Powszechnie występują też agawy i kaktusy. Pojawiają się również kępy trawy ichu (*Stipa ichu*) (Kauffmann Doig 2002).

Całą strefę *yunga* zamieszkują liczne gatunki ptaków, m.in.: kondor olbrzymi (*Vultur gryphus*), sokół wędrowny (*Falco peregrinus*), puchacz wirginijski (*Bubo virginianus*), magelanka andyjska (*Chloephaga melanoptera*), jaskółka (*Hirundo rustica*), koliber (*Florisuca mellivota*). Wśród dużych ssaków trzeba wymienić guanako (*Lama guanicoe*), lamę (*Lama glama*)⁵, wigonia (*Vicugna vicugna*), alpaka (*Lama pacos*), taruka (*Hippocamelus antisensis*) oraz jelenia andyjskiego (*Odocoileus virginianus*). Świat gryzoni reprezentuje świnka morska (*Cavia porcellus*) i szynszyla (*Lagidium peruanum*). Natomiast duże koty drapieżne reprezentowane są przez surillo andyjskiego (*Conepatus chinga*) oraz pumę (*Felis concolor*) (Kauffmann Doig 2002).

Osadnictwo ludzkie w tej strefie rozwijało się wzdłuż dolin rzecznych lub w ich bliskim sąsiedztwie. Taka sytuacja spowodowana była zarówno bliskością źródeł wody pitnej, jak również istnieniem tutaj areałów nadających się pod uprawę, które powiększono poprzez budowę systemów irygacyjnych. Obszar, na którym odnotowujemy zjawiska kulturowe będące te-

⁵ Przyjmuje się, że przodkiem lamy jest guanako, natomiast alpaka pochodzi od wigonia.

matem niniejszej pracy, obejmuje doliny rzek Tambo i Osmore.

3. Dolina Tambo

Rzeka Tambo jest jednym z największych cieków wodnych południowych krańców Peru (ryc. 7). Liczy ona około 276 km długości, a jej dorzecze obejmuje obszar około 18.6 tys. km². Za jej źródła uważa się leżące na wysokości ponad 4 tys. m n.p.m. jezioro Jacumarini znajdujące się na granicy departamentów Moquegua i Puno. Z niego wypływa niewielki ciek wodny o tej samej nazwie, który w dalszym swoim biegu zmienia kilkakrotnie nazwę, stając się Tambo po połączeniu rzek Paltiture i Ichuña. Tambo uchodzi do Pacyfiku w pobliżu miejscowości Punta de Bombón, gdzie tworzy rozległą deltę.

Rzeka przecina wszystkie strefy wysokościowe Andów. Na wyżej położonych odcinkach jej dolina jest stroma i głęboka, o charakterystycznym kształcie w formie litery V. Tambo jest jedną z najbardziej obfitych w wodę rzek peruwiańskiego wybrzeża, acz poziom ten waha się okresowo, osiągając największe stany pomiędzy grudniem a kwietniem. W dolnym biegu Tambo, poniżej miejscowości Cocachacra, dolina wyraźnie się rozszerza tworząc u ujścia do Pacyfiku rozległą deltę, w obrębie której występują znaczne nawarstwienia namuliskowe. Ich obecność stwarza doskonałe warunki do rozwoju intensywnego rolnictwa.

Przeważająca część dorzecza Tambo znajduje się w granicach departamentu Moquegua (prowincje Mariscal Nieto oraz General Sánchez Cerro), jedynie jej dolny odcinek przecina departament Arequipa, gdzie w prowincji Islay wpada do Pacyfiku.

4. Dolina Osmore

W porównaniu z leżącą w odległości około 100 km na północny zachód doliną Tambo dolina Osmore jest stosunkowo niewielka (ryc. 7). Nie wyróżnia się ona swoją wielkością nawet na tle małych dolin periodycznych rzek regionu. Jej długość wynosi zaledwie 140 km, a cały obszar dorzecza obejmuje około 3.5 tys. km². Osmore uchodzi do Pacyfiku w obrębie portowego miasta Ilo.

Podobnie jak w przypadku Tambo również i Osmore przecina wszystkie strefy wysokościowe Andów. Jej źródła znajdują się na wysokości 5 tys. m n.p.m. Na tej wysokości topniejące masy śniegowe na zachodnich stokach Andów dają początek rzeczkom Tumilaca, Otorá i Torata, które charakteryzują się wysokimi, stromymi zboczami dolin oraz wąskimi korytami. Na wysokości około 1400 m n.p.m. w najszerszym miejscu doliny, w okolicach miasta Moquegua wymienione cieki wodne łączą się w jedno koryto tworząc Osmore, niekiedy określaną również mianem Moquegua lub Osmore-Moquegua (Szykalski 2005).

Jest to tzw. środkowy odcinek rzeki będący nie tylko najszerszą, ale również najżyźniejszą, a tym samym najbardziej optymalną do działalności rolniczej częścią doliny. W dalszym swoim biegu dolina Osmore tworzy niedostępny, wąski, skalisty i stromy kanion, przy czym na ostatnim 25-kilometrowym odcinku dolina nieco się rozszerza. W niektórych opracowaniach, a także dokumentach kartograficznych, ten odcinek rzeki określany jest jako Ilo.

Osmore na całej swej długości płynie w granicach administracyjnych departamentu Moquegua. Źródła cieków wodnych tworzących dorzecze znajdują się w prowincji Mariscal Nieto, natomiast jej ujście w prowincji Ilo. W przeciwieństwie do Tambo rzeka Osmore, uchodząc do oceanu, nie tworzy rozległej delty (Owen 1998).

Należy zaznaczyć, że na całym obszarze dorzeczy Tambo i Osmore spotykamy świadectwa intensywnej aktywności wulkanicznej i sejsmicznej, która w przeszłości wielokrotnie zmieniała panujące warunki ekologiczne i hydrograficzne w tym rejonie, wpływając jednocześnie na obecność ludzką na tym terenie.

Należy w tym miejscu wspomnieć erupcję wulkanu Huaynaputina z 1600 roku n.e. oraz towarzyszące temu wydarzeniu potężne trzęsienie ziemi. Gruba warstwa pyłu wulkanicznego przykryła wówczas dużą część omawianego obszaru. W roku 1607 dzieła zniszczenia dopełniły lawiny błotne spowodowane przez intensywne deszcze wywołane przez silny El Niño (Barriga 1951; Chávez 1993; Moseley 1998; Szykalski 2010a).

Rozdział II.

HISTORIA BADAŃ

1. Wydzielenie i badania nad kulturą chiribaya

Terminu „chiribaya” użył po raz pierwszy peruwiański archeolog Humberto Ghersi Barrera w roku 1956 w celu określenia charakterystycznego zespołu zabytków występujących na obszarze Costa Extremo Sur. Badacz ten, w oparciu o materiał zabytkowy pozyskany w trakcie realizowanego przez siebie rekonstruksu archeologicznego w okolicach portowego miasta Ilo, zdefiniował główne cechy naczyń chiribaya. W trakcie prowadzonych badań powierzchniowych w rejonie ujścia rzeki Osmore do Pacyfiku Ghersi zlokalizował m.in. stanowisko San Gerónimo, noszące jednocześnie nazwę Boca del Río. Natomiast w wyższych partiach doliny przeprowadził on badania wykopaliskowe na stanowisku Chiribaya Baja (Ghersi 1956).

Kultura chiribaya wzięła swą nazwę od jednej z największych hacjend znajdujących się w dolnej partii doliny rzeki Osmore. Sama etymologia słowa „chiribaya” nie jest do końca wyjaśniona. Znaczna część badaczy twierdzi, że pochodzi ono z jednego z dialektów języka *quechua* i jest określeniem zjawiska atmosferycznego: „chiri” = „zimny wiatr”; „baya” albo „paya” = „stary”, czyli „stary zimny wiatr”. Trzeba w tym miejscu jednakże przypomnieć, że materiały przypisywane kulturze chiribaya zasadniczo koncentrują się na obszarze gdzie według opinii większości badaczy miały zamieszkiwać ludy mówiące językiem *puquina*. Nazwa ta odnosi się do wymarłej grupy lingwistycznej, która swoim zasięgiem obejmowała pierwotnie obszar Altiplano. Sądzi się, że jednym z języków *puquina* posługiwali się również Inkowie.

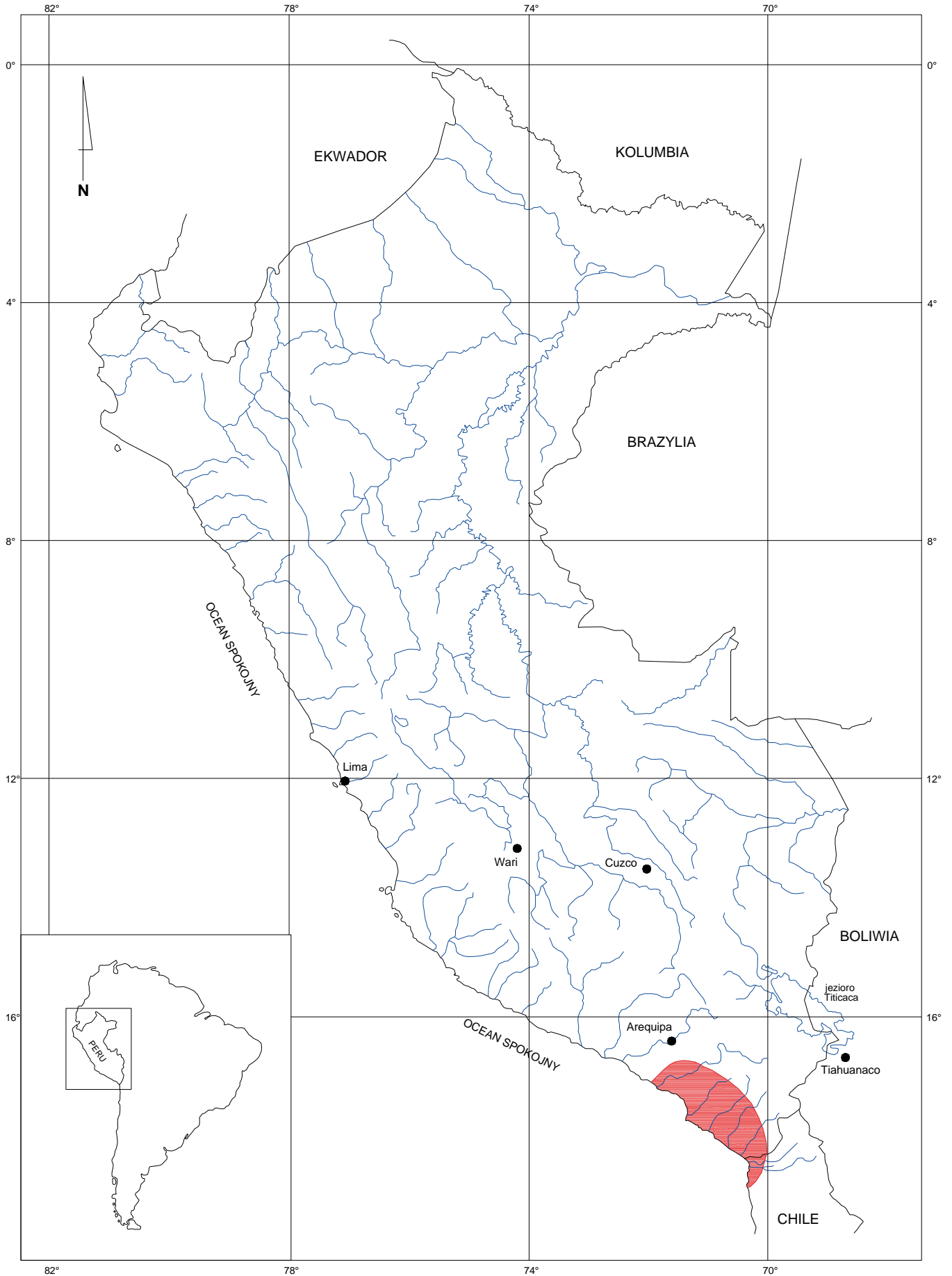
Ostatnimi przedstawicielami mówiącymi *puquina* był lud Urus, jeszcze w 2. połowie XX wieku zamieszkujący tzw. pływające wyspy na jeziorze Titicaca. Za słowa pochodzące z tej grupy językowej przyjmuje się wyrazy posiadające końcówki „baya”, „waya” lub „laque”, zatem również „chiribaya” (Bernedo 1951; Galdos 1984). Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż na obszarze południowego Peru spotyka się jeszcze wiele nazw uważanych za pochodzące z *puquina*, m.in.: Ilubaya, Sabaya, Socabaya, Coalaque, Paralaque, Tumulaca, etc. (Galdos 1984). Pierwotne znaczenie tych słów jest nieznane.

Kultura chiribaya jest jednym z najbardziej fascynujących, a jednocześnie najmniej poznanych zjawisk pradziejowych południowej części prekolumbijskiego Peru. Chcąc prześledzić historię badań nad nią, należy wspomnieć najważniejsze odkrycia oraz przełomowe dla tego procesu wydarzenia.

W następnych latach po odkryciach Humberto Ghersiego badania archeologiczne na stanowiskach nowo zdefiniowanej kultury chiribaya były stosunkowo nieliczne. I tak, w roku 1968 Gary Vescelius zrealizował prospekcję terenową cmentarzyska w Loreto Viejo znajdującego się w dolinie Osmore i uważanego za jedno z ważniejszych stanowisk chiribaya (Umire i Miranda 2001).

Pojedyncze znaleziska przypisywane tej kulturze zarejestrowano również w trakcie prac wykopaliskowych prowadzonych na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku na cmentarzysku Challapampa w Arequipie (Huanqui Hurtado 1970; Szykulski 2010a).

Dopiero począwszy od lat osiemdziesiątych XX wieku ilość projektów badawczych wyraźnie wzrosła. W opublikowanej na ich podstawie

Ryc. 6. Mapa Peru z zaznaczeniem zasięgu kultury chiribaya (oprac. T. Kołomański).

w roku 1981 pracy Augusta Belana Franco pt. „*Chiribaya: Apuntes para el conocimiento de la arqueología surperuana*” zostało zawarte nie tylko podsumowanie dotychczasowych wyników badań nad tą kulturą, ale również podjęta próba określenia jej zasięgu geograficznego (ryc. 6).

Dalsze badania w tym kierunku prowadzone były przez René Santosa Ramireza, który przebadął kilka stanowisk tej kultury znajdujących się w dolnej części doliny Osmore (Owen 1994). Natomiast w roku 1984 Robert Feldman i Luis Watanabe zrealizowali badania wykopaliskowe na stanowisku La Victoria w Moquegua. W zarejestrowanych kontekstach sepulkralnych, obok wyrobów ceramicznych kultury estuquiña znajdowały się również egzemplarze chiribaya (Lozada i Buikstra 2002).

W roku 1985 Charles Stanish (1985) zlokalizował ceramikę tej kultury na stanowisku Porobaya Baja w wysokogórskiej dolinie Otor, wyższej partii doliny Osmore. Ten sam badacz w roku 1990 przeprowadził również badania wykopaliskowe i powierzchniowe na terenie tejże doliny. W toku prac archeologicznych na niewielkim stanowisku Porobaya Chica (P4) położonym na wysokości 1500 m n.p.m. pozyskano dużą ilość ceramiki wymienionej kultury. Pochodziła ona zarówno z kontekstów mieszkalnych, jak i grobowych. Fragmenty ceramiki chiribaya znaleziono także podczas prac w María Cupina znajdującym się na wysokości 1000 m n.p.m. (Stanish 1990a, b).

Należy wyraźnie podkreślić, iż decydujący wpływ na rozwój badań nad kulturą chiribaya miały prace zainaugurowanego w roku 1982 amerykańsko-peruwiańskiego Programu Contisuyo. Jego celem są studia nad rozwojem osadnictwa w dolinie Osmore. Prowadzone w ramach projektu szeroko zakrojone badania powierzchniowe i wykopaliskowe pozwoliły zlokalizować i zinwentaryzować rozległe osady, cmentarzyska, place ceremonialne oraz terasy uprawne wraz z systemami nawadniającymi związane właśnie z tą kulturą (Bawden 1989; Buikstra 1989, 1995; Jessup 1987; Owen 1993; Rice 1985, 1993).

Kolejnym niezwykle ważnym etapem badań osadnictwa chiribaya był rok 1989, kiedy to Jane Buikstra zainicjowała realizację kierowanego

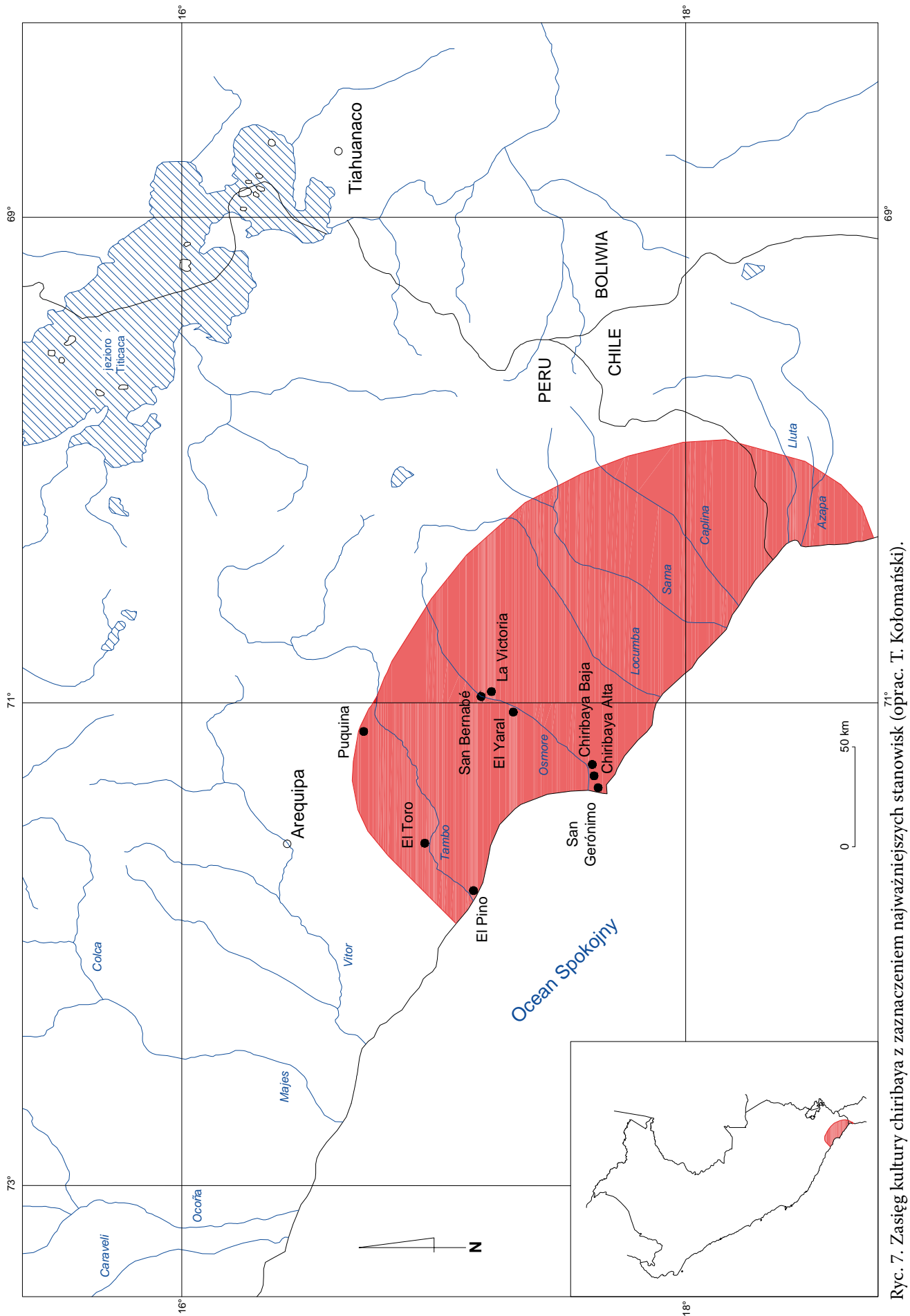
przez siebie amerykańsko-peruwiańskiego Projektu Chiribaya. W trakcie badań oraz analizy materiału wykorzystywane są najnowsze osiągnięcia z zakresu archeologii oraz nauk pokrewnych. Buikstra rozpoczęła systematyczne wykopaliska na cmentarzyskach trzech stanowisk chiribaya: Chiribaya Alta, Chiribaya Baja i El Yaral. W dalszym etapie, badaniami objęto także materiały pozyskane przez Davida Jessupa w trakcie wykopalisk z roku 1988 w San Gerónimo (Jessup 1990b). Tym samym badaniami projektu objęto cztery najważniejsze z dotychczas znanych stanowisk chiribaya (ryc. 7).

Niezwykle istotnych ustaleń dotyczących relacji pomiędzy chiribaya, a kulturami ościenymi dostarczyło kilka realizowanych od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku programów badawczych.

W pierwszym rzędzie należy tu wymienić międzynarodowy Projekt Churajón realizowany w latach 1993–2002. Badania, kierowane przez Józefa Szykulskiego, skupiły się głównie na obszarze największego prekolumbijskiego kompleksu osadniczego Costa Extremo Sur, eponimicznego Churajón⁶. W ich toku w jednym z pochówków z cmentarzyska Montículo 4 odkryto pojedyncze zdobione naczynie chiribaya oraz inne wyroby ceramiczne o nieokreślonej przynależności kulturowej. Egzemplarz z Montículo 4 jest jak dotychczas jedynym odkrytym na tym stanowisku wyrobem przypisywanym kulturze chiribaya (Szykulski 1996, 1998a, b, 2005, 2010a, b; Szykulski i Belan 1996a, b). Tym samym została ustalona granica zasięgu oddziaływania kultury chiribaya w zachodniej części dorzecza Tambo.

Kolejnym istotnym wydarzeniem dla badań nad geograficznym zasięgiem oddziaływań kultur archeologicznych późnego okresu przejściowego były prace wykopaliskowe kierowane przez Rómulo Pari Floresa w roku 1994 na terenie wzgórza San Bernabé w północno-wschodniej części miasta Moquegua. W ich trakcie natrafiono na cmentarzysko z późnego okresu przejściowego oraz zlokalizowany na jego obrzeżach

⁶ Projekt Churajón realizowany był do roku 2002, w ramach prac badawczych Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie, przy wydatnej pomocy Niemieckiego Urzędu Wymiany Akademickiej (DAAD) (Szykulski 1998a, b, 2010a, b).

Ryc. 7. Zasięg kultury chiribaya z zaznaczeniem najważniejszych stanowisk (oprac. T. Kołomański).

sektor mieszkalny. Część materiału zabytkowego pochodzącego ze zinwentaryzowanych pochówków wiąże się właśnie z kulturą chiribaya (Pari 1995). Ich analizę przeprowadziły Francis Payalich Macedo i Ana Salas Herrera (2000) oraz Luis Gonzales Peñaranda (2002).

Poza wymienionymi powyżej międzynarodowymi programami badawczymi, niebagatelny wkład w proces poznania stanowisk chiribaya mają badania Adána Umire i Any Mirandy przeprowadzone w roku 2006 na cmentarzysku La Fundación położonym w Quebrada Chuza, około 13 km na północ od miasta Ilo (Umire i Miranda 2007).

Omawiając historię poznania kultury chiribaya należy też wspomnieć o projektach badawczych realizowanych na terenie północnego Chile. W roku 1959 Percy Dauelsberg rozpoczął prace wykopaliskowe w rejonie miasta Arica. Miało to decydujący wpływ na poznanie historii osadnictwa na tym obszarze. Badania pozwoliły potwierdzić istnienie na tym terenie stanowisk kultury chiribaya, której lokalne grupy niejednokrotnie określane są przez miejscowych badaczy jako kultura maytas-chiribaya. Prace wykopaliskowe na terenie północnego Chile są kontynuowane do dnia dzisiejszego w ramach licznych programów badawczych (Berenguer 2000; Chacama 2004; Uribe 1999, 2007).

Wyniki badań na stanowiskach kultury chiribaya, sięgające lat pięćdziesiątych XX wieku, pozwoliły na wypracowanie koncepcji dotyczących organizacji społecznej, charakteru stosowanej gospodarki, obrządku pogrzebowego, jak i relacji na przestrzeni dziejów z innymi kulturami Costa Extremo Sur. Jednakże dotyczy to przede wszystkim obszaru macierzystego doliny Osmore, natomiast inne obszary gdzie występują pozostałości tej kultury, do pierwszych lat XXI wieku, nie były przedmiotem zainteresowania badaczy.

Przełom nastąpił w roku 2008 kiedy to został zainicjowany Projekt Tambo kierowany przez Józefa Szykulskiego. Jego prace koncentrowały się na uważanym dotychczas za peryferyjny, obszarze doliny Tambo (ryc. 7).

W wyniku badań wykopaliskowych pozyskano niezwykle ciekawy materiał zabytkowy umożliwiający bliższe poznanie grup chiribaya zamieszkujących dolny odcinek zlewiska Tambo. Na jego podstawie przeprowadzono liczne analizy i studia porównawcze, co pozwoliło na rewizję dotychczasowych poglądów, dotyczących tej kultury. Właśnie wyniki prac badawczych nad kulturą chiribaya, przeprowadzonych w ramach Projektu Tambo stanowią jeden z istotniejszych elementów niniejszej książki.

Rozdział III.

ZAGADNIENIE PERIODYZACJI

Powszechnie przyjęty dla strefy Andów Centralnych system periodyzacyjny opiera się na sekwencji funkcjonującej też w archeologii Starożytności. Zakłada ona podział pradziejów Peru na epokę preceramiczną i ceramiczną.

W przypadku epoki preceramicznej dysponujemy kilkoma systemami periodyzacyjnymi bazującymi na różnych koncepcjach dotyczących rozwoju społeczeństw pradziejowych. Do najbardziej rozpowszechnionych należy chronologia opierająca się na następcie czasowym pojawiania się poszczególnych narzędzi litycznych, głównie ostrzy. Koncepcja ta została wypracowana przez Edwarda Lanninga (1963, 1967) w oparciu o materiały pochodzące z gór oraz środkowego wybrzeża Peru.

Na tym samym schemacie opiera się tzw. Sekwencja Ayacucho wypracowana na podstawie wyników badań prowadzonych pod kierunkiem Richarda MacNeisha w rejonie miasta Ayacucho, w peruwiańskich Andach Środkowych (MacNeish *et al.* 1975).

Inna z koncepcji periodyzacyjnych opiera się na serii datowań radiowęglowych oraz ustaleniach dotyczących przemian klimatycznych oraz cywilizacyjnych o zasięgu ponadregionalnym (Szykulski 2005; Willey 1971). Obejmuje ona pięć okresów: okres paleoindiański, okres wczesny, okres środkowy, okres późny, okres schyłkowy.

W przypadku epoki ceramicznej dla obszaru Andów Centralnych powszechnie stosowany jest system periodyzacyjny opracowany pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku przez Johna Rowe'a (1960, 1962). Podział ten opiera się na zaobserwowanym następcie przemian kulturowych – o ściśle zdefiniowanych ramach czasowych – rozgrywających się na południowym wybrzeżu Peru.

Obejmuje on okresy integracji kulturowej określane mianem „horyzontów” oraz okresy dezintegracji definiowane jako „okresy”. W ramach podziału Johna Rowe'a wyróżniamy więc następujące po sobie odcinki czasowe: okres inicjalny, wczesny horyzont, wczesny okres przejściowy, środkowy horyzont, późny okres przejściowy oraz późny horyzont (hiszp. *período inicial, horizonte temprano, período intermedio temprano, horizonte medio, período intermedio tardío* oraz *horizonte tardío*) (ryc. 8). Przy czym, przynależność kultur do poszczególnych okresów rozwojowych zależy nie od stopnia ich rozwoju lecz od przedziału czasowego, w których się rozwinęły i zanikły.

Należy jednak zaznaczyć, że zaproponowana przez Johna Rowe'a periodyzacja nie jest uniwersalna dla całego Peru, co ilustruje tabela. Tym samym omawiając rozwój kulturowy Costa Extremo Sur, koniecznym było dokonanie niezbędnych modyfikacji.

Wynika to z faktu, że na południowych krańcach Peru brak jest zasadniczo – albo też ich obecność jest dyskusyjna – materiałów związanych z wczesnym horyzontem i wczesnym okresem przejściowym. Należy podkreślić, że w okresie od pojawienia się ceramiki do ekspansji cywilizacji Tiahuanaco-Huari, poza nielicznymi enklawami, elementem dominującym był na tym terenie materiał o cechach ceramiki wczesnej, tzn. formatywnej⁷ (Szykulski 2010a).

⁷ Funkcjonujące w archeologii Nowego Świata pojęcie „ceramika formatywna” w przybliżeniu odpowiada obowiązującemu w archeologii europejskiej określeniu „ceramika neolityczna” i opisuje najwcześniejszą w danym regionie ceramikę o specyficznych cechach technologicznych i zdefiniowanej pozycji czasowo-przestrzennej.

Z tego też względu, dla zilustrowania kolejnych etapów chronologicznych zastosowano dla Costa Extremo Sur podział Johna Rowe'a

z uwzględnieniem pewnych modyfikacji autorstwa Józefa Szykulskiego (2010a).

rok	Costa Extremo Sur Józef Szykulski (2010a)	Andy Centralne John Rowe (1960, 1962)
1532 n.e.	epoka kolonialna (Colonial)	epoka kolonialna (Colonial)
1400	horyzont późny (Horizonte Tardío)	horyzont późny (Horizonte Tardío)
1200	późny okres przejściowy (Período Intermedio Tardío)	późny okres przejściowy (Período Intermedio Tardío)
1000		
800	horyzont środkowy (Horizonte Medio)	horyzont środkowy (Horizonte Medio)
600		
400		
200	okres formacyjny (Formativo)	wczesny okres przejściowy (Período Intermedio Temprano)
200		
400		horyzont wczesny (Horizonte Temprano)
600		
800		
1000		
1200		
1400		
1600		
1800	epoka preceramiczna (Época Precerámica)	epoka preceramiczna (Época Precerámica)
2000		
2200 p.n.e.		

Ryc. 8. Podział chronologiczny epoki ceramicznej na obszarze Andów Centralnych wg Rowe'a (1960, 1962) w zestawieniu z sekwencją dla obszaru Costa Extremo Sur (wg Szykulski 2010a).

Rozdział IV.

COSTA EXTREMO SUR W KONTEKŚCIE ROZWOJU KULTUROWEGO ANDÓW CENTRALNYCH

1. Epoka preceramiczna

Analizując rozwój społeczeństw w epoce preceramicznej oparto się na podziale obejmującym: okres paleoindiański, okres wczesny, okres środkowy, okres późny, okres schyłkowy.

Okres paleoindiański

Obejmuje czas od pojawienia się pierwszych ludzi w strefie Andów Centralnych, aż do końca ostatniego zlodowacenia, czyli do około 8 tys. p.n.e.

W okresach wielkich zlodowaceń, w miejsce płytkich mórz rozdzielających Azję od Ameryki, pojawiała się *Beringia*. Był to szeroki na kilkaset kilometrów i wolny od lodów równinny subkontynent. W ten sposób powstało połączenie lądowe pomiędzy Alaską i Wschodnią Syberią. Właśnie tą drogą pierwsze grupy ludzkie wkroczyły na kontynent amerykański.

Rozważając teorie dotyczące pojawienia się człowieka w Ameryce musimy wziąć pod uwagę, iż w okresach cieplejszych paleolityczni myśliwi bez większych problemów mogli przepływać przez stosunkowo wąską cieśninę Beringa (Piasecki 1999a). Obecnie jej maksymalna szerokość wynosi jedynie 35 km, a największa głębokość 42 m.

Należy przyjąć, że proces zasiedlania Ameryki odbywał się falami migracyjnymi, których dokładna liczba i ściśle datowanie na aktualnym etapie badań nie są możliwe do ustalenia. Wie-

my, że najważniejsze dla tego procesu migracje miały miejsce podczas ostatniego zlodowacenia *Wisconsin* trwającego od 65 do 10 tys. p.n.e. Istnieją również koncepcje zakładające możliwość wcześniejszego zasiedlania Ameryki, miałyby to nastąpić podczas wcześniejszych zlodowaceń *Nebraskian*, *Kansan* i *Illinoian* (Piasecki 1999a). W czasie ich trwania połączenia lądowe pomiędzy obu obszarami były możliwe kilkakrotnie, w okresach trwających od kilku do kilkunastu tysięcy lat.

Jednakże większość badaczy przyjmuje, że w przeszłości miały miejsce trzy główne fale migracyjne, które miałyby przypadać na okresy 30 tys. p.n.e., 10 tys. p.n.e. oraz 5–7 tys. lat p.n.e. (Piasecki 1999a). Zakłada się, że trasa wiodła w kierunku południowym, wzdłuż wybrzeża, gdzie okresowo istniał pas wolnego od lodu lądu o szerokości dochodzącej miejscami nawet do kilkudziesięciu kilometrów. W odróżnieniu od skutego lodem wnętrza kontynentu, na wybrzeżu panował łagodniejszy klimat, było też wystarczająco dużo pożywienia. W wodach przybrzeżnych rozwijały się brunatnice – podwodna bujna roślinność tworząca środowisko naturalne dla większych organizmów oceanicznych, a tym samym stanowiące idealne miejsce połowów. Paleoindianie polowali także na megafaunę, m.in. mastodonty i leniwce olbrzymie.

Najstarsze do tej pory stwierdzone ślady obecności człowieka na terenie obecnego Peru datowane są na około 15 tys. p.n.e. (Aldenderfer

1998). W okresie paleoindiańskim najstarszym i jedynym dotychczas znanym peruwiańskim przemysłem litycznym strefy wybrzeża są ostrza typu pajján. Datowania pochodzące ze stanowisk Pampa de los Fósiles i Quirihuac z terenu wybrzeża północnego, na których je znaleziono, sięgają przynajmniej 9 tys. lat p.n.e. Pojawienie się ostrzy pajján na obszarach leżących bardziej na południe miało miejsce dopiero w okresie wczesnym (Chauchat 1988; Szykulski 2010a).

W strefie górskiej inwentarze archeologiczne należące do okresu paleoindiańskiego odkryto po raz pierwszy w latach sześćdziesiątych XX wieku. Znaleźiska te pochodzą z regionu Ayacucho ze stanowiska jaskiniowego Pikimachay. Również podczas badań Thomasa Lyncha w jaskini Guitarrero na terenie Callejón de Huaylas pozyskano materiał zabytkowy datowany na 9–8 tys. lat p.n.e. (Lynch 1980)

W przypadku Costa Extremo Sur jedynymi zabytkami, które zdają się być związane z omawianym okresem są znaleźiska powierzchniowe ostrzy typu „cola de pescado” („rybi ogon”) pochodzące z Churajón oraz problematyczny fragment z Moquegua (Cardona 2002; Szykulski 2005).

Również ze stanowisk Quebrada de Jaguay, Asana oraz Quebrada Tacahuay, a także z jaskini Toquepala posiadamy datowania sięgające schyłku plejstocenu (Muelle 1971; Ravines 1967). W przeciwieństwie jednakże do znaleźisk typu pajján z wybrzeża północnego nie jesteśmy tutaj w stanie zdefiniować przemysłu litycznego, który należałoby wiązać z tym okresem (Szykulski 2010a).

Okres wczesny

Okres wczesny rozpoczyna się wraz z końcem ostatniego wielkiego zlodowacenia, a zatem około 8 tys. p.n.e. i trwa do około 6 tys. p.n.e. W tym czasie nastąpiło wyraźne ocieplenie i pojawiło się zjawisko pór roku. Równocześnie, ustępujące lodowce uwalniały niedostępne do tej pory wyżej położone tereny znajdujące się w głębi łądu. Wydaje się, że około 8 tys. p.n.e. na stanowiska refugialne na obszarze Patagonii wycofały się zwierzęta plejstocenu. Ich miejsce zajęły konie amerykańskie (*Equus*, *Hippidion*), które wymarły około 4 tys. lat p.n.e., jeleniowate oraz zaliczane do rodziny wielbłądowatych guanako i wigonie (Lavallée 2000; Lavallée *et*

al. 1999). Wyniki badań potwierdzają równocześnie, że już w trakcie trwania okresu wczesnego, prawdopodobnie w jego późniejszym odcinku, nastąpiło udomowienie psa.

Początek okresu wczesnego oznacza pojawienie się wielu przemysłów litycznych, których podstawowym wyznacznikiem są ostrza liściowate.

Analiza kontekstów litycznych pozwala stwierdzić, że na najbardziej północnym krańcu wybrzeża, obejmującym tereny departamentu Tumbes oraz północną część Piura, występują materiały należące do tzw. przemysłu amotape. Na obszarze rozciągającym się od pustyni Sechura, aż po region Ica konteksty archeologiczne z okresu wczesnego związane są z przemysłem pajján, którego zasięg geograficzny w porównaniu do okresu paleoindiańskiego rozszerzył się znacznie bardziej na południe.

Również dla strefy górskiej okres wczesny oznaczał intensywne osadnictwo. Na niektórych stanowiskach, jak m.in. w Lauricocha na obszarze peruwiańskich Andów Środkowych, obok narzędzi kamiennych odkryto pozostałości świadczące o opanowaniu już w okresie wczesnym umiejętności wytwarzania koszy, plecionek oraz sznurów (Lynch 1980).

Na obszarze Costa Extremo Sur zarejestrowano cały szereg stanowisk, których datowania wskazują, że ich konteksty kulturowe należy wiązać z okresem wczesnym. Wśród sztandarowych stanowisk tego okresu należy wymienić rozległe śmietniska muszlowe z Playa Chira oraz Puyenca, których czas użytkowania datuje się na około 7 tys. p.n.e. (Szykulski 2010a). Do grupy tej należy zaliczyć też stanowiska Catarindo oraz Pampa Colorada na obszarze departamentu Arequipa, jak również wielofazowe stanowisko Asana z Moquegua oraz przynajmniej niektóre znaleźiska z obszaru Lomas de Ilo, na terenie departamentu Moquegua (Szykulski 2010a). Trzeba zaznaczyć, iż podobnie jak w przypadku Asana, mamy tutaj do czynienia ze stanowiskami wielofazowymi użytkowanymi również w okresach późniejszych, niejednokrotnie aż do początku epoki ceramicznej (Aldenderfer 1990).

Okres środkowy

Okres środkowy datowany jest od 6 tys. p.n.e. do 4 tys. p.n.e. Podobnie jak następujący po nim

okres późny, przypada on na *optimum climaticum* trwające na obszarze Andów Centralnych od 6000 do 2500 p.n.e. W tym czasie znacznie zwiększyła się wilgotność powietrza, podniosła się granica występowania wiecznych śniegów, a *lomas* znacząco powiększyły swój obszar.

W strefie górskiej w okresie środkowym obserwowujemy wyraźną intensyfikację osadnictwa, chociaż sama jego forma nie uległa większym zmianom. Inwentarze lityczne okresu środkowego charakteryzują się dużą różnorodnością ostrzy laurowatych. Świadectwem bytności człowieka w obrębie linii brzegowej oceanu są śmietniska muszlowe, z których największa ilość poświadczona jest właśnie dla południowych krańców Peru.

Do najważniejszych pozostałości z tego okresu na obszarze Costa Extremo Sur należą położone w dorzeczu Osmore stanowiska Asana, Ring, Quellaveco, jak również Quebrada de los Burros w pobliżu Tacna oraz Punta Islay w departamencie Arequipa (Aldenderfer 1990, 1998; Bird 1943; Lanning 1985; Neira 1990; Ravines 1972; Szykulski 2005).

Z okresem środkowym należy też wiązać materiały pozyskane ze stanowiska jaskiniowego Abrigo III w dolinie rzeki Tasata, niedaleko Arequipy. Właśnie tutaj w roku 1998, podczas eksploracji nienaruszonych nawarstwień z okresu środkowego natrafiono m.in. na narzędzia kamienne oraz kościaną rzeźbę, która kształtem przypomina głowę zwierzęcia z rodziny psowatych *Canidae* (Szykulski 2000a, b, 2005).

Wydaje się, że z okresem środkowym możemy również wiązać znaczną część przedstawień malarskich występujących na peruwiańskich stanowiskach jaskiniowych, z których liczne znajdują się na terenie Costa Extremo Sur. Trzeba w tym miejscu wymienić stanowiska Pintasayoc, w departamencie Arequipa, z niezwykle bogatym wystrojem malarskim oraz Toquepala 1 i Toquepala 2 z doliny Cimarrona w departamencie Tacna. Malowidła jaskiniowe przedstawiają zazwyczaj sceny polowań z użyciem oszczepu i przy zastosowaniu zasadzki, dzielenie zdobyczy, albo obrzędy związane z rytuałami magicznymi. Można przypuszczać, iż niektóre sceny z jaskiń Toquepala 1 wyobrażają pierwsze próby udomawiania zwierząt z rodzi-

ny wielbłądowatych (Ravines 1972; Szykulski 2010a).

Okres późny

Okres późny rozpoczyna się około 4000 p.n.e., a jego koniec przypada na około 2500 lat p.n.e.

W okresie późnym na terenie północnej i centralnej części Andów Centralnych większość grup ludzkich porzuciła koczowniczy tryb życia. Zaczęły powstawać osady. Głównym zajęciem, uzupełnianym przez łowiectwo, rybołówstwo i zbieractwo, stały się hodowla wielbłądowatych oraz rolnictwo. Zmiany te dotyczą w głównej mierze obszaru gór. W strefie wybrzeża osadnictwo długookresowe posiadało znacznie starszą tradycję wiążącą się z intensywnym wykorzystywaniem zasobów morskich (Bonavía 1993, 1994, 1995; Makowski 1999; Makowski *et al.* 2006)⁸.

W okresie późnym zespół roślin uprawnych został niemalże skompletowany. Wyniki badań wykopaliskowych potwierdzają, iż człowiek uprawiał już m.in. rośliny bulwiaste takie jak: yuca (*Manihot esculenta*) – znana jako maniok, ziemniak (*Solanum tuberosum/stenotomum*), camote (*Ipomoea batatas*) – znany jako batat lub słodki ziemniak, olluco (*Ullucus tuberosus*) – bardzo popularny w Andach gatunek rośliny bulwiastej, oca (*Oxalis tuberosa*) – znany jako szczawik bulwiasty, poza tym kukurydzę (*Zea mays*), rośliny strączkowe jak fasola (*Phaseolus vulgaris*), także dynię (*Cucurbita ficifolia/moschata*), owoce jak: awokado (*Persea americana*), chirimoya (*Annona cherimolia*), lucuma (*Pouteria lucuma/Lucuma biferia*), guayabo (*Psidium guajaba*), ostrą paprykę ají (*Capsicum sp.*), a z roślin wykorzystywanych w rzemiośle tykwę (*Lagenaria siceraria*), której owoce do dzisiaj używane są m.in. do spożywania bardzo popularnego napoju alkoholowego z kukurydzy, *chichy*, i bawełnę (*Gossypium barbadense*), z której wytwarzano odzież.

Nie jest pewne czy do tej listy można zaliczyć bardzo ważną wysokogórską roślinę quinua (*Chenopodium Quinna*) – znaną jako komosa

⁸ Wśród zwierząt hodowlanych, oprócz wielbłądowatych, należy wymienić andyjską świnkę morską, tzw. *cuy* (*Cavia porcellus*), która spełniała bardzo ważną rolę w diecie społeczeństw Andów Centralnych.

ryżowa lub ryż peruwiański, gdyż nie ma do tej pory dowodów na jej wczesne udomowienie (Bonavía 1993, 1994, 1995).

Na około 3 tys. p.n.e. datowane są pierwsze ślady użycia łodzi, haczyków i sieci rybackich z bawełny (Wise 1998). Usprawniło to znacznie rybołówstwo. Zagwarantowało zarazem większą skuteczność i różnorodność połowów, a co za tym idzie możliwość zdobywania nadwyżek przeznaczonych później na wymianę handlową z ludnością żyjącą w większej odległości od wybrzeża.

W przeciwieństwie do większości obszaru Andów Centralnych, na terenie Costa Extremo Sur proces adaptacji opisanych wyżej zmian, które przyniósł ze sobą okres późny był niezwykle długi i rozłożył się w czasie również na okres schyłkowy.

W okresie późnym na południowych krańcach Peru pojawiają się typowe dla tego regionu ostrza liściowate z trzonkiem. W pierwszym rzędzie, należy tu wymienić wysmukłe formy o liścieniu laurowatym oraz szerokie ostrza o liścieniu trójkątnym. Występują one m.in. w nawarstwieniach stanowiska Asana (Szykulski 2005).

W niektórych częściach Costa Extremo Sur odnotowujemy również obecność form, których zasięg terytorialny ogranicza się do pojedynczych stanowisk. Przykładem są ostrza z szerokim trzonkiem o wklęsłej podstawie, znalezione przez Maximo Neirę na stanowiskach jaskiniowych Sumbay 2 i Sumbay 3 (Neira 1968, 1990, 1998). Formę tą zalicza się do przemysłu litycznego tambillo z północnego Chile (Kaltwasser 1963; Núñez 1980; Szykulski 2010a).

Okres schyłkowy

O ile początek trwania okresu schyłkowego wyznacza data około roku 2500 p.n.e., to jego koniec uzależniony jest od pojawienia się w danym regionie pierwszych wyrobów ceramicznych. Dlatego też na większości obszaru Andów Centralnych okres schyłkowy kończy się około 1600 roku p.n.e., natomiast na większości obszaru Costa Extremo Sur trwa aż do około 500 roku p.n.e.

W okresie schyłkowym rozpoczęły się daleko idące zmiany zarówno w systemie gospodarczym, jak i w charakterze osadnictwa. Nie

przebiegały one w takim samym tempie na całym obszarze Andów Centralnych. Najszybciej nastąpiły w górach północnych oraz na wybrzeżu środkowym i północnym, gdzie równocześnie pojawiły się pierwsze centra ceremonialne. Jednych z najbardziej znaczących przykładów budownictwa monumentalnego dostarczają stanowiska znajdujące się w strefie wybrzeża środkowego takie jak m.in.: Áspero w dolinie Supe, Río Seco na północ od doliny Chancay, El Paraíso w dolinie Chillón czy Caral w dolinie Supe.

Na terenie Costa Extremo Sur, podobnie jak na całym pozostałym obszarze południowej części Andów Centralnych, nie doszło do wykształcenia się dużych preceramicznych centrów ceremonialnych (Makowski 2000).

Jednakże wyraźna zmiana systemu gospodarczego na obszarze Costa Extremo Sur w stosunku do okresów wcześniejszych jest już wyraźnie dostrzegalna. W nawarstwieniach kulturowych stanowiska Asana położonego w dorzeczu Osmore, związanych z okresem schyłkowym, odnotowano ekskrementy zwierzęce oraz pozostałości kralów. Świadczy to jednoznacznie o gospodarce bazującej na hodowli wielbłądowatych, co na tym terenie we wcześniejszym okresie nie było jeszcze powszechne (Aldenderfer 1990, 1998; Szykulski 2010a).

W okresie schyłkowym na wybrzeżu Costa Extremo Sur pojawiają się coraz bardziej udoskonalone formy narzędzi służące do połowu ryb oraz do polowań na duże ssaki morskie. Najlepiej udokumentowane sekwencje stratygraficzne z tego typu materiałem pochodzą z badanych przez Juniusa Birda w 1. połowie XX wieku stanowisk Punta Pichalo oraz Quiani w północnym Chile (Bird 1943). Na okres schyłkowy należy również datować kamienne ostrza lub harpuny, znalezione na stanowiskach strefy wybrzeżnej, m.in. w obrębie śmietnisk muszlowych Pampa Colorada oraz Punta Tres Hermanos położonych w departamencie Moquegua (Ravines 1972).

Analizując inwentarze lityczne omawianego okresu obserwujemy tendencję do mikrolityzacji. Zjawisko to dotyczy m.in. ostrzy liściowatych o zaokrąglonej podstawie. Najbardziej charakterystycznym wyznacznikiem okresu schyłkowego jest pojawienie się niewielkich trójkątnych ostrzy

geometrycznych charakteryzujących się bardzo dużą różnorodnością odmian. Ich obecność zdaje się wskazywać, że właśnie w tym czasie na wyposażeniu myśliwych znalazł się również łuk (Szykulski 2005, 2010a).

2. Epoka ceramiczna

Okres inicjalny

Początek okresu inicjalnego jest uwarunkowany regionalnie. Wyznacza go obecność na danym terenie najstarszej ceramiki. Na obecnym etapie badań możemy uznać, że najstarsze kultury ceramiczne Andów Centralnych pojawiają się w północnej, środkowej i przeważającej części południowego Peru. Przyjmuje się, że na wspomnianym obszarze ceramika upowszechniła się około 1600 roku p.n.e. Wyraźnie późniejszą chronologią wykazują się znaleziska pochodzące z południowej części Andów Centralnych. W obrębie niektórych dużych zlewisk rzecznych północnej części Costa Extremo Sur (np. Majes), istotnie, najwcześniejsza ceramika pojawiła się już około połowy II tysiąclecia p.n.e. Na pozostałej części wybrzeża Costa Extremo Sur ostateczny koniec epoki preceramicznej należy datować dopiero na około 500 rok p.n.e. Trzeba zatem zaznaczyć, iż przez bardzo długi okres na znacznej części terytorium regionu południowego koegzystowały ze sobą społeczności „ceramiczne” i „nieceramiczne” (Szykulski 2005).

Okres inicjalny na większej części obszaru Andów Centralnych kończy się wraz z początkiem wczesnego horyzontu około roku 800 p.n.e. Na terenie południowych krańców Peru okres ten trwa o wiele dłużej, bo do około 550 roku n.e., czyli do momentu, w którym region ten zostaje włączony do strefy oddziaływań cywilizacji Tiahuanaco-Huari. Wówczas to, czyli dopiero w okresie horyzontu środkowego, nastąpiło ostateczne zakończenie na tym obszarze procesu neolityzacji.

Pierwsze naczynia gliniane na obszarze dolin górskich Costa Extremo Sur pojawiają się w wyniku oddziaływań płynących z leżącej bardziej na północ prowincji Caravelí, regionu występowania ceramiki hachas. Ceramika ta pojawia się na obszarze leżącym powyżej miejscowości Aplao, na stanowisku Beringa. Wystąpiła ona również

na stanowiskach w obrębie prowincji Castilla, jak również w pobliżu miejscowości Aplao i Chuquibamba w dorzeczu Majes (Szykulski 2010a). Pozyskane dla kontekstów kultury hachas datowania radiowęglowe wskazują na przedział czasowy 1400–800 p.n.e., choć część z nich zdaje się przemawiać za starszą proveniencją tej kultury, mogącą sięgać nawet początku II tysiąclecia p.n.e. (Riddell i Valdéz 1988; Robinson 1994; Rowe 1963).

Obok znalezisk typu hachas odnotowujemy także obecność wczesnej ceramiki typu soporo, która pojawiła się na stanowiskach w prowincji Castilla oraz ceramiki typu ayawala zarejestrowanej podczas prac na wzgórzu o tej nazwie, znajdującym się na północ od Chuquibamba. Obydwa typy ceramiczne są do siebie zbliżone pod względem technologii wykonania oraz zdobnictwa. Dotychczasowe prace badawcze wskazują również na ich zbieżność chronologiczną. Wydają się one być nieco młodsze od ceramiki typu hachas. Kilka datowań radiowęglowych z Ayawala wskazuje przedział czasowy w granicach 800–400 p.n.e. (Szykulski 2010a).

Należy także wspomnieć o wczesnoceramicznych materiałach huaracane i trapiche występujących w dorzeczu Osmore oraz o ceramice typu tasata z dorzecza Tambo.

Pierwsze naczynia gliniane na terenie wybrzeża oceanicznego Costa Extremo Sur pojawiły się później w stosunku do dolin górskich tego regionu. Najwcześniejsze wyroby ceramiczne na wybrzeżu pochodzą ze znajdujących się na północ od miasta Ilo stanowisk Carrial i Pocoma oraz ze śmietnika muszlowego Punta Islay koło Matarani. Materiały te posiadają cechy ceramiki wczesnej, choć ich geneza i chronologia odbiegają od większości materiałów znajdujących w dolinach górskich Costa Extremo Sur. Inwentarze ceramiczne z Carrial i Pocoma wykazują podobieństwo do naczyń typu huaracane.

Jedynie dla stanowiska Punta Islay dysponujemy datowaniami radiowęglowymi. Wskazują one przedział czasowy od około 200 roku p.n.e. do około 550 roku n.e. Potwierdza to jednoznacznie, że w regionie wybrzeża Costa Extremo Sur społeczności o tradycji preceramicznej egzystowały o wiele dłużej niż jest to przyjęte w podziale chronologicznym opracowanym dla

obszaru Andów Centralnych (Szykulski 2010a; Vescelius 1960).

Obecność formatywnej ceramiki typu *tasata* w dorzeczu Tambo oraz występowanie materiałów *soporo* oraz *ayawala* w dorzeczu Majes należy wiązać z procesami neolityzacji w strefie wysokogórskiej pomiędzy Cusco a basenem jeziora Titicaca. Z wczesnoceramicznych centrów osadniczych tego obszaru płynęły oddziaływania w kierunku dolin na zachodnich stokach Andów, które zarówno w okresach wcześniejszych, jak i późniejszych są głównym kierunkiem ekspansji ludów Altiplano (Szykulski 2010a).

Wczesny horyzont

Począwszy od roku 800 p.n.e., aż do roku 200 p.n.e. na terenie Andów Centralnych miała miejsce nie mająca na tym terenie precedensu integracja religijno-polityczna (Makowski 1999, 2006, 2008). Dotychczas istniejące ośrodki zostały opuszczone, a ich miejsce zajęły duże centra ponadregionalne, takie jak Chavín de Huántar i Kunturwasi. Szczególną rolę odegrało Chavín de Huántar położone w górach północnego Peru. Mamy w tym przypadku do czynienia z centrum ceremonialno-obrzędowym o ponadregionalnym zasięgu oddziaływania, który objął większą część Andów Centralnych (szczególnie północną i środkową ich część). Nie miało ono charakteru ekspansji politycznej, ale raczej rozprzestrzeniania się ideologii, religii, kanonu architektonicznego oraz stylistyki zdobienia ceramiki i rzeźby.

Należy w tym miejscu wspomnieć o zjawisku określanym mianem „*chavinoide*”. Definiuje ono wszelką wytwórczość powstałą w wyniku oddziaływań stylistyki Chavín na lokalne, obce podłoże kulturowe (Kroeber 1944). W tym przypadku bardzo często dokładność powielanych wzorców z obszaru macierzystego bywała niewielka, pojawiały się także różnice wynikające z silnych lokalnych tradycji. Utrzymywano jednak główne cechy kanonu stylistycznego nawiązujące do stylistyki Chavín.

Na terenie południowej części Andów Centralnych wpływy widoczne są dużo słabiej. Trzeba jednak zauważyć, iż niektóre motywy ikonograficzne z tego regionu świadczą o niezwykle istotnym wkładzie jaki Chavín wniosło w ich

ukształtowanie. Należy tu wymienić materiały *paracas* stanowiące podstawowy wyznacznik wczesnego horyzontu na całym obszarze peruwiańskiego południowego wybrzeża (Szykulski 2010a).

W tym miejscu należy też wspomnieć o kontekstach sepulkralnych z doliny Sigwas, których genezy należałoby się dopatrywać w tradycji Chavín de Huántar albo *paracas* (Szykulski 2010a). Potwierdzałyby to obecność w tej części Costa Extremo Sur prądu stylistycznego wczesnego horyzontu. Trzeba jednakże podkreślić, iż na Costa Extremo Sur w olbrzymiej większości mamy cały czas do czynienia z materiałami o charakterze wczesnofor-matywnym.

Wczesny okres przejściowy

Chavín de Huántar zostało opuszczone pomiędzy 400 a 200 rokiem p.n.e. (Makowski 1999). Po upadku tego ośrodka rozpoczął się kolejny etap dziejów określany jako wczesny okres przejściowy, który trwał do przełomu VI/VII wieku n.e. Przyniósł on ze sobą poważne zmiany społeczne, jak również technologiczne w produkcji ceramiki, tkactwie i metalurgii. Pojawiły się charakterystyczne style ceramiczne kojarzone z odrębnymi kulturami będącymi zapewne silnymi lokalnymi organizmami polityczno-gospodarczymi, które można by określić mianem wczesnych państw. Wśród nich należałoby wymienić kultury moche (wybrzeże północne), *recuay* i *cajamarca* (góry północne), *lima* (wybrzeże centralne), *nasca* (wybrzeże południowe).

Na terenie Costa Extremo Sur przemiany charakteryzujące wczesny okres przejściowy są jedynie w niewielkim stopniu dostrzegane w dokumentowanych tam kontekstach archeologicznych. Na przeważającej części tego obszaru, aż do momentu rozwoju i ekspansji Tiahuanaco-Huari, mamy do czynienia z materiałem zabytkowym o charakterze wczesnofor-matywnym.

Wyjątek stanowią wspomniane już wcześniej konteksty kulturowe z doliny Sigwas oraz im pokrewne z delty Tambo⁹. Nie można również pominąć oddziaływań stylistyki *nasca* na

⁹ Informacja ustna kierującego badaniami J. Szykulskiego.

teren dorzecza Ocoña, których obecność została stwierdzona na stanowisku Allway (Szykulski 2010a).

Horyzont środkowy

Ten okres dominacji imperiów górskich zwany środkowym horyzontem, przyniósł drugą w historii Andów Centralnych unifikację kulturową. Horyzont środkowy zamyka się w umownie przyjętym przedziale czasowym od 600 do 1000 roku. Wówczas to, dwa wielkie, ekspansywne państwa, Tiahuanaco i powstałe pod jego wpływem Huari, objęły wspólną dla siebie tradycją kulturowo-stylistyczną olbrzymi obszar od Cajamarki i Piury na północy po północne Chile na południu. Przyczyną tej inwazji, która rozlała się na niemal cały obszar Andów Centralnych, były najprawdopodobniej dotkliwe susze, które w VI w. n.e. dotknęły wyżej położone rejony, oraz potężny El Niño z VII w. n.e. W ich wyniku ludność zamieszkująca do tej pory obszary górskie szeroką falą napłynęła na wybrzeże (Makowski *et al.* 2006).

Tiahuanaco

Początki cywilizacji Tiahuanaco, której obszar macierzysty obejmował basen jeziora Titicaca na płaskowyżu Altiplano, sięgają wczesnego okresu przejściowego. Wykształcenie się i dalszy jej rozwój ma związek z istniejącą wcześniej na tym terenie kulturą pucará. Należy jednak podkreślić, iż zjawisko Tiahuanaco w żadnym wypadku nie może być postrzegane jako kontynuacja cyklu rozwojowego pucará (Szykulski 2010a).

Zalążkiem państwa Tiahuanaco, a jednocześnie najważniejszym i największym jego centrum ceremonialnym był rozległy kompleks o tej samej nazwie, znajdujący się w południowo-wschodniej części basenu jeziora Titicaca, na wysokości około 3800 m n.p.m. (Stanish 2003) (ryc. 9).

Według powszechnie przyjętej chronologii autorstwa Carlosa Ponce Sanginésa sekwencję rozwojową Tiahuanaco należy podzielić na pięć następujących po sobie faz definiowanych przez występujące na naczyniach motywy ikonograficzne (Ponce Sanginés 1972):

Tiahuanaco I. Materiały tej fazy są równoznaczne z sięgającą II tysiąclecia p.n.e. formatywną ceramiką kalasasaya. Przykłady tej

ceramiki zostały znalezione jedynie w obrębie centrum ceremonialnego Tiahuanaco.

Tiahuanaco II. Faza rozwojowa, która pozostaje bez jasnego zdefiniowania. Prawdopodobnie należy z nią wiązać materiały ceramiczne wykazujące duże podobieństwo do znalezisk przynależnych wcześniejszej czasowo od Tiahuanaco kulturze pucará.

Tiahuanaco III. Przyjmuje się, że faza ta obejmuje przedział czasowy od około 100 do 375 roku n.e. Charakterystyczne dla tego okresu są wazy kuliste z rozchylonym wylewem, puchary określane mianem keros, kuliste flaszki z długą, wąską szyjką oraz zoomorficzne naczynia modelowane. Malowane motywy ornamentacyjne wykonane były przy użyciu koloru białego, czerwonego, pomarańczowego oraz czarnego. Występuje również ornament wykonywany za pomocą rytych linii. Obok przedstawień geometrycznych obecne są również przedstawienia zoomorficzne (np. puma, kondor).

Tiahuanaco IV. Faza klasyczna sekwencji chronologicznej, datowana na okres od około 375 do 750 roku. Materiał ceramiczny tej fazy to najstarsze wykonane naczynia kultury Tiahuanaco. Charakteryzują się one doskonałym wypołowieniem. Ich powierzchnie pokrywano angobą i starannie wyświecano. Pojawiają się modelowane naczynia o charakterze antropo- i zoomorficznym. Wśród form obecne są przede wszystkim keros, czarki, wazy, jak również dzbany.

Naczynia zaliczane do tej fazy są zazwyczaj bogato zdobione za pomocą malowanej dekoracji wykonanej przy użyciu kolorów białego, czarnego, czerwonego, pomarańczowego i żółtego. Przedstawiane motywy to przede wszystkim wzory geometryczne, ale również stylizowane wyobrażenia głów trofeów, wizerunki pumy, kondora, ryby, węża, oraz przedstawienia antropomorficzne. Sporadycznie pojawia się również typowe dla stylistyki Tiahuanaco przedstawienie „Pana z dwoma berłami” (hiszp. *Señor de los báculos*), element zaczerpnięty z Bramy Słońca w centrum ceremonialnym Tiahuanaco (Szykulski 2010a).

W czasie trwania tej fazy, intensywnie rozwijające się Tiahuanaco stało się potężnym centrum promieniującym swą ideologią, zarówno na sąsiednie, jak i odleglejsze regiony. W pierwszej kolejności zdominowało i zjednoczyło wokół siebie

Ryc. 9. Centrum ceremonialno-administracyjne Tiahuanaco. Widok świątyni *Kalასasaya* (z lewej strony) z piramidy *Akapana*. Z prawej strony widoczny wielostopniowy zagłębiony plac świątynny – bardzo charakterystyczna forma architektoniczna typowa dla najważniejszych centrów religijnych cywilizacji Tiahuanaco (fot. T. Kołomański).

Ryc. 10. Charakterystyczny dla Altiplano system upraw, tzw. *camellones* (fot. T. Kołomański).

Ryc. 11. Centrum ceremonialno-administracyjne Wari. Struktura świątynna o charakterystycznym kształcie litery „D”, typowym dla najważniejszych centrów religijnych imperium Huari (fot. T. Kołomański).

południową część basenu Titicaca. Następnie rozpoczęło proces kolonizacji dalej położonych obszarów, w tym dolin górskich Costa Extremo Sur (Knudson 2004; Kolata 1986, 1991).

Tiahuanaco V. Faza rozwojowa Tiahuanaco przypadająca na okres od około 750 do 1100 roku. W tym czasie oddziaływania ośrodka z basenu Titicaca objęły obszar wschodnich obrzeży Altiplano i wybrzeża Costa Extremo Sur oraz północnego Chile, a pośrednio również tereny leżące znacznie bardziej na północ, w tym dorzecze Mantaro w regionie Ayacucho (Szykulski 2010a).

Materiał ceramiczny tej fazy jest kontynuacją form i motywów zdobniczych wcześniejszej Tiahuanaco IV. Można jednakże stwierdzić, iż naczynia Tiahuanaco V są mniej starannie wykonane. Prawdopodobnie ta dotyczy również obecnej na nich dekoracji, której dominującymi motywami stają się wzory geometryczne. Faktem wartym wspomnienia jest wyraźnie mniejsza ilość naczyń posiadających wyświecaną powierzchnię. Taka sytuacja ma miejsce przede wszystkim na terenach leżących poza wielkimi ośrodkami urbanistycznymi, tak na obszarze Altiplano, jak i na terenie objętym ekspansją cywilizacji Tiahuanaco, m.in. właśnie na terenach Costa Extremo Sur.

Podstawą ekonomii Tiahuanaco było rolnictwo oraz hodowla ogromnych stad lam i alpак na rozległych przestrzeniach w rejonie jeziora Titicaca. Dla celów rolniczych stosowano specyficzny system upraw, tzw. *camellones*, znany również jako *waru waru* (ryc. 10). Polegał on na budowie rzędów rozległych przyзм ziemnych, na których prowadzono uprawy. Obszar pomiędzy nimi zalewany był wodą zapewniającą roślinom wystarczającą do wegetacji wilgotność (Szykulski 2010a). Wydajne rolnictwo zapewniało nawet trzykrotne zbiory

w ciągu roku (Berenguer 1997). Ocenia się, że produkcja rolna była w stanie wyżywić do 200–300 tys. osób rocznie (Kolata 1993, 2003).

Od około 550 roku zarówno na wschód, jak i na zachód od Altiplano, na terenie sąsiednich niżej położonych żyznych i gorących dolin górskich Costa Extremo Sur, zaczęły powstawać kolonie ludności pochodzącej z Altiplano (Owen 1998). Wpływ na taką sytuację miały na pewno susze, które w VI wieku dotknęły wyżej położone rejony Andów Centralnych (Makowski *et al.* 2006). Należy mieć na uwadze fakt, że kolonizacja nowych terenów dawała dostęp do stref ekologicznych gdzie można było hodować np. kokę i niektóre gatunki kukurydzy, rosnące jedynie na określonych wysokościach.

Przybysze z Altiplano na nowe tereny przynieśli zaawansowane techniki irygacji. Stały kontakt pomiędzy koloniami w dolinach górskich Costa Extremo Sur, a obszarem macierzystym utrzymywany był przez regularnie kursujące karawany lam. Transportowały one towary wyprodukowane na miejscu, albo nabyte na drodze kontaktów handlowych z ludnością zamieszkującą wybrzeże. Na Altiplano dostarczano ryby, owoce morza i guano wykorzystywane jako nawóz. Lama doskonale sprawdzała się jako zwierzę juczne. Zwierzęta te są w stanie dźwigać ciężar około 20–30 kg, pokonując dziennie dystans 15–20 km (ocenia się, że niektóre gatunki lam używane przez karawany z Altiplano były w stanie dźwigać ciężary o wadze nawet 60–70 kg). Szacuje się, że odległość pomiędzy centrum w Tiahuanaco, a górną doliną Osmore pokonywano w czasie od 4 do 7 dni (Knudson 2004; Stanish 2003; Williams 1997).

Huari

Na przełomie VI/VII wieku n.e. w górskiej dolinie Mantaro, na terenie departamentu Ayacucho, doszło do wykształcenia się organizmu polityczno-gospodarczego, późniejszego imperium Huari. Huari przejęło część ikonografii Tiahuanaco, jego główną ideologię i bóstwa (Makowski 1999, 2001, 2002, 2009, 2010). Za stolicę imperium uważa się ośrodek Wari, największe centrum administracyjno-ceremonialne położone na wysokości około 2800 m n.p.m. (ryc. 11).

Prześledzenie poszczególnych etapów rozwojowych państwa Huari umożliwia opracowa-

na przez Dorothy Menzel (1964, 1968) sekwencja chronologiczna horyzontu środkowego, obejmująca północne i środkowe góry oraz środkowe i południowe wybrzeże Peru. Autorka podzieliła horyzont środkowy na cztery fazy rozwojowe. Cały okres rozwoju cywilizacji Huari zamyka się w przedziale czasowym przypadającym na fazę 1 i 2 oraz krótki, początkowy odcinek fazy 3.

Faza 1. Faza datowana na okres pomiędzy 600 a 700 rokiem n.e. Badacze wydzielają w jej obrębie jeszcze dwie dające się odróżnić podfazy: 1A (lata 600–650) i 1B (lata 650–700).

W czasie podfazy 1A, na obszarze doliny Mantaro rozwijają się liczne i zróżnicowane wielkością lokalne ośrodki o niewielkim zasięgu oddziaływania, ukształtowane jeszcze we wczesnym okresie przejściowym, takie jak m.in. Acuchimay, Conchopata, Chakipampa, Ñawim Pukyu, Wari.

Podstawowymi stylami ceramicznymi tego okresu są okros, negro decorativo oraz chakipampa. Dwa pierwsze uznawane są za dalszy etap rozwojowy ceramiki przynależnej rozwijającej się wcześniej na tym obszarze kultury huarpa. Styl chakipampa, obok tradycji huarpa, posiada wyraźne wpływy z obszaru kulturowego nasca. Jedyną tradycją ceramiczną z tego okresu, która wykazuje powiązania stylistyczne z cywilizacją Tiahuanaco są wyroby stylu conchopata znalezione w pobliżu eponimicznego kompleksu ruin.

Znajdujące się na nich przedstawienia ikonograficzne prezentują motyw „*Pana z dwoma berłami*” zaczerpnięty z ikonografii Tiahuanaco.

W czasie trwania podfazy 1B miał miejsce początek konsolidacji lokalnych ośrodków z dorzeczna Mantaro. Analizując powstałe wówczas w obrębie centrów ceremonialnych monumentalne budowle widać już wyraźny wpływ tradycji Tiahuanaco. W tym okresie dominującą rolę zdobył sobie ośrodek Wari, stając się centrum nowego ekspansywnego państwa. Rodzi się imperium, które swym zasięgiem obejmie obszar rozciągający się od Acari aż po Callejón de Huaylas wraz z przyległą strefą wybrzeża.

Materiał ceramiczny fazy 1B, obok znalezisk typu okros B i negro decorativo B, to przede wszystkim naczynia typu robles moqo oraz chakipampa B. Styl robles moqo, o charakterze

typowo ceremonialnym, charakteryzuje doskonałą jakość wykonania oraz ikonografia nawiązująca do tradycji Tiahuanaco. Zwracają uwagę nieliczne, acz niezwykle charakterystyczne, naczynia o znacznych rozmiarach, o przeznaczeniu obrzędowym. Ich występowanie odnotowano jedynie na stanowiskach Chakipampa, Wari oraz Pacheco w dolinie Nazca.

W przeciwieństwie do wcześniej omawianej *robles moqo*, najpowszechniejszą ceramiką jest *chakipampa B*, której charakter jest wybitnie użytkowy i posiada największy ze wszystkich stylów fazy 1B zasięg terytorialny. Wykazuje się ona wyraźnymi wpływami stylu *nasca*, a także motywami zaczerpniętymi z ikonografii wyrobów typu *robles moqo*.

Faza 2. Faza ta zamyka się w przedziale czasowym pomiędzy 700 a 800 rokiem. Również w tym przypadku możemy wydzielić jej dwie podfazy, 2A (lata 700–750) oraz 2B (lata 750–800).

W podfazie 2A ośrodek Wari staje się jedynym centrum ceremonialno-administracyjnym imperium. Opuszczona zostaje część starych centrów, jak m.in. Chakipampa czy *Ñawim Pukyu*. Powstają za to inne, budowane na opanowywanych obszarach, jak m.in. *Jincamocco*, *Viracochapampa*, *Cajamarquilla*, *Piquillacta*. Badania wykopaliskowe w ich obrębie pokazały, że wybudowano je jako lokalne stolice. Miały służyć przede wszystkim jako rezydencje gubernatorów imperium i ich rodzin.

Wydaje się, że nie ma korelacji pomiędzy wielkością tych kompleksów, a stałą liczbą mieszkańców. Były one przygotowane na przyjęcie ogromnej ilości osób przybywających zapewne w celu uczestnictwa w rytualnych ceremoniach (Cook 2001; Isbell i Knobloch 2006, 2009; Knobloch 2002; Makowski 1998, 2000; Makowski *et al.* 2006).

W tym też czasie udoskonalono technologię budowy na stromych stokach górskich skomplikowanych systemów teras uprawnych, tzw. *andenes*. Potrzeba ich konstrukcji i rozbudowy wynikała z mającego miejsce w horyzoncie środkowym znacznego przyrostu demograficznego i związaną z nim potrzebą zwiększenia areału uprawnego. Rozpoczęto także budowę sieci dróg pomiędzy poszczególnymi częściami imperium (Szykulski 2010a).

Do stylów ceramicznych tej podfazy zalicza się pochodzącą z regionu *Ayacucho* ceramikę typu *viñaque* oraz wykształconą na dawnym obszarze kulturowym *nasca* ceramikę *atarco*. Kontynuują one, zarówno w formie, technologii wykonania, jak i ikonografii, tradycje ceramiki ceremonialnej fazy 1 (*conchopata*, *robles moqo*), czerpiącej ze wzorców Tiahuanaco. Ceramika *viñaque* prezentuje motywy ikonograficzne ograniczające się do przedstawień głów postaci łączących w sobie cechy antropo- i zoomorficzne. Ceramikę *atarco* zdobią za to całe postaci.

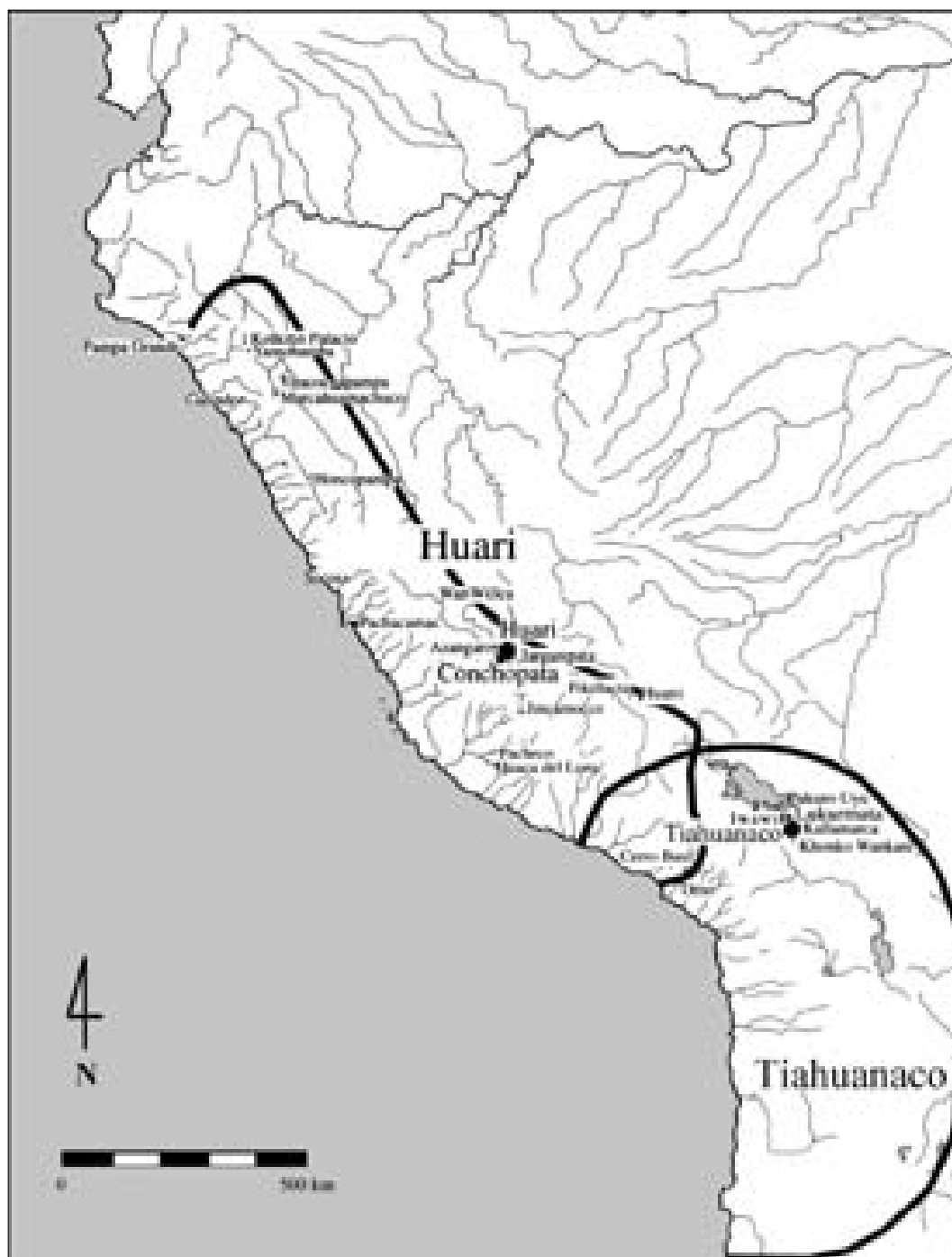
W podfazie 2B następuje dalsza ekspansja *Huari* w kierunku północnym i południowym. Na północy podbita zostaje *Cajamarca*, stając się ważnym regionem gospodarczym państwa. Natomiast na południu ekspansja objęła swoim zasięgiem m.in. obszary *Costa Extremo Sur*. Należy założyć, że początki ekspansji *Huari* w tym kierunku są jednak znacznie wcześniejsze. Przemawia za tym fakt, że w północnej części *Costa Extremo Sur*, w dorzeczach *Cotahuasi*, *Ocoña* oraz *Majes*, spotyka się ceramikę typu *okros*, *chakipampa* oraz *robles moqo*, zatem materiały które w dolinie *Mantaro* charakteryzują inwentarze fazy 1.

Występująca na południowych krańcach Peru ceramika *Huari*, którą jednoznacznie możemy już wiązać z fazą 2, reprezentowana jest przez materiały *viñaque* oraz *atarco*. Pokazuje to wyraźnie, że obszar *Costa Extremo Sur* podlegał w tym czasie bezpośrednim oddziaływaniom zarówno z górskiego regionu macierzystego imperium *Huari*, jak i z wybrzeża, czyli z terenów dawnego obszaru kulturowego *nasca* (Szykulski 2010a).

Tiahuanaco i Huari w dorzeczu Osmore

W czasie horyzontu środkowego *Costa Extremo Sur*, tak jak większa część obecnego terytorium Peru, znalazła się pod wpływem tradycji Tiahuanaco-*Huari*. Należy zaznaczyć, iż właśnie tutaj, na terenie dorzecza *Osmore*, osadnictwo związane z imperium *Huari* graniczyło bezpośrednio z osadnictwem cywilizacji Tiahuanaco (ryc. 12).

Pierwsze grupy kolonistów z Tiahuanaco zjawiały się na terenie środkowej doliny *Osmore* około 550 roku n.e. Ich obecność potwierdza występowanie wyrobów ceramicznych

Ryc. 12. Zasięg tradycji Tiahuanaco-Huari z zaznaczeniem głównych ośrodków ceremonialnych (rys. D. Święcka na podstawie Owen i Goldstein 2001).

wykonanych w stylu omo odpowiadającym fazie rozwojowej Tiahuanaco IV z basenu jeziora Titicaca (Goldstein 1993). Najbardziej charakterystyczne z nich, cienkościennie, cechują się mocno wyświeconą angobowaną czarną lub czerwoną powierzchnią, często zdobioną czarnymi, białymi lub pomarańczowymi motywami, wśród których wymienić trzeba przede wszystkim typowe dla stylistyki Tia-

huanaco przedstawienie „*Pana z dwoma berłami*” (Szykalski 2005). Osadnictwo fazy omo stało się bardziej intensywne około roku 700 i trwało nieprzerwanie aż do roku 1000 (Goldstein i Owen 2001) (ryc. 13).

Okolo roku 850 na teren doliny Osmore napłynęła duża fala nowych przybyszów z Tiahuanaco. Część z nich kontynuowała tradycję ceramiczną stylu omo lecz większość używa-

Ryc. 13. Naczynia ceramiczne wykonane w stylu omo (wg Owen i Goldstein 2001).

Ryc. 14. Naczynia ceramiczne wykonane w stylu chen chen (wg Owen i Goldstein 2001).

ła już naczyń wykonanych w stylu chen chen, który odpowiada fazie rozwojowej Tiahuanaco V z basenu jeziora Titicaca (Goldstein 1993). Przyjmuje się, że jego obecność na tym terenie to lata 850–1000. Trzeba zatem podkreślić, iż w latach 850–1000 obydwie grupy kolonistów z Tiahuanaco, używające stylów ceramicznych omo oraz chen chen, dzieliły pomiędzy siebie środkowy odcinek doliny Osmore (Goldstein i Owen 2001).

Ceramika fazy chen chen charakteryzuje się nieco grubszymi ściankami od tej wykonanej w stylu omo, jak również mniej starannie wyglądzonymi, pokrytymi czerwoną angobą powierzchniami. Zniknęły zupełnie cienkościennne egzemplarze w kolorze czarnym. Zauważyć można wyraźną standaryzację malowanej dekoracji. Powszechnie jest nadal przedstawienie „Pana z dwoma berłami”. Pojawia się również motywy schodkowy (Szykalski 2005) (ryc. 14).

Najbardziej znaczące ślady obecności Tiahuanaco w dolinie Osmore związane są właśnie ze stylem chen chen. W tej fazie powstały, bądź najintensywniej się rozwinęły, kompleksy osadnicze w Rio Muerto, Omo, Chen Chen. Podkreślały one dominującą rolę Tiahuanaco na tym obszarze.

Zdecydowanie największym stanowiskiem Tiahuanaco w dolinie Osmore było Chen Chen położone na wysokości około 1500 m n.p.m. (ryc. 99). Same sektory mieszkalne zajmują 24 ha, a pola i systemy irygacyjne to kolejne 160 ha. (Bandy *et al.* 1996; Blom 1999; Buikstra 1995; García Marquez 1990; Goldstein 1995; Knudson 2004; Owen 1997; Rice 1993; Vargas 1988, 1994; Wheeler *et al.* 1995). Cmentarzysko związane ze stanowiskiem pokrywa 6 ha. (Goldstein 1995). Szacuje się, że może ono zawierać pochówki około 12800 osób (Owen 1997).

Na stanowisku Omo, będącym lokalnym centrum władzy zwierzchniej, wzniesiono w tym czasie jedyną jak dotychczas odkrytą poza Altiplano, strukturę świątynną w stylu Tiahuanaco, posiadającą zagłębiony plac ceremonialny oraz budynki ze starannie obrobionych bloków kamiennych (ryc. 99). Żadne inne stanowisko spoza obszaru centralnego nie posiada charakterystyki centrum ceremonialno-administracyjnego (Goldstein 1989a, b, 1992; Makowski *et al.* 2006).

Ludność fazy chen chen specjalizowała się w produkcji kukurydzy na niespotykaną wcześniej skalę, eksportowanej następnie na obszar Altiplano (Goldstein i Owen 2001). Tak intensywne osadnictwo posiadające architekturę monumentalną świadczy o tym, że władający w Tiahuanaco wybrali właśnie dolinę Osmore jako miejsce ulokowania lokalnego centrum dla zarządzania kontrolowanym przez siebie obszarem.

Już około roku 650 w dolinie Osmore zjawili się przybysze z terenu imperium Huari (Williams 2002a, b). Zajęli oni wyżej położone i słabiej do tej pory zaludnione tereny w rejonie wzgórza Cerro Baúl (Owen 1994, 1997; Wil-

liams 2001, 2002a, b, 2004, 2011). To niezwykle charakterystyczne z uwagi na swój kształt, wzgórze, położone jest w odległości 12 km na północ od miasta Moquegua. Wznosi się na wysokość około 2600 m n.p.m., przy czym rzeczywiste wypiętrzenie na tym obszarze wynosi około 600 m, co w zestawieniu z urwistymi zboczami nadaje mu obronny charakter (Williams 2002b) (ryc. 15, 99).

Tak więc, należy stwierdzić, że w momencie przybycia największej fali kolonistów z Tiahuanaco, Huari było już na tym terenie obecne. Osadnictwo Huari skupiało się na niemalże zamkniętym, niewielkim obszarze około 10 km², zlokalizowanym pomiędzy rzekami Torata i Tumilaca. Obok najważniejszego stanowiska tego regionu jakim niewątpliwie było Cerro Baúl, należy też wymienić Cerro Mejía i Cerro Chico.

Trzeba w tym miejscu wspomnieć o typowym jedynie dla Costa Extremo Sur elemencie kontekstów kulturowych Huari. Jest nim występowanie ceramiki typu *ccoscopa/qoscopa*, której wykształcenie wydaje się być wynikiem fuzji elementów stylistyki Huari z lokalną, późnoformatywną, tradycją ceramiczną (García 1990; Neira 1990). Naczynia typu *qoscopa* prezentują najpóźniejszy etap rozwojowy ceramiki Huari na Costa Extremo Sur, będąc tym samym jednym z najpóźniejszych na całym jej obszarze kulturowym. Materiały *qoscopa* datowane są na przełom podfazy 2B (lata 750–800) i fazy 3 (lata 800–900) (Szykalski 2005, 2010a).

Za wyjątkiem niewielkiej osady Cerro Trapiche, osadnictwo Huari nie zostało do tej pory stwierdzone na terenie zajmowanym przez kolonistów Tiahuanaco, czyli w okolicach dzisiejszej Moquegua (Goldstein i Owen 2001).

Również osadnictwo Tiahuanaco jest stosunkowo rzadko rejestrowane na terytorium zajmowanym przez ludność Huari. Wyjątkami są w tym przypadku stanowiska La Canteira i Cancha de Yacango ulokowane u podnóża Cerro Baúl (Goldstein i Owen 2001).

Co ciekawe, pomimo że osadnictwo Huari zlokalizowane było zaledwie 12 km w linii prostej od osad Tiahuanaco, do tej pory nie udało się potwierdzić wzajemnych kontaktów wyrażających się np. znaczącą obecnością materiału zabytkowego. Jedynie w kilku przypadkach zarejestrowano bardzo nieliczne fragmenty

Ryc. 15. Wzgórze Cerro Baúl (fot. T. Kołomański).

ceramiki, ale są to znaleziska niezwykle rzadkie i niejednoznaczne w interpretacji. Taką sytuację potwierdzają badania Berthy Vargas (1994) oraz nieco późniejsze Bruce'a Owena (1997) na stanowisku Chen Chen. Spośród materiału zabytkowego pochodzącego z przebadanych tam około 2400 grobów, jedynie kilkanaście fragmentów ceramiki wydaje się być wykonanych w związonym z Huari stylem *qoscopa*, który występuje przede wszystkim w rejonie Arequipy. Co ciekawe, nie stwierdzono obecności naczyń typu *chakipampa* i *ocros*, a więc powszechnie występujących na Cerro Baúl i innych stanowiskach Huari w dolinie Osmore.

Sytuację z Chen Chen potwierdzają badania przeprowadzone na stanowisku Omo, gdzie na ponad czterdzieści tysięcy fragmentów ceramiki pochodzących z badań wykopaliskowych i powierzchniowych, stwierdzono obecność jedynie kilkunastu fragmentów naczyń typu *qoscopa*. Nie znaleziono za to ani jednego przykładu zdobienia *chakipampa*, bądź *ocros* (Goldstein 1989a).

Reasumując, dwa typy ceramiczne, *chakipampa* i *ocros*, najpowszechniej występujące na Cerro Baúl, czyli głównym stanowisku kultury Huari w dolinie Osmore, nie pojawiają się w obrębie Chen Chen, ani Omo, głównych stanowisk Tiahuanaco w tejże dolinie. Incydentalnie, ale jednak występuje tam ceramika typu *qoscopa*, której obecności nie stwierdzono z kolei na Cerro Baúl. W związku z powyższym należałoby wziąć pod uwagę możliwość istnienia kontaktów pomiędzy osadnikami Tiahuanaco z Osmore, a ludnością Huari z rejonu Arequipy.

Jak widać, wzajemna relacja kolonii Tiahuanaco i Huari w dolinie Osmore jest kwestią niezwykle problematyczną. Brak jest jakichkolwiek wyraźnych dowodów na istnienie wzajemne kontaktów czy stosunków handlowych. Sytuacja ta jest o tyle dziwna, że przecież mieszkańcy szczytu Cerro Baúl oraz stanowisk Tiahuanaco leżących u jego podnóża mogli kontaktować się za pomocą głośniejszych okrzyków, bez konieczności wchodzenia lub schodzenia. Tymczasem brak wzajemnych kontaktów potwierdzają najlepiej właśnie stanowiska La Cantera i Cancha de Yacango u podnóża Cerro Baúl.

W trakcie badań w La Cantera, wśród prawie ośmiu tysięcy fragmentów ceramiki stwierdzono jedynie cztery zdobione w stylu chakipampa, bądź ocros. Podczas prac w Cancha de Yacango na ponad dziewięć tysięcy fragmentów nie stwierdzono ani jednego zdobionego w ten sposób (Owen 1999). Analogiczna sytuacja ma miejsce na stanowisku Huari na szczycie Cerro Baúl, gdzie do tej pory znaleziono jedynie kilka fragmentów ceramiki Tiahuanaco (Feldman 1991; Williams 2002b, 2004).

Według opinii niektórych badaczy, koloniści Huari i Tiahuanaco pod nowe osadnictwo zajmowali takie tereny, które swą charakterystyką najbardziej przypominały im ich rodzime środowisko. Stąd osadnictwo Huari skupiało się na obszarach o zróżnicowanej rzeźbie terenu podobnej do tej z doliny Mantaro, natomiast Tiahuanaco zajmowało rejony bardziej płaskie, przypominające Altiplano (Goldstein 1989a, b; Williams 1997).

Trzeba w tym miejscu podkreślić, że dolne odcinki dolin rzecznych oraz tereny przyległe do oceanu, nie były dla kolonistów z gór obszarem bezpośredniego zainteresowania. Poza nielicznymi wyjątkami nie spotyka się śladów stałego osadnictwa Tiahuanaco lub Huari na wybrzeżu.

Wydaje się, że bardzo charakterystyczne wzgórze Cerro Baúl było traktowane jako święte zarówno przez osadników Huari, jak i Tiahuanaco. Należy w tym miejscu przypomnieć, iż imponująca świątynia na stanowisku Omo znajduje się w jednym z nielicznych miejsc środkowej doliny Osmore skąd widoczne jest Cerro Baúl (Goldstein 1989a, b, 1993). Warte

podkreślenia jest również pokojowe jak się wydaje współistnienie Huari i Tiahuanaco w dolinie Osmore, gdzie osadnictwo nie ma charakteru ufortyfikowanych, silnie bronionych twierdz. Ślady osadnictwa Tiahuanaco na stokach Cerro Baúl nie mają charakteru defensywnego (Williams 2001, 2002b, 2004).

Należy nadmienić, że przed pojawieniem się kolonistów z Tiahuanaco i Huari środkowa część doliny Osmore zamieszkiwana była przez rolniczą ludność huaracane. Niewystarczająca ilość badań nie pozwala na razie zdecydowanie odpowiedzieć na pytanie czy przybysze z Tiahuanaco i Huari mieli z nią bezpośredni kontakt. Niewielka ilość datowań pochodzących ze stanowisk huaracane nie wskazuje na kontynuację tego osadnictwa w czasie przybycia kolonistów (Feldman 1989; Goldstein 1989a, 2000a).

Ponadto dotychczasowe badania prowadzone na obszarze środkowej Osmore nie wykazały obecności ceramiki Tiahuanaco, ani Huari na stanowiskach huaracane (Cardona 1997; Goldstein 1989a, 1994, 2000b). Jednakże na terenie wyżej położonych dolin na osadach tej ludności, stwierdza się już fragmenty ceramiki o stylistyce ocros i chakipampa kultury Huari.

Fakt ten zdaje się przemawiać za możliwością kontynuacji osadnictwa huaracane w czasie obecności na tym terenie kolonistów Huari, może być również dowodem wzajemnych kontaktów. Brak jest natomiast znalezisk wskazujących na styczność huaracane z ludnością z Tiahuanaco (Goldstein i Owen 2001).

Pomiędzy 950 a 1000 rokiem nastąpił upadek cywilizacji Tiahuanaco. Przyjmuje się, że przyczyną były przeciągające się susze, które wpłynęły na obniżenie się poziomu wody w jeziorze Titicaca (Binford *et al.* 1997; Kolata 1993, 1996; Owen 1998). Konsekwencją było załamanie się systemu *camellones*. Niemożliwym stało się wyprodukowanie wystarczającej ilości pożywienia dla stale wzrastającej populacji ludzkiej (Kolata 1993, 1996).

Około 1000 roku osadnictwo Tiahuanaco w dolinie Osmore dotknęły zmiany związane z wydarzeniami w obszarze metropolitalnym. Połączenia handlowe z Altiplano zostały przerwane, zawalił się wcześniej doskonale funkcjonujący system wzajemnej wymiany. Świątynia

w Omo została zburzona, a osady były systematycznie opuszczane i niszczone. Przeszto konserwować i dbać o kanały irygacyjne, pola uprawne i stanowiska rezydencjalne (Goldstein 1989a, b, 1993; Moseley *et al.* 1991).

Obecna na terenie środkowej doliny Osmore ludność Tiahuanaco utożsamiana z dwoma stylami ceramicznymi omo i chen chen, była bezpośrednio związana z obszarem macierzystym na Altiplano. Profil aktywności gospodarczej kolonistów, cały inwentarz posiadanych lub wytwarzanych przez nich dóbr materialnych był determinowany przez ośrodek w Tiahuanaco. Sytuacja taka trwała w okresie pełnej jego stabilności polityczno-społecznej. Wraz z zachwianiem się dotychczasowego ładu i upadkiem silnych struktur, zawalił się również system dobrze do tej pory funkcjonujących kolonii Tiahuanaco na obszarach peryferyjnych, w tym również tych w dolinie Osmore.

Natomiast jeżeli chodzi o kolonie Huari to już w IX wieku nastąpiło całkowite wyludnienie centrum ceremonialno-administracyjnego imperium Huari, czyli ośrodka Wari, co pociągnęło za sobą stopniowy upadek również całego państwa. Przyczyn szuka się przede wszystkim wśród napięć społecznych spowodowanych wysokimi kosztami konfliktów wojennych oraz coraz mocniejszej presji ludów peryferyjnych (m.in. chanca) napierających na wielkie centra imperium.

Datowania radiowęglowe potwierdziły, iż Cerro Baúl zostało opuszczono mniej więcej w momencie upadku kolonii Tiahuanaco, a więc około roku 1000 (Goldstein i Owen 2001; Williams 2001, 2002b, 2004, 2011). Uprzednio zostało rytualnie spalone. Po zakończeniu jego zajmowania, w przeciwieństwie do Tiahuanaco, osadnictwo związane z imperium Huari w Moquegua dobiegło końca (Goldstein i Owen 2001).

Potomkowie kolonistów z Altiplano żyjący w dolinie Osmore po upadku Tiahuanaco stworzyli nowy odrębny styl ceramiczny, określany jako tumilaca. Jest on uważany za ostatnią fazę rozwojową ceramiki Tiahuanaco. Wydaje się, że powstał on na bazie poprzedzających go faz stylistycznych omo i chen chen, ale jest już w pełni lokalnym produktem. Charakteryzuje się mniejszym zaawansowaniem technologicznym i uboższą ikonografią. Wśród motywów

nie pojawia się już „*Pan z dwoma berłami*”. Może to być tłumaczone próbą manifestacyjnego zerwania z „wypaloną” tradycją religijno-kulturową Tiahuanaco. Obecne są natomiast motyw schodkowy lub mocno ustandaryzowane i uproszczone wyobrażenia zoomorficzne, m.in. bardzo typowy wizerunek flaminga, tzw. *parihuana*.

Grupy tumilaca wydają się nie wykazywać powiązań polityczno-gospodarczych z obszarem metropolitarnym na Altiplano za czym przemawia regionalizacja stylistyki oraz upadek ośrodków o ponadregionalnym zasięgu oddziaływania, jak Omo i Chen Chen, a także powstanie mniejszych regionalnych ośrodków o obronnym charakterze strzegących niezawisłości poszczególnych regionów.

Tumilaca tworzyli małe społeczności rywalizujące pomiędzy sobą, zamknięte w bardzo defensywnie ulokowanych, często ufortyfikowanych osadach (Owen 1998). Osadnictwo tumilaca było obecne w rejonach bardziej zróżnicowanych niż to związane z kolonistami Tiahuanaco, którzy koncentrowali się w środkowej dolinie Osmore. Osiedlali się także na obszarach w ogóle przez Tiahuanaco nie zamieszkiwanych. W dolinie Osmore tumilaca koncentrowali się w górnym jej odcinku, wokół Cerro Baúl oraz w dolnej części doliny (Owen 1993, 1996, 1999).

Na ślady ich obecności natrafiono również w wysokogórskich odcinkach dolin zlewiska Osmore, gdzie nie ma do tej pory dowodów na obecność kolonii Tiahuanaco, jak m.in. w regionie Carumas (Goldstein i Owen 2001).

Datowania umiejscawiają styl tumilaca w latach 950–1250. Przyjmuje się, że ludność ta ostatecznie utraciła swą kulturową odrębność wtapiając się w lokalne społeczności, m.in. chiribaya (Buikstra 1998).

W północnochilijskiej dolinie Azapa ostatnia faza rozwoju ceramiki ludności z Altiplano, odpowiadająca tumilaca, nazywana jest cabuza. Należy zaznaczyć, iż osadnictwo w dolinie Azapa związane z Tiahuanaco było dalece skromniejsze niż w dolinie Osmore. Nie powstała tutaj publiczna architektura ceremonialna (Browman 1997). Koloniści zamieszkiwali jedynie środkową część doliny (Goldstein 1995-1996; Knudson 2004).

Późny okres przejściowy

Po upadku Huari i Tiahuanaco w historii rozwoju kulturowego Andów Centralnych rozpoczął się późny okres przejściowy, którego czas trwania określają umownie przyjęte daty 1000–1450. Od północnego po południowe wybrzeże Peru rozwinęły się wzajemnie konkurujące, wojownicze i wyraźnie różne od siebie kultury takie jak *lambayeque* (zwane także *sicán*), *chimu*, *chancay*, *ychsma*, *chinchá*. W górach, rozbiciu dotychczasowej konsolidacji towarzyszyły także silne migracje ludności.

Na obszarze południowego *Costa Extremo Sur* – szczególnie w jego wysokogórskiej części – ten okres w dziejach charakteryzuje się brakiem stabilizacji i wzajemną rywalizacją poszczególnych społeczności powodującą ciągle konflikty.

W tym czasie na obszarze *Costa Extremo Sur* rozwijały się kultury *chuquibamba*, *churajón*, *chiribaya*, wyróżniana szczególnie przez badaczy chilijskich kultura *maytas-chiribaya*, północno-chilijska *arica* z dwoma wyraźnie różnymi od siebie fazami, *san miguel* i *gentilar*. Wyżej położone rejony zamieszkiwali opisani już wyżej potomkowie kolonistów *Tiahuanaco* określani mianem *tumilaca*, a w północnym Chile *cabuza*. W wyższych partiach dolin rzecznych obecna była również kultura *estuquiña* (ryc. 141).

Wzajemne kontakty wymienionych wyżej kultur widoczne są w materiale zabytkowym wchodzącym w skład wyposażenia grobowego, dlatego też ich poznanie jest niezbędne w celu uzyskania pełnego obrazu osadnictwa w późnym okresie przejściowym w południowej części *Costa Extremo Sur*.

Kultura *chuquibamba*. Jej nazwa wywodzi się od miejscowości *Chuquibamba*. Za jej obszar macierzysty uważa się dorzecze *Colca-Majes*, jednakże osadnictwo z nią związane zajmowało dużą część zlewiska rzeki *Ocoña* i dolinę *Siguas*, w której sąsiadowała bezpośrednio ze stanowiskami kultury *churajón* (Szykulski 2005, 2010a).

Osady *chuquibamba* są stosunkowo liczne. Posiadają zazwyczaj zwartą zabudowę, najczęściej są również ufortyfikowane. Należy założyć, iż pełniły rolę lokalnych centrów polityczno-gospodarczych. Największe z nich to leżące na południe od miejscowości *Andaray* ruiny *Huaman-Marca*, znajdujące się w dolinie *Colca* zabudowania *Uyu-Uyu*, ruiny *Tijnay* z dystryk-

tu *Alca*, położone w pobliżu *Chuquibamby Itaca* (Galdos 1990; Julien 1991; Neira 1990; Szykulski 2010a).

Wyznacznikiem tej kultury jest oryginalny styl ceramiczny. Możemy wydzielić jego dwa warianty stylistyczne: *Chuquibamba Policromo* oraz *Chuquibamba Negro Sobre Rojo*. Pierwszy reprezentowany jest przez starannie wykonane wyroby o trójkolorowej ornamentyce, gdzie na czerwonej, malowanej lub pokrytej angobą powierzchni, nakładano czarne i białe motywy. Drugi charakteryzuje się czarną ornamentyką na czerwonym, także malowanym lub znacznie rzadziej pokrytym angobą, tle (Neira 1990; Szykulski 2005). Najbardziej rozpowszechnionym motywem ikonograficznym zdobiącym ceramikę jest wzór ośmio- lub sześcioramiennej gwiazdy (tzw. *estrella de ocho puntas*). Występują również motywy geometryczne: okręgi, trójkąty, pasy, linie faliste lub tworzące wzór schodkowy. Rzadziej występują przedstawienia antropo- i zoomorficzne.

Przyjmuje się, że do wykształcenia kultury *chuquibamba* doszło na przełomie horyzontu środkowego i późnego okresu przejściowego, w wyniku połączenia elementów napływowych z basenu jeziora *Titicaca* z lokalnym podłożem kulturowym późnego *Huari* reprezentowanym wtedy przez styl *qoscopa*. Ceramika *chuquibamba* wytwarzana była jeszcze w okresie późnego horyzontu, a nawet w początkach epoki kolonialnej.

Kultura *churajón*. Nazwa wywodzi się od odkrytego przez Leonidasa Bernedo Málaga (1949) w roku 1931 rozległego prekolumbijskiego kompleksu osadniczego *Churajón*, położonego w górnym odcinku dorzecza *Tambo*, około 60 km na południowy wschód od miasta *Arequipa*. Obejmuje on jeden z największych w Peru systemów teras uprawnych (tzw. *andenes*), które w całości pokrywają zbocza wzgórz otaczających doliny niewielkich górskich potoków *Segache* i *Corabaya-Tasata*. W partiach szczytowych położone są osady. Innymi ważnymi ośrodkami kultury *churajón* były: leżący bezpośrednio na północ od *Churajón* kompleks architektoniczny *Maucallacta*, a także znajdujący się w dolinie *Chili*, w granicach aglomeracji miejskiej *Arequipy*, *Casa-Patak* (Szykulski 1996, 1998a, b, 1999, 2000a, b, 2005).

Zwarty zasięg występowania materiałów churajón obejmuje całe dorzecze Tambo, region wielkomijski Arequipy w dolinie Chili, a także stanowiącą jej przedłużenie dolinę rzeki Vitor. Rzadziej pojawiają się również w dolinie rzeki Sigüas, stanowiącej granicę z obszarem kultury chuquibamba. Pojedyncze stanowiska z materiałami churajón zarejestrowano także na obszarze kulturowym chiribaya: w dorzeczach Osmore oraz Locumba (Szykalski 2005).

Ceramika churajón charakteryzuje się czerwonym (malowanym lub angobowanym) tłem, na które nakładano czarne, często z białym obramowaniem, motywy dekoracyjne. Sporadycznie występują motywy wykonane jedynie w kolorze białym. Są to najczęściej wzory geometryczne jak linie, kratownice, ornament schodkowy, romby, łuki. Rzadziej występują stylizowane przedstawienia szczytów górskich, gwiazd, słońca oraz przedstawienia antropo- i zoomorficzne (ryc. 63: C).

Przyjmuje się, że kultura churajón wykształciła się w wyniku napływu na tereny południowo-wschodniej części departamentu Arequipy licznych grup ludności z basenu jeziora Titicaca kultuwających tradycje późnego Tiahuanaco (Szykalski 2005).

Ze względu na istniejące w obrębie kompleksu Churajón pozostałości struktur obrzędowych oraz sektorów mieszkalnych można wnioskować, iż mógł on stanowić ośrodek władzy kontrolujący część dorzecza Tambo. W ufortyfikowanych osadach Churajón-Maucallacta zamieszkiwała w tym czasie większość okolicznej ludności, również tej zajmującej się uprawą roli. Taka forma osadnictwa kontynuowana była tutaj w okresie kontroli tych terenów przez państwo inkaskie. Ostateczny jej kres położyły dopiero tzw. redukcje toledańskie (Szykalski 2005).

Kultura estuquiña. Wzięła swą nazwę od eponimicznego, odkrytego na początku lat osiemdziesiątych XX wieku przez Michaela Moseleya i Luisa Watanabe, stanowiska znajdującego się w pobliżu dzisiejszego miasteczka Estuquiña niedaleko Moquegua (Stanish 1998).

Kultura ta zaczęła rozwijać się w środkowej dolinie Osmore na początku XIII wieku pod wpływem społeczności przybyłych na ten teren z wyżej położonych terenów górskich, najpraw-

dopodobniej z Altiplano. Stanowiska związane z estuquiña znajdują się w większości w środkowym i górnym odcinku dorzecza Osmore, szczególnie w dolinach Otorá, Chujulay, Torata, Janata, Tumilaca i Coscori. Nieliczne grupy estuquiña zamieszkiwały również dolną część doliny Osmore (Stanish 1998). Osady ulokowane są w miejscach o z natury obronnym charakterze, dodatkowo zaopatrzone są wysokimi murami. Fakt ten wskazuje na stałe zagrożenie ze strony sąsiadów, zjawisko zdające się być bardzo typowe dla późnego okresu przejściowego. Estuquiña byli bardzo dobrymi rolnikami, którym nie obce były skomplikowane techniki agrarne. Świadczą o tym rozległe kompleksy terasów uprawnych zasilane wielostopniowym systemem nawadniającym.

Ich jednobarwna, pozbawiona zdobień, niezbyt starannie wykonywana ceramika nie prezentuje bogatej różnorodności form (ryc. 63: D–E). Wymienić tu należy ciekawą formę tzw. „olla pato”, bardzo charakterystycznego naczynia służącego do przyrządzania kukurydzy, przypisywaną właśnie tej kulturze (ryc. 51). Była ona zapożyczana przez inne sąsiednie społeczności, m.in. przez chiribaya i churajón.

Ludność estuquiña grzebana była przede wszystkim w grobach szybowych. Członków elity chowano zaś w niewielkich kamiennych wieżach grobowych, tzw. *chullpas*, konstrukcji typowych dla społeczności z Altiplano.

Inkowie podporządkowali sobie tereny zajmowane przez ludność estuquiña w 2. połowie XV wieku. Wkrótce obszary te stały się jednym z ważniejszych regionów rolniczych imperium.

Kultura arica. Dwa bardzo charakterystyczne style ceramiczne, wcześniejszy san miguel i pochodzący od niego gentilar, klasyfikowane są jako kolejne fazy rozwojowe kultury arica i w starszych publikacjach funkcjonują pod nazwą arica I i arica II. Kultura arica rozwijała się na terenie północnego Chile od przełomu środkowego horyzontu i późnego okresu przejściowego po okres kolonialny (Uribe 1999). Przy czym, styl san miguel (arica I) rozwijał się pomiędzy X a XV wiekiem. Za jej obszar macierzysty uważa się dolinę Azapa. Przyjmuje się, na podstawie cech technologicznych w produkcji ceramiki oraz malowanego ornamentu, że faza ta wypływa z tradycji stylistycznej maytas-chiribaya (Uribe 1999).

Cechą naczyń san miguel jest doskonały wypał w atmosferze utleniającej. Ówcześni garncarze potrafili kontrolować temperaturę wypału, czego efektem jest jednostajny, zazwyczaj kawowy lub lekko pomarańczowy kolor powierzchni. Im dalej jednak od obszaru macierzystego naczynia wykonywane są mniej starannie (Uribe 1999). Używano domieszki mineralnej, m.in. kwarcu, co jest dosyć widoczne w przekroju naczyń w postaci białych i czarnych gródek. Niekiedy jednak domieszka jest drobnoziarnista i doskonale rozprowadzona, tak że naczynia w przekroju przypominają egzemplarze z Tiahuanaco. Najczęściej ceramika jest trójkolorowa, choć zdarzają się również egzemplarze dwukolorowe (Dauelsberg 1984; Espouey *et al.* 1995b; Uribe 1999). Na jasną barwę powierzchni nakładano dekorację tworzoną za pomocą czarnego i czerwonego koloru. Motywami są najczęściej szerokie fale, romby, zygzaki, figury w kształcie odwróconej poziomo litery „S”, przedstawienia antropo- i zoomorficzne. Są one ułożone zazwyczaj w poziomych, albo rzadziej pionowych stykających się ze sobą panelach (Berenguer 1997) (ryc. 63: A).

Styl gentilar (arica II) powstał w wyniku fuzji stylistyki fazy san miguel z wcześniejszymi tradycjami ceramicznymi z wybrzeża północnego Chile. Rozwijał się od XIII do XVI wieku. (Espouey *et al.* 1995b). Oba warianty stylistyczne, gentilar i san miguel, przez długi okres współwystępowały na tym samym terenie (Uribe 1999).

Naczynia fazy gentilar charakteryzowały się w większości doskonałym wypałem. Ich powierzchnie miały pomarańczową lub czerwoną barwę. W celu schudzenia gliny używano domieszki mineralnej, co widoczne jest w przekroju naczyń w postaci białych i czarnych gródek, choć część naczyń, podobnie jak w przypadku ceramiki san miguel, charakteryzuje się drobnoziarnistą i doskonale rozprowadzoną domieszką, czym upodabnia się ona do egzemplarzy z Tiahuanaco (Uribe 1999). Powierzchnie naczyń były silnie wyświecone. Ścianki zdobiono malowaną dekoracją za pomocą białego, czarnego i czerwonego koloru. Nakładane motywy są o wiele bardziej złożone niż w przypadku fazy san miguel. Są to przede wszystkim wzory schodkowe, fale, spirale, krzyże, okręgi,

trójkąty, medaliony, kwadraty, haczyki, figury antropo- i zoomorficzne (ryc. 63: B).

Późny horyzont

Jedno z największych imperiów ówczesnego świata, państwo Inków, *Tahuantinsuyu*, w błyskawicznym tempie podporządkowało sobie cały obszar Andów Centralnych. Ten kolejny, trzeci już, okres unifikacji nazywamy późnym horyzontem. Czas jego trwania to lata 1450–1532.

Zbudowane w niecałe sto lat imperium inkaskie u szczytu swej potęgi rozciągało się od rzeki Ancasmayo w dzisiejszej Kolumbii na północy po rzekę Maule w dzisiejszym środkowym Chile na południu, zajmując według różnych szacunków od 1 do 1.5 mln km². Zamieszkiwało je 10–14 mln mieszkańców, z czego samych Inków było około miliona (Rostworowski 2007; Szemiński i Ziółkowski 2006).

Tahuantinsuyu (z *quechua*: Cztery Dzielnice) składało się z czterech dzielnic: *Chinchaysuyu* (dzielnica północna), *Antisuyu* (dzielnica wschodnia), *Cuntisuyu* (dzielnica zachodnia), *Collasuyu* (dzielnica południowa). Obszar Coستا Extremo Sur, który został wcielony do *Tahuantinsuyu* na początku 2. połowy XV wieku, w czasie panowania twórcy imperium Pachacuteca Inca Yupanqui, wchodził w skład dzielnicy zachodniej, czyli *Cuntisuyu* (południowe krańce mieściły się już w *Collasuyu*) (Szykalski 2005).

W wielu przypadkach przez cały okres trwania późnego horyzontu oraz w pierwszych latach okresu kolonialnego w dalszym ciągu rozwijały się lokalne style ceramiczne sięgające późnego okresu przejściowego. Na terenie południowych krańców Peru przykładem są style chuquibamba oraz churajón.

Okres kolonialny

Niewielki, niespełna dwuosobowy, oddział hiszpańskich konkwistadorów pod dowództwem Francisco Pizarro położył kres *Tahuantinsuyu*. Podstępne pojmanie inkaskiego władcy Atahualpy w Cajamarce 16 listopada 1532 roku, a następnie jego egzekucja 26 lipca 1533 roku przez uduszenie garotą oznaczało w praktyce koniec imperium (Szemiński i Ziółkowski 2006).

Podbój państwa inkaskiego dokonał się w latach 1532–1539, choć państwo Vilcabamba,

ostatni przejaw niezależności inkaskiej, upadło ostatecznie dopiero w 1572 roku (Rostworowski 2007; Szemiński i Ziółkowski 2006).

Pierwsze informacje o pojawieniu się oddziałów hiszpańskich konkwistadorów pod wodzą Diego de Almagro na terenie Costa Extremo Sur pochodzą z roku 1535. Dnia 15 sierpnia 1540 roku, w żyznej, obdarzonej łagodnym klimatem dolinie rzeki Chili, została ufundowana Villa Hermosa, dzisiejsza Arequipa, miasto budowane na wzór ówczesnych metropolii europejskich. Szybko stała się największym ośrodkiem miejskim południowego Peru. Później, wraz z ugruntowaniem się władzy Hiszpanii na nowych terenach, zaczęto zakładać innych, mniejszych miast (Szykulski 2005).

Wicekról Francisco de Toledo, administrujący Peru w latach 1568–1581, rozpoczął wprowadzanie tzw. redukcji, które od jego imienia zyskały miano redukcji toledańskich (Cook *et al.* 1975; Toledo 1867). Ta reforma administracyjna zakładała likwidację dotychczas istniejących osad indiańskich i zastąpienie ich nowymi ośrodkami powstałymi na wzór europejski. Liczono dzięki temu na zwiększenie dochodów korony hiszpańskiej ze ściąganych podatków, a także poprawienie efektywności działań mi-

sjonarskich wśród miejscowej ludności indiańskiej oraz zapobieżenie indianizacji rozproszonych grup Hiszpanów.

Realizacja reformy przyczyniła się w znacznym stopniu do ostatecznego zaniku tradycji ceramicznych sięgających epoki prekolumbijskiej. Należy mieć jednakże na uwadze, iż niektóre formy naczyń, jak np. keros, oraz motywy ikonograficzne wywodzące się jeszcze z kultur późnego okresu przejściowego przetrwały długo w głąb epoki kolonialnej, a ich widoczne ślady w sztuce ludowej spotykamy w wielu regionach Andów nawet dzisiaj (Szykulski 2010a).

Realizacja redukcji toledańskich wyznaczyła koniec epoki podboju, a jednocześnie zakończenie procesu ostatecznego przejmowania przez Hiszpanów kontroli polityczno-gospodarczej nad terytorium dawnego *Tahuantinsuyu*. Proces ten trwał do końca lat osiemdziesiątych XVI wieku i zakończył okres wczesnokolonialny zwany okresem przemian (hiszp. *período de transición*).

Wraz z upadkiem inkaskiego imperium i stworzeniem Wicekrólestwa Peru na wzór europejski, świat potężnych, owianych legendami kultur prekolumbijskich ostatecznie dobiegł końca.

Rozdział V.

PROJEKT TAMBO A ZAGADNIENIE EKSPANSJI KULTURY CHIRIBAYA

Niewątpliwie przełomowe znaczenie dla badań nad kulturą chiribaya w dorzeczu Tambo oraz jej powiązaniach z innymi kulturami regionu miały działania w ramach prowadzonego w latach 2008–2012 Projektu Tambo. Prace projektu koncentrowały się na obszarze obejmującym strefę pograniczną departamentów Arequipa i Moquegua. Zadanie realizowane było w ramach 7 Programu Ramowego Unii Europejskiej, przy współudziale finansowym Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego Rzeczypospolitej Polskiej. Stronę peruwiańską reprezentowało Ministerstwo Kultury Republiki Peru, Uniwersytet Katolicki Santa María w Arequipie oraz regionalne służby konserwatorskie. Pracami badawczymi kierował Józef Szykulski z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

W trakcie prac Projektu Tambo przeprowadzono m.in. szerokopłaszczyznowe wykopaliska na cmentarzysku El Pino zlokalizowanym na wyniesieniu okalającym lewobrzeżną część delty rzeki Tambo, w pobliżu jej ujścia do Pacyfiku (ryc. 16, 142–143). Były to pierwsze metodyczne kompleksowe badania archeologiczne na stanowisku chiribaya w dolinie Tambo. Dzięki tym pracom możemy przyjrzeć się bliżej społecznościom zamieszkującym peryferyjny północny obszar interesującej nas kultury. Wyniki badań wykopaliskowych i pozyskane materiały pozwalają m.in. zanalizować obrządek pogrzebowy, inwentarze kontekstów grobowych, ikonografię wyrobów ceramicznych i tekstylnych, oraz materiał osteologiczny. W dalszej kolejności pozwalają również przeprowadzić analizę porównawczą z analogicznymi grupami znalezisk, pochodzącymi z innych obszarów występowania kultury chiribaya.

Przy czym należy podkreślić, że w wyniku prac Projektu Tambo nie tylko pozyskano nowy mate-

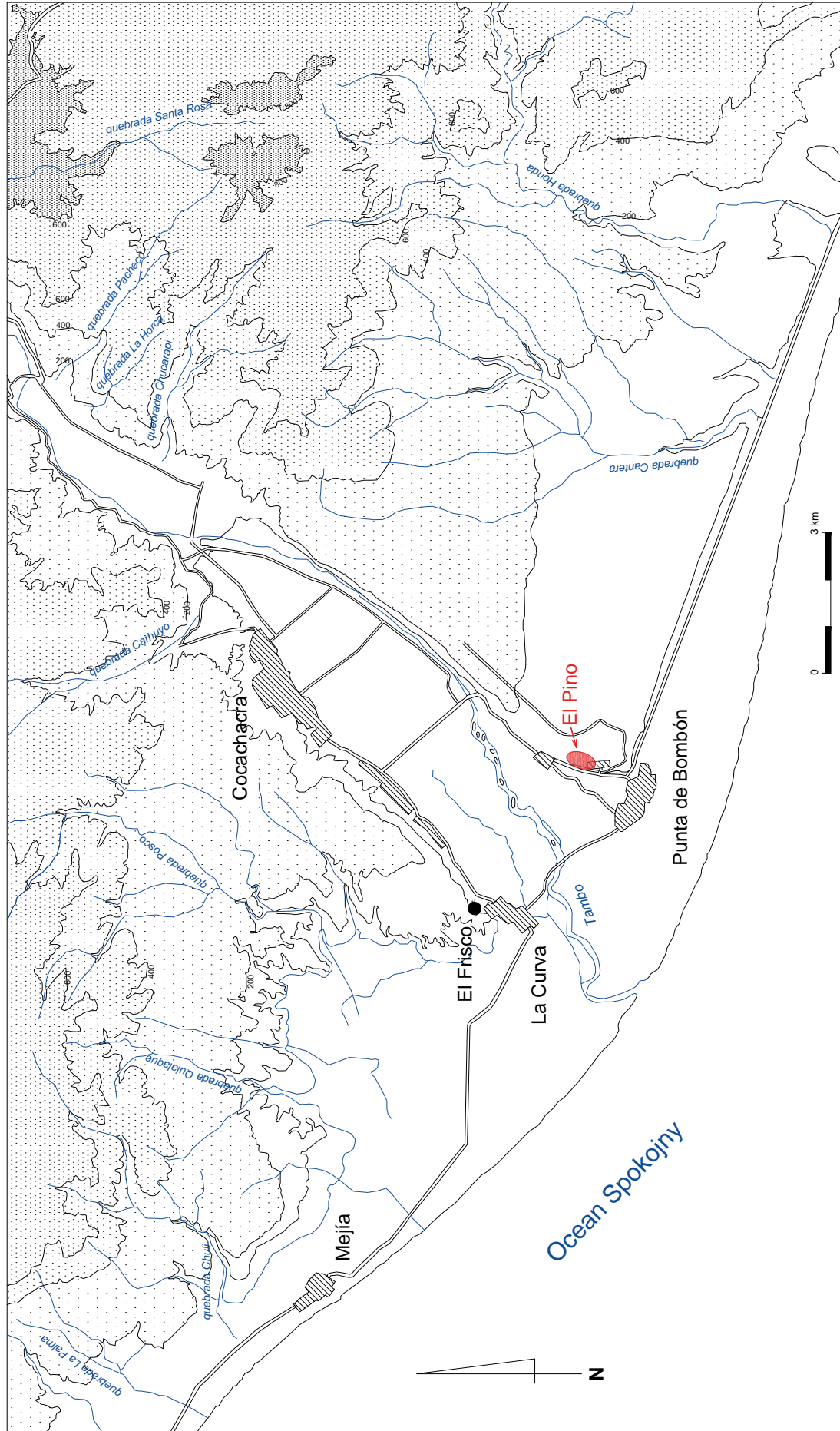
riał archeologiczny, pochodzący z dotychczas nie badanego obszaru, ale również udało się dokonać inwentaryzacji dotychczasowych znalezisk, jak również całych kontekstów kulturowych, związanych z omawianą kulturą, a przechowywanych w różnorodnych muzeach, depozytach i prywatnych kolekcjach południowego Peru.

Stanowią one podstawę do wieloaspektowych analiz porównawczych, umożliwiając zaprezentowanie nowej koncepcji dotyczącej genezy i rozwoju kultury chiribaya, której materiały są podstawowym wyznacznikiem etapu rozwojowego od schyłku horyzontu środkowego po późny okres przejściowy w tej części peruwiańskiego wybrzeża.

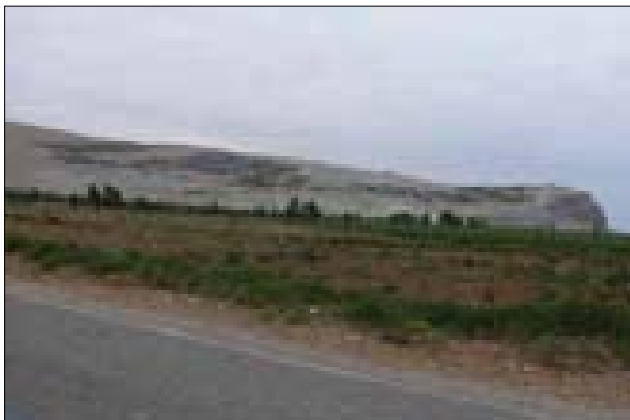
Trzeba wyraźnie podkreślić, iż w trakcie rozważań nad rozwojem kultury chiribaya, w głównej mierze musimy się opierać na wynikach prac badawczych przeprowadzonych w dolinie Osmore, a w mniejszym stopniu na obszarze północnego Chile. Wynika to z faktu, iż właśnie z tych regionów posiadamy najlepiej rozpoznane konteksty kulturowe. Wieloletnie interdyscyplinarne studia w dolinie Osmore pozwoliły dosyć dobrze, aczkolwiek ciągle niewystarczająco, scharakteryzować tamtejsze społeczności chiribaya (ryc. 7).

W trakcie realizacji Projektu Tambo prowadzone były wykopaliska na rozległym wielokulturowym stanowisku El Pino, zlokalizowanym na lewobrzeżnym skraju delty Tambo, w pobliżu miejscowości Punta de Bombón, leżącej w granicach administracyjnych prowincji Islay departamentu Arequipa¹⁰. Stanowisko znajduje

¹⁰ Prowincja Islay znajduje się na południu departamentu Arequipa. Od północy styka się z prowincjami Camaná i Arequipa, od wschodu graniczy z departamentem Moquegua, zaś od zachodu obmywa ją Pacyfik. Jej obszar wynosi 3688 km² (Hughes 1988).

Ryc. 16. Lokalizacja stanowiska El Pino w pobliżu ujścia Tambo do Pacyfiku (oprac. T. Kołomański).

Ryc. 17. Panorama strefy *lomas* ze wzniesieniem *Cerro Bandurrias* i znajdującym się na nim stanowiskiem El Pino. Widok od strony północno zachodniej (fot. J. Szykalski).

Ryc. 18. Stanowisko El Pino. Widok od strony południowej. W tle dolny, szeroki odcinek doliny Tambo tuż przed jej ujściem do Pacyfiku (fot. T. Kołomański).

się w strefie *lomas* na zachodnim stoku wzniesienia o nazwie *Cerro Bandurrias*, około 3 km od linii brzegowej Pacyfiku. Położone jest na wysokości 50–60 m n.p.m. (ryc. 16–17).

Samo ujście Tambo znajduje się mniej więcej w połowie około 60-kilometrowego odcinka łagodnego piaszczystego wybrzeża rozciągającego się od Mollendo do Corío. Jedynie w okolicach miejscowości Mejía obserwujemy koncentrację dużych głazów dochodzących do samego lustra wody. Całe wybrzeże obmywa zimny Prąd Peruwiański (Prąd Humboldta), którego wody obfitują w morskie organizmy. Oprócz ryb i mięczaków występują tutaj duże ssaki morskie. Atutem całego regionu były też bogate w pożywienie ujścia rzek, oferujące m.in. krewetki i raki. Tak dogodne warunki wpływały na osiedlanie się na wybrzeżu coraz to nowych, napływowych grup ludności.

W swoim dolnym odcinku Tambo tworzy szeroką dolinę i rozległą deltę o dogodnych warunkach dla rolnictwa, umożliwiając tym samym koncentrację osadnictwa (ryc. 16, 18). Jego wzrost obserwujemy szczególnie w późnym okresie przejściowym, o czym świadczy fakt, że na północnej terasie rzeki Tambo – niemalże w linii prostej od nekropolii El Pino – znajduje się stanowisko El Frisco, będące również rozległym cmentarzyskiem chiribaya (ryc. 16). Nie było ono poddane badaniom wykopaliskowym za wyjątkiem niewielkich prac przeprowadzonych w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, po których nie zachowała się jednak dokumentacja badawcza, a pozyskany materiał zabytkowy w większości uległ rozproszeniu.

W pierwszym etapie przeprowadzono badania powierzchniowe, które pozwoliły wskazać El Pino do przeprowadzenia tam prac wykopaliskowych. Na podstawie analizy zasięgu występowania zarysów jam grobowych oraz fragmentów ceramiki jego wielkość oszacowano na kilkanaście hektarów. W toku prac prowadzonych przez naukowców z Projektu Tambo okazało się, że mamy tutaj do czynienia z wielokulturowym stanowiskiem o charakterze sepulkralnym, użytkowanym już od okresu formatywnego.

El Pino, tak jak wiele innych stanowisk w Peru, zostało w dużym stopniu zdewastowane przez rabusiów grobów – tzw. *huaqueros*¹¹. Pomimo tego udało się pozyskać materiał zabytkowy o dużym znaczeniu dla poznania różnych aspektów życia i związanych z nimi wyrobów rękodzielniczych, społeczeństw zamieszkujących dolny odcinek doliny Tambo. W tym kontekście znaczącym źródłem informacji są *fardos*, a więc zwłoki ludzkie owinięte całunem grobowym. W kulturze chiribaya ciało było układane w pozycji embrionalnej, a następnie owijano je kilkoma warstwami tkanin, uzyskując tym samym niezwykle stabilny „pakunek” grobowy (ryc. 19–20). *Fardos* pozwalają

¹¹ Okradanie i dewastowanie pomników dziejowych kultury jest jednym z najbardziej palących problemów, z którym borykają się peruwiańskie służby konserwatorskie. W ostatnich latach proceder ten został w dużym stopniu ograniczony, jednakże nadal mają miejsce rabunki dokonywane na zlecenie międzynarodowych gangów handlarzy i prywatnych kolekcjonerów zabytków archeologicznych.

Ryc. 19. *Fardo* ze szczątkami mężczyzny (nr inw. 17/EP/II/09). Grób nr 3 (sektor II) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 20. *Fardo* ze szczątkami kobiety (nr inw. 115/EP/II/09). Grób nr 2 (sektor III) (fot. T. Kołomański).

nie tylko na analizę stylistyczną i technologiczną samych tkanin, składających się na cafun grobowy, ale również licznych przedmiotów umieszczanych pomiędzy poszczególnymi warstwami materiałów.

Oprócz nieuszkodzonych lub częściowo zachowanych *fardos*, wystąpiło dużo obiektów zniszczonych przez *huaqueros*. Część zrabowane-

go przez nich materiału udało się odzyskać i znajduje się on aktualnie w Muzeum Miejskim w Molendo. Również i on stał się obiektem analizy¹².

1. Konstrukcje grobowe oraz sposób chowania zmarłych

Prace wykopaliskowe prowadzone były w obrębie sześciu sektorów wyznaczonych na zachodnim zboczu *Cerro Bandurrias* (ryc. 21, 142–147).

W ich trakcie przeanalizowano 52 konstrukcje o charakterze sepulkralnym (ryc. 148–157). Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły, bądź eliptyczny (ryc. 148–157). W pierwszym przypadku średnica wahała się od 0.30x0.30 m do 0.90x0.90 m, natomiast konstrukcje o zarysie eliptycznym miały średnicę od 0.30x0.40 m do 0.80x0.90 m. Groby były wkopane w zbitą warstwę sedymentacyjną koloru ciemnobezowego. Ich głębokość wahała się od 0.60 do 2 m. Analizując średnią głębokość szybów grobowych okazało się, iż, groby dziecięce wkopywane były najpłycej. Pochówki kobiece były za to zdecydowanie najgłębsze¹³.

Groby z El Pino pod względem kształtu przekroju szybu można podzielić na dwie podstawowe grupy. Do pierwszej – nieco liczniejszej – grupy (55% grobów) zaliczymy proste cylindryczne jamy grobowe (ryc. 149, 154). W niektórych przypadkach obserwuje się, że nieznacznie rozszerzają się one w swojej dolnej partii. Szyby nie zawsze były wkopywane pod kątem prostym. W drugiej grupie (45% grobów) znalazły się pochówki, których jamy w przekroju miały formę gruszkowatą (ryc. 151–152, 157). Na poziomie spągu groby były wyraźnie szersze. Szerokość poszczególnych

¹² Problemem samego stanowiska oraz okolicy jest rozrastająca się w sposób niekontrolowany struktura urbanistyczna regionu, a więc zajmowanie przez osiedla coraz to nowych areałów, jak również budowa dróg dojazdowych. Odbywa się to na ogół bez uprzednich konsultacji z regionalnymi służbami konserwatorskimi. Jedynie sporadycznie udało się prowadzić w latach dziewięćdziesiątych XX wieku prace ratownicze, po których jednak nie zachowała się dokumentacja.

¹³ Analizie poddano tutaj jedynie te pochówki, z których płeć pochowanych w nich osobników została określona. Trzeba więc mieć na uwadze pewną niedokładność wyników, choć ogólna tendencja została zapewne utrzymana.

jam jest bardzo różna, nie są one również symetryczne. Nie stwierdzono, aby kształt jamy grobowej miał związek z formą przekroju grobu.

W 8% grobów z El Pino w dolnej części szybu znajdowała się dodatkowo nisza, w której umieszczano zmarłego. Nisze występowały zawsze w zachodniej ścianie, w głębszych i obszerniejszych pochówkach, zarówno męskich, jak i kobiecych. Miały głębokość od 0.40 do 0.70 m i wysokość od 0.50 do 1 m (ryc. 23, 148, 151).

Współczesny poziom na stanowisku to warstwa beżowego luźnego piachu przemieszanego z drobnymi kamyczkami, żwirem i muszlami. Posiada ona miąższość ca. 0.10–0.30 m. Bezpośrednio poniżej natrafiono na zarysy jam grobowych. Jamy przykrywano plecionkami wzmocnionymi trzciniowymi łądogami. Niejednokrotnie wokół otworu szybu konstruowano niewysokie murki z cegły suszonej na słońcu, *adobe*, służące jako podparcie plecionek. Dla pełnej stabilizacji przykrycia jamy grobowej umieszczano na nim połączone gliną niebieskoszare bloki kamienne, określane przez miejscową ludność mianem *moro moro*. W niektórych przypadkach za pokrywę jamy grobowej służyły jedynie łączone zaprawą bloki *moro moro*. Charakterystyczny kształt pokrywy tworzył kopułę, a kolor służył również jako wyraźne oznaczenie grobu na powierzchni.

W kilku przypadkach jamy grobowe posiadały nietypową konstrukcję. W grobie nr 1 w sektorze III obecna była wykonana za pomocą kamieni lub *adobe*, o wymiarach 20x10x10 cm, 7x10x10 cm, 5x8x5 cm, łączonych zaprawą glinianą cylindryczna konstrukcja kilkudziesięciocentymetrowej wysokości, będąca węższą, mierzącą w przekroju 0.40x0.50 m kontynuacją szybu (ryc. 22, 151). Pomagała ona niwelować różnice w wysokości nieregularnego gruntu, w który szyb został

Ryc. 21. Prace wykopaliskowe w obrębie sektora II (fot. T. Kołomański).

Ryc. 22. Grób nr 1 (sektor III). Widok konstrukcji grobu z nietypową cylindryczną tuleją będącą podstawą konstrukcji przykrywającej grób (fot. T. Kołomański).

Ryc. 23. Wnętrze szybu grobowego z wyraźną niszą. Widok *fardo* ze szczątkami kobiety (nr inw. 115/EP/II/09). Grób nr 2 (sektor III) (fot. T. Kołomański).

wkopany, jak również tworzyła oparcie dla konstrukcji zamykającej jamę grobową.

2. *Fardo* i jego wyposażenie

Jak już wspomiano, zmarłych na ogół chowano w pozycji embrionalnej. W tym celu podkurczano nogi i zginano ręce, a dłonie układano na czole, policzkach, ramionach, albo kolanach. Następnie ciało owijano kilkoma warstwami tkanin tworząc tzw. *fardo* (ryc. 19–20, 36, 113). W celu wykonania *fardo* wykorzystywano m.in. elementy stroju. Najczęściej używano do tego jednego lub kilku *unku*, czyli rodzaju szerokiej wełnianej koszuli (ryc. 24), dosyć często pojawiało się również *taparrabo*, czyli część odzieży spełniająca rolę bie-

Ryc. 24. Dekorowane *unku* (nr inw. 301/EP/XII/09) stanowiące element *fardo*. Grób nr 13 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 25. Dekorowane wełniane *taparrabo* (nr inw. 320/EP/XII/09) wchodzące w skład wyposażenia grobu nr 4 (sektor V) (fot. T. Kołomański).

lizny (ryc. 25). Poza tym stosowano obszerne, prostokątne i wzmacniane na krawędziach materiały, przypominające współczesne pledy.

Zazwyczaj tkanina stanowiąca pierwszą warstwę przylegającą bezpośrednio do ciała zmarłego była wykonana najmniej starannie i nie posiadała zdobień. Najbardziej okazałe i nierzadko bogato ornamentowane było wierzchnie okrycie. Pomędzy poszczególnymi tkaninami umieszczano wiązane chusty zawierające wewnątrz kłębki różnobarwnych wełnianych nici, igły i szpile z kolców kaktusa, grzebienie z trzcinowymi ząbkami do wyczesywania wełny oraz drewniane pojemniki na barwniki (ryc. 26–27, 31). Równie często pojawiały się wełniane torebki wypełnione liśćmi koki (ryc. 30). Związane chusty oraz torebki przymocowywano także po zewnętrznej stronie *fardo*.

Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na stosunkowo dużą ilość torebek oraz chust stworzonych ze starych, zszytych ze sobą grubymi nićmi niezdobionych kawałków tkanin. Zdarzały się jednakże również bogato dekorowane wykonane specjalnie w celu umieszczenia ich w pochówku. Należy przyjąć, że zależało to od pozycji społecznej pochowanego osobnika. Pomędzy warstwami materiałów znajdowało się również wiele luźnych przedmiotów, jak np. drewniane harpuny z kwarcowymi ostrzami lub drewniane wrzciony z drewnianymi lub kościanymi przęślikami (ryc. 100, 115). Dosyć powszechnie głowy mumii owijano wełnianymi procami. Wkładano pod nie kilka trzcinowych patyczków częściowo oplecionych nićmi. Ich przeznaczenie nie jest do końca wyjaśnione. Proce przymocowywano także do zewnętrznych warstw *fardo*.

W grobach męskich na głowy mumii zakładano często wełniane czapki. *Fardo* przewiązywano szerokim, wełnianym, niekiedy bardzo bogato zdobionym pasem (ryc. 38).

3. Materiał kostny

Najliczniejsze spośród zinwentaryzowanych w El Pino były groby dziecięce. Wynika to z faktu, iż śmiertelność wśród najmłodszych była zapewne bardzo wysoka. Wiązało się to ze złymi warunkami sanitarnymi i większą podatnością młodych organizmów na wszelkiego rodzaju choroby (ryc. 28).

90% czaszek z El Pino zostało poddanych deformacji (ryc. 29). W przeważającej części jest to typ *anular* (92% zdeformowanych czaszek) (ryc. 33). Rzadziej pojawia się, aczkolwiek jest obecny, typ *fronto occipital* (8% zdeformowanych czaszek) (ryc. 32). Taka sytuacja jest zgodna z tezami przedstawionymi przez Jane Buikstra (2002) zakładającymi, iż jednym z wyróżników społeczności żyjących blisko oceanu i opierających swą egzystencję o rybołówstwo była deformacja czaszkowa typu *anular*.

Na stanowiskach chiribaya zupełny brak przedstawicieli jednego z typów deformacji jest rzadkością. W El Pino czaszki w ogóle pozbawione intencjonalnego zniekształcenia są stosunkowo mało liczne (10% wszystkich czaszek). To sytuacja typowa dla społeczności rybaków chiribaya, gdzie deformacje były bardzo powszechne.

Stopień deformacji u poszczególnych osobników jest bardzo różny. Niekiedy jest ona bardzo wyraźna, a czasem niewielka, choć zawsze zauważalna. Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż lekka modyfikacja stopnia i kąta ucisku mogła powodować powstawanie form pośrednich pomiędzy dwoma głównymi typami *anular* i *fronto occipital*. Różnice pomiędzy nimi są minimalne, co może w konsekwencji skutkować różnym przyporządkowaniem danej deformacji. W niniejszej książce autor ograniczył się do wyodrębnienia tych dwóch opisanych wyżej głównych typów.

Analiza antropologiczna wykazała jednoznacznie, iż ludność grzebaną na cmentarzysku El Pino trapiły liczne choroby. Powszechną dolegliwością była anemia, co wynikało przede wszystkim z mało zróżnicowanej i niezbyt bogatej w składniki odżywcze diety. Na powyższe wskazują *cribla orbitalia* na powierzchniach oczodołowych oraz zrzysz-

Ryc. 26. Wełniana chusta tworząca pakunek (nr inw. 97/EP/II/09) wchodząca w skład wyposażenia grobu nr 1 (sektor III) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 27. Zabytki znajdujące się wewnątrz chusty (nr inw. 133/EP/II/09): grzebień tkacki (nr inw. 138/EP/II/09), dwudzielny drewniany pojemnik na barwniki (nr inw. 136/EP/II/09), kłębki wełnianych nici (nr inw. 135/EP/II/09), igła z kolca kaktusa (nr inw. 139/EP/II/09). Grób nr 4 (sektor III) (fot. T. Kołomański).

	groby męskie (%)	groby kobiece (%)	groby dziecięce (%)
procent ogółu grobów	32	29	39

Ryc. 28. Tabela obrazująca udział procentowy grobów męskich, kobiecych i dziecięcych w ogólnej liczbie grobów na stanowisku El Pino.

czaszki z El Pino	deformacja <i>anular</i> (%)	deformacja <i>fronto occipital</i> (%)	brak deformacji (%)
czaszki męskie	93	0	7
czaszki kobiece	91	0	9
czaszki dziecięce	0	67	33
Razem (%)	83	7	10

Ryc. 29. Tabela obrazująca udział procentowy poszczególnych typów deformacji czaszki na stanowisku El Pino.

Ryc. 30. Dekorowana wełniana torebka wypełniona liśćmi koki (nr inw. 372/EP/XII/09) wchodząca w skład wyposażenia grobu nr 25 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 31. Wełniana bogato dekorowana chusta (nr inw. 96/EP/II/09) wchodząca w skład wyposażenia grobu nr 1 (sektor III) (fot. T. Kołomański).

towacenie w obrębie kości czołowej i kości ciemieniowych – *hyperostozą porowatą*.

U wielu osobników wyraźnie widoczne są także zmiany przeciążeniowe kręgosłupa związane z wykonywanymi czynnościami, przede wszystkim dźwiganiem. Wyraża się to poprzez spłaszczenie trzonów kręgow oraz obecne na kręgach guzki Schmorla. Uwagę zwraca bardzo zły stan uzębienia. Na zębach występował kamień. Obecna była próchnica.

Pojawiały się okołokorzeniowe przytoki ropne. Problemem dużej części ludności była też paradontoza. Rozpoznano także zagojone złamania. W kilku przypadkach udało się także ustalić uszkodzenia ciała będące bezpośrednią przyczyną zgonu pochowanego.

U całej społeczności zaobserwowano typowe zmiany starcze, jak osteofity na kręgach, ubytki masy kostnej, zmiany powierzchni stawowej lub zrastanie się kości krzyżowej z kością guziczną, co powodowało zmniejszenie zakresu ruchu.

Określono grupę występujących cech epigenetycznych, jak m.in. *os incaicum*, *oramen emisarium parietale*, *sutura metopica* (ryc. 34–35).

4. Analiza kontekstów sepulkralnych

Analiza wyposażenia grobowego pokazuje, że przedmioty wkładane pomiędzy tkaniny, jak i te umieszczane obok *fardo*, różniły się w zależności od płci oraz zajęcia pochowanego. Na tej podstawie należy sądzić, iż głównym zajęciem, a jednocześnie podstawą egzystencji grzebanej tu ludności było rybołówstwo.

W grobach obecne są elementy wyposażenia morskiego myśliwego jak harpuny, sieci rybackie, haczyki. W skład wyposażenia wchodzi również miniatury łodzi. Nie spotyka się za to w ogóle narzędzi rolniczych typowych dla inwentarzy stanowisk z wyżej położonych terenów.

Jedynie w grobach męskich występowały drewniane miniatury łodzi oraz elementy wyposażenia rybaka. W odróżnieniu od El Pino na innych stanowiskach chiribaya modele łodzi znajdowane są powszechnie wśród wyposażenia zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Przedmioty typowe wyłącznie dla pochówków kobiecych to większość elementów warsztatu tkackiego oraz wszelkiego rodzaju drewnianych oraz kościanych przyborów tkackich, jak również ozdoby w postaci naszyjników z paciorków z muszli, kości lub elementów roślinnych (ryc. 37). Dokumentuje to, że w przypadku mężczyzn zajmowali się oni przede wszystkim połowem, natomiast podstawowym zajęciem kobiet było tkactwo.

Duża część elementów wyposażenia grobowego występowała jednak w grobach zarówno męskich, jak i kobiecych. Chodzi tutaj o części

Ryc. 32. Czaszka dziecka z widoczną deformacją typu *fronto occipital* (nr inw. 19/EP/II/09). Grób nr 4 (sektor II) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 33. Czaszka mężczyzny z deformacją typu *anular* (nr inw. 87/EP/II/09). Grób nr 9 (sektor II) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 34. Czaszka męska z zaznaczoną cechą epigenetyczną – *os incaicum*. Grób nr 17 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 35. Czaszka męska z zaznaczoną cechą epigenetyczną – *sutura metopica*. Grób nr 1 (sektor VI) (fot. T. Kołomański).

stroju (*unku*, *taparrabo*) (ryc. 24–25), wełniane proce, wiązane chusty (ryc. 26, 31) oraz torebki wypełnione liśćmi koki (ryc. 30), które umieszczano przede wszystkim pomiędzy warstwami tkanin tworzącymi *fardo*, albo do niego przyszywano, plecione koszyki, torby z włókien roślinnych, drewniane łyżki, zdobione naczynia z tykwy (ryc. 39), wełnę i kości lam, bądź alpaka, szczątki (czasami związane) świnki morskiej (*cuy*).

Co ciekawe, w grobach męskich powszechnie znajdowane są także kłęбки różnobarwnych wełnianych i bawełnianych nici, igły i szpile z kolców kaktusa do spinania tkanin, grzebienie z trzcinowymi ząbkami, drewniane pojemniki na barwniki, drewniane wrzeciona (ryc. 27, 115). Określane zazwyczaj jako domena mężczyzn chiribaya instrumenty muzyczne, w El Pino pojawiały się również – choć rzadziej –

w pochówkach kobiecych. Chodzi tu o wykonane z powiązanych ze sobą trzcinowych łądy fletnie Pana (ryc. 137).

W grobach zarówno męskich, jak i kobiecych występowały także duże ilości kolb kukurydzy (*Zea mays*) i nasion molle (*Schinus molle*), co wyraźnie wskazuje na produkcję *chichy*. Obok nich wkładano także sporo owoców lucuma (*Pouteria lucuma*) i pacay (*Inga brachyptera*), co może sugerować sadzenie tych drzew. Fakt, iż w niektórych grobach nasiona pojawiały się w kilkunastokilogramowych ilościach wskazuje, iż ważnym uzupełnieniem diety były płody rolne, jak m.in. kukurydza. Poza rytualnym wykorzystaniem jej do produkcji *chichy* była ona zapewne traktowana jako istotny składnik codziennego pożywienia.

Tkaniny z El Pino wykonane były z wełnianych nici naturalnej barwy, przede wszystkim

Ryc. 36. Autor w trakcie wstępnej stabilizacji *fardo* ze szczątkami kobiety. Grób nr 2 z sektora III (fot. R. Tejada Lewis).

Ryc. 37. Naszyjniki z paciorków wykonanych z muszli (nr inw. 348/EP/XII/09) wchodzące w skład wyposażenia grobu nr 1 (sektor VI) (fot. T. Kołomański).

ciemnobrązowych, czarnych, białych i jasno-
beżowych lub farbowanych. Naturalną barwę
utrzymywały prawie zawsze nici wstęgi, far-
bowano przede wszystkim nici osnowy. Miały
wówczas czerwony, zielony, albo niebieski kolor.
Tkaniny wykonywano przy użyciu splotu osno-
wowego, który tkacze chiribaya doprowadzili do
perfekcji. Tak stworzone kolorowe figury prezen-
towały inną barwę na przedniej i lewej stronie
materiału. Różnokolorowe wzory to najczęściej
pojedyncze, albo naprzemienne różnej szeroko-

ści pionowe linie oraz figury geometryczne, jak
haczyki lub romby. Należy wspomnieć w tym
miejscu o wielobarwnej chuście (nr inw. 118/
EP/II/09), którą zdobi siedem symetrycznie uło-
żonych pionowych białych pasów. Wypełnione
one są wykonanymi czerwoną nicią głównymi
symbolami ikonografii chiribaya, jak dwugłowe
węże, dwugłowe kotowate oraz najważniejszy ze
wszystkich czyli „*un ser antropomorfo chiribaya*”
(„*postać antropomorficzna chiribaya*”), posia-
dający poza ludzkimi również cechy kotowatego
i jaszczura (ryc. 40).

Wyraźnie wyróżnia się także torebka (nr
inw. 101/EP/II/09) dekorowana naprzemianle-
głymi pionowymi pasami. Wełna użyta do jej
wykonania posiada naturalną barwę, za wy-
jątkiem niebieskiej nici wzmacniającej brzegi
oraz współtworzącej dekorację. Torebka ta, ze
względu na ikonografię i zastosowane kolory,
wykazuje wyraźne wpływy stylistyki typowej
dla imperium inkaskiego (ryc. 41).

Należy zaznaczyć, iż w pobliżu ujścia rzeki
Tambo panują bardzo dobre warunki klima-
tyczno-glebowe dla doskonałego zachowy-
wania się zabytków archeologicznych, przede
wszystkim tkanin i szczątków organicznych.
Ze względu na duże zasolenie gleby i suchy
klimat mogą one przetrwać w ziemi w do-
brym stanie setki lat. Najlepiej świadczą
o tym prezentujące doskonale zachowane pa-
znokcie i skórę części ciała niektórych zmu-
mifikowanych zwłok z El Pino, jak np. dłoń
z grobu kobiecego nr 27 w sektorze IV (nr
inw. 163/EP/XII/09) oraz stopa z grobu mę-
skiego nr 12 w sektorze IV (nr inw. 413/EP/
XII/09)¹⁴ (ryc. 42).

Porównując różnorodność i bogactwo wypo-
sażenia grobowego możemy wskazać pochówki,
które wyróżniają się na tle pozostałych. Należy
tu wspomnieć przede wszystkim o grobie mę-
skim nr 9 w sektorze II oraz o grobie żeńskim nr
2 w sektorze III. W obydwu przypadkach mamy
do czynienia z osobnikami o wysokiej randze
społecznej. Istnienie pochówków należących

¹⁴ Sytuacja tego rodzaju nie jest typowa dla wszystkich stanowisk chiribaya. W niektórych rejonach doliny Osmore panująca tam dosyć wysoka wilgotność powietrza sprawia, iż *fardos* rozpadają się, a przedmioty z materiałów organicznych, przede wszystkim z drewna oraz tkaniny, ulegają szybkemu rozkładowi.

Ryc. 38. Bogato dekorowany wełniany pas (nr inw. 110/EP/XII/09) wchodzący w skład wyposażenia grobu nr 17 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 39. Naczynie z tykwy pełniące funkcję czerpaka (nr inw. 84/EP/II/09) wchodzące w skład wyposażenia grobu nr 9 (sektor II) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 40. Wzory geometryczne, dwugłowy wąż, dwugłowy kotowaty oraz *un ser antropomorfo chiribaya* na chuście (nr inw. 118/EP/II/09) wchodzącej w skład wyposażenia grobu nr 2 (sektor III) (fot. T. Kołomański).

do elity wskazuje jednocześnie na dużą ogólną zasobność ludności grzebiącej swych zmarłych na stokach *Cerro Bandurrias*.

Bardzo interesujący i wyraźnie różny od pozostałych jest grób nr 1 w sektorze VI. Niestety został on w dużej mierze zniszczony w trakcie wcześniej prowadzonych prac ziemnych przy użyciu ciężkiego sprzętu mechanicznego. Mamy tu do czynienia z obszernym pochówkiem (1.90 m wysokości na 1.70 m szerokości). Wewnątrz szybu znaleziono dużą ilość przemieszanych kości ludzkich oraz kilkanaście czaszek. Uwagę zwraca również bogate wy-

posażenie grobowe pozyskane pomimo wcześniejszej destrukcji szybu grobowego. W jego skład wchodziły np. nieokreślone elementy miedziane. Należy zauważyć spore ilości trzciny i sitowia znajdujące się na spągu jamy grobowej, być może celowo ułożone jako rodzaj podłoża. Ze względu na rozmiary grobu, dużą ilość materiału kostnego, liczne czaszki, bogate wyposażenie należy założyć, iż był to grobowiec przeznaczony dla kilku osobników, najpewniej członków lokalnej elity.

Trzeba w tym miejscu wspomnieć o grobie noworodka. W tym przypadku nie wykonano

Ryc. 41. Wełniana dekorowana torebka (nr inw. 101/EP/II/09). Grób nr 1 (sektor III) (fot. T. Kołomański).

Ryc. 42. Zachowany fragment ludzkiej stopy (nr inw. 413/EP/XII/09). Grób nr 12 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).

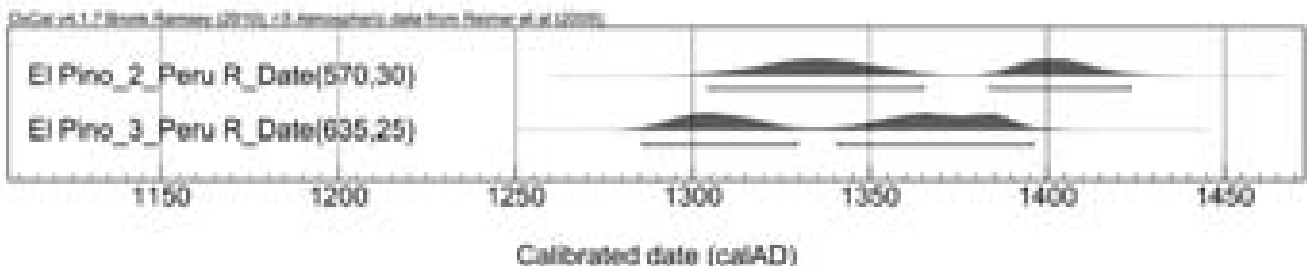
klasycznego szybu w ziemi, ale ciało umieszczono w dużym ceramicznym naczyniu zasobowym wkopanym w luźne podłoże. Takie formy pochówku były praktykowane przez chiribaya właśnie w przypadku grzebania noworodków, bądź płodów (Jessup 1988). We wnętrzu naczynia znaleziono niewielkie dekorowane *unqu*. W nim stwierdzono obecność szczątków kostnych noworodka oraz sierści i kości świnki morskiej (*cuy*).

Wśród licznych elementów wyposażenia grobowego pozyskanego podczas prac wykopaliskowych na stanowisku El Pino należy wymienić kilkadziesiąt całych naczyń ceramicznych (ryc. 140). Do mis wkładano np. kolby kukurydzy, natomiast do większych naczyń, jak np. amfor czy dzbanów wlewano płyny. Cały zbiór naczyń z El Pino zostanie dokładnie przeanalizowany w kolejnych rozdziałach niniejszej pracy.

W toku prac badawczych Projektu Tambo na cmentarzysku El Pino, z grobów w sektorach związanych z kulturą chiribaya pobrano dwie próbki celem wykonania datowania metodą radiowęglową (ryc. 43). Próbka z grobu nr 18 w sektorze IV (laboratoryjny numer próbki:

Poz-54198) wskazała datę 570 ± 30 BP. Po kalibracji w przedziale 2σ od wartości centralnej (prawdopodobieństwo 95,4%) otrzymano wynik 1304–1365 r. n.e. Natomiast próbka z grobu nr 26 w sektorze IV (laboratoryjny numer próbki: Poz-54199) wskazała datę 635 ± 25 BP. Po kalibracji w przedziale 2σ od wartości centralnej (prawdopodobieństwo 95,4%) otrzymano wynik 1341–1396 r. n.e.

Datowania radiowęglowe z El Pino pokazały, iż sektory tego cmentarzyska związane z kulturą chiribaya użytkowane były na pewno w XIV w. Skalibrowane datowania pokazują przedział w latach 1304–1396. Należy założyć, iż wielce prawdopodobne jest wykorzystywanie omawianego stanowiska również w XIII, jak i XV stuleciu. Na podstawie analizy szczególnych cech pozyskanego materiału zabytkowego, tak naczyń ceramicznych, jak i innych elementów wyposażenia grobowego, jak również opierając się na wynikach analiz ^{14}C można stwierdzić, że odkryte groby z El Pino należy datować na drugą połowę późnego okresu przejściowego oraz prawdopodobnie początek wczesnego późnego horyzontu.

Ryc. 43. Datowania ^{14}C ze stanowiska El Pino.

Rozdział VI.

TIPOLOGIA NACZYŃ KULTURY CHIRIBAYA

Począwszy od momentu wyodrębnienia kultury chiribaya wytwórczość garncarska stanowiła jej podstawowy wyznacznik. Bogato dekorowana i zdobiona złożonym wielobarwnym ornamentem ceramika była tym elementem, który pozwalał na jej jednoznaczne wyróżnienie w inwentarzach znajdujących zarówno na obszarze samej Costa Extremo Sur, jak i w innych regionach południowego Peru.

Do chwili obecnej zostało wypracowanych kilka podziałów typologicznych naczyń omawianej kultury, uwzględniających zarówno formę, jak i ornamentykę.

Pierwszej klasyfikacji dokonał w 1988 roku Manuel García na podstawie wyników swoich badań w sektorze mieszkalnym stanowiska El Yaral. Badacz ten wydzielił trzy grupy formalno-stylistyczne: Chiribaya A, Chiribaya B i Chiribaya C (Buikstra i Lozada 2002). Według autora odzwierciedlać mają one następstwo czasowe.

Autorem najpowszechniej akceptowanego podziału jest jednak David Jessup (1990a, 1991). W swoim opracowaniu bazował on na ceramice pochodzącej z badań na stanowiskach San Gerónimo, Chiribaya Alta, Chiribaya Baja i El Yaral. Jessup wydzielił trzy następujące po sobie fazy: Chiribaya Algarrobal, Chiribaya Yaral i Chiribaya San Gerónimo. Uważana przez niego za najstarszą, tzw. faza Chiribaya Algarrobal, miałaby przypadać na początki kultury i etap formowania się charakterystycznego stylu chiribaya. Autor wyrażał opinię, że materiały tej fazy charakterystyczne są jedynie dla stanowisk wybrzeża. Natomiast kolejna faza rozwojowa – Chiribaya Yaral – miała by się wiązać z klasyczną według Jessup'a ceramiką chiribaya. Przy czym jej materiały występują zarówno na wybrzeżu, jak i w środkowej części doliny Osmore,

co według autora pozwala łączyć ją z ekspansją kultury z jej obszaru macierzystego na wybrzeżu w kierunku dolin górskich, *valles occidentales*. Natomiast faza określana jako Chiribaya San Gerónimo miałaby przypadać na apogeum rozwoju chiribaya (Jessup 1990a).

Inny z badaczy, Bruce Owen (1993), opierając się na analizie inwentarzy ceramicznych pochodzących z San Gerónimo, Chiribaya Alta, Chiribaya Baja i El Yaral zmodyfikował podział Davida Jessup'a. Utrzymał on fazę Algarrobal, natomiast materiały faz Chiribaya Yaral i Chiribaya San Gerónimo Jessup'a zaklasyfikował jako przynależne do fazy post-Algarrobal. Owen zaproponował również ramy chronologiczne dla swego podziału, wskazując iż faza Algarrobal obejmowała przedział czasowy 975–1125 n.e., natomiast faza post-Algarrobal lata 1075–1375.

Jednakże należy w tym miejscu podkreślić, że wszystkie dotychczasowe podziały bazowały na stosunkowo nielicznej grupie zabytków, której w żadnym wypadku nie można uznać za reprezentatywną. Równocześnie, same kryteria, na podstawie których zidentyfikowano poszczególne fazy, nie były jednoznaczne. Nie ma także dowodów na zróżnicowanie typologiczne oraz czasowo-przestrzenne pomiędzy stworzonymi fazami rozwojowymi. Sytuacja ta skutkuje obecnie brakiem ogólnie akceptowanej typologii ceramiki chiribaya.

1. Typologia form

Z uwagi na fakt, że dotychczasowe opracowania wykazują wyraźne braki w zakresie definicji oraz jednoznacznych kryteriów, na podstawie których zostały wydzielone poszczególne typy oraz rodzaje motywów ikonograficz-

nych, koniecznym stało się wypracowanie alternatywnego podziału typologicznego ceramiki bazującego na daleko bardziej niż dotychczas reprezentatywnej grupie zabytków.

Autor oparł się tutaj na ponad dwóch tysiącach naczyń chiribaya, pochodzących z różnych obszarów gdzie występują pozostałości wspomnianej kultury. Dokonana została zarówno analiza form naczyń jak i występującej na nich ornamentyki.

Przy czym należy zaznaczyć, że gros analizowanego materiału pochodziło z kontekstów sepulkralnych. Należy wziąć pod uwagę fakt, że ceramika wchodząca w skład wyposażenia grobowego była na pewno częściej i bogaciej zdobiona, niż wyroby o charakterze wybitnie użytkowym. Jednocześnie jednak trzeba przyjąć, iż różnorodność form, jak i ornamentu była zapewne taka sama jak w naczyniach użytkowych.

Analizowane naczynia pochodziły z badań wykopaliskowych na stanowisku El Pino przeprowadzonych w ramach Projektu Tambo w latach 2008–2012 oraz ze zbiorów Muzeum Chiribaya w Arequipie, Centrum Mallqui w Ilo, Muzeum Miejskiego El Algarrobal w Ilo, Muzeum Contisuyo w Moquegua, Muzeum Miejskiego w Mollendo, Muzeum Archeologicznego Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie i prywatnych kolekcji.

Przeprowadzenie kwerendy archeologicznej w ośrodkach badawczych południowego Peru, a także w kolekcjach prywatnych pozwoliło udokumentować olbrzymią ilość materiału ceramicznego, jak również innych artefaktów związanych z kulturą chiribaya. Przy czym mamy tutaj do czynienia zarówno z pojedynczymi znaleziskami kolekcjonerskimi nie mającymi ściśle zdefiniowanej proveniencji, jak również wyraźnie zdefiniowanymi kontekstami grobowymi z poszczególnych cmentarzysk z doliny Osmore.

Szczegółowa analiza materiałów przypisywanych kulturze chiribaya pozwala na dokonanie wnikliwej analizy typologicznej wyrobów ceramicznych. Stworzoną typologię przeprowadzono według następującego schematu:

- Grupa
- Typ
- Odmiana
- Pododmiana

Przyjmując za kryterium formę naczyń, wśród całego zbioru wydzielono dziewięć podstawowych grup:

I. misy, II. amfory, III. dzbany, IV. wazy, V. puchary, VI. czarki, VII. kubki, VIII. *ollas pato* (z hiszp. „garnek kaczką”) – naczynia o nietypowym kształcie przypominającym ciało kaczki, a służące do prażenia kukurydzy w celu sporządzenia powszechnej w strefie Andów potrawy określanej mianem *cancha*. Ostatnią, IX. grupą, są naczynia atypowe.

Oddzielną kategorię wyrobów ceramicznych stanowią miniatury naczyń, które niejednokrotnie odnotowujemy w kontekstach sepulkralnych. Należy podkreślić, że podobne zjawisko występuje również na cmentarzyskach kultury churajón (Szykulski 2005).

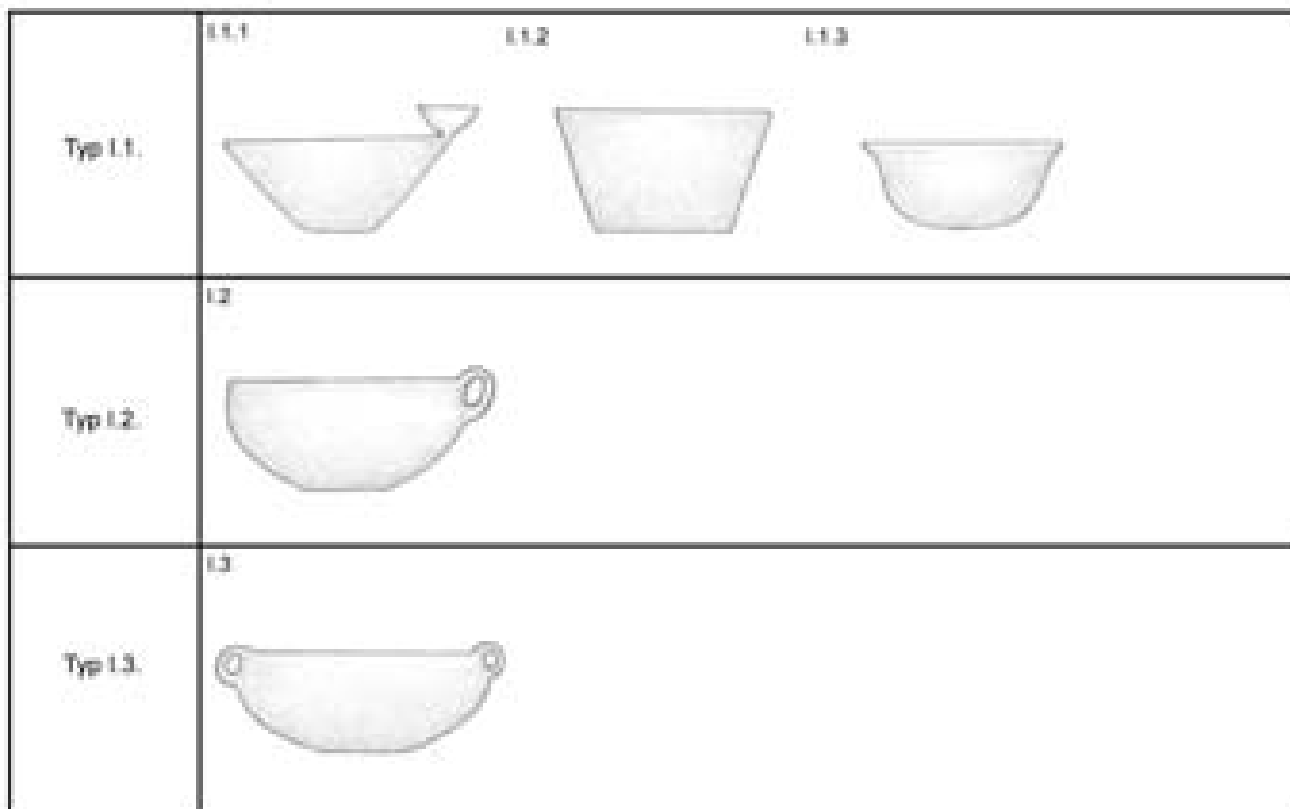
Co do interpretacji tej grupy materiałów, to należy zgodzić się z opinią Szykulskiego (2005), że przynajmniej znaczna część tych zabytków była bezpośrednio związana z obrzędkiem pogrzebowym. Zachodzi również możliwość, że przynajmniej w odniesieniu do grobów dziecięcych można je traktować w kategorii zabawek. Trzeba w tym miejscu również zauważyć, iż miniatury są wiernymi imitacjami większych form. Wszystkie wydzielone przez autora grupy posiadają swoje małe odpowiedniki.

Grupa I. Misy

Zalicza się do nich naczynia otwarte, u których stosunek wysokości do średnicy wylewu jest równy, bądź większy od dwóch. Ścianki są lekko zaokrąglone, bądź stożkowate, czasem z wyraźnie rozszerzającym się wylewem. Naczynia te mogą mieć jedno lub dwa ucha, guzek lub dwa na wylewie, albo ucho i guzek jednocześnie, bądź nie posiadać żadnych dodatkowych uchwytów. Wyróżnić można 3 podstawowe typy mis (ryc. 44).

Typ I.1. Misy posiadające stożkowaty kształt. Ich ścianki są proste, albo lekko wygięte do wewnątrz. Krawędzie wylewów są ścięte, bądź zaokrąglone. Dna są płaskie. Misy te mogą posiadać dodatkowe elementy w postaci guzków. Wyróżnić można 3 podstawowe odmiany:

Odmiana I.1.1. Odmiana cechująca się prostymi ściankami, zdecydowanie rozchylającymi się o kąt 45°. Misy tej odmiany ozdobione są czasami dodatkowo dużym i lekko wgłębionym guzkiem, który oprócz walorów dekoracyjnych

Ryc. 44. Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa I. Misy (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).

spełniał także funkcje praktyczne (np. miejsce na dodatki).

Odmiana I.1.2. Cechą tej odmiany są proste ścianki rozchylające się w stopniu dużo mniejszym niż w przypadku odmiany I.1.1.

Odmiana I.1.3. Misy tej odmiany mają esowatą formę.

Typ I.2. Misy posiadające zaokrąglone ścianki. Krawędzie wylewów są ścięte, bądź zaokrąglone. Dna są płaskie. Misy te mogą posiadać uchwyty w postaci jednego lub dwóch ułokowanych pionowo na wylewie, albo dodatkowe elementy w postaci guzka. Możliwy jest też wariant z uchem i guzkiem na jednej misie.

Typ I.3. Misy dużo większe niż naczynia należące do wcześniejszych typów, a zarazem przypominające w swej formie współcześnie używane wazy do zup. Największa średnica naczynia znajduje się na $\frac{2}{3}$ jego wysokości. Krawędzie wylewów są bardzo słabo zaznaczone. Misy te posiadają ułokowane pionowo na wylewie dwa ucha. Dna są płaskie.

Grupa II. Amfory

Posiadają baniasty brzusec, którego maksymalna wydętość jest jednocześnie największą

szerokością naczynia. Mają wyraźnie wyodrębnioną, na ogół rozchyloną, szyjkę. Większość ma dwa naprzeciwległe, najczęściej szerokie ucha. Część z nich to duże naczynia zasobowe. Wśród amfor występują naczynia z modelowanymi przedstawieniami antropo- i zoomorficznymi. Wyróżnić można 3 podstawowe typy amfor (ryc. 45).

Typ II.1. Zalicza się do niego największe egzemplarze, mające kulisty, lekko spłaszczony kształt, gdzie dolna część naczynia ulega wyraźnemu zwężeniu. Szyjki amfor są proste lub lekko rozchylone. Natomiast same krawędzie wylewów są zaokrąglone, albo delikatnie ścięte. Naczynia te w większości posiadają dwa ucha ułokowane nieco powyżej największej wydętości brzuszca znajdującej się lekko poniżej, albo w połowie jego wysokości. Dna są płaskie, rzadziej lekko zaokrąglone. Wyróżnić można 5 podstawowych odmian:

Odmiana II.1.1. Odmiana charakteryzująca się szeroką, prostą, bądź rozchylającą się w partii przywylewowej szyjką. Na niektórych egzemplarzach występuje ornamentyka plastyczna i malarska o charakterze antropo- lub zoomorficznym.

Odmiana II.1.2. Egzemplarze z bardzo silnie rozchylającą się, już od podstawy, szyjką.

Odmiana II.1.3. Jej cechą jest wąska i długa, zazwyczaj lekko rozchylona, szyjka. Występują również egzemplarze o szyjce prostej.

Odmiana II.1.4. Naczynia zdecydowanie większych rozmiarów, niż te należące do poprzednich odmian. Charakteryzują się szeroką i lekko rozchylającą się w górnej partii szyjką.

Pododmiana II.1.4.a. Cechą charakterystyczną tych naczyń jest obecność niewielkich uszek lub też uchwytów umieszczonych u podstawy szyjki, będących imitacją dużych taśmowatych uch występujących w pozostałych odmianach w miejscu maksymalnej wydętości brzuśca.

Odmiana II.1.5. Naczynia dużych rozmiarów (podobnie jak odmiana II.1.4), które charakteryzują się krótką, szeroką szyjką rozchylającą się wyraźnie już u swej podstawy.

Pododmiana II.1.5.a. Charakteryzuje się brakiem uch i uchwytów.

Typ II.2. Charakteryzuje się mniejszymi rozmiarami niż amfory typu II.1 oraz baniastym kształtem. Niekiedy dolna część brzuśca jest lekko zwężona. Posiadają prostą lub rozszerzającą się szyjkę. Występują również warianty

z dwiema szyjkami. Krawędzie wylewów są zaokrąglone albo lekko ścięte. Naczynia posiadają dwa ucha. Dna są zazwyczaj płaskie. Wyróżnić można 4 podstawowe odmiany:

Odmiana II.2.1. Charakteryzuje się zazwyczaj prostą, szeroką i długą szyjką. Na niektórych egzemplarzach występuje ornamentyka plastyczna i malarska o charakterze antropologicznym lub zoomorficznym.

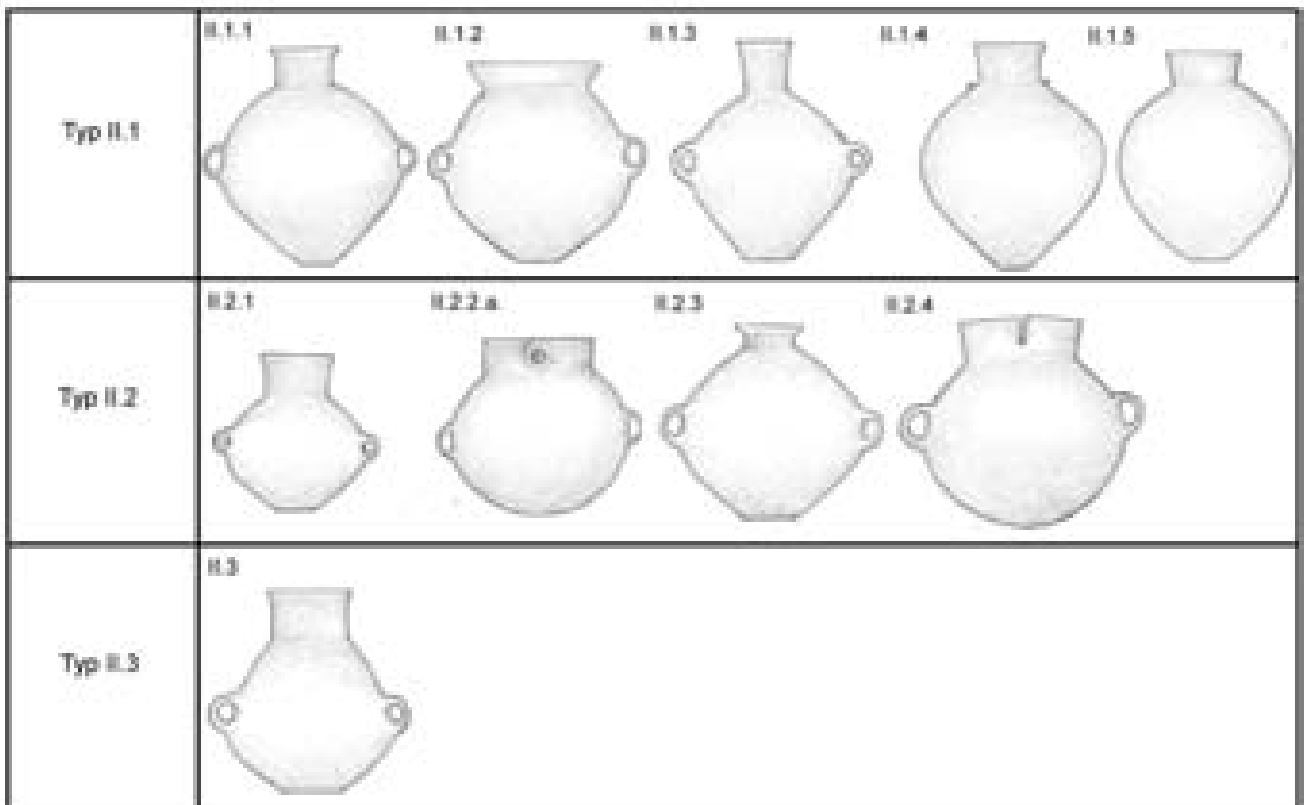
Odmiana II.2.2. Naczynia te posiadają krótką, prostą i zdecydowanie najszerszą szyjkę spośród wszystkich odmian typu II.2.

Pododmiana II.2.2.a. Należą do niej amfory z szyjką zaopatrzoną w prostopadle wychodzącą rurkę. Ulokowana jest ona tylko z jednej strony naczynia, pomiędzy uchami. Rurka miała zapewne praktyczne zastosowanie przy przelewaniu płynów.

Odmiana II.2.3. Posiada nieco spłaszczony brzusiec oraz krótką, wąską, silnie wychyloną szyjkę.

Odmiana II.2.4. Cechą tej odmiany są dwie szerokie lub wąskie umiejscowione obok siebie szyjki.

Typ II.3. Największa wydętość brzuśca występuje na $\frac{1}{3}$ wysokości naczynia, co nadaje

Ryc. 45. Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa II. Amfory (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).

amforze kształt gruszki. Szeroka i długa szyjka jest prosta albo lekko rozchylona w górnej partii. Krawędzie wylewów są lekko ścięte. Dna są płaskie albo lekko zaokrąglone. Amfory te posiadają dwa ucha.

Grupa III. Dzbany

Grupa ta obejmuje zbiór naczyń o bardzo zróżnicowanym kształcie brzuśca, szyjki i wylewu, zawsze z masywnym, taśmowatym uchem zlokalizowanym w górnej – przywylewowej – części naczynia. Niekiedy w miejsce ucha występuje uchwyt w postaci strzemiączka (hiszp. *asa estribo*). Wśród dzbanów, podobnie jak w przypadku amfor, występują naczynia z modelowanymi przedstawieniami antropo- i zoomorficznymi. Wyróżnić można 7 podstawowych typów dzbanów (ryc. 46).

Typ III.1. Dzbany posiadające największą ilość wariantów. Charakteryzują się wypukłym brzuścem, którego największa wydętość stanowi jednocześnie maksymalną szerokość naczynia. Szyjki rozszerzają się w górnej partii. Krawędzie wylewów są zaokrąglone lub ścięte. Dna są płaskie. Wyróżnić można 5 podstawowych odmian:

Odmiana III.1.1. Posiadająca najbardziej klasyczny kształt dzbanu. Ma lekko baniasty brzusec, z maksymalną wydętością na $\frac{1}{3}$ jego wysokości. Brzusec łagodnie przechodzi w część przydenną. Szyjka jest dosyć wysoka, lekko rozchylająca się w górnej części. Na niektórych egzemplarzach występuje ornamentyka plastyczna i malarska o charakterze antropomorficznym.

Odmiana III.1.2. Brzusec swą maksymalną wydętość osiąga na $\frac{1}{4}$ wysokości. W porównaniu z odmianą III.1.1 jest mniej baniasty, bardziej przypominający gruszkę. Szyjka jest prosta, albo lekko rozchylająca się na gorze. Na niektórych egzemplarzach występuje ornamentyka plastyczna i malarska o charakterze zoomorficznym.

Odmiana III.1.3. Do tej odmiany zaliczono dzbany z niesymetrycznym brzuścem, największą wydętość posiadającym w naprzeciwnym do ucha boku. Szyjka rozchyła się lekko w górnej partii. Ucho wyraźnie wznosi się ponad krawędź wylewu.

Odmiana III.1.4. Naczynia o okrągłym kształcie. Posiada lekko baniasty brzusec oraz stosunkowo krótką i prostą szyjkę.

Odmiana III.1.5. Dzbany charakteryzujące się baniastym brzuścem oraz długą i lekko rozchylającą się szyjką.

Typ III.2. Naczynia o pękатыm brzuścu, którego średnica jest większa, bądź równa jego wysokości. Szyjki są wąskie i krótkie, albo bardzo długie z zawsze obecnym uchem ulokowanym pionowo na wylewie. Krawędzie wylewów są zazwyczaj lekko zaokrąglone lub prawie w ogóle nie zaznaczone. Dna są płaskie. Wyróżnić można 2 podstawowe odmiany:

Odmiana III.2.1. Naczynia z wąską, krótką i zazwyczaj prostą szyjką.

Odmiana III.2.2. Dzbany z wąską szyjką, której długość jest równa, bądź większa od wysokości brzuśca.

Typ III.3. Dzbany, u których występuje ostry załom, a maksymalna wydętość znajduje się w połowie, albo poniżej wysokości brzuśca. Szyjki naczyń są proste, albo nieznacznie rozszerzające się w górnej partii. Krawędzie wylewów są zazwyczaj zaokrąglone. Dna zawsze są płaskie. Wyróżnić można 2 podstawowe odmiany:

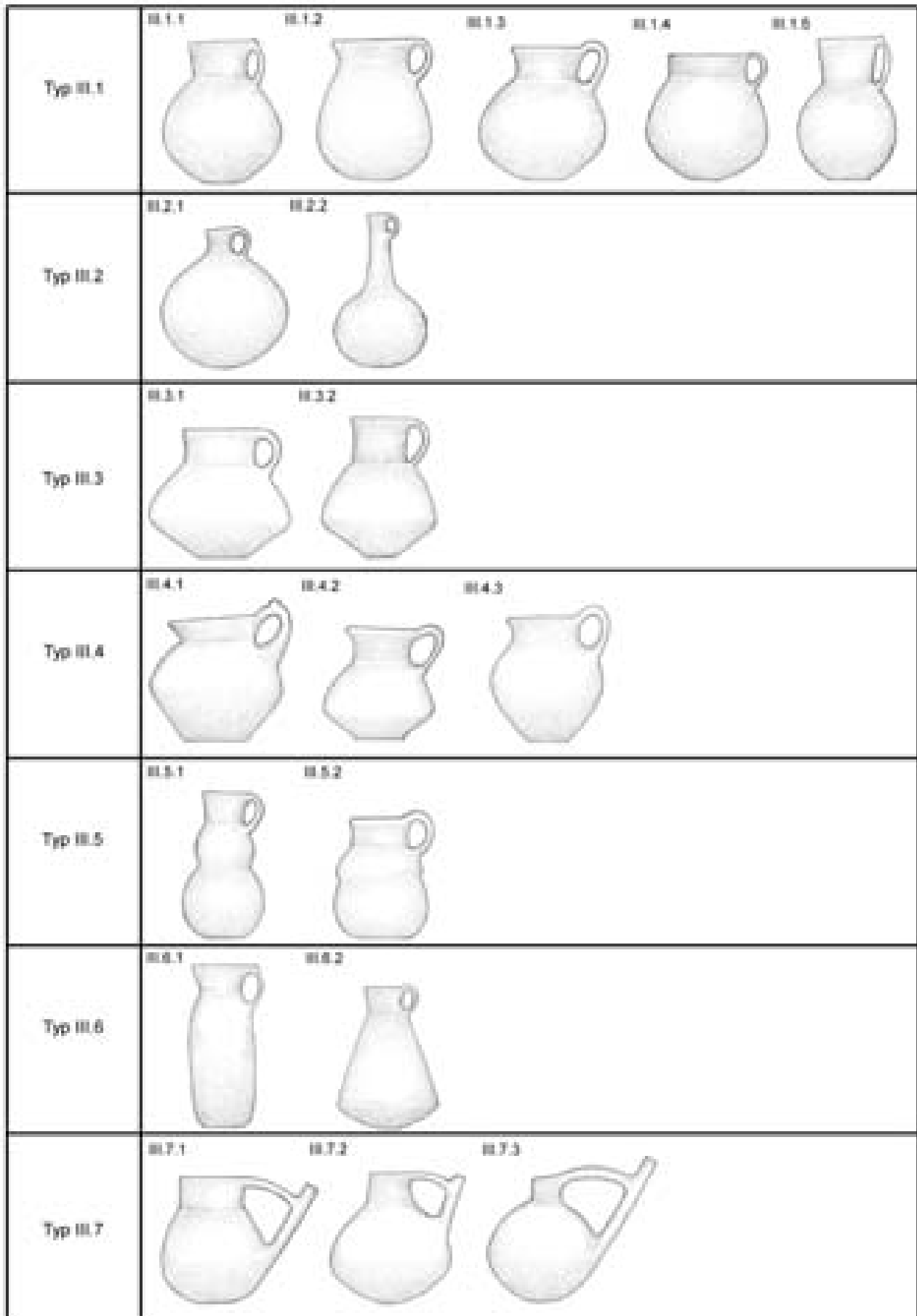
Odmiana III.3.1. Największa wydętość brzuśca umiejscowiona jest w połowie jego wysokości. Dzbany te charakteryzują się szeroką średnicą wylewu, a wysokość szyjki jest równa, albo mniejsza od tej średnicy.

Odmiana III.3.2. W przypadku tej odmiany największa wydętość brzuśca umiejscowiona jest na $\frac{1}{4}$ lub $\frac{1}{3}$ jego wysokości. Wysokość szyjek tej odmiany jest większa niż ich średnica.

Typ III.4. Cechuje się mocno rozchyloną na zewnątrz szyjką. Brzuśce są baniaste albo spłaszczone. W tym drugim wariantcie największa wydętość znajduje się na $\frac{1}{3}$, bądź w połowie wysokości brzuśca. Krawędzie wylewów są ścięte. Wychodzące z wylewu ucho zawsze wznosi się wyraźnie ponad jego poziom. Dna są płaskie. Wyróżnić można 3 podstawowe odmiany:

Odmiana III.4.1. W tej odmianie spłaszczenie brzuśca występuje w miejscu jego największej wydętości. Cechą charakterystyczną są również zdobienia w postaci pionowych wgłębień biegnących od podstawy szyjki aż do poziomu poniżej linii spłaszczenia. Na wygięciu ucha, tuż przy styku z wylewem, znajduje się guzek.

Odmiana III.4.2. Ta odmiana charakteryzuje się spłaszczeniem brzuśca na $\frac{1}{3}$ jego wysokości.

Ryc. 46. Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa III. Dzbany (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).

Odmiana III.4.3. W tej odmianie brzusec ma kształt baniasty.

Typ III.5. Nieduże dzbany charakteryzujące się poziomym podziałem brzuseca na dwie części. Podział ten ma odzwierciedlenie jedynie w kształcie naczynia, wewnątrz naczynie pozostaje spójne. Wyraźnie zaznaczona szyjka razem z dwudzielnym brzuścem sprawia wrażenie, że naczynie złożone jest z trzech sklejonych ze sobą części. Krawędzie wylewów tych dzbanów są zaokrąglone, a dna płaskie. Wyróżnić można 2 podstawowe odmiany:

Odmiana III.5.1. Górna partia brzuseca ma kształt kuli i jest znacznie mniejsza od części znajdującej się poniżej. W tym przypadku maksymalna szerokość dzbana jest jednocześnie maksymalną wydętością dolnej części brzuseca.

Odmiana III.5.2. W tym wypadku górna partia brzuseca ma kształt nawisu nad dolną częścią. Maksymalna szerokość dzbana jest średnicą nawisu.

Typ III.6. Dzbany o flaszowatym kształcie. Do tego typu zalicza się naczynia o podłużnym kształcie, gdzie brzusec jest na całej swej długości prosty, bądź wyraźnie rozszerza się w części przydennej. Szyjki tych dzbanów są wyraźnie zaznaczone, są proste albo lekko rozszerzają się w górnej partii. Krawędzie wylewów są zaokrąglone albo delikatnie ścięte. Dna zawsze są płaskie. Wyróżnić można 2 podstawowe odmiany:

Odmiana III.6.1. Zaliczamy do niej dzbany charakteryzujące się prostym brzuścem, który zwęża się jedynie u podstawy szyjki oraz niekiedy w części przydennej.

Odmiana III.6.2. Dzbany cechujące się brzuścem, którego największa wydętość znajduje się w części przydennej, tworząc w tym miejscu ostre załamanie dochodzące do dna. Szyjki tych dzbanów zazwyczaj lekko rozchylają się w górnej partii.

Typ III.7. Cechą tego typu jest charakterystyczny uchwyt, tzw. strzemiączko, spełniający zarazem funkcję dodatkowego wylewu. Szyjka jest prosta, wylew jest bardzo słabo zaznaczony. Z wylewu wychodzi proste lub zagięte taśmowate połączenie scalające szyjkę dzbana z dodatkowym, wewnątrz pustym, rurkowatym ustnikiem wychodzącym ze środkowej części brzuseca. Dno jest płaskie. Wyróżnić można 3 podstawowe odmiany:

Odmiana III.7.1. Charakteryzuje się brzuścem, którego największa wydętość znajduje się blisko części przydennej naczynia. Przypomina dzbany typu III.1.

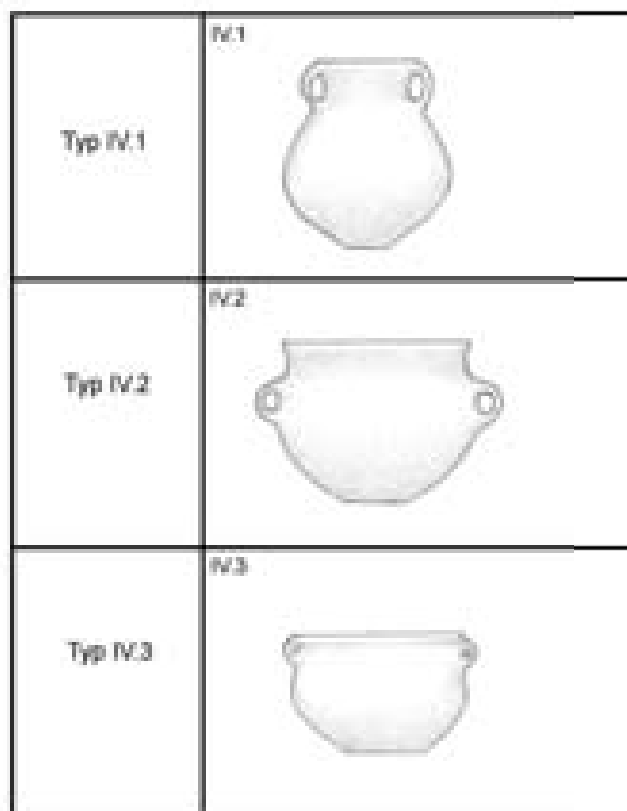
Odmiana III.7.2. Charakteryzuje się spłaszczonym brzuścem, podobnym do dzbanów typu III.3.

Odmiana III.7.3. Jej cechą jest pękaty brzusec, podobny do dzbanów typu III.2.

Grupa IV. Wazy

Większość waz to duże naczynia. Poszczególne egzemplarze niejednokrotnie posiadają na powierzchni okopcenie świadczące o ich użytkowym przeznaczeniu. Wazy mogą mieć wyraźnie baniasty brzusec i zaznaczoną szyjkę z dwoma szerokimi uchami dochodzącymi do wylewu lub mieć okrągły kształt z niezbyt długą szyjką, gdzie szerokość wylewu jest równa największej szerokości naczynia. Wyróżnić można 3 podstawowe typy (ryc. 47).

Typ IV.1. Naczynia o baniastym brzuścu, którego największa wydętość znajduje się nieco poniżej połowy jego wysokości. Szyjka jest prosta, wylew posiada lekko zaokrąglone krawędzie. Na wylewie ulokowane są dwa szerokie ucha. Dno jest płaskie.

Ryc. 47. Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa IV. Wazy (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).

Typ IV.2. Naczynia o kształcie połowy kuli, z krótką szyjką rozchylającą się w górnej partii na zewnątrz. Szerokość wylewu jest równa największej wydętości brzuśca znajdującej się w połowie jego wysokości. Krawędzie wylewu są lekko zaokrąglone. Nieco powyżej maksymalnej wydętości brzuśca znajdują się dwa szerokie ucha. Dno jest płaskie.

Typ IV.3. Niewielkie naczynka będące z całą pewnością zminiaturyzowanymi przedstawieniami podtypu IV.2. Mają kształt połowy lub $\frac{3}{4}$ kuli. Szyjka jest wyraźnie zaznaczona. Największą średnicą naczynia jest maksymalna wydętość brzuśca, albo szerokość wylewu. Krawędzie wylewu mogą być w niektórych przypadkach lekko pogrubione. Większa część waz tego podtypu posiada dwa ucha umieszczone naprzeciwko siebie. Są ulokowane pionowo na wylewie, albo znajdują się na szyjce. Rzadziej, w miejsce uch pojawiają się guzki. Dna są płaskie.

Grupa V. Puchary

Naczynia o charakterystycznym szerokim wylewie, który stanowi jednocześnie największą średnicę naczynia. Wysokość pucharu jest zawsze większa od średnicy jego wylewu. Na-

czynia te mogą posiadać ulokowane na wylewie ucho, bądź guzek, nierzadko w kształcie figury zoomorficznej albo antropomorficznej. Specyficzną odmianą są puchary na nóżce, których cechy nieco odbiegają od pozostałych. Wyróżnić można 3 podstawowe typy pucharów (ryc. 48).

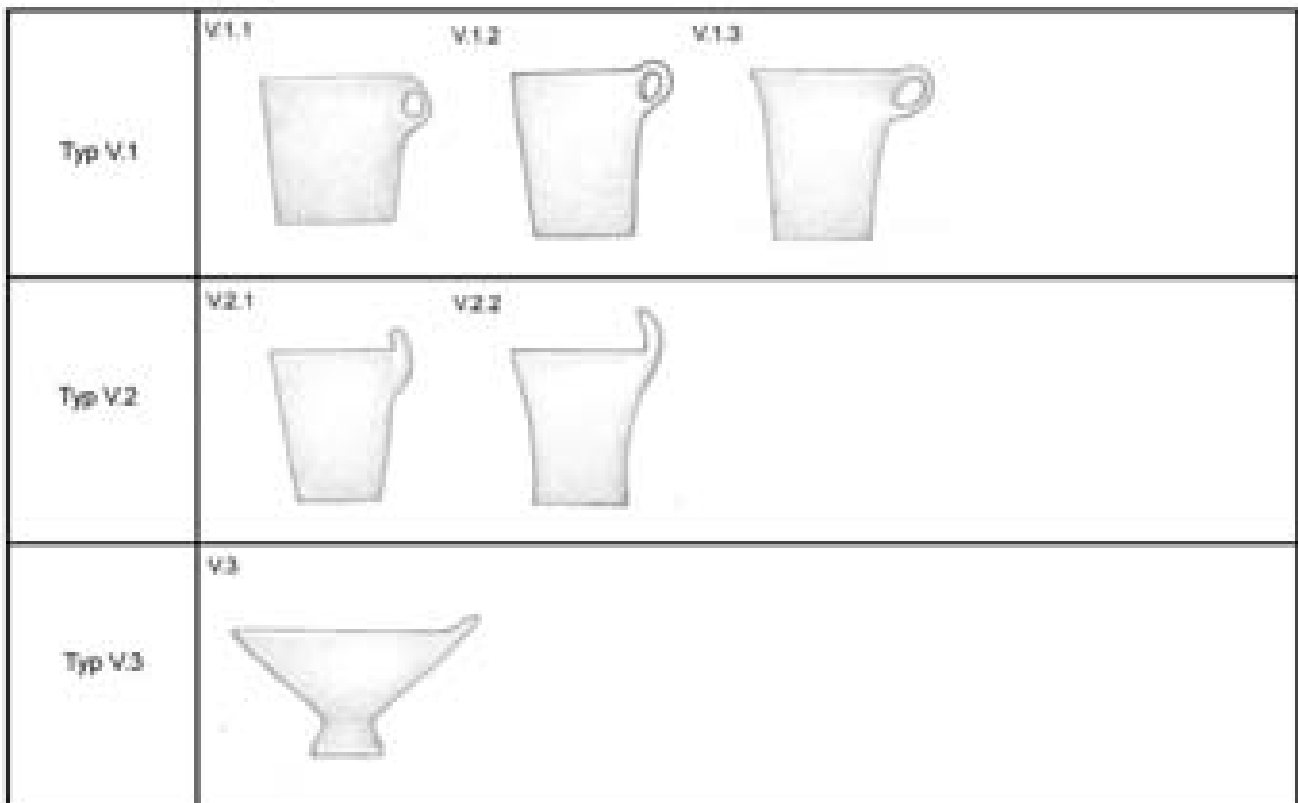
Typ V.1. Mają prosty, bądź lekko rozszerzający się ku górze kształt. Posiadają jedno ulokowane na wylewie ucho. Krawędzie wylewów nie są zazwyczaj pogrubione. Dno jest płaskie. Wyróżnić można 3 podstawowe odmiany:

Odmiana V.1.1. Puchary tej odmiany mają kształt zbliżony do kwadratu. Ścianki są proste.

Odmiana V.1.2. Ta odmiana charakteryzuje się naczyniami bardziej smukłymi od odmiany V.1.1, kształtem zbliżonymi bardziej do prostokąta, o ściankach lekko rozszerzający się ku górze.

Odmiana V.1.3. Cechą charakterystyczną tej odmiany są wyraźnie rozszerzające się ku górze ścianki, gdzie środkowa część brzuśca jest lekko wklęsła.

Typ V.2. Puchary mające smukły i lekko rozszerzający się ku górze kształt. Posiadają zaczynający się tuż pod wylewem i wystający wysoko ponad niego guzek w kształcie przedstawienia zoomorficznego. Są to najczęściej figury jaszczurowatych

Ryc. 48. Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa V. Puchary (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).

(zazwyczaj uformowane jest całe ciało wraz z ogonem i kończynami) z wyraźnie zaznaczonymi za pomocą nacięć oczami oraz paszczą. Krawędzie wylewów nie są zazwyczaj pogrubione. Dno jest płaskie. Wyróżnić można 2 podstawowe odmiany:

Odmiana V.2.1. Puchary o ściankach lekko rozszerzających się ku górze.

Odmiana V.2.2. Puchary z wyraźnie rozszerzającymi się ku górze ściankami, gdzie środkowa część brzuśca jest lekko wklęsła.

Typ V.3. Puchary na nóżce. Rzadziej występujący i wyraźnie różniący się od poprzednich typ pucharów charakteryzujący się pustą wewnątrz nóżką, z której wychodzą rozszerzające się ścianki. Na wylewie często znajduje się szeroki guzek. Krawędzie wylewu nie są prawie zaznaczone. Dno jest płaskie.

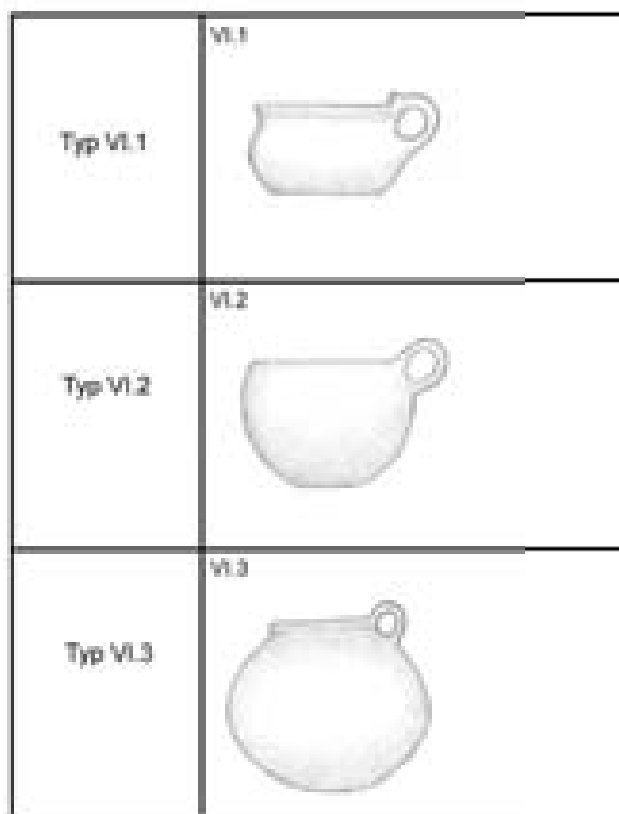
Grupa VI. Czarki

Naczynia w kształcie wycinka spłaszczonej kuli od $\frac{2}{3}$ do $\frac{3}{4}$ jej wysokości, z lekko zaznaczoną szyjką lub jej pozbawione. Cechą charakterystyczną jest ucho wystające ponad poziom wylewu. Wyróżnić można 3 podstawowe typy czarek (ryc. 49).

Typ VI.1. Naczynia te posiadają kształt spłaszczonej kuli i sięgają do $\frac{3}{4}$ jej wysokości. Posiadają krótką i rozchylającą się na zewnątrz szyjkę z wylewem o lekko zaokrąglonych krawędziach. Pomiędzy brzuścem, a wylewem znajduje się masywne ucho, łukowato wygięte ponad brzeg wylewu. Największa wydętość brzuśca stanowi również maksymalną szerokość czarki. Dno jest płaskie. Niektóre naczynia są zdobione pionowymi wgłębieniami w centralnej części brzuśca. W tym wypadku na szczycie ucha, blisko styku z wylewem, występuje guzek.

Typ VI.2. Mają kształt lekko spłaszczonej kuli i sięgają do $\frac{2}{3}$ jej wysokości. Nie posiadają szyjki. Największa wydętość brzuśca stanowi również maksymalną szerokość czarki. Wylew nie jest zaznaczony. Pomiędzy brzuścem, a wylewem znajduje się masywne ucho, łukowato wygięte ponad brzeg wylewu. Dno jest płaskie.

Typ VI.3. Czarki wyraźnie odróżniające się od dwóch poprzednich podtypów ze względu na swój znacznie większy od tamtych rozmiar. Czarki te mają kształt lekko spłaszczonej kuli i sięgają do $\frac{3}{4}$ jej wysokości. Posiadają bardzo krótką, lekko rozszerzoną szyjkę. Największa

Ryc. 49. Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa VI. Czarki (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).

wydętość brzuśca mniej więcej w połowie jego wysokości stanowi również maksymalną szerokość czarki. Krawędzie wylewu są lekko ścięte. Do wylewu dolepienie jest ucho wznoszące się wyraźnie ponad jego poziom. Dno jest płaskie.

Grupa VII. Kubki

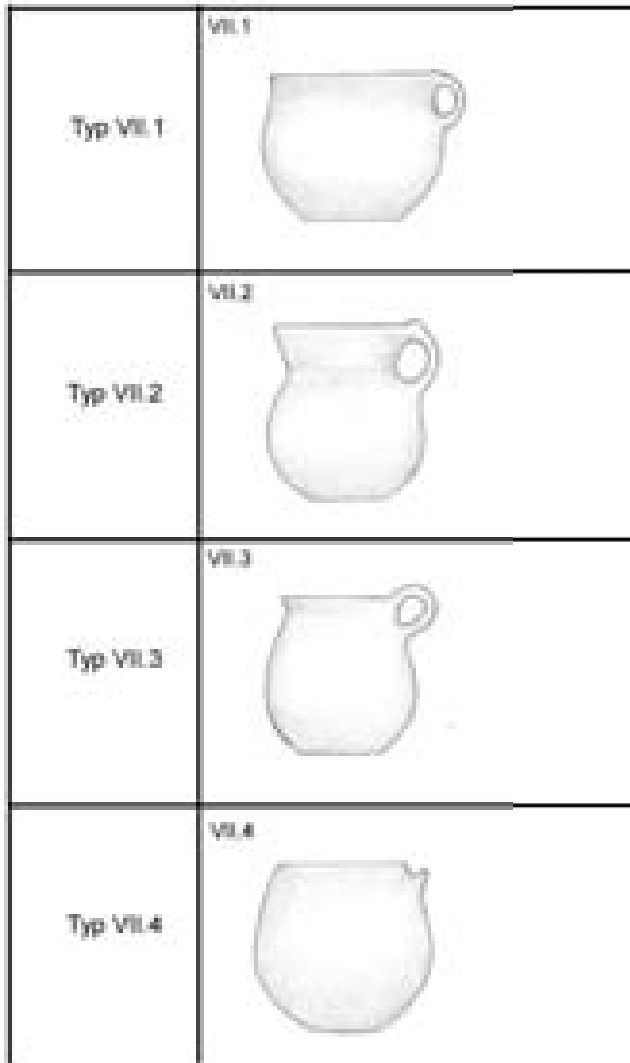
Niewielkie naczynia o lekko baniastym brzuścu, z wyraźnie zaznaczoną szyjką i uchem. Wyraźnie różne od pozostałych są kubki pozbawione szyjki, z dwoma guzkami poniżej wylewu. Wyróżnić można 4 podstawowe typy kubków (ryc. 50).

Typ VII.1. Naczynia tego typu mają lekko baniasty brzusiec. Największa wydętość brzuśca znajduje się nieco poniżej połowy jego wysokości. Szyjka jest prosta i krótka. Krawędzie wylewów są lekko pogrubione. Na wylewie ulokowane jest ucho. Dno jest płaskie.

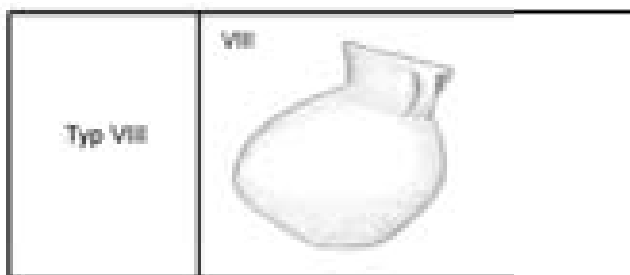
Typ VII.2. Posiadają lekko baniasty brzusiec, którego największa wydętość znajduje się na $\frac{1}{4}$ jego wysokości. Najbardziej charakterystyczną cechą tego typu jest rozszerzająca się już od swej podstawy o kąt 60° szyjka. Średnica wylewu jest równa, albo nieco większa od maksy-

malnej wydętości brzusca. Krawędzie wylewu są lekko pogrubione. Na wylewie ulokowane jest ucho. Dno jest płaskie.

Typ VII.3. Posiadają lekko baniasty brzusec, którego największa średnica znajduje się na $\frac{1}{4}$ jego wysokości. Szyjka jest krótka i lekko rozchylająca się. Krawędzie wylewu są lekko pogrubio-

Ryc. 50. Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa VII. Kubki (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).

Ryc. 51. Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa VIII. *Ollas pato* (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).

ne. Na wylewie ulokowane jest ucho wznoszące się ponad jego poziom. Dno jest płaskie.

Typ VII.4. Kubki należące do tego typu charakteryzują się łezkowanym kształtem. W miejsce ucha posiadają dwa naprzeciwległe guzki umieszczone poniżej wylewu. Baniasty brzusec największą wydętość posiada nieco poniżej połowy jego wysokości. Nie posiadają zaznaczonej szyjki. Krawędzie wylewów nie są zaznaczone. Dno jest płaskie.

Grupa VIII. *Ollas pato*

Naczynia zaliczane do grupy „*olla pato*” („*garnek kaczką*”) są niezwykle charakterystyczne. Na stanowiskach chiribaya występują dosyć powszechnie. Ich nietypowo wygięty kształt przypomina ciało kaczki. Naczynia te były wykorzystywane do prażenia kukurydzy. Odpowiednio ułożony brzusec zapobiegał wyskakiwaniu ziaren. Większość *ollas pato* jest okopcona co świadczy o ich wcześniejszym używaniu. Szyjka jest prosta. Krawędzie wylewu są zwykle lekko zaokrąglone. Z wylewu wychodzą dwa naprzeciwległe ucha. Naczynia mają płaskie dna (ryc. 51).

Grupa IX. Naczynia atypowe

Autor zaliczył tu takie formy naczyń, które spełniały funkcje użytkowe, ale ze względu na swój kształt nie można ich przypisać do żadnego z opisanych wyżej typów (ryc. 61, 62: A–D).

2. Analiza stylistyczno-typologiczna ornamentyki malarskiej

Analizując ceramikę chiribaya zauważa się pewne różnice stylistyczne w ornamentyce malarskiej, które pozwalają wyróżnić dwa podstawowe typy stylistyczne; algarrobal oraz san gerónimo. Ich nazwa nawiązuje do opisywanego wyżej, napełniejszego do tej pory podziału autorstwa Davida Jessup'a (1990a, 1991). Z uwagi na charakterystyczną ornamentyką mis, typową jedynie dla tej grupy naczyń, wzornictwo to zaklasyfikowano do oddzielnego typu stylistycznego; misowego.

Styl algarrobal

Ornament zaliczany do stylu algarrobal tworzy znajdująca się na naczyniu dookolna szeroka szarfa, rzadziej kilka szarf umieszczonych nad

sobą. Ich granice wyznaczają wielobarwne linie. Szarfy składają się z trapezowatych, prostokątnych, bądź trójkątnych paneli. Ich liczba jest różna w zależności od wielkości naczynia. Zdobienie można oglądać analizując konkretne figury lub symbole, albo pojedyncze panele. Najlepiej widoczne jest ono jednak dopiero po poziomym rozłożeniu całości dekoracji. Możemy wówczas zaobserwować skomplikowane zależności w występowaniu poszczególnych wzorów i kolorów, które powtarzają się według ściśle określonego schematu. Kolor biały mógł sąsiadować bezpośrednio jedynie z brązowym, brązowy natomiast oprócz białego także z czarnym i pomarańczowym, a czarny z czerwonym i brązowym.

Malowany ornament może pokrywać cały brzusiec wraz z częścią przydenną i szyjkę naczynia. Częściej jednak obecny jest tylko na górnej połowie brzuśca. Wówczas, część jego dolnej partii oraz szyjka pokryte są ogobą.

Poniżej przedstawiono 5 wydzielonych przez autora głównych rodzajów ornamentu w stylu algarrobal wraz z opisem ich możliwych wariantów.

1. Krzyż andyjski („chacana”) (ryc. 52: A–B). Ten rodzaj dekoracji spotykamy najczęściej na amforach i dzbanach, rzadziej na pucharach.

Stykające się ze sobą trapezowate lub prostokątne panele tworzą szarfę oplatającą cały brzusiec naczynia. Krańce paneli stanowią pionowe linie zakończone na obydwu końcach półokręgami. W centralnej części każdego z nich umieszczone są figury „chacana”, czyli równoramienne krzyża andyjskiego. Zawiera on przepołowiony w środku okrąg. Panel podzielony jest na cztery części. Każda z nich zawiera jedną ćwiartkę „chacana”. Jeśli spojrzymy na wzór przyjmując za granice paneli środkowe linie przebiegające przez krzyże, stwórzają się dwa pionowo ze sobą sąsiadujące „chacanas”. Na górze znajdują się dwie ćwiartki dające dolną część jednego, natomiast na dole inne dwie ćwiartki utworzą górną część drugiego. Dowolna ćwiartka panelu podzielona jest przez malowaną dekorację tworzącą wzór schodkowy – element ramion krzyża. Niekiedy motyw „chacana” jest mocno zniekształcony. Na niektórych naczyniach opisana wyżej dekoracja występuje w dwóch umieszczonych jedna nad drugą szarfach (ryc. 52: B).

2. Trójkąty naprzemienne (ryc. 52: C–D). Najbardziej powszechny rodzaj malowanego ornamentu stylu algarrobal. Występuje zazwyczaj na dzbanach, nieco rzadziej na amforach, sporadycznie na misach, wazach, czarkach, kubkach i pucharach.

Tworzy go dookoła biegnąca szarfa zawierająca stykające się ze sobą, naprzemianległe odwrócone i nie odwrócone trójkątne, bądź trapezowate panele. Wypełniają je nieco zniekształcone dolne lub górne połowy „chacanas”, u których podstaw znajdują się przepołowione okręgi. Nad albo pod – zależnie od ćwiartek – krzyżem umieszczony jest trójkąt albo trapez. Nieraz pomiędzy nim, a krzyżem znajduje się podzielony na pół okrąg. Wzory te posiadają kształt trójkąta.

W niektórych przypadkach górne i dolne połowy „chacanas” są uproszczone. Imituje je wzór schodkowy malowany najczęściej białą kreską. Części krzyża są czarne i czerwone. Poszczególne panele oddzielone są od siebie czerwoną i czarną linią.

Bardzo interesujący wariant omawianego ornamentu prezentuje naczynie, na którym kształt „chacana” został uproszczony w taki sposób, że przypomina zarys głowy. Przepołowiony okrąg pomiędzy krzyżem a trapezem powiększono tak, że sprawia on wrażenie ust. Ponad nim namalowano dwa mniejsze podwójne okręgi, czyli oczy. Powstałe w ten sposób przedstawienie kojarzy się z twarzą, pyskiem lub paszczą. Co ciekawe, występuje tylko z jednej (frontowej) strony naczynia (ryc. 52: D).

Opisany rodzaj ornamentu może wystąpić w dwóch umieszczonych jedna nad drugą szarfach, przedzielonych kolorowymi liniami. Niekiedy taka dwurzędowa dekoracja pojawia się w prostokątnych panelach. Wówczas sąsiadujące ze sobą trójkąty są w odwrotnych do siebie pozycjach.

Interesujący wariant tego rodzaju ornamentu występuje na pucharach (ryc. 56: A). W górnej części naczynia umieszczone są prostokątne panele ze znajdującymi się w nich obróconymi trójkątami. Poniżej dolnej krawędzi paneli biegnie dookoła pas. Pod nim obecny jest kolejny element dekoracji w postaci szerokiego pasa z charakterystycznymi „nóżkami”.

3. Trójkąty stykające się wierzchołkami (ryc. 53: A–B). Ten rodzaj ornamentu jest obec-

Ryc. 52. Ornament chiribaya styl algarrobal.

A, B – dekoracja nr 1 stylu algarrobal: krzyż andyjski („chacana”); C, D – dekoracja nr 2 stylu algarrobal: trójkąty naprzemienne; E – łączone dekoracje nr 1 i nr 2 (fot. i oprac. T. Kołomański).

ny przede wszystkim na dzbanach, rzadziej na amforach i pucharach.

W tym wypadku trapezowate panele tworzące szarfę składają się z czterech stykających się ze sobą wierzchołków trójkątnych mniejszych paneli, z których każdy przedstawia przeciwne ramię krzyża. Trójkąty oddzielają od siebie dwie przecinające się kolorowe linie. Duże panele rozdzielone są przez mniejsze też trapezowate, dodatkowo przepołówione, z dwoma podzielonymi na pół okręgami (ryc. 53: B). W niektórych przypadkach trapezowate panele oddzielone są od siebie pionowymi pasami wypełnionymi zygzakiem, albo trójkątami.

4. Choinki (ryc. 53: C–D). Ten rodzaj ornamentu występuje przede wszystkim na dzbanach oraz rzadziej na amforach i pucharach.

Dookolną szarfę tworzą trapezowate panele. W ich wnętrzu znajduje się pionowo ustawiony wzór schodkowy przypominający połowę choinki. Zwrócone one mogą być do siebie schodkami, albo płaską stroną, bywa także, że odwrócone są do góry nogami. Trapezowate panele oddzielone są od siebie pionowymi zygzakami, albo pasami wypełnionymi rombami z szachownicą, bądź innymi figurami geometrycznymi.

Trzeba w tym miejscu wspomnieć o uproszczonej formie tego rodzaju ornamentu, która występuje na pucharach (ryc. 56: B). Dekoracje tworzą wtedy nieco pochylone połowy „choinek” połączone ze sobą poziomymi liniami, w których centralnej części umieszczono okręgi. Nieraz pomiędzy górnymi częściami „choinek” umieszczonych w prostokątnych panelach znajdują się wychodzące z wylewu półokręgi.

5. Fale (ryc. 53: E). Ten stosunkowo rzadki rodzaj ornamentu występuje na amforach i dzbanach.

Brzusiec naczynia oplatają naprzemianległe białe, czerwone, czarne, pomarańczowe i brązowe linie w kształcie fal. Posiadają białe kropki. Na środku brzuśca biegnie mająca ten sam kształt, ale szersza, pomarańczowa szarfa, w której wnętrzu umieszczone są czarne podwójne romby z kropką pośrodku. U podstawy szyjki widnieje dookolna szarfa ze stykającymi się poziomymi rombami wypełnionymi szachownicą.

Nierzadko niektóre z opisanych powyżej rodzajów ornamentu występują na naczyniach jed-

nocześnie. Przykładem może być częste łączenie ornamentu nr 1 i nr 2. Wówczas pomiędzy panelami z kompletnymi „chacanas” znajdują się górne i dolne połowy krzyży (ryc. 52: E).

W ramach poszczególnych rodzajów ornamentu obecne są także zbliżone do nich, choć nieco zmodyfikowane warianty. Najczęściej zmieniano proporcje paneli lub ich kształt, albo rozciągano motyw schodkowy tworzący ramiona krzyża.

W niektórych przypadkach zdobienie brzuśca, czasem po niewielkiej modyfikacji, rozciągnięte jest również na szyjkę naczynia. Niekiedy zdobi ją bardzo starannie wykonany jeden z rodzajów dekoracji, niekoniecznie ten sam, który obecny jest na brzuścu. Najczęściej jednak szyjka jest jedynie pokryta angobą, albo dekoracja jest o wiele skromniejsza niż ta z brzuśca. U podstawy szyjki często znajdują się dookolne kolorowe pasy. Szyjkę zdobią odwrócone trójkąty, albo półkola wychodzące z wylewu. Możliwy jest także dookolny wzór meandra. Na większości naczyń na krawędziach wylewu występują białe kropki. Czasem są one jedynym elementem ornamentacyjnym tej części naczynia.

Niekiedy także wewnętrzna strona szyjki jest dekorowana. Ma to miejsce na naczyniach, gdzie wylew rozchyła się na zewnątrz. W tym wypadku ornament stanowią odwrócone trójkąty, bądź półkola.

Styl san gerónimo

Ikonografia malarska stylu san gerónimo charakteryzuje się dużo mniejszą złożonością dekoracji, niż ma to miejsce w przypadku algarrobal, choć gama przedstawień jest bardzo duża. Występujący tutaj ornament w większości przypadków nie układa się w szarfy. Pojawiają się one co prawda na niektórych naczyniach, ale w wersji bardzo uproszczonej, gdzie wzory zdają się naśladować styl algarrobal, przy daleko mniej precyzyjnym wykonaniu motywów. W stylu san gerónimo zdobienie tworzą zazwyczaj mniej rozbudowane pojedyncze wzory lub figury, jak np. półkola lub trójkąty. Tworzone są one przez naprzemianległe i ułożone w różnych kombinacjach linie o kolorach: czerwonym, białym, czarnym, pomarańczowym i brązowym.

Ryc. 53. Ornament chiribaya styl algarrobal.

A, B – dekoracja nr 3 stylu algarrobal: trójkąty stykające się wierzchołkami; C, D – dekoracja nr 4 stylu algarrobal: choinki; E – dekoracja nr 5 stylu algarrobal: fale (fot. i oprac. T. Kołomański).

Ornamentyka malarska san gerónimo znajduje się na ogół w centralnej, albo górnej połowie brzuśca. Szyjka najczęściej pozbawiona jest zdobienia, lub też ogranicza się ono do figur wychodzących od krawędzi wylewu lub do pasa biegnącego dookoła u jej podstawy.

Na podstawie głównych, powtarzających się motywów zdobniczych dokonano podziału malowanego ornamentu stylu san gerónimo na 8 rodzajów. W zależności od obecności dodatkowych elementów, w ramach rodzajów opisano również ich możliwe warianty.

1. Pas u podstawy szyjki (ryc. 54: A–C). Ten rodzaj ornamentu pojawia się najczęściej na amforach i dzbanach, rzadziej na wazach, kubkach, czarkach i pucharach.

Cechą charakterystyczną jest biegnąca dookoła u podstawy szyjki linia, albo częściej pas, niekiedy dodatkowo ozdobiona. Może to być także kilka naprzemiennych czerwonych, czarnych i białych linii (ryc. 54: B).

Często obecny jest wariant, w którym z najczęściej białego pasa ograniczonego naprzemiennymi białymi, czarnymi i czerwonymi liniami, wychodzą półkola lub odwrócone trójkąty (ryc. 54: A).

Wewnątrz pasa mogą znajdować się ułożone naprzemiennie po przeciwległych stronach półkola, których podstawa dotyka zewnętrznych linii (ryc. 54: C).

Czasami dwa pasy ułożone są jeden nad drugim. Wówczas jeden jest biały, a drugi pomarańczowy. Poniżej podstawami doczepione są czarne trójkąty, albo półkola.

2. Zygzak (ryc. 54: D–E). Obecny jest przede wszystkim na amforach, dzbanach i wazach.

W najbardziej klasycznej wersji brzusiec oplata zygzakowata czerwona linia, bądź kilka czerwonych linii z czarnymi i białymi obramowaniami (ryc. 54: D).

Niektóre naczynia pośrodku zygzaka posiadają leżące w równych odstępach okręgi najczęściej otoczone białymi kropkami. W miejscach gdzie zygzak podchodzi do góry umieszczone są pomarańczowe lub kremowe okręgi z czarnym oblamowaniem i białymi kropkami. Zygzak może być również szerokim białym pasem ograniczonym czarnymi i czerwonymi liniami. Od reszty brzuśca i od szyjki odgraniczają go czarne, czerwone lub pomarańczowe linie (ryc. 54: E).

Szyjkę najczęściej zdobią wychodzące z wylewu półkola. W niektórych przypadkach ornament szyjki jest rozbudowany o biegnący u jej podstawy dookoła szeroki, wypełniony białym kolorem pas. Ograniczony jest on naprzemiennymi liniami w kolorach białym, czarnym i czerwonym. Ilość linii na górze i na dole pasa jest zmienna. Wewnątrz znajdują się ułożone naprzemiennie po przeciwległych stronach półkola, których podstawa dotyka zewnętrznych linii.

3. Pionowe pasy (ryc. 54: F–G). Ornament występujący najczęściej na amforach, rzadziej na dzbanach i kubkach.

Charakteryzuje się pionowymi pasami. Popularnym wzorem są cztery pionowe, dosyć szerokie, wypełnione pomarańczowym lub białym barwnikiem pasy, biegnące od podstawy szyjki do środkowej części brzuśca. Pasy ograniczone są czarnymi i białymi liniami, a czasem dodatkowo także białymi kropkami. Każdy z pasów posiada wewnątrz dwa, albo trzy półkola po przeciwnych stronach, których podstawa dotyka zewnętrznych linii pasa. Niekiedy zamiast półkoli występują zygzaki z czerwoną i czarną oblamówką, bądź odwrócone trójkąty ułożone w pionowych rzędach (najczęściej czterech), po dwa trójkąty w każdym z nich. Trójkąty są na przemian czarne i brązowe. Możliwy jest wariant gdzie dolne krańce pionowych pasów zawijają się do góry. W tym przypadku ich wnętrze najczęściej pozbawione jest dodatkowych zdobień (ryc. 54: F).

Czasami pionowe pasy połączone są podobnej szerokości poziomym pasem, wypełnionym białym barwnikiem. W jego wnętrzu znajdują się ułożone naprzemiennie po przeciwległych stronach półkola, których podstawa dotyka wewnętrznych linii. Dodatkowo od górnych i dolnych krawędzi poziomego pasa odchodzą półkola identyczne jak w jej wnętrzu.

Dosyć rzadko występuje wariant gdzie pionowe pasy z półkolami przedzielone są węższymi tworzonymi przez naprzemiennie białe i czarne linie (ryc. 54: G).

Szyjkę zdobią wychodzące z wylewu półkola. Na niektórych naczyniach ornament w postaci pionowych pasów odgradza od podstawy szyjki czerwona linia z czarnymi oblamowaniami.

4. Figury (ryc. 55: A–C). Ornament występujący na amforach i dzbanach.

Ryc. 54. Ornament chiribaya styl san gerónimo.

A, B, C – dekoracja nr 1 stylu san gerónimo: pas u podstawy szyjki; D, E – dekoracja nr 2 stylu san gerónimo: zygzak; F, G – dekoracja nr 3 stylu san gerónimo: pionowe pasy (fot. i oprac. T. Kołomański).

Naczynia z tym rodzajem zdobienia charakteryzują się występującymi dookoła brzuśca figurami. Ich kształt może być jednakowy, ale mogą one być także od siebie różne. Mogą pojawiać się osobno, albo być połączone poziomym pasem.

Najczęściej spotykany wariant to pomarańczowe lub białe okręgi z czarną obwolutą i kremowymi kropkami na zewnątrz (ryc. 55: A).

Pomiędzy kręgami znajdować się mogą pionowe zygzaki z naprzemianległych białych, czarnych i czerwonych linii. Nieraz we wnętrzu okręgów, doczepione są do krawędzi na dole i górze półkola. Możliwy jest wariant, w którym okręgi są białe z czarną obwolutą i otoczone dodatkowo czarnymi kropkami, które są również wewnątrz białego wnętrza. Czasami okręgi łączy pas tworzony przez białe, czarne i czerwone linie. Popularną figurą są także pięcio- lub sześcioramienne gwiazdy. Środek gwiazd tworzy pomarańczowy lub biały okrąg otoczony białymi kropkami, którego centrum stanowi czerwone kółko z czarną obwolutą. Ramiona gwiazd tworzą czarne trójkąty z białymi obwolutami. Niekiedy pomiędzy gwiazdami występują odwrócone trójkąty bez podstawy (ryc. 55: C).

Na niektórych naczyniach pojawiają się umieszczone dookoła brzuśca czarne poziome wzory w formie „ósemki” ograniczonej białą linią (ryc. 55: B).

Zazwyczaj u podstawy szyjki biegnie opaska tworzona przez naprzemianległe czerwone, czarne i białe linie. W przypadku białych okręgów z czarną obwolutą podstawę szyjki otacza biały pas z czarnymi kropkami i czarnymi obwolutami. Kiedy na naczyniu występuje kombinacja gwiazd i odwróconych trójkątów wtedy dookoła szyjki umieszczony jest biały pas ograniczony czarnymi liniami i białymi kropkami. Wewnątrz niego umieszczony jest wzór w postaci czarnych, albo brązowych ukośnie podzielonych prostokątów lub trójkątów.

5. Trójkąty (ryc. 55: D). Ornament występujący najczęściej na amforach i dzbanach, rzadziej na pucharach.

Jest to wzór naśladujący ornament nr 2 (trójkąty naprzemienne) stylu algarrobal. Staranność jego wykonania jest jednakże dużo mniejsza. Utracone są także liczne szczegóły zdobienia (ryc. 55: D).

6. Medaliony (ryc. 55: E). Ornament występujący na amforach.

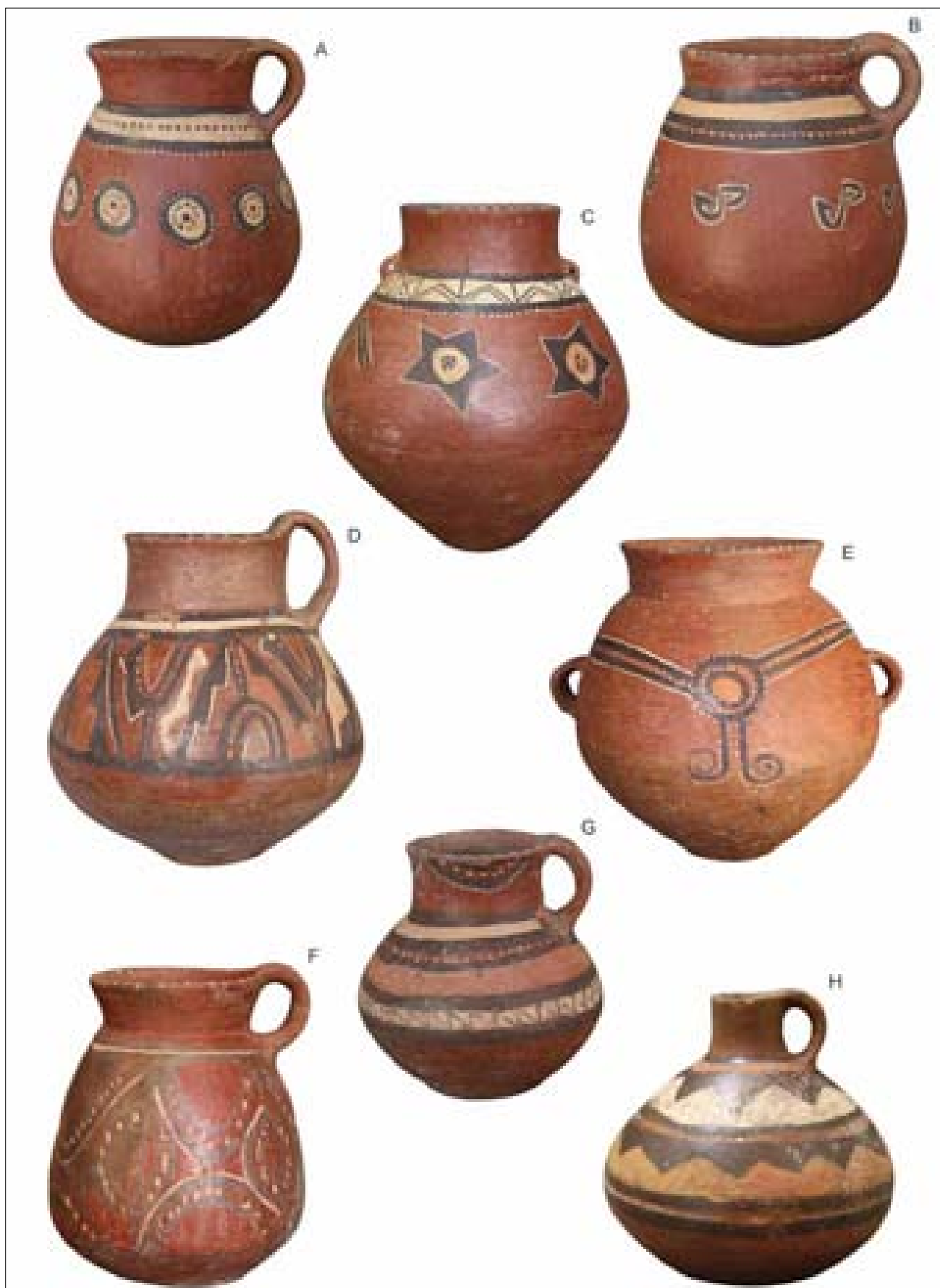
Jest to rodzaj zdobienia charakteryzujący się oryginalnym wzorem w kształcie medalionów. Po dwóch stronach naczynia, pomiędzy uchami, widoczne są okręgi. Środek okręgu ma kolor pomarańczowy. Z jego dolnej części wychodzą pionowe, długie, na końcu silnie zakręcone, czarne linie otoczone przez białe kropki. Przypominają one medaliony. Połączone są pasem tworzonym przez naprzemianległe czerwone, czarne i białe linie. Po tych stronach naczynia gdzie znajdują się ucha umieszczone są białe okręgi z czarną oblamówką i białymi kropkami dookoła. Przypominają one zamocowania pasa, na którym wiszą medaliony. Takie wrażenie potwierdza także miejsce ich ulokowania, wyraźnie poniżej poziomu zamocowań, tak jakby pas ugiął się pod ich ciężarem (ryc. 55: E).

7. Półkola (ryc. 55: F). Ornament występujący przede wszystkim na dzbanach.

Jest to ornament nawiązujący do dekoracji nr 3 (trójkąty stykające się wierzchołkami) stylu algarrobal. Tworzą go trapezowate panele z czarnych pionowych linii, pomiędzy którymi znajdują się zwrócone do siebie półkola. Panele ograniczają od dołu i góry czarne i kremowe paski (ryc. 55: F).

8. Szarfy z figurami (ryc. 55: G–H). Ten rodzaj ornamentu występuje przede wszystkim na dzbanach.

Jest to zdobienie tworzony przez oplatających brzusiec kilka szarf wypełnionych geometrycznymi figurami. Brzusiec dzielą pomiędzy siebie trzy dookolne szerokie szarfy oddzielone czarnymi liniami. Najszersza jest pomarańczowa środkowa. Dwie skrajne mają biały kolor. Wewnątrz każdej z nich znajdują się wykonane czarnymi liniami figury geometryczne. Środkowa szarfa ozdobiona jest podwójnymi rombami. Górna i dolna odpowiednio podwójnymi trójkątami oraz podwójnymi trójkątami położonymi na boku. Możliwy jest także wariant, w którym brzusiec otacza szeroka biała szarfa ograniczona czarnymi liniami. Nad górną linią znajdują się białe kropki. We wnętrzu szarfy umieszczono dekorację wykonaną czarnym kolorem w postaci odwróconych trójkątów pozbawionych podstaw. Identyczna szarfa znajduje się także u podstawy szyjki (ryc. 55: H).

Ryc. 55. Ornament chiribaya styl san gerónimo.

A, B, C – dekoracja nr 4 stylu san gerónimo: figury; D – dekoracja nr 5 stylu san gerónimo: trójkąty;
 E – dekoracja nr 6 stylu san gerónimo: medaliony; F – dekoracja nr 7 stylu san gerónimo: półkola;
 G, H – dekoracja nr 8 stylu san gerónimo: szarfy z figurami (fot. i oprac. T. Kołomański).

Szarfy mogą być oddzielone od siebie, albo połączone jeszcze jedną, często pomarańczową, leżącą pośrodku. Czasami w miejsce trójkątów środkową szarfę zdobi ornament w formie zygzaka, a górna zupełnie pobawiona jest wzoru (ryc. 55: G).

Podobnie jak w przypadku stylu algarrobal, niektóre z opisanych powyżej dekoracji występują na naczyniach jednocześnie. Na niektórych naczyniach rodzaj nr 2 i nr 3 (zygzak i pionowe pasy) występują wspólnie. Zygzakowate linie są przedzielone wówczas pionowymi pasami z półkolami. Innym często występującym przykładem mieszanego ornamentu są wspólnie występujące rodzaje nr 3 i nr 4 (pionowe pasy i figury). W tym wypadku odwrócone czarne trójkąty przedzielają pionowe pasy z półkolami.

Styl misowy

Ten styl malowanej ornamentyki występuje jedynie na misach. Należy rozpatrywać go osobno, gdyż nie można go jednoznacznie zaklasyfikować ani do stylu algarrobal, ani do stylu san gerónimo.

Malowana ornamentyka może być obecna albo na zewnętrznych ściankach, albo w środku misy. Czasami jest obecna jednocześnie wewnątrz i na zewnątrz. Rozpatrując różne warianty zdobień trzeba przywrzeć się ornamentowi w zależności od miejsca jego występowania.

Na ogół, powierzchnia mis zarówno po stronie zewnętrznej, jak i wewnętrznej została pokryta angobą. W niektórych przypadkach zewnętrzna angoba nie pokrywa całego naczynia, ograniczając się jedynie do części przydennej. Podobnie jak pozostałe formy naczyń większość mis na krawędziach wylewów posiada białe kropki.

c.1 Styl misowy na zewnętrznych ściankach (ryc. 56: C–I). Najczęściej występuje w postaci biegnących dookólnie i powtarzających się figur geometrycznych. Mogą one być takie same, albo pojawiać się naprzemiennie z innymi elementami dekoracji. Figury występują w centralnej części ścianek i wówczas przedstawiane są w całości, albo wychodzą z wylewu i w tym wariantcie widoczna jest jedynie ich dolna połowa (ryc. 56: C).

Wzorami są przede wszystkim ośmiornicowa czarna, biała, albo pomarańczowa

gwiazda z wyraźnie zaznaczonym kwadratowym, albo okrągłym czerwonym centrum (ryc. 56: D) oraz kształt tworzony przez dwa odwrócone na bok białe lub czarne trójkąty stykające się wierzchołkami (ryc. 56: E). Ta druga figura, ze względu na wygląd, określana jest w literaturze przedmiotu jako „muchy od garnituru”.

Rzadziej stosowanymi wzorami były półkolia, odwrócone trójkąty lub ustawiony pionowo czarny albo biały wzór schodkowy przypominający stojącą, albo odwróconą choinkę (ryc. 56: F).

Wzór schodkowy może być też ustawiony poziomo, najczęściej jeden nad drugim. Wówczas tworzy kształt przypominający paszczę zwierzęcia (ryc. 56: G).

Ścianki zdobi też dekoracja w postaci poziomych, stykających się ze sobą czarnych rombów wypełnionych szachownicą (ryc. 56: H).

c.2 Styl misowy na wewnętrznych ściankach (ryc. 57–58). Należy zaznaczyć, iż ornament wewnętrzny występuje częściej na misach posiadających ucho, albo guzek.

Najczęściej tworzony jest przez biegnące przez dno misy i przecinające się pod kątem prostym dwa szerokie, prawie zawsze białe, pomarańczowe, albo brązowe, ograniczone czarnymi liniami i białymi kropkami pasy. Mogą one być pozbawione dodatkowego ornamentu, jednakże często wewnątrz jednego z pasów, rzadziej obydwu, znajdują się ułożone naprzemiennie po przeciwległych stronach półkola, których podstawa dotyka zewnętrznych linii (ryc. 57: A).

Rzadziej pasy wypełniają położone na boku czarne podwójne trójkąty, zygzaki lub białe kropki (ryc. 57: B).

Dosyć rzadkie jest zdobienie, w którym proste pasy zastępują zygzakowate tworzone przez naprzemiennie czerwone, czarne i białe linie (ryc. 57: C).

Na niektórych misach w miejscu przecięcia się pasów znajduje się czerwony okrąg ograniczony naprzemiennymi czarnymi i białymi liniami (ryc. 57: D).

Możliwy jest także wariant z biegnącym wewnątrz tylko jednym szerokim białym, albo pomarańczowym pasem. Może on być pozbawiony dodatkowych zdobień, albo wypełniony ułożonymi naprzemiennie po przeciwległych stronach półkolami zdobionymi identycznie jak opisane powyżej (ryc. 57: E).

Ryc. 56. Ornament na pucharach oraz ornament chiribaya styl misowy: zewnętrzne ścianki mis.
 A, B – dekoracja na pucharach; C-I – malowana dekoracja na zewnętrznych ściankach mis
 (fot. i oprac. T. Kołomański).

Ryc. 57. Ornament chiribaya styl misowy: wewnętrzne ścianki mis.
A-H – różne warianty ornamentu (fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 58. Ornament chiribaya styl misowy: wewnętrzne ścianki mis.
A-H – różne warianty ornamentu (fot. i oprac. T. Kołomański).

Stosunkowo rzadkim motywem ornamentacyjnym są pionowe pasy biegnące od wylewu do dna misy, które dodatkowo podkreślone są czerwonym okręgiem. Wypełnione są wzorami schodkowymi układającymi się w połówki choiniek stykających się ze sobą płaskimi brzegami. Połówki są na przemian białe i czarne. Oddzielają je od siebie czarne i czerwone linie (ryc. 57: F).

Dekorację mogą stanowić także biegnące wzdłuż wylewu połączone lub umiejscowione w dużych odstępach, nierzadko naprzemiennie, półkola (ryc. 57: G), półgwiazdy, odwrócone trójkąty, „muchy od garnituru”. „Muchy od garnituru” występują w całości. Mogą być czarne, albo pomarańczowe (ryc. 57: H).

Dookoła wylewu może biec biały pas, wewnątrz którego znajdują się ułożone naprzemiennie po przeciwległych stronach półkola, których podstawy dotykają zewnętrznych linii (ryc. 58: A).

Niekiedy figury wychodzące z wylewu nałożone są pomiędzy pasy. Wewnątrz niektórych mis obecny jest również ornament z nieco zmodyfikowaną dekoracją nr 2 (trójkąty naprzemiennie) stylu algarrobal. Wówczas dno naczynia pozbawione jest dekoracji i podkreślone jest dodatkowo przez obrysowujące je czarną linię z białymi kropkami (ryc. 58: B).

Niekiedy występuje także ustawiony pionowo wzór schodkowy naprzemiennie czarny i biały (ryc. 58: C).

Niejednokrotnie zamiast przecinających się pasów na dnie misy obecne są dwa czarne zygzaki przecięte pionowymi kreskami, bardzo podobne do tych obecnych na twarzach postaci antropomorficznych wymodelowanych na amforach (wzór tatuażu?). Kolejnym wariantem jest pojedynczy pomarańczowy, bądź podwójny pomarańczowy i czerwony okrąg ograniczony czarnymi liniami (ryc. 58: D).

Na dnie naczynia może też być namalowana duża pięcioramienna gwiazda (ryc. 58: E), albo połączone liniami okręgi (ryc. 58: F).

Bardzo rzadko pojawiają się również przedstawienia zoomorficzne w postaci schematycznej sylwetki flaminga (*parihuana*), symbolu powszechnie występującego w ornamentyce naczyń tumilaca (ryc. 58: G).

Zdobienia niektórych mis zostały wykonane bardzo schematycznie. Utrzymują się co praw-

da w schemacie istniejących wzorów, jednakże ich wykonanie jest mało staranne (ryc. 58: H).

Dokonany podział ornamentyki malarskiej na naczyniach chiribaya nie odzwierciedla następujących po sobie w chronologicznym porządku faz rozwojowych tej kultury. Wyraźnie różne od siebie style dekoracji algarrobal i san gerónimo nie odpowiadają różnicom czasowym. Należy pamiętać, że często materiały te pochodzą z kontekstów sobie współczesnych. Wyklucza to koncepcję przedstawioną przez Davida Jessup'a (1990a, 1991), iż prezentują one kolejne etapy rozwoju kultury chiribaya. Ta sama sytuacja dotyczy wydzielonego stylu misowego obecnego na ściankach tej właśnie grupy naczyń.

Styl algarrobal występuje licznie przede wszystkim na naczyniach z cmentarzysk elity na stanowisku Chiribaya Alta. Bardzo często zdobi on odmiany form niespotykane na innych stanowiskach, albo bardzo tam rzadkie, a więc zapewne wyprodukowane specjalnie w celu umieszczenia ich w pochówkach najznamienitszych członków społeczności. Naczynia z dekoracją algarrobal nie są wyznacznikiem konkretnego okresu chronologicznego, ani nie są cechą typową dla jednej grupy ludności chiribaya. Ze względu na swoje walory technologiczne, bogatą dekorację i pracochłonność wykonania były traktowane jako przedmioty bardzo cenne, zapewne niełatwo dostępne dla ogółu społeczności. Nie można wykluczyć, iż ich produkcją zajmowały się określone warsztaty garncarskie wykonujące naczynia ściśle według zgłaszanego zapotrzebowania. Poza cmentarzyskami Chiribaya Alta, ceramika zdobiona motywami ikonograficznymi stylu algarrobal spotykana jest rzadziej, ustępując miejsca bardziej powszechnemu stylowi san gerónimo.

Trzeba w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że ceramika z ornamentem algarrobal została znaleziona także w pochówkach na stanowiskach El Yaral (García 1988; Lozada i Torres 1991) i La Victoria (badania Roberta Feldmana i Luisa Watanabe w 1984 roku). Pokazuje to jednoznacznie, iż występowała ona również poza strefą wybrzeża, co wyraźnie negował David Jessup (1990a, 1991). Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku naczyń zdo-

bionych ornamentem san gerónimo. Znajdowane są one zarówno w kontekstach stanowisk leżących w bezpośrednim sąsiedztwie oceanu, jak i na wyżej położonych terenach. Nie można zatem przyporządkować stylu algarrobal wy-

łącznie do wybrzeża. Występował on, podobnie z resztą jak i styl san gerónimo, zarówno na terenach położonych w bliskim sąsiedztwie Pacyfiku, jak i na stanowiskach znajdujących się już w strefie *yunga*.

Rozdział VII.

ZAGADNIENIE PRZYNALEŻNOŚCI KULTUROWEJ I INTERPRETACJI STYLISTYCZNEJ NACZYŃ O SPECYFICZNEJ FORMIE I ORNAMENTYCE

Analiza form i ornamentyki naczyń występujących na obszarze kultury chiribaya pozwala wyróżnić grupę obiektów, które bądź to z uwagi na swoją ornamentykę, bądź formę, odbiegają od „standardowych” wyrobów tej kultury.

W pierwszym rzędzie należy tutaj wymienić egzemplarze o bogatej ornamentyce antropo- i zoomorficznej wykonane na naczyniach, które zarówno z uwagi na formę i stylistykę mieszczą się w inwentarzach chiribaya.

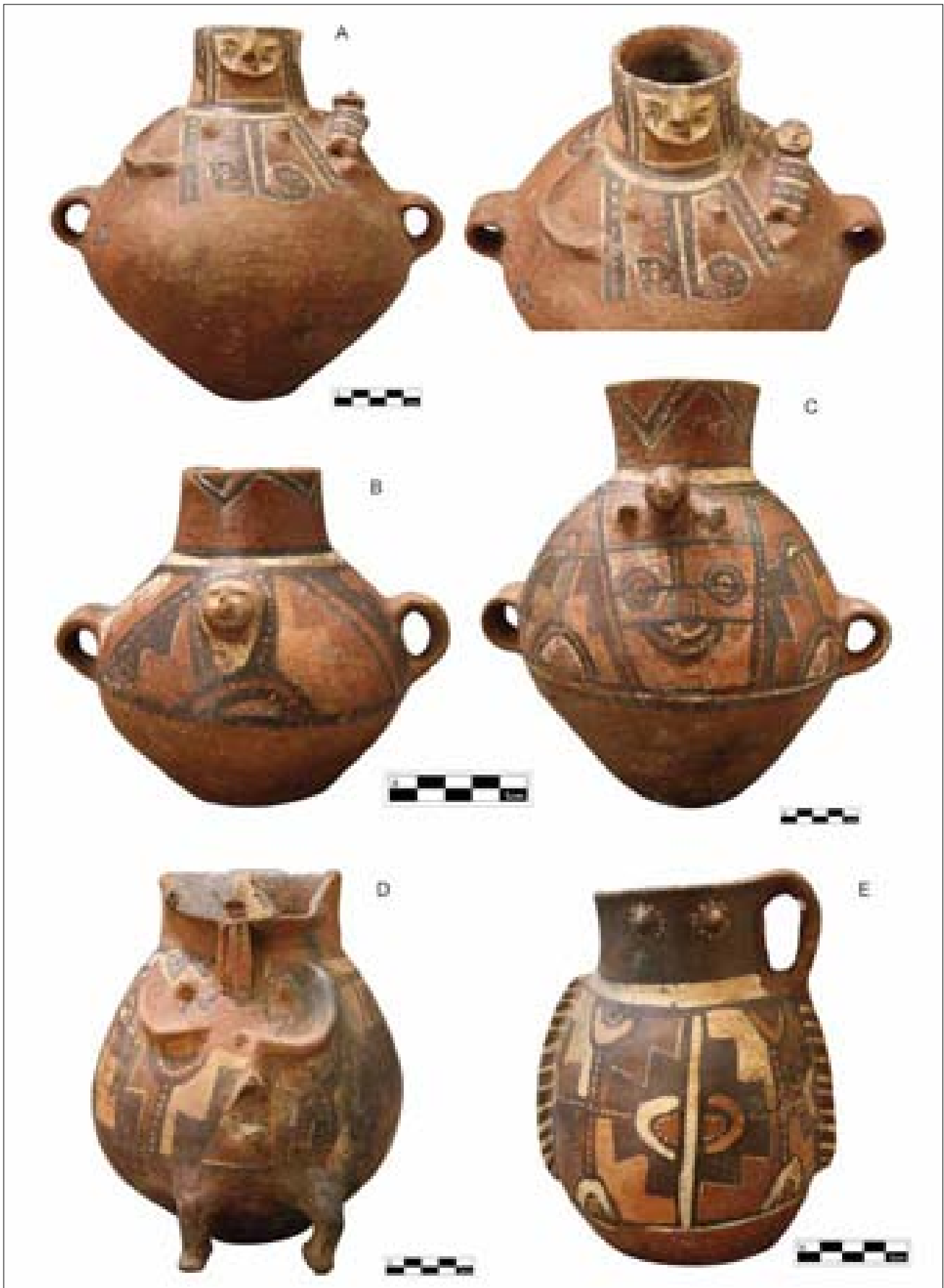
Kolejną grupę znalezisk stanowią naczynia o formie atypowej. W dalszym rzędzie należy wymienić wyroby obcych kultur występujące na tym terenie, a także naśladownictwa z obszaru innych kultur jak i zapożyczenia ornamentacyjne.

1. Wyroby o nietypowej ornamentyce antropo- i zoomorficznej

Do grupy tej należą amfory odmian II.1.1 i II.2.1, jak również dzbany odmian III.1.1 i III.1.2.

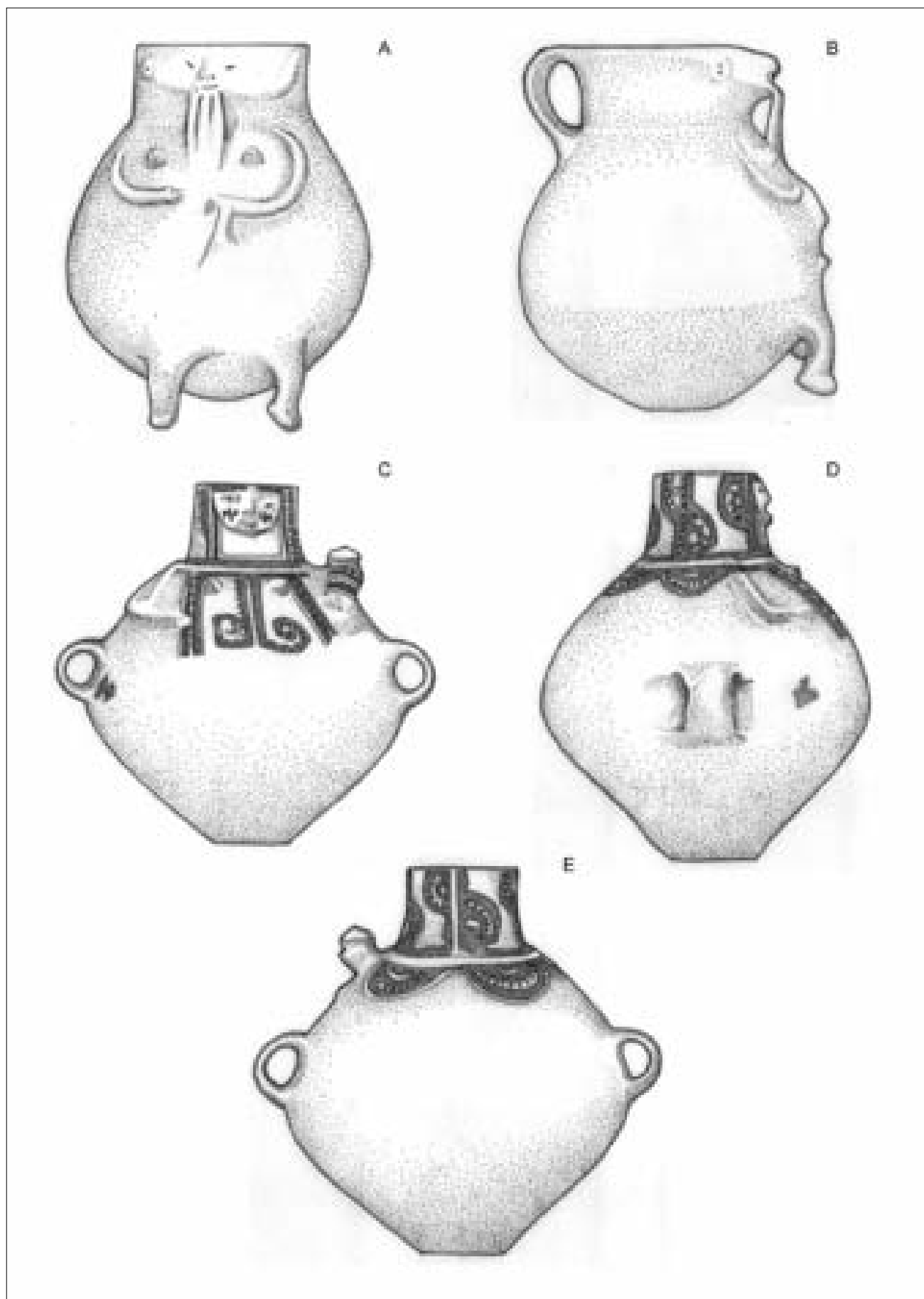
W przypadku amfory należącej do odmiany II.1.1, mamy do czynienia z typową formą naczynia, które jednak odznacza się niezwykle charakterystyczną ornamentyką. Przedstawia ona kobietę z dzieckiem (ryc. 59: A; ryc. 60: C–E). Na boku naczynia pomiędzy uchami na szyjce stworzono zarysowany w glinie kształt twarzy. Oczy i usta wykonano za pomocą nacięć, zaś nos został wymodelowany. Brak jest uszu. Twarz, za

wyjątkiem dolnej części, pokryta jest białym kolorem. Na obydwu policzkach widnieją czarne zygzaki przecięte pionowymi kreskami. Nawiązują one najpewniej do wykonywanych przez chiribaya tatuaży twarzy, które zachowały się na kilku zmumifikowanych ciałach. Twarz otaczają naprzemianległe białe, czarne i czerwone linie, przypominające włosy splecione w warkocze. Wyraźnie zaznaczone są modelowane, rozpoczynające się u podstawy szyjki ręce. Brak jest nóg. Pomiędzy rękoma zaznaczono dwa guzki, najpewniej piersi, wskazujące na kobietę. W lewej ręce kobieta trzyma wymodelowane dziecko, owinięte w rodzaj materiału, na co wskazują pokrywające jego ciało poziome białe, czerwone i czarne linie. Twarz dziecka, identycznie jak matki, za wyjątkiem dolnej części, pokryta jest białym kolorem. Oczy i usta wykonano za pomocą nacięć, nos został wymodelowany. W części frontowej amfory (od strony figury antropomorficznej) malowana dekoracja ma postać dwóch skrajnych pionowych pasów oraz jednego wewnętrznego, którego końce zawijają się do góry. Pasy tworzą białe, czarne i czerwone linie. Wychodzą one z okalającej szyjkę białej szarfy z czarnymi obramowaniami. Tył brzuśca pozbawiony jest zdobień. Wyjątkiem są wychodzące z pasa półkola. Szyjkę naczynia pokrywa ornament w postaci pionowych białych lub pomarańczowych pasów, wewnątrz których znajdują się ułożone naprzemiennie po przeciwnych stronach półkola, których podstawa dotyka zewnętrznych linii. Górna część brzuśca amfory

Ryc. 59. Odmiany amfor i dzbanów posiadające elementy zoo- i antropomorficzne.

A – amfora z przedstawieniem kobiety z dzieckiem (odmiana II.1.1); B – amfora z przedstawieniem ludzkiej głowy (odmiana II.2.1); C – amfora z przedstawieniem foki (odmiana II.1.1); D – dzban z przedstawieniem kobiety z fletnią Pana (odmiana III.1.1); E – dzban w kształcie ciała ptaka (odmiana III.1.2) (fot. i oprac. T. Kołomański).

Ryc. 60. Pododmiany amfor i dzbanów posiadające elementy zoo- i antropomorficzne.

A, B – dzban z przedstawieniem kobiety z fletnią Pana (odmiana III.1.1); C, D, E – amfora z przedstawieniem kobiety z dzieckiem (odmiana II.1.1) (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).

pokryta jest malowaną dekoracją w stylu san gerónimo.

W kilku przypadkach z brzuśców amfor wychodzą stosunkowo niewielkie modelowane przedstawienia ludzkich głów lub części ciał zwierząt. Przykładem jest tu amfora z przedstawieniem foki (ryc. 59: C) również należąca do odmiany II.1.1. Modelowany kształt części ciała foki, z wyraźnie widoczną głową oraz płetwami wystaje z górnej części brzuśca amfory, tuż pod podstawą szyjki, pomiędzy uchem. Na główce foki wyraźnie zaznaczone są pysk i oczy. Brzusiec naczynia pokryty jest malowanym ornamentem nr 2 stylu algarrobal. Jedynie frontowy panel ozdobiony został w wariacie gdzie przypomina on zarys twarzy, pyska lub paszczy. Foka wystaje z naczynia pomiędzy jej górną krawędzią, a podstawą szyjki.

Natomiast amfory odmiany II.2.1 posiadają ornamentykę plastyczną w formie stosunkowo niewielkich modelowanych przedstawienia ludzkich głów lub części ciał zwierząt przytwierdzonych do brzuśca naczynia. Przykładem może być tutaj amfora z przedstawieniem ludzkiej głowy (ryc. 59: B). Modelowany kształt ludzkiej głowy wystaje z górnej części brzuśca amfory, tuż pod podstawą szyjki, pomiędzy uchem. Na twarzy zaznaczone są oczy, nos i usta. Dodatkowo zdobią ją dwa poziome białe pasy na wysokości czoła oraz nosa. Brzusiec naczynia pokryty jest malowanym ornamentem nr 2 stylu algarrobal.

Innym przykładem naczynia o nietypowej ornamentyce plastycznej jest dzban należący do odmiany III.1.1 z przedstawieniem kobiety z fletnią Pana (ryc. 59: D; ryc. 60: A–B). Bok naczynia znajdujący się po przeciwległej stronie ucha posiada dodatkowe modelowane zdobienie antropomorficzne. Na szyjce stworzono zarysowany w glinie kształt twarzy. Oczy i usta wykonano za pomocą nacięć, zaś uszy i nos zostały wymodelowane. Z ustami stykają się trzy pionowo biegnące w kierunku tułowia rurki, sprawiające wrażenie popularnego u chiribaya instrumentu muzycznego – fletni Pana. Wyraźnie zaznaczone są rozpoczynające się u podstawy szyjki ręce z palcami dłoni oraz wychodzące z części przydennej nogi. Pomiedzy rękoma zaznaczono dwa guzki, najpewniej piersi, wskazujące na to, iż przedstawiona postać jest kobietą.

Brzusiec naczynia pokryty jest malowanym ornamentem nr 2 stylu algarrobal.

Specyficzną formę ma też dzban w kształcie ptaka (ryc. 59: E) należący do odmiany III.1.2. Na pomalowanej na czarno szyjce naczynia, obok ucha, umieszczone są dwa guzki otoczone przez białe kropki – oczy. Poniżej szyjki znajduje się malowana dekoracja. Z obydwu boków wychodzą charakterystyczne wąskie gliniane paski, pokryte poziomymi białymi, czarnymi i brązowymi liniami, sprawiające wrażenie ptasich skrzydeł. Tylna część (przeciwległa oczom) brzuśca oraz szyjka dzbana pokryta jest białym kolorem. Na brzuścu sięga on części przydennej, gdzie kończy się w charakterystyczny sposób, przypominając ptasi ogon. Kształt całości wskazuje ewidentnie na przedstawienie ptaka. Jedna strona brzuśca naczynia pokryta jest malowanym ornamentem nr 1 stylu algarrobal (krzyż andyjski).

Należy w tym miejscu zauważyć, że zdobienie *ollas pato* normalnych rozmiarów występuje sporadycznie, za to miniaturki tej grupy naczyń, dosyć rzadkie, w większości posiadają malowany ornament. Zdobni on najczęściej brzusiec i szyjkę w taki sposób, iż nadaje naczyniu ptasie cechy, m.in. pióra i ogon.

2. Naczynia atypowe

Możemy tutaj wyróżnić kilka egzemplarzy o bardzo zindywidualizowanych kształtach:

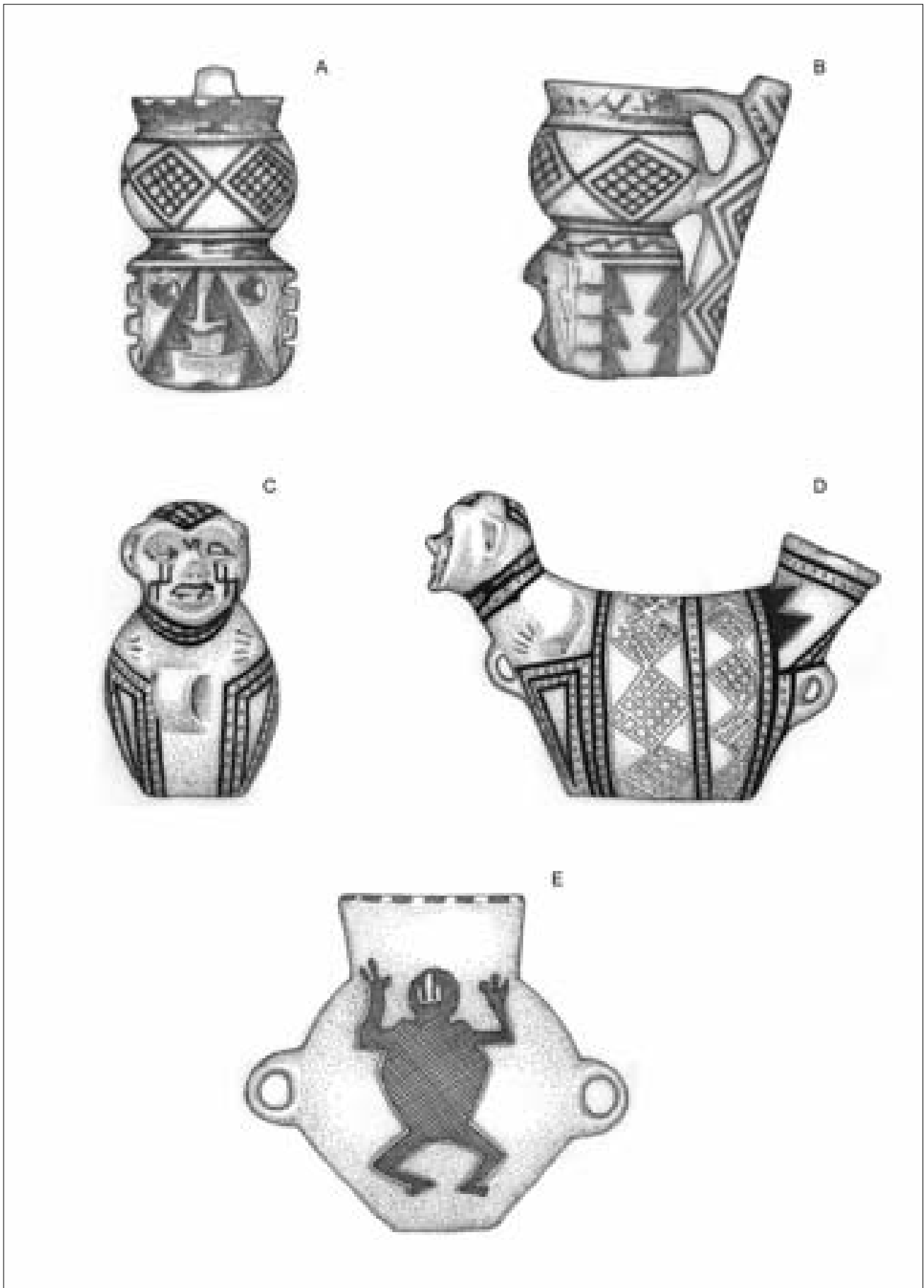
Naczynie w kształcie lamy (ryc. 61: A). Z brzuśca, przypominającego grzbiet, wychodzi szeroka prosta szyjka. Na krawędziach wylewu znajdują się białe kropki. Stamtąd, aż do podstawy szyjki rozciąga się ucho. Kończyny lamy nie zostały zaznaczone, więc naczynie ma płaskie dno. Na tylnej stronie brzuśca znajduje się ogon zwierzęcia. Z drugiej strony wychodzi smukła szyjka zakończona głową. Nozdrza, oczy, pysk i uszy są dobrze wyprofilowane i zaznaczone nacięciami. Przez głowę ukośnie przechodzą białe linie układające się w uprzęż. Szyjkę okala biała szarfa z czarnymi obramowaniami. Dookoła brzuśca rozciąga się zdobienie w postaci wychodzących z szarfy półkoli.

Naczynie z przedstawieniem ludzkiej głowy (ryc. 61: B; ryc. 62: A–B). Swym kształtem przypomina dzbany trójdzielne ze względu na wy-

Ryc. 61. Naczynia atypowe.

A – naczynie w kształcie lamy; B – naczynie z przedstawieniem ludzkiej głowy; C – naczynie w kształcie postaci antropomorficznej; D – baniaste naczynie o kształcie przypominającym kaczkę (fot. i oprac. T. Kołomański).

Ryc. 62. Naczynia atypowe oraz amfora z wizerunkiem postaci ludzkiej.

A, B – naczynie z przedstawieniem ludzkiej głowy; C, D – naczynie w kształcie postaci antropomorficznej; E – amfora z wizerunkiem postaci ludzkiej (fot. i oprac. T. Kołomański).

rażnie dwuczęściowy brzusiec. Posiada uchwyt strzemiączkowy. Pod zaznaczoną szyjką ozdobioną czarnym szerokim zygzakiem znajduje się górna baniasta część brzuśca. Jest pomalowana na biało z zaznaczonymi wewnątrz czarnymi poziomymi rombami wypełnionymi szachownicą. Poniżej jest zwężenie ozdobione czarnym szerokim zygzakiem. Pod nim obecna jest dolna połowa brzuśca z płaskim dnem, uformowana w kształcie głowy. Zwraca uwagę wyraźnie wymodelowany nos oraz podbródek i oczy. Oczy pomalowane są na czarno. Twarz zdobi wzór schodkowy w postaci pionowych białych choinek po bokach twarzy, albo lekko nachylnych czarnych od nasady nosa, aż po żuchwę. Po bokach głowy widnieją po cztery wymodelowane guzki. Od krawędzi wylewu ozdobionego białymi kropkami wychodzi prosty łącznik scalający szyjkę z dodatkowym wewnątrz pustym wąskim wylewem wychodzącym z dolnej części brzuśca. Wylew ten ozdobiony jest pionowymi stykającymi się czarnymi rombami z białą obwolutą wypełnionymi szachownicą.

Naczynie w kształcie postaci ludzkiej (ryc. 61: C; ryc. 62: C–D). Posiada wydłużony brzusiec z płaskim dnem. Z jednego jego końca (tylnego) wychodzi dosyć szeroka prosta szyjka. Od wewnątrz krawędzie wylewu zdobione są przez półkola. Z przedniej strony brzuśca wychodzi szyjka zakończona ludzką głową. Wyraźnie wyprofilowane są oczy, uszy, nos, usta, podbródek. Na policzkach widnieją namalowane czarnym kolorem dwa zygzaki, bardzo podobne do zdobienia twarzy kobiety trzymającej dziecko (przedstawienie tatuażu). Oczy są białe z czarnymi otoczkami. Usta zaś mają pomarańczowe wargi z czarnymi otoczkami. Górę głowy zdobią dwa stykające się pionowe czarne romby z białą obwolutą wypełnione szachownicą. Tuż poniżej głowy szyję okalają czarne i czerwone linie. Od podstawy szyjki wychodzą zgięte w łokciach ręce z zaznaczonymi palcami dłoni. Poniżej podstawy szyjek, z obydwu stron wychodzą niewielkie ucha. Przez środek brzuśca przebiegają dwie szerokie brązowe szarfy wypełnione stykającymi się pionowymi białymi rombami wypełnionymi szachownicą. Szarfy oddzielone są od siebie oraz reszty brzuśca przez naprzemianległe czarne i czerwone linie. Od szarfy znajdującej się bliżej tyłu naczynia,

odchodzą doczepione trójkątami odwrócone czarne trójkąty. Pozostałą część brzuśca pokrywają czarne i czerwone linie.

Naczynie o kształcie zoomorficznym (kaczka?) (ryc. 61: D). Z jednej strony brzuśca wychodzi dosyć wąska szyjka, z lekko rozchylającym się wylewem (głowa). Odchodzi od niego niewielkie ucho. Po przeciwnej stronie brzuśca zaznaczony jest niewielki guzek, kojarzący się z ogonem. Brzusiec naczynia pokryty jest przez malowany ornament nr 1 stylu algarrobal, jednakże po bokach, niesymetrycznie ułożone połowy krzyża tworzą zarys skrzydeł. Dno jest płaskie.

3. Importy

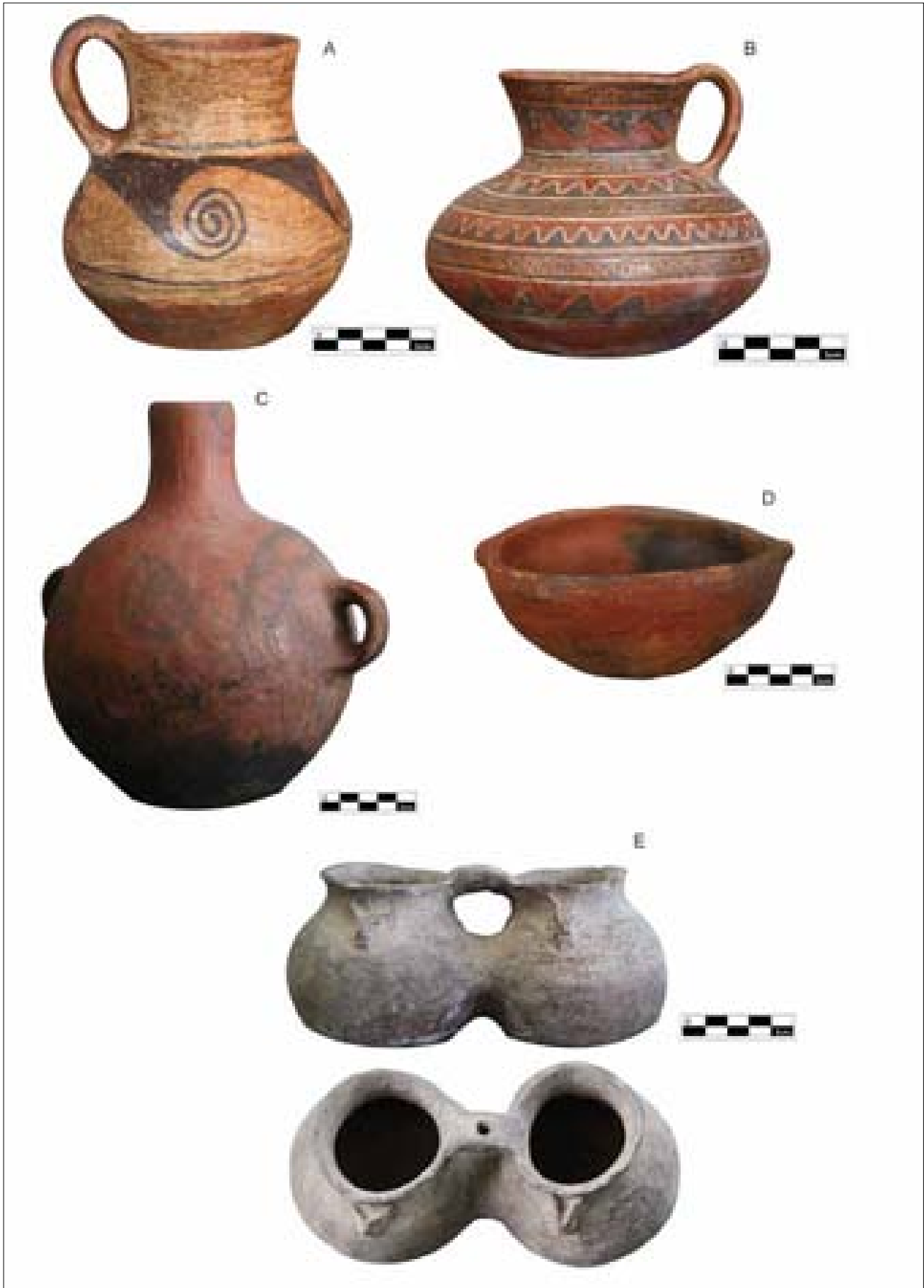
Na stanowiskach kultury chiribaya pojawiają się regularnie naczynia nie mające lokalnego pochodzenia i nie będące efektem wytwórczości miejscowych garncarzy. Wykonane są z innej gliny, z użyciem innego rodzaju domieszki, mają inny kształt, a ich ornamentyka należy do obcych stylów zdobniczych (ryc. 63).

Bliskie sąsiedztwo wielu społeczności skutkowało wymianą trendów, zwyczajów czy lokalnych mód. Dotyczyło to także naczyń, zarówno tych używanych na co dzień do gotowania i jedzenia, jak również tych wkładanych do pochówków swych bliskich.

Na stanowiskach chiribaya w strefie wybrzeża dosyć powszechnie występują naczynia-importy pochodzące z terenu północnego Chile, z kręgu kulturowego san miguel oraz gentilar (ryc. 63: A–B). Charakteryzują się one doskonałym wypołowieniem, bardzo starannym wykonaniem malowanej dekoracji oraz zupełnie różnym od lokalnych, a typowym dla miejsca swego pochodzenia, rodzajem gliny użytym do ich wykonania.

Na stanowiskach chiribaya położonych powyżej strefy wybrzeża ewidentnie obce wyroby ceramiczne to w ogromnej większości naczynia kultur estuquiña (ryc. 63: D–E) oraz churajón (ryc. 63: C). Charakteryzują się one gorszą jakością wyrobu, masywniejszym wyglądem i mało staranną dekoracją, bądź jej brakiem.

Należy podkreślić, iż importy san miguel oraz gentilar są obecne także na stanowiskach chiribaya w dolinach górskich. Występują one

Ryc. 63. Naczynia-importy na stanowiskach kultury chiribaya.

A – dzban w stylu san miguel; B – dzban w stylu gentilar; C – amfora kultury churajón;

D – misa kultury estuquiña; E – forma naczyniowa kultury estuquiña (fot. i oprac. T. Kołomański).

tam jednak rzadziej niż w strefie wybrzeża. Analogicznie ma się sytuacja z naczyniami kultur estuquiña oraz churajón, których obecność została stwierdzona w niżej położonych rejonach, choć w większej ilości pojawiają się na obszarach górskich.

4. Naśladownictwa

Wśród naczyń kultury chiribaya znajdują się także takie, które są lokalnym naśladownictwem oryginałów z północnego Chile. Zrobione są z miejscowej gliny. Wypał nie jest tak dokładny, a dekoracja tak starannie wykonana jak w przypadku importów, choć występujące zdobienia utrzymują oryginalne wzory. Niekiedy na tych naczyniach obecne są typowe dla chiribaya elementy, takie jak np. białe kropki.

Wśród naczyń pochodzących z wyżej umiejscowionych stanowisk chiribaya dosyć powszechne są grubościennie, najczęściej pozbawione ornamentu i niestarannie wykończone misy wiązane z kulturą estuquiña. Przeważająca większość posiada na wylewie zazwyczaj jeden guzek. Zdarzają się też egzemplarze z dwoma guzkami.

W osadach strefy wybrzeża takie naczynia również są obecne, choć w dużo mniejszej ilości. Częściej mamy natomiast do czynienia z lokalnymi misami charakteryzującymi się cieńszymi ściankami, wygładzeniem i wyświeceniem powierzchni oraz malowaną dekoracją. Wspólnym jednak elementem jest obecny na wylewie guzek (ryc. 64: A).

5. Obce formy

Chiribaya przejęli część form naczyń typowych dla sąsiadujących z nimi społeczności. Za naczynia takie należy uznać te, które występują powszechnie na stanowiskach innych kultur, a spotykane są też, choć rzadziej, w kontekstach chiribaya.

Do tej kategorii należy zaliczyć formę *olla pato*, przypisywaną kulturze estuquiña. Poza ewidentnymi importami charakteryzującymi się mało starannym wykonaniem, znajdują się liczne przykłady posiadające cechy wskazujące na ich miejscowe pochodzenie. Różnią się wyraźnie od tych samych form pochodzących ze

stanowisk estuquiña. Do ich produkcji użyto lokalnej gliny, a powierzchnia została wyświecona (ryc. 64: B). Nawet biorąc pod uwagę fakt, iż takie naczynia już w momencie wykonywania były przeznaczone jedynie jako wyposażenie grobowe (brak ich wcześniejszego użycia poprzez nieobecność charakterystycznego w przypadku tych naczyń okopcenia), to i tak obecność obcej formy w pochówku wskazuje na jej duże znaczenie dla lokalnej społeczności. *Ollas pato* wytwarzane lokalnie używane były często do codziennych czynności. Świadczy o tym ich silne okopcenie.

Podobna sytuacja ma miejsce z niewielkimi naczyniami, które w powyższym podziale zostały sklasyfikowane jako typ IV.3. Tą formę także wiąże się z kręgiem górskiej kultury estuquiña. Jednak te ze stanowisk chiribaya posiadają cechy technologiczne wskazujące na ich lokalne wykonanie. Dodatkowo niektóre z nich mają malowany ornament chiribaya (ryc. 64: C).

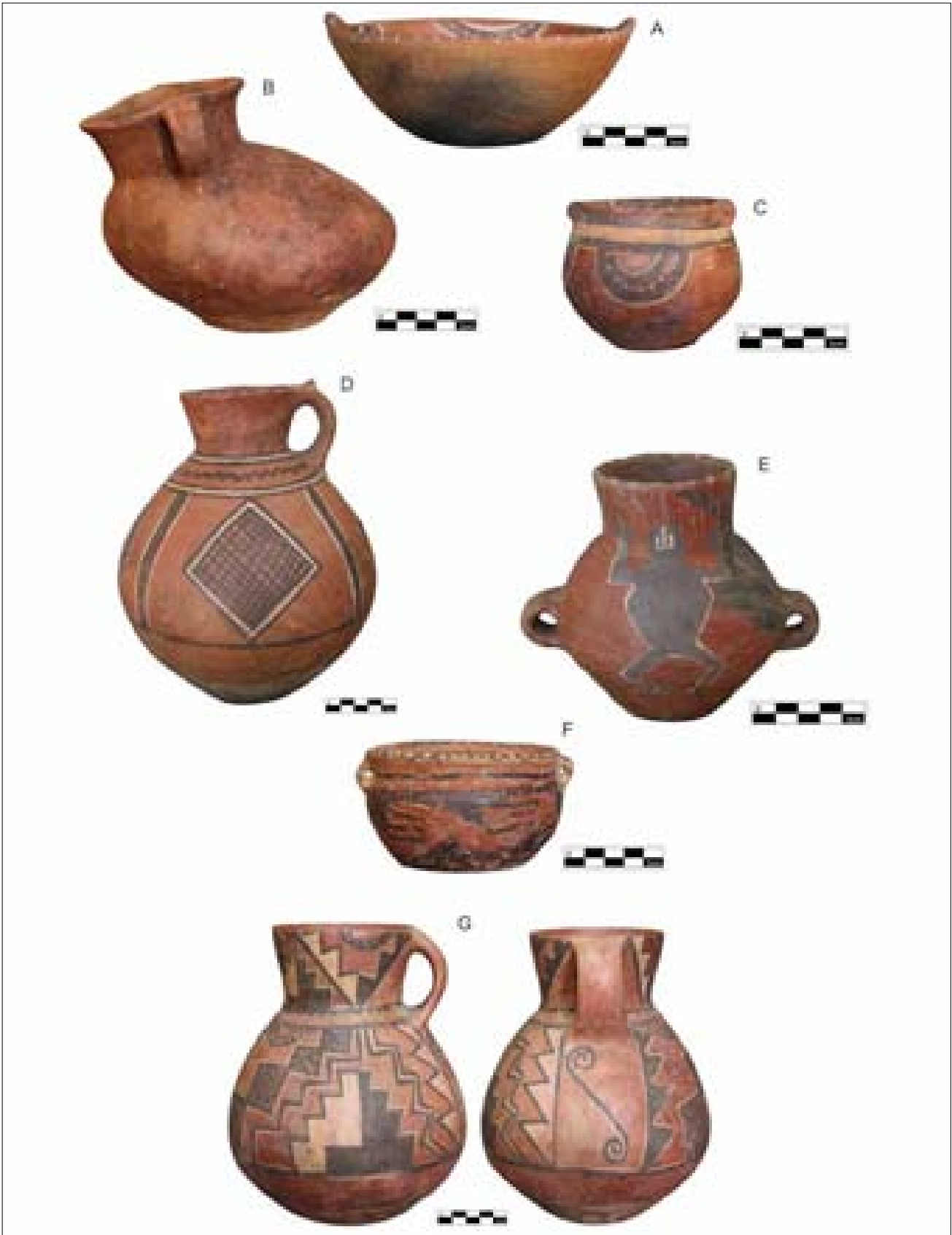
6. Zapożyczenia w ikonografii

Analizując różne rodzaje motywów ikonograficznych na naczyniach kultury chiribaya należy pamiętać, iż niektóre elementy powszechnie obecne w malowanym ornamencie są zapożyczeniami z sąsiednich kultur archeologicznych późnego okresu przejściowego.

Chodzi tutaj głównie o zapożyczenia z kręgu churajón. Występują one przede wszystkim na naczyniach zdobionych w stylu algarrobal. Przejawiają się obecnością poziomych, albo pionowych rombów wypełnionych szachownicą. Mogą być one połączone ze sobą i oplatać dookoła cały brzusiec, układać się w pionowe pasy, albo występować pojedynczo (ryc. 64: D). Taka dekoracja występuje często na przemian z przepołowionymi czarnymi choinkami – ornament nr 4 stylu algarrobal. Bardzo często element ten jest obecny jedynie jako dekoracja podstawy szyjki, albo samej szyjki i występuje w towarzystwie ornamentu nr 2 lub 3 stylu algarrobal.

Rzadziej na ornamencie naczyń chiribaya obecne są także elementy pochodzące z wzornictwa san miguel i gentilar, występujące zazwyczaj w postaci haczyków i fal (ryc. 64: F).

Zdarzają się również przypadki gdzie lokalny ornament odbiega znacznie od obowiązującego

Ryc. 64. Naczynia naśladownictwa, obce formy, zdobienia mieszane.

A – naczynia naśladownictwa: misa posiadająca na wylewie dwa guzki oraz ornament wewnętrzny chiribaya; B – obce formy: bardzo starannie wykonana olla pato; C – obce formy: mała waza garnkowa z malowanym ornamentem chiribaya; D – zdobienia mieszane: zapożyczenia ze zdobnictwa churajón na dzbanie kultury chiribaya; E – amfora chiribaya z wizerunkiem postaci ludzkiej; F – zdobienia mieszane: malowana dekoracja chiribaya i gentilar na formie typowej dla estuquiña; G – zdobienia mieszane: dzban chiribaya z niesymetryczną dekoracją w stylu algarrobal oraz widocznymi zapożyczeniami ze zdobnictwa churajón oraz san miguel (fot. i oprac. T. Kołomański).

jących schematów, a dodatkowo widoczne są zapożyczenia z kilku sąsiednich kultur. Przykładem jest tu dzban (ryc. 64: G), którego bogato zdobione panele w stylu algarrobal nie są symetryczne i znacznie się od siebie różnią. Dodatkowo wśród elementów pojawiają się romby z szachownicą (cechy zdobnictwa churajón) oraz haczyk (typowy element dla san miguel).

Poza opisanymi wyżej stylami ornamentu chiribaya umieścić należy unikatową malowaną dekorację znajdującą się na jednej z amfor (ryc. 62: E; ryc. 64: E). Przedstawia ona stojącą na ugiętych nogach postać ludzką z wniesiony-

mi do góry rękoma, na których wyraźnie zaznaczone są palce dłoni. Wykonana jest czarną farbą, krawędzie zaznaczone są białą linią. Na białą pomalowana jest także twarz. Rysunek ten znajduje się tylko na jednym boku naczynia, zajmując całą wysokość ścianek. Pozostałą powierzchnię pokrywa angoba.

Opisane przedstawienie jest o tyle oryginalne, że odbiega od ogólnie obowiązującego kanonu zdobnictwa chiribaya i jest niezwykle rzadkim przykładem swego rodzaju dowolności artystycznej w tej kulturze, acz nie można wykluczyć, że mamy tutaj do czynienia z wyobrażeniem zapożyczonym z innego obszaru.

Rozdział VIII.

INTERREGIONALNE STUDIUM PORÓWNAWCZE

1. Analiza formalno-stylistyczna ceramiki z El Pino

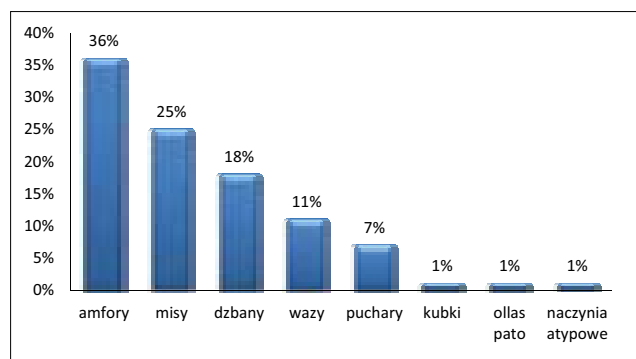
Podstawę analizy formalno-stylistycznej stanowi materiał ceramiczny pochodzący z 52 grobów kultury chiribaya, który został pozyskany w trakcie badań prowadzonych na stanowisku El Pino w ramach Projektu Tambo. Analizą objęto również materiały ze zbiorów Muzeum Miejskiego w Mollendo, które pochodzą z prac wykopaliskowych prowadzonych na terenie stanowiska El Pino w latach dziewięćdziesiątych XX wieku.

Analiza masy ceramicznej naczyń z El Pino skłania do wniosku, że glina użyta do ich produkcji (naturalnie poza importami) jest niezwykle jednorodna i pochodzi z miejscowych złóż. Do jej schudzenia użyto średnioziarnistej domieszki mineralnej, najczęściej kwarcu i miki, która została regularnie rozprowadzona w masie ceramicznej. Naczynia zostały wypalone w atmosferze utleniającej. Zarówno niejednorodna barwa przełomów ceramiki, jak również widoczne na ściankach ciemne plamy wskazują na to, że działanie temperatur podczas wypału nie było jednolite w obrębie paleniska garncarskiego. Powierzchnia wypalonych naczyń ma w większości kolor pomarańczowy. Wyjątek stanowią naturalnie wyroby pokryte angobą.

Podstawowe formy występujące w inwentarzach ceramicznych z El Pino to: misy, dzbanki, amfory, wazy, puchary, kubki, *ollas pato*, a także znaczna ilość naczyń atypowych. W materiale ceramicznym z El Pino obserwuje się znacznie mniejszy udział procentowy mis niż amfor, co wyraźnie kontrastuje z ustaleniami pochodzącymi z obszaru macierzystego kultury chiribaya. Należy jednak liczyć się z faktem, że

sytuacja ta nie tyle odzwierciedla upodobania mieszkańców delty Tambo, co raczej wynika ze stanu badań i zakłócenia części znalezionych kontekstów grobowych.

W grupie analizowanych naczyń ze stanowiska El Pino 46% posiada ornamentykę malarską. Przy czym w głównej mierze występuje wzornictwo stylu san gerónimo, a jedynie na misach stwierdza się również obecność stylu misowego.

Wykres 1. Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z El Pino (oprac. T. Kołomański).

W 32% pochówków z El Pino obecne są importy z sąsiednich kultur późnego okresu przejściowego. W 83% z nich spotykamy naczynia rozwijającej się w górnej części dorzeczy Tambo i Osmore kultury estuquiña reprezentowane przez misy, a w 17% san miguel reprezentowane przez dzbanki z terenu północnego Chile.

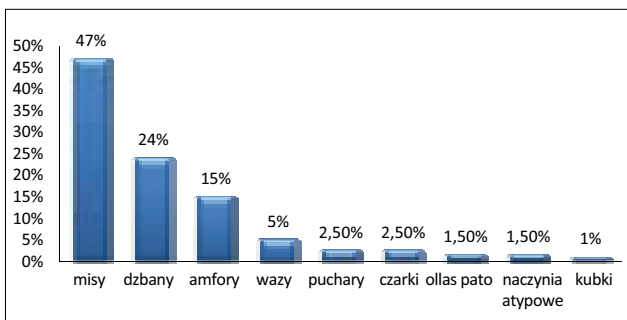
2. Analiza formalno-stylistyczna materiału ze stanowisk w zlewisku Osmore

Zaobserwowane w kontekstach kulturowych stanowiska El Pino różnice w stosunku do materiałów z macierzystego obszaru chiribaya w doli-

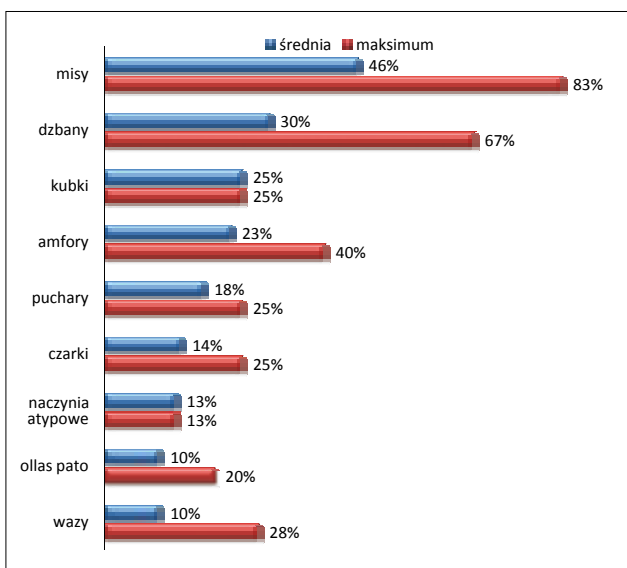
nie Osmore, ukazują potrzebę przeprowadzenia krytycznego studium porównawczego. Naczynia z El Pino skonfrontowano zatem z materiałami pochodzącymi z badań na reprezentatywnych stanowiskach z doliny Osmore. Stanowiskami tymi są San Gerónimo i Chiribaja Baja usytuowane w dolnej dolinie Osmore oraz La Victoria i San Bernabé znajdujące się w środkowej części tej doliny (ryc. 7).

Postępowanie to miało na celu ustalenie stopnia podobieństwa pomiędzy El Pino, a stanowiskami z dwóch różnych stref obszaru macierzystego kultury chiribaya w zakresie występowania form naczyń, technologii ich wykonania, obecności poszczególnych stylów malowanego ornamentu oraz udziału naczyń-importów.

W oparciu o takie same kryteria jak w przypadku zespołu z El Pino, a zatem zgodnie ze

Wykres 2. Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z San Gerónimo (oprac. T. Kołomański).

Wykres 3. Średni oraz maksymalny udział poszczególnych form wśród wszystkich naczyń wyposażenia grobowego ze stanowiska San Gerónimo (oprac. T. Kołomański).

stworzoną przez autora typologią form oraz podziałem dekoracji, przeprowadzono analizę w obrębie zbiorów naczyń ze wspomnianych powyżej stanowisk.

San Gerónimo

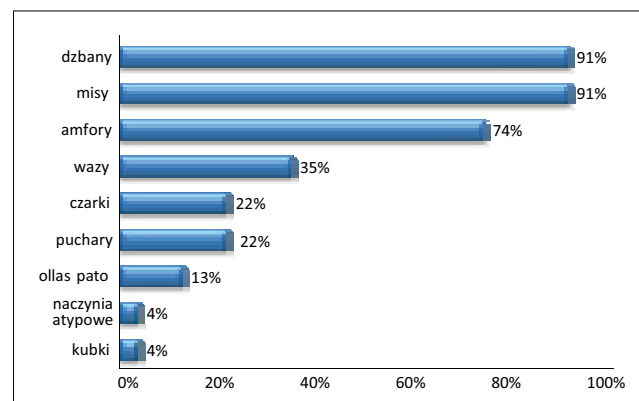
Badane naczynia pochodzą z badań przeprowadzonych na stanowisku San Gerónimo przez Gerardo Carpio Díaza w roku 1988 oraz późniejszych badań realizowanych w roku 2006 przez Rosio Díaz. W trakcie niniejszej analizy obydwa zbiory ceramiki potraktowano wspólnie.

Masa ceramiczna – poza naczyniami-importami – jest jednorodna. Do jej schudzenia użyto drobno- i średnioziarnistej domieszki mineralnej. Naczynia zostały wypalone w atmosferze utleniającej. Wypał dużej części z nich był bardzo dokładny. Zdarzają się jednak także naczynia, które zostały wypalone nierównomiernie. Powierzchnia naczyń niepokryta angobą ma w większości kolor pomarańczowy.

Formy występujące w zbiorze naczyń z pochówków na stanowisku San Gerónimo to: misy, amfory, dzbanki, wazy, puchary, czarki, kubki, *ollas pato* i naczynia atypowe.

W tej grupie 78% posiada malowany ornament. W ogromnej większości reprezentuje on styl san gerónimo, jedynie na pojedynczych naczyniach pojawia się ornamentyka stylu algarrobal. Ornament na misach zalicza się do stylu misowego.

W 22% pochówków z San Gerónimo obecne są importy z sąsiednich kultur późnego okresu przejściowego, a konkretnie z terenu północnego Chile. W 60% z nich spotykamy naczynia

Wykres 4. Procentowy udział grobów z San Gerónimo zawierających poszczególne formy naczyń (oprac. T. Kołomański).

gentilar reprezentowane przez dzbany i czarki, a w 40% san miguel reprezentowane przez dzbany i naczynia atypowe.

Omawiając zespół z San Gerónimo należy zauważyć, iż w skład wyposażenia grobowego wchodzi duża ilość naczyń ceramicznych. Do niektórych z nich wkładano kilkanaście, albo nawet około trzydziestu naczyń (ryc. 65–66). Są też groby, w których ich liczba jest znacznie mniejsza i ogranicza się jedynie do kilku egzemplarzy.

Rozpatrując udział poszczególnych form w wyposażeniu konkretnych grobów San Gerónimo, procentowy udział mis jest oczywiście największy. Może on sięgać nawet 83% wszystkich naczyń z danego pochówku, jednak średnio waha się w granicach 46%. Udział pozostałych form obrazuje wykres nr 3.

Misy, podobnie jak dzbany wchodzi w skład wyposażenia 91% pochówków. Udział pozostałych form obrazuje wykres nr 4.

Chiribaya Baja

Opisane poniżej naczynia ceramiczne pochodzą z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku Chiribaya Baja przez Alfredo Mormontoya w roku 2008.

Gлина użyta do ich produkcji, za wyjątkiem naczyń-importów, jest jednorodna. Do jej schudzenia użyto drobno- i średnioziarnistej domieszki mineralnej. Zostały wypalone w atmosferze utleniającej. Część z nich została wypalona bardzo dokładnie. Powierzchnia niepokryta angobą ma w ogromnej większości kolor pomarańczowy.

Formy występujące w zbiorze z pochówków na stanowisku Chiribaya Baja to: misy, amfory, dzbany, wazy, czarki, *ollas pato*.

Na 59% z nich występuje malowany ornament. Wykonano go w stylu san gerónimo. Ornament na misach zalicza się do stylu misowego.

Ryc. 65. Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 10 z San Gerónimo. Badania Gerardo Carpio Díaz, 1988. Centrum Mallqui w Ilo (fot. T. Kołomański).

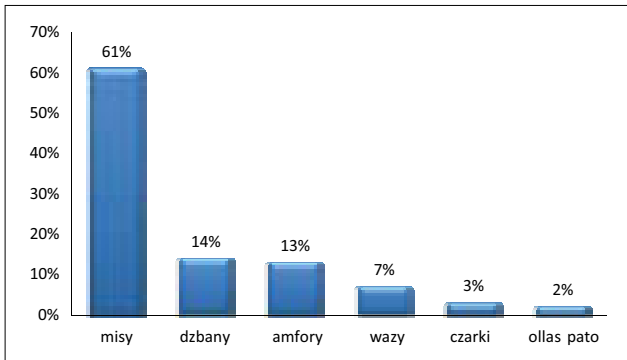

Ryc. 66. Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 121 z San Gerónimo. Badania Rosio Díaz, 2006 r. Centrum Mallqui w Ilo (fot. T. Kołomański).

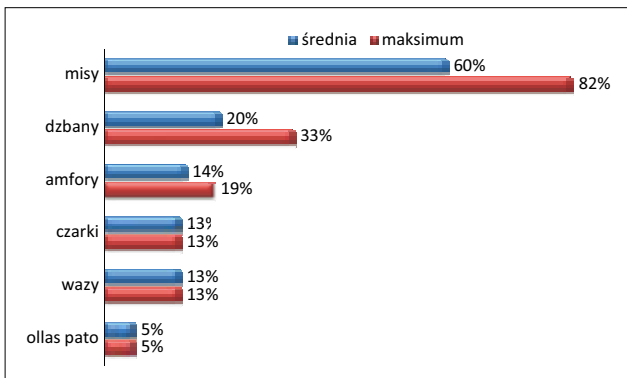

Ryc. 67. Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 3 z Chiribaya Baja. Badania Alfredo Mormontoy, 2008 r. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).

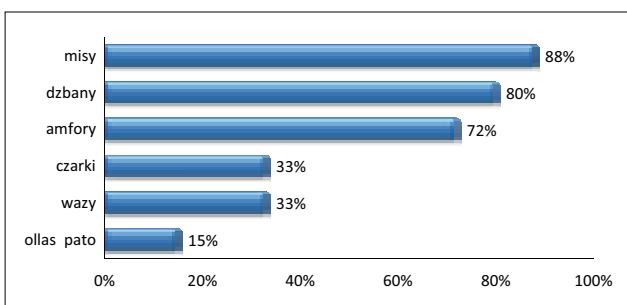
Niemalże w 100% pochówków z Chiribaya Baja obecne są importy z sąsiednich kultur późnego okresu przejściowego. Najwięcej, bo aż w 75% z nich, spotykamy misy rozwijającej się w górnych partiach dorzeczy Tambo i Osmore kultury estuquiña. Natomiast w 50% z nich pojawiają się pochodzące z północnego Chile dzbany san miguel, a w 25% dzbany gentilar.

Wykres 5. Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z Chiribaya Baja (oprac. T. Kołomański).

Wykres 6. Średni oraz maksymalny udział poszczególnych form wśród wszystkich naczyń wyposażenia grobowego ze stanowiska Chiribaya Baja (oprac. T. Kołomański).

Wykres 7. Procentowy udział pochówków z Chiribaya Baja zawierających poszczególne formy naczyń (oprac. T. Kołomański).

Omawiając zespół z Chiribaya Baja zwraca uwagę fakt, iż w skład wyposażenia grobowego wchodzi duża ilość naczyń. Do niektórych z nich wkładano kilkanaście lub więcej naczyń (ryc. 67). Są też groby, w których ta liczba jest znacznie mniejsza i ogranicza się do kilku egzemplarzy.

Rozpatrując udział poszczególnych form w wyposażeniu poszczególnych grobów Chiribaya Baja, procentowy udział mis jest oczywiście największy. Może on sięgać nawet 82% wszystkich naczyń z danego pochówku, jednak średnio waha się w okolicach 60%. Udział pozostałych form obrazuje wykres nr 6.

Misy wchodzi w skład wyposażenia 88% pochówków. Udział pozostałych form obrazuje wykres nr 7.

La Victoria

Opisane poniżej naczynia ceramiczne pochodzą z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku La Victoria przez Roberta Feldmana i Luisa Watanabe w roku 1984. Stanowisko znajduje się w bezpośrednim sąsiedztwie miasta Moquegua.

Do schudzenia masy garncarskiej użyto drobno- i średnioziarnistej domieszki mineralnej. Naczynia zostały wypalone w atmosferze utleniającej. Część z nich została wypalona bardzo dokładnie. Zdarzają się jednak także naczynia, które zostały wypalone nierównomiernie. Powierzchnia naczyń niepokryta angobą ma w ogromnej większości kolor pomarańczowy.

Formy występujące w zbiorze naczyń z pochówków na stanowisku La Victoria to: misy, amfory, dzbany, wazy, puchary i *ollas pato*.

Malowaną ornamentykę posiada 58% z nich. Naczynia zdobione są zarówno w stylu algarrobal, jak i san gerónimo. Ornament na misach wykonany jest w stylu misowym.

W 21% grobów zawierających ceramikę chiribaya z La Victoria obecne są importy z sąsiednich kultur późnego okresu przejściowego. W 50% z nich spotykamy amfory i puchary churajón, a w 25% dzbany san miguel i w takim samym stosunku misy estuquiña.

Analizując zespół z La Victoria należy zauważyć, iż w skład wyposażenia grobowego sporej części pochówków wchodzi dużo mniejsza ilość naczyń ceramicznych niż na stano-

wiskach chiribaya z dolnej doliny Osmore. Nie przekracza ona z reguły dziesięciu sztuk (ryc. 68). W niektórych pochówkach ich liczba oscyluje wokół dwóch, trzech egzemplarzy.

Rozpatrując udział poszczególnych form w wyposażeniu konkretnych grobów La Victoria, procentowy udział mis jest największy. Może on sięgać 67% wszystkich naczyń z danego pochówku, jednak średnio waha się w granicach 46%. Udział pozostałych form obrazuje wykres nr 9.

Misy wchodzą w skład wyposażenia 79% pochówków. Udział pozostałych form obrazuje wykres nr 10.

San Bernabé

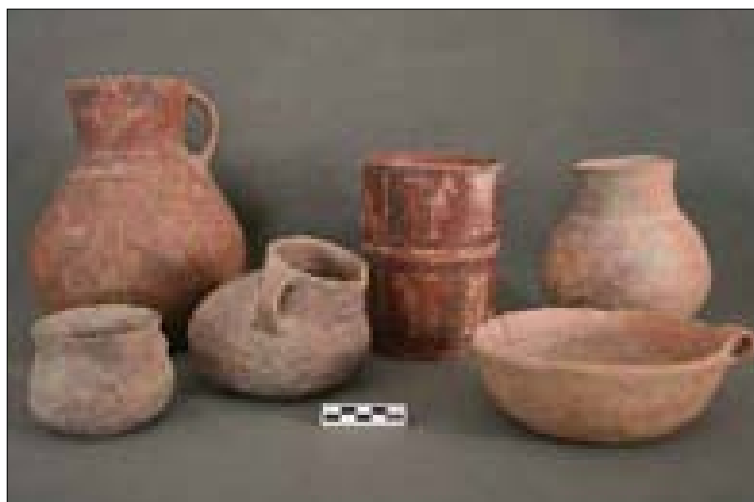
Opisane poniżej naczynia ceramiczne pochodzą z ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku San Bernabé przez Rómulo Pari Floresa w roku 1994. Stanowisko to znajduje się na terenie wzgórza o tej samej nazwie w północno-wschodniej części miasta Moquegua.

Do schudzenia masy ceramicznej użyto drobno- i średnioziarnistej domieszki mineralnej. Naczynia zostały wypalone w atmosferze utleniającej. Wypał dużej ilości egzemplarzy był nierównomierny, a nawet niepełny. Powyższe wyrażało się wielobarwnymi przełomami oraz ciemnymi plamami na ściankach naczyń. Powierzchnie niepokryte angobą mają kolor pomarańczowy.

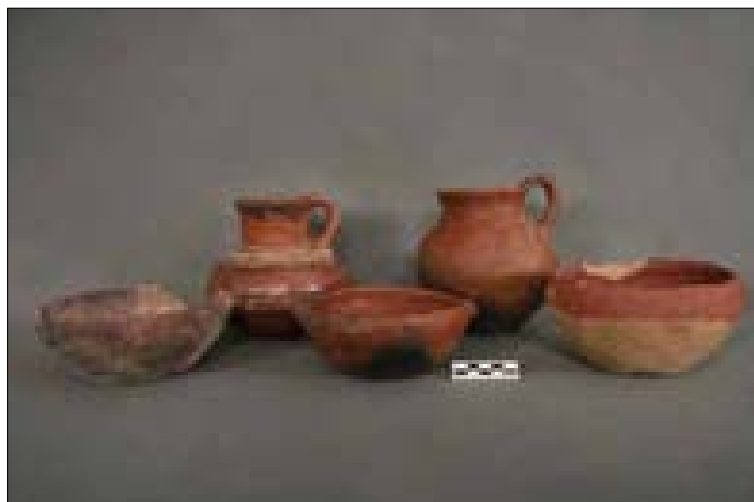
Do form występujących w zbiorze naczyń z grobów na stanowisku San Bernabé należy zaliczyć: misy, amfory, dzbany, wazy, puchary i *ollas pato*.

Malowana ornamentyka występuje na 59% z nich. Naczynia zdobione są w stylu san gerónimo. Ornament na misach zalicza się do stylu misowego.

W połowie pochówków z San Bernabé obecne są importy z kultur rozwijających się w tym regionie w późnym okresie przejściowym. W 50% z nich spotykamy misy rozwijającej się w górnych partiach dorzeczy Tambo i Osmore

Ryc. 68. Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 4 z La Victoria. Badania Robert Feldman, Luis Watanabe, 1984 r. Muzeum Contisuyo w Moquegua (fot. T. Kołomański).

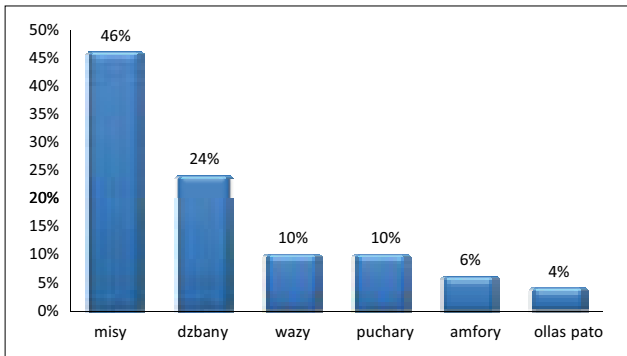

Ryc. 69. Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 18 z San Bernabé. Badania Rómulo Pari Flores, 1994 r. Muzeum Contisuyo w Moquegua (fot. T. Kołomański).

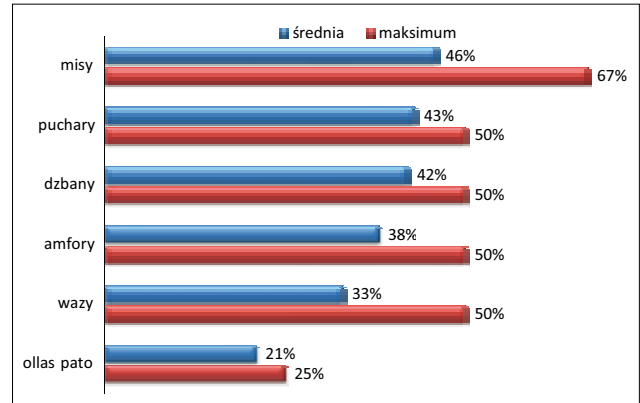
kultury estuquiña, a w 25% dzbany san miguel i w takim samym stosunku dzbany gentilar z terenu północnego Chile.

Trzeba zauważyć, iż podobnie jak na stanowisku La Victoria, w skład wyposażenia grobowego części pochówków San Bernabé wchodzi dużo mniejsza ilość naczyń ceramicznych niż na stanowiskach chiribaya z dolnej doliny Osmore. Liczba naczyń wkładanych do grobów oscyluje wokół pięciu, sześciu egzemplarzy (ryc. 69).

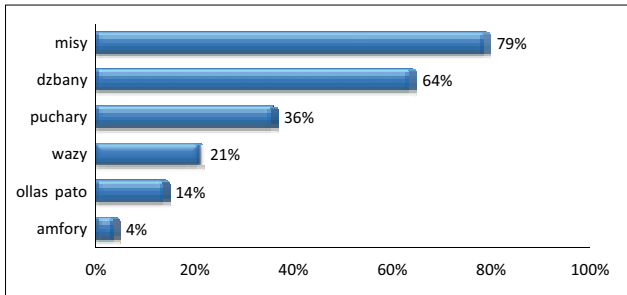
Rozpatrując udział poszczególnych form w wyposażeniu konkretnych grobów z San Bernabé, procentowy udział mis, tak jak na innych

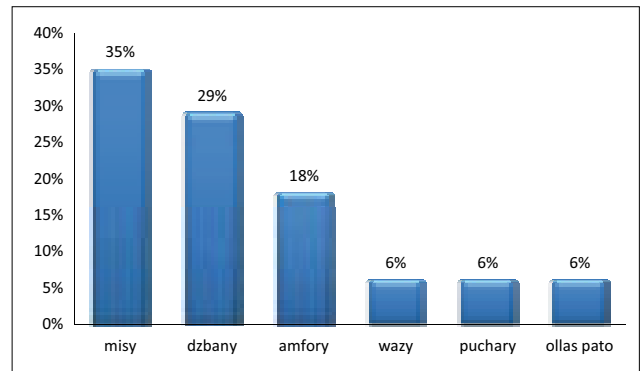
Wykres 8. Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z La Victoria (oprac. T. Kołomański).

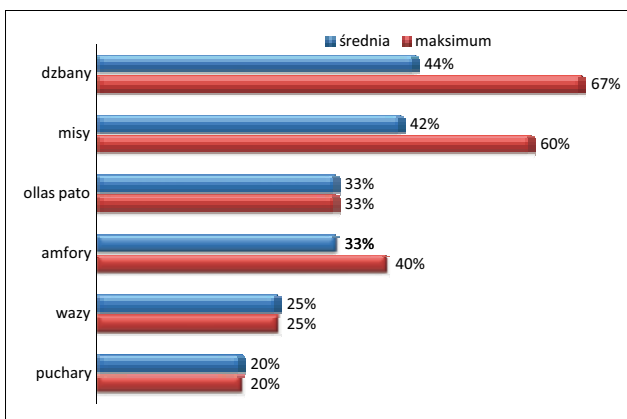
Wykres 9. Średni oraz maksymalny udział poszczególnych form wśród wszystkich naczyń wyposażenia grobowego ze stanowiska La Victoria (oprac. T. Kołomański).

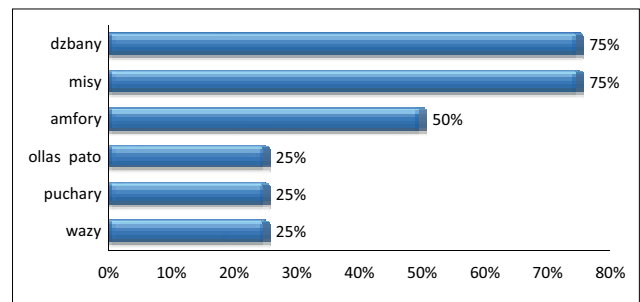
Wykres 10. Procentowy udział pochówków z La Victoria zawierających poszczególne formy naczyń (oprac. T. Kołomański).

Wykres 11. Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z San Bernabé (oprac. T. Kołomański).

Wykres 12. Średni oraz maksymalny udział poszczególnych form wśród wszystkich naczyń wyposażenia grobowego ze stanowiska San Bernabé (oprac. T. Kołomański).

Wykres 13. Procentowy udział pochówków z San Bernabé zawierających poszczególne formy naczyń (oprac. T. Kołomański).

stanowiskach, jest bardzo duży. Większy niż na innych stanowiskach jest udział dzbanów. Udział mis może sięgać 60% wszystkich naczyń z danego pochówku, jednak średnio waha się w granicach 42%. Udział dzbanów dochodzi aż do 67%, przy czym średnio jest to 44%. Udział pozostałych form obrazuje wykres nr 12.

Misy i dzbany wchodzi w skład wyposażenia 75% pochówków. Udział pozostałych form obrazuje wykres nr 13.

3. Częstotliwość występowania poszczególnych form ceramicznych na stanowiskach obszaru kulturowego chiribaya

Opisane wyżej zbiory naczyń z porównywanymi ze sobą stanowisk El Pino, San Gerónimo, Chiribaya Baja, La Victoria oraz San Bernabé ukazały obecność na nich różnorodność form i zdobnictwa ceramiki. Przyglądając się wydzielonym w stworzonej typologii grupom naczyń, ich typom i odmianom, jednocześnie analizując częstotliwość ich występowania na porównywanych ze sobą stanowiskach, będziemy mogli zaobserwować zarówno różnice jak i podobieństwa pomiędzy zespołem z El Pino, a pozostałymi stanowiskami.

Misy

W przeprowadzonej analizie, na porównywanych ze sobą stanowiskach, pojawiły się wszystkie spośród trzech wydzielonych przez autora typów mis. Częstotliwość ich występowania, różnorodność odmian oraz obecność na poszczególnych stanowiskach jest zróżnicowana (ryc. 70–73).

W przypadku mis możemy stwierdzić, że częstotliwość występowania poszczególnych form i motywów ornamentacyjnych ze stanowiska El Pino różni się od inwentarzy pochodzących z San Gerónimo oraz Chiribaya Baja.

Misy z tych dwóch stanowisk są bardziej delikatne, przeważają wśród nich bardzo starannie wykonane naczynia cienkościenne. Malowana ornamentyka występuje przede wszystkim we wnętrzu. Gama wariantów dekoracji, zarówno zewnętrznej jak i wewnętrznej, jest o wiele bogatsza. Wobec powyższego, mis ze stanowisk San Gerónimo oraz Chiribaya Baja nie można

uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z misami z El Pino.

Porównanie z ceramiką tej grupy ze stanowisk La Victoria oraz z San Bernabé wskazuje również na wyraźne różnice. Misy z La Victoria oraz z San Bernabé posiadające malowaną dekorację to zazwyczaj starannie wykonane misy cienkościenne. Malowana ornamentyka występuje często we wnętrzu i w większej ilości wariantów w porównaniu z El Pino. Z drugiej strony, wiele z mis pozbawionych malowanego ornamentu posiada grube ścianki bez wypolerowania. Misy te także zasadniczo różnią się od tych z El Pino. Wobec powyższego, mis z La Victoria oraz z San Bernabé nie można uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z misami z El Pino.

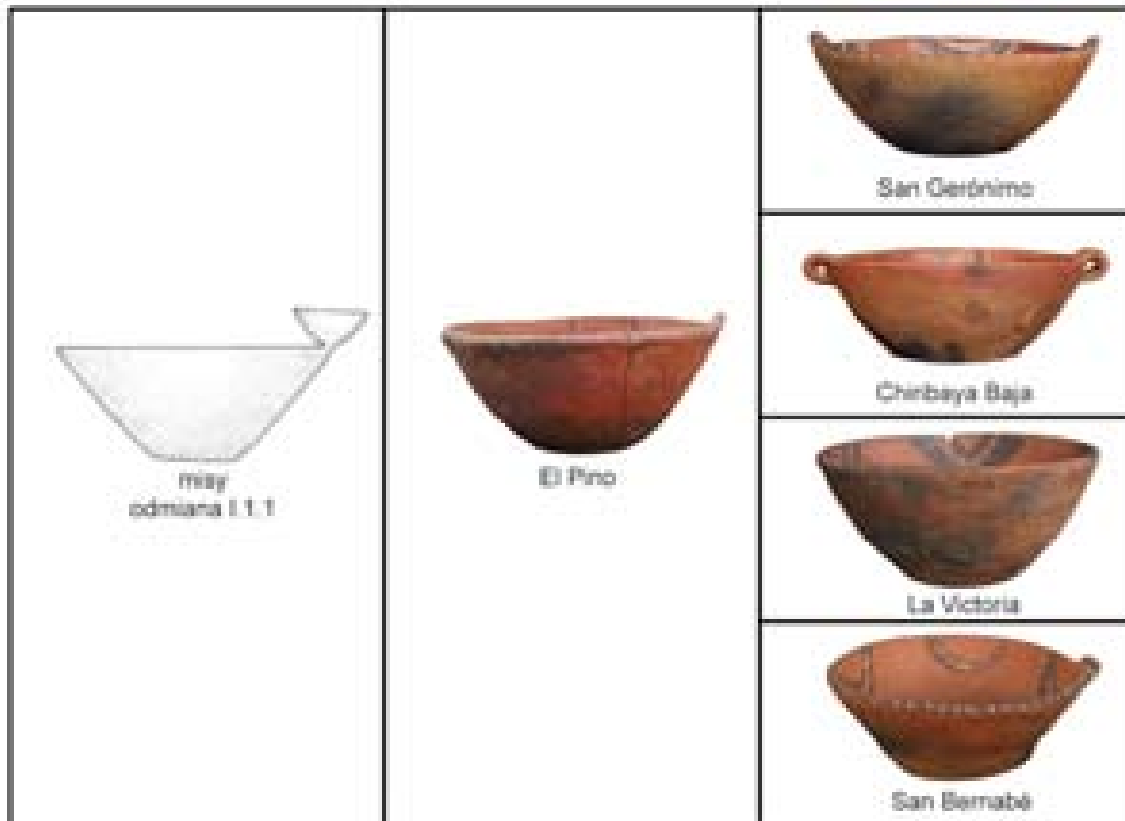
Amfory

Przeprowadzona analiza pokazała obecność na porównywanych ze sobą stanowiskach wszystkich trzech wydzielonych przez autora typów amfor. Częstotliwość ich występowania, różnorodność odmian oraz obecność na poszczególnych stanowiskach jest różna (ryc. 74–79).

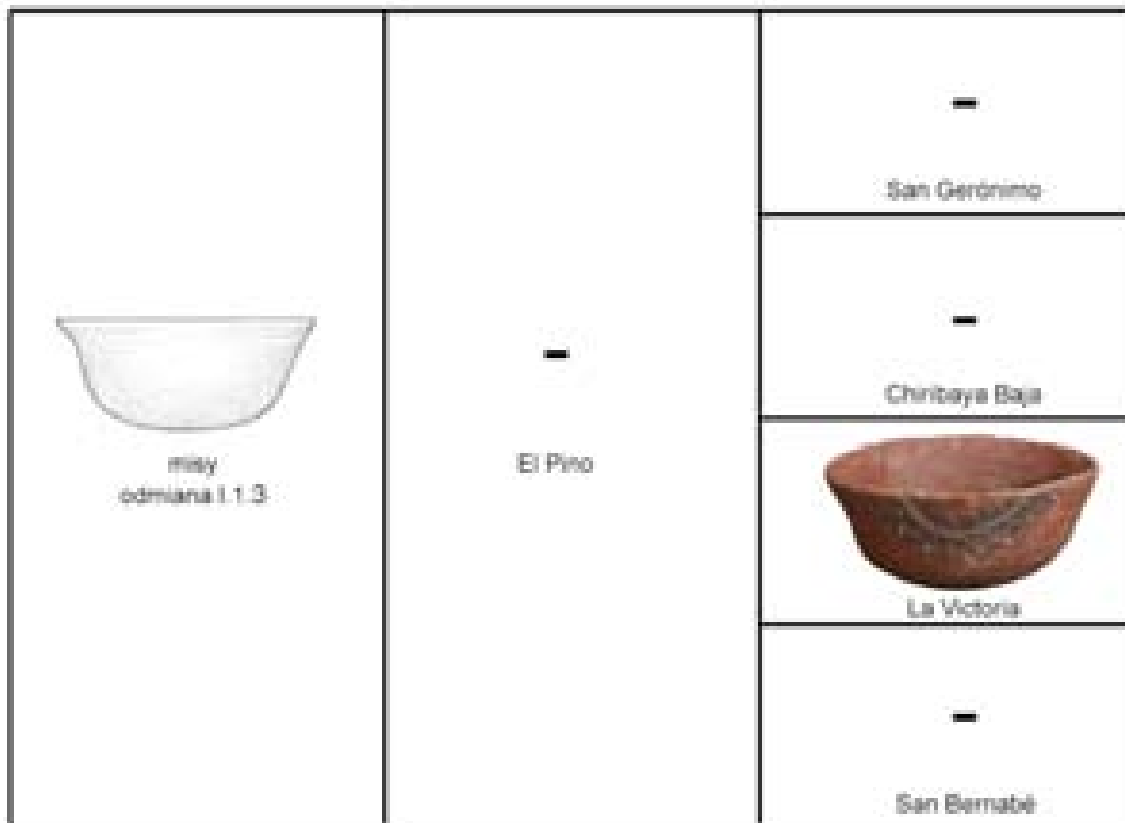
Analizowany zespół amfor z San Gerónimo wykazuje bardzo duże podobieństwo do amfor pochodzących z El Pino. Cechy technologiczne nie wykazują zróżnicowania. W obydwu zbiorach obecne są te same typy naczyń. Główną różnicą jest większa różnorodność rodzajów malowanej dekoracji w zespole z San Gerónimo, jak również częstsza obecność amfor z wyświeconą powierzchnią. Podobnie jak w przypadku starannie wyświeconych dzbanów, trzeba mieć na uwadze fakt, iż zdekompletowany zespół amfor z El Pino nie demonstruje jednak całej gamy ornamentu pierwotnie obecnego na tych naczyniach.

Zespół amfor z Chiribaya Baja pod względem cech technologicznych, obecności form i rodzaju malowanego ornamentu wykazuje bardzo duże podobieństwo do amfor z El Pino.

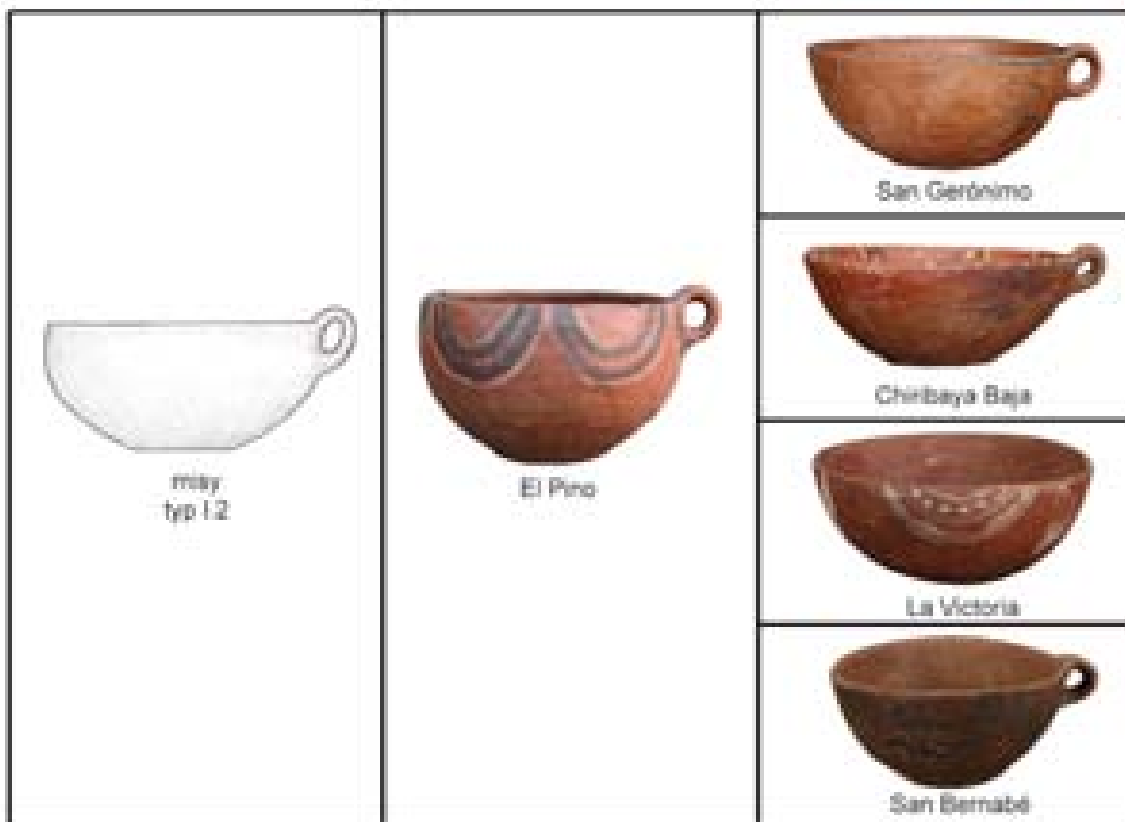
Niektóre cechy technologiczne jak sposób wykonania, rodzaj i gęstość domieszki mineralnej, obecność angoby, nie wykazują zróżnicowania pomiędzy amforami z La Victoria i tymi z El Pino. Należy jednak podkreślić, iż naczynia z La Victoria są wykonane dużo

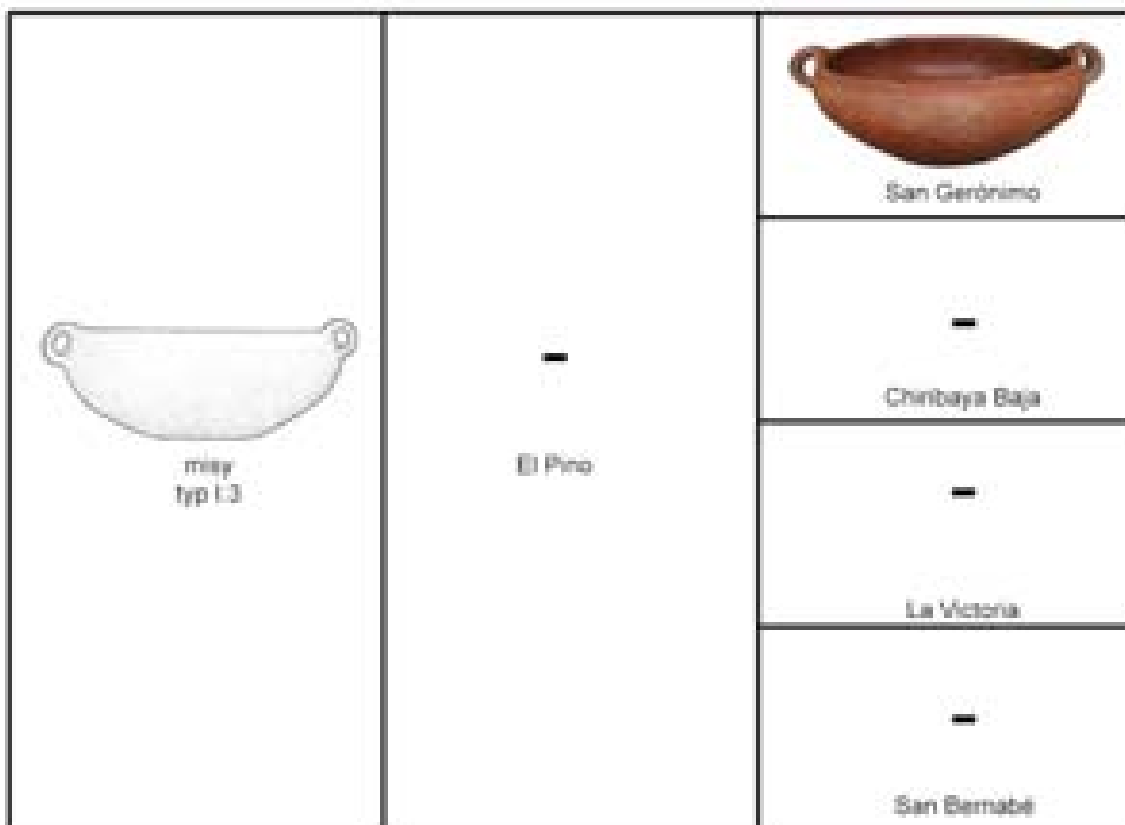
Ryc. 70. Grupa: misy, typ: I.1, odmiana I.1.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

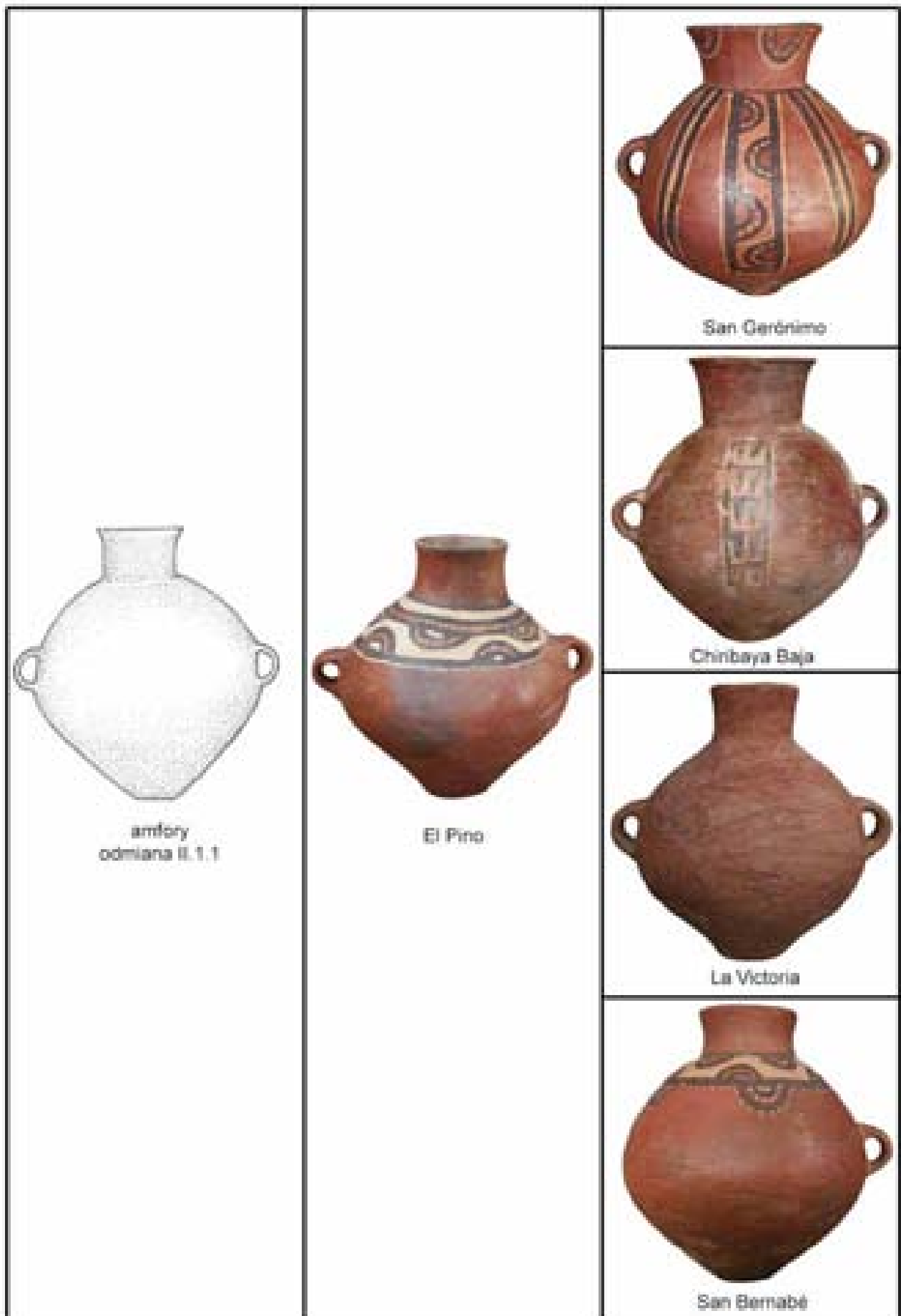
Ryc. 71. Grupa: misy, typ: I.1, odmiana I.1.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

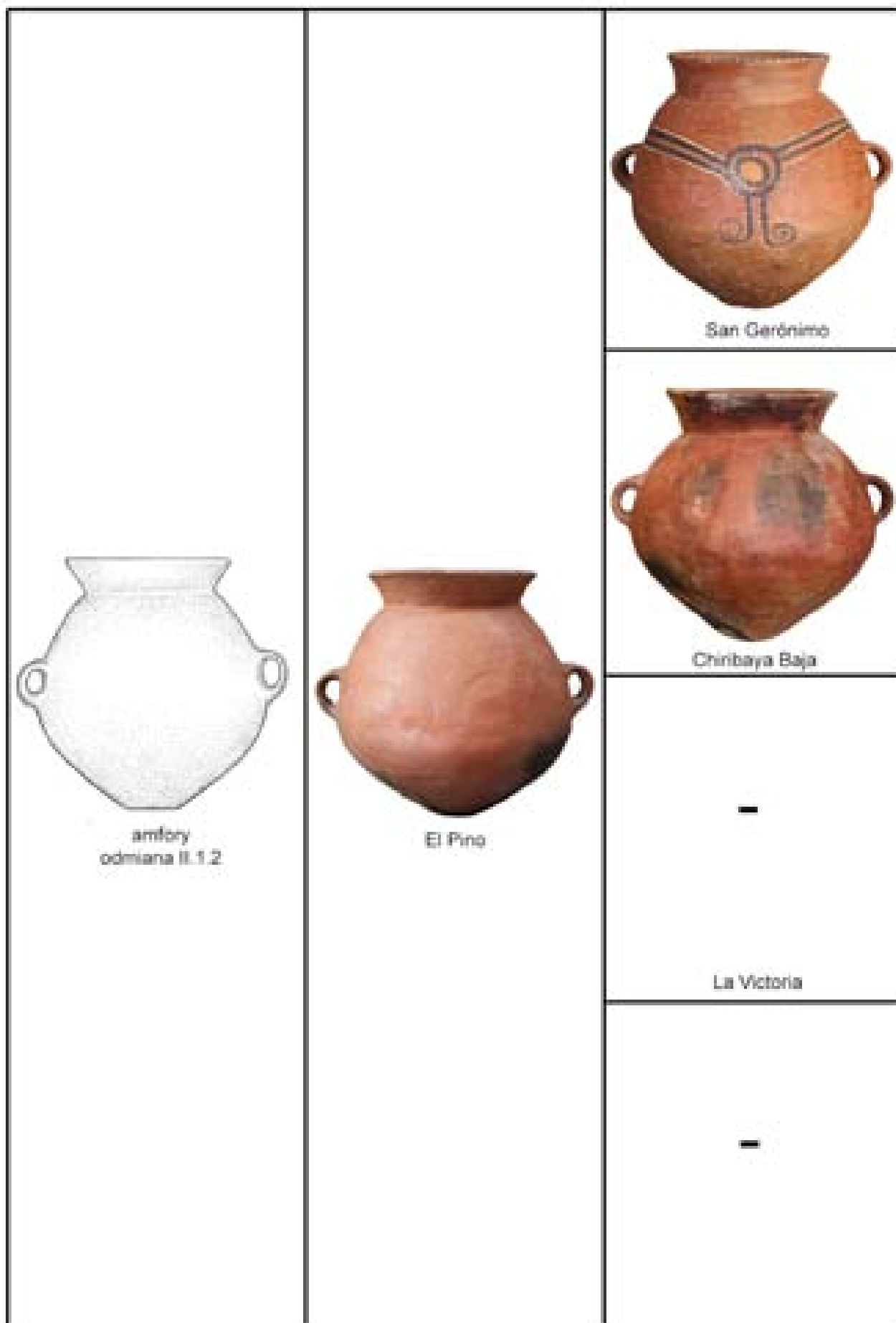
Ryc. 72. Grupa: misy, typ: I.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk kultury chiribaya z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

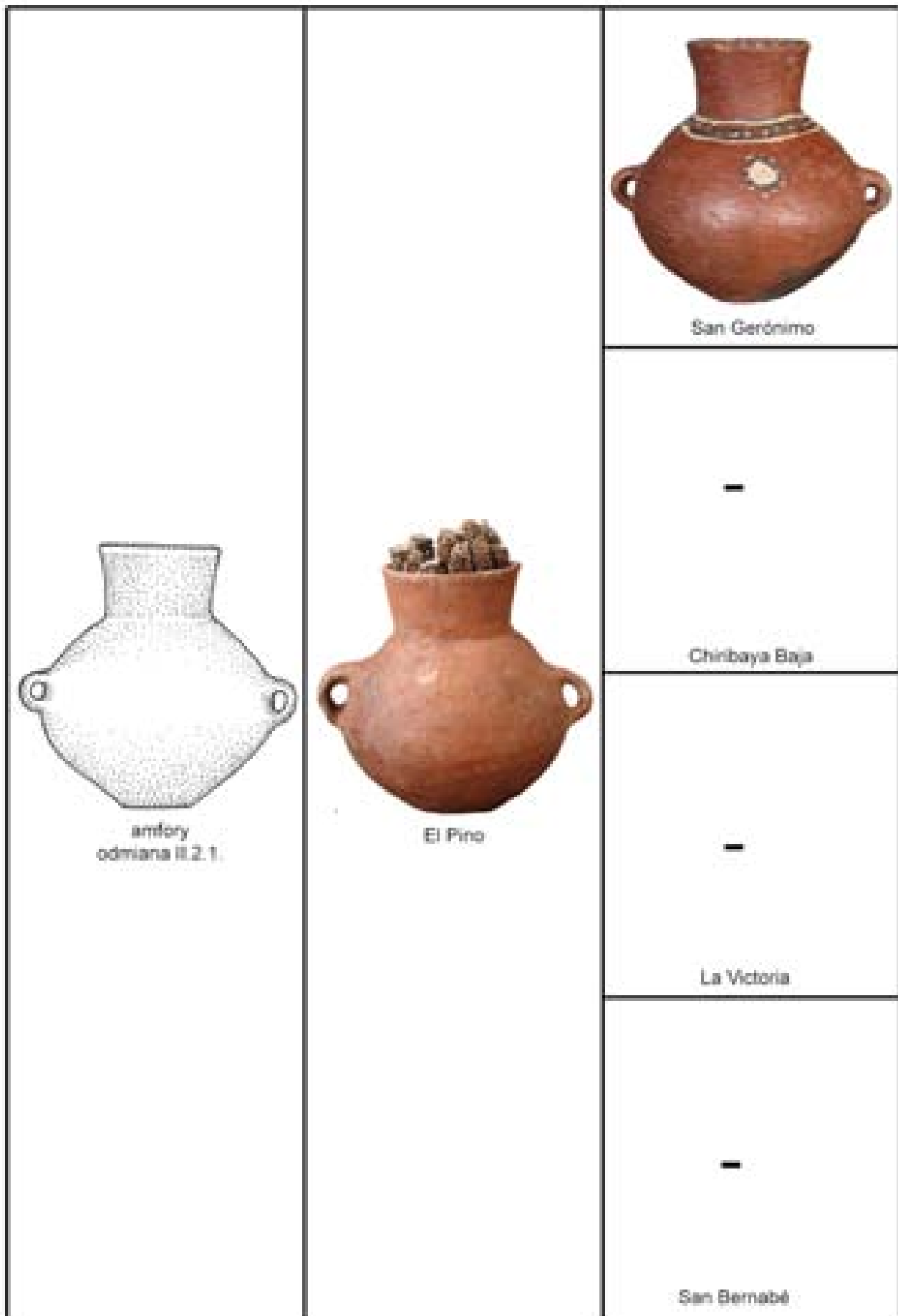
Ryc. 73. Grupa: misy, typ: I.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

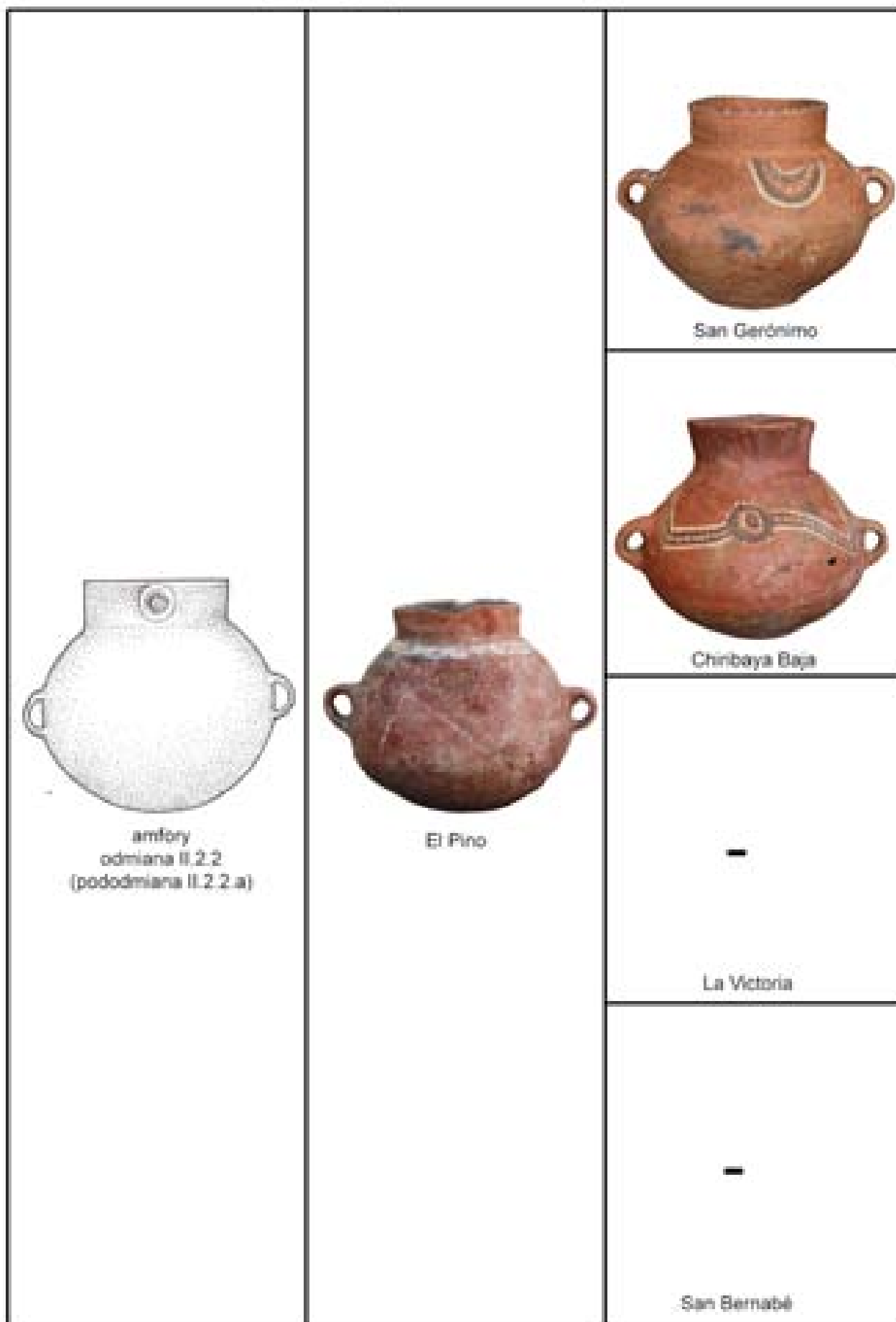
Ryc. 74. Grupa: amfory, typ: II.1, odmiana II.1.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywalnych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 75. Grupa: amfory, typ: II.1, odmiana II.1.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanym stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

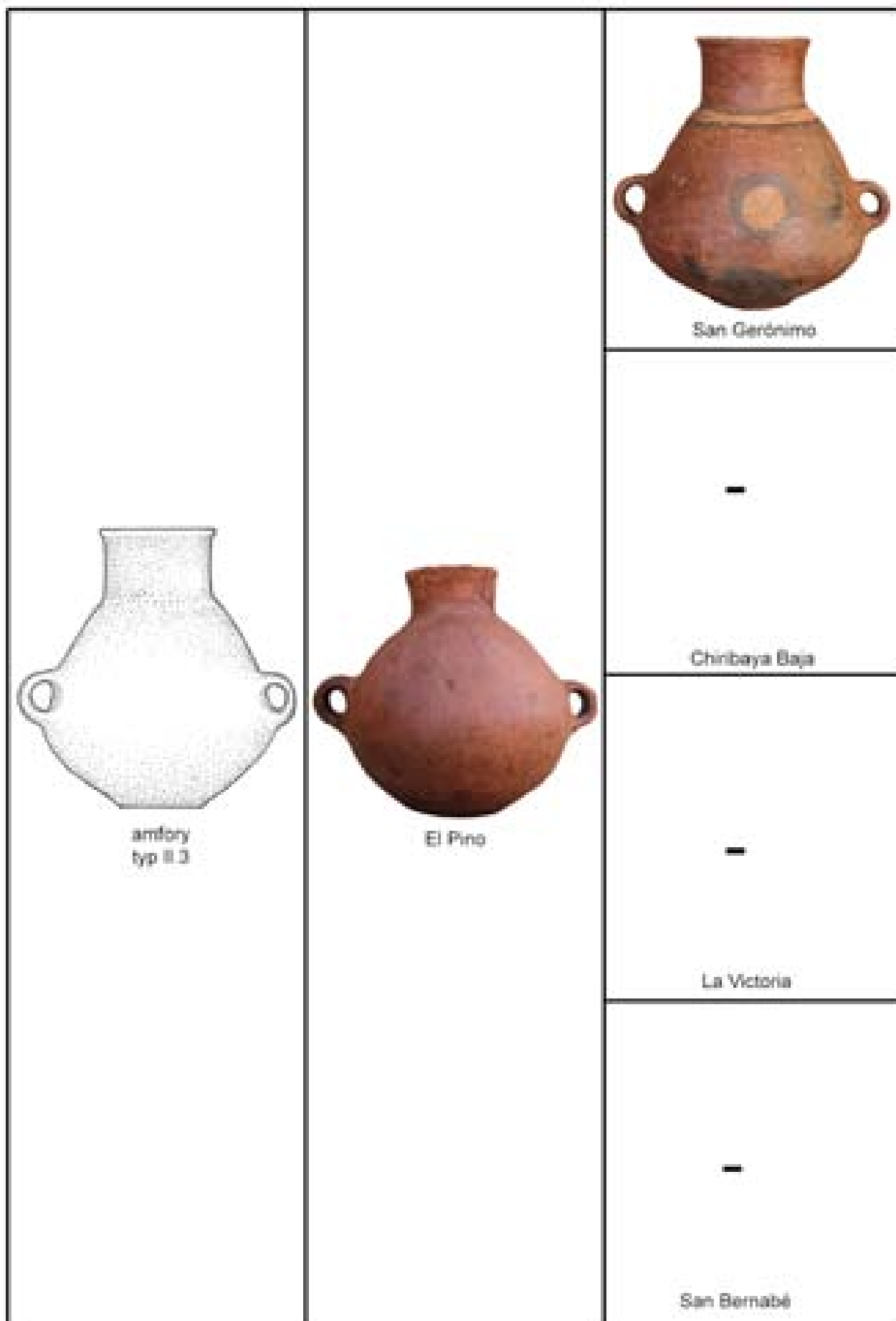
Ryc. 76. Grupa: amfory, typ: II.2, odmiana II.2.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 77. Grupa: amfory, typ: II.2, odmiana II.2.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanym stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

 <p>amfory odmiana II.2.3.</p>	<p>-</p> <p>El Pino</p>	<p>-</p> <p>San Gerónimo</p> <p>Chiribaya Baja</p> <p>-</p> <p>La Victoria</p> <p>-</p> <p>San Bernabé</p>
--	-------------------------	--

Ryc. 78. Grupa: amfory, typ: II.2, odmiana II.2.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanymi stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 79. Grupa: amfory, typ: II.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

mniej starannie od większości swych odpowiedników z doliny Tambo. Pozbawione są malowanej dekoracji chiribaya. Poza tym występuje zaledwie jeden podtyp tych naczyń. Wobec powyższego, amfor z La Victoria nie można uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z amforami z El Pino.

Zespół amfor z San Bernabé, podobnie jak ma to miejsce w przypadku tych naczyń z La Victoria, reprezentowany jest zaledwie przez jeden podtyp. Należy jednakże wyraźnie zaznaczyć, iż ze względu na daleko większą jednorodność pod względem cech technologicznych oraz obecność malowanej dekoracji, amfory z San Bernabé należy uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z amforami z El Pino.

Dzbany

Przeprowadzona analiza wykazała obecność na porównywanych ze sobą stanowiskach pięciu spośród siedmiu wydzielonych przez autora typów dzbanów. Częstotliwość ich występowania, różnorodność odmian oraz obecność na poszczególnych stanowiskach jest różna (ryc. 80–88).

Analizowany zespół dzbanów z San Gerónimo wykazuje duże podobieństwo do dzbanów pochodzących z El Pino. Główne cechy technologiczne oraz obecne rodzaje malowanego ornamentu nie wykazują zróżnicowania. W obydwu zbiorach obecne są te same typy naczyń. Najbardziej widoczną różnicą jest o wiele liczniejsza w zespole z San Gerónimo grupa doskonale wypalonych dzbanów o dokładnie wygładzonej i wyświeconej powierzchni. Analizując powyższą sytuację należy pamiętać, iż wiele pochówków z El Pino zostało wyrabowanych. Można przypuszczać, że głównym celem *huaqueros* były naczynia najbardziej okazałe – bogato zdobione, albo najstaranniej wykonane. Nie można zatem wykluczyć, iż pierwotnie w pochówkach tych – choć najpewniej w nieco mniejszej liczbie niż w San Gerónimo – również dosyć powszechnie występowały dzbany o starannie wyświeconej powierzchni.

Dzbany z Chiribaya Baja pokazują duże podobieństwo w porównaniu z naczyniami z El Pino. Główne cechy technologiczne, jak również rodzaje malowanego ornamentu nie wykazują zróżnicowania. W obydwu zbiorach

rozkład ilościowy poszczególnych typów dzbanów jest nieco inny. Należy przyjąć, iż różnica ta wynika z przyczyn już wyżej opisanych. Najbardziej jednakże widoczną różnicą jest o wiele liczniejsza w zespole z Chiribaya Baja grupa doskonale wypalonych dzbanów o dokładnie wygładzonej i wyświeconej powierzchni. Zwrócić trzeba również uwagę na niestwierdzone wśród pozostałych analizowanych zespołów naczyniowych, a obecne w Chiribaya Baja, ornamentowanie dzbanu w postaci nacięć.

Dzbany z La Victoria nie wykazują podobieństwa z naczyniami tej grupy z El Pino, gdzie malowany ornament w stylu algarrobal w ogóle nie jest obecny. Co prawda rozkład ilościowy poszczególnych typów dzbanów, jak również rodzaje malowanego ornamentu w stylu san gerónimo powtarzają się, ale większość cech technologicznych jest różna, przede wszystkim grubość ścianek oraz wykończenie powierzchni dzbanów.

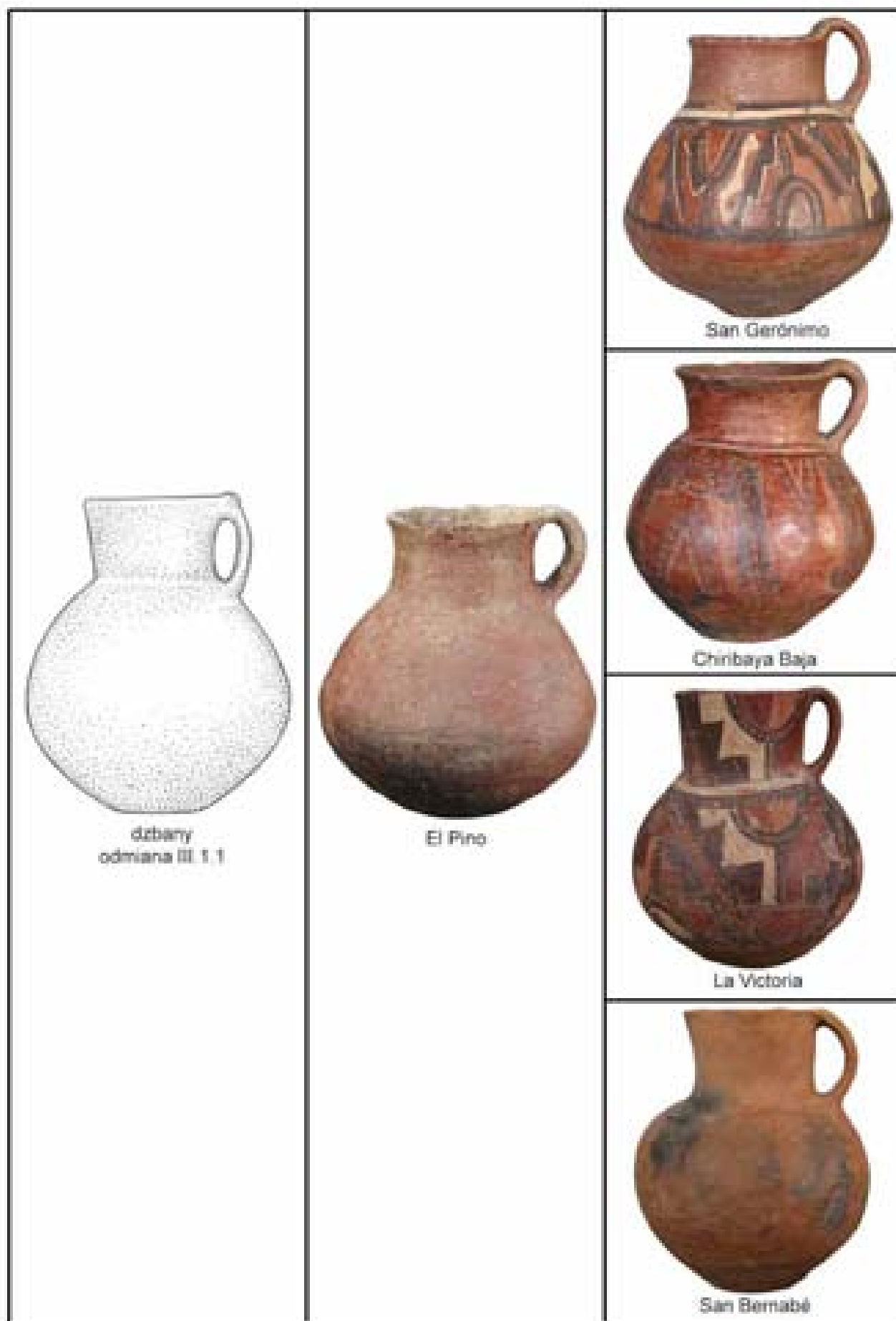
Dzbany z San Bernabé pokazują jedynie niewielki stopień podobieństwa z naczyniami z El Pino i nie mogą zostać uznane za jednolite z nimi. Główne cechy technologiczne u dużej grupy naczyń oraz rodzaje malowanego ornamentu nie wykazują zróżnicowania. W obydwu zbiorach rozkład ilościowy poszczególnych podtypów dzbanów jest jednak nieco inny. Najbardziej istotną różnicą jest obecność w grupie naczyń z San Bernabé dużej ilości dzbanów o bardzo nierównomiernym wypale, niestarannie wykończonych i pozbawionych wypolerowania ścianek.

Wazy

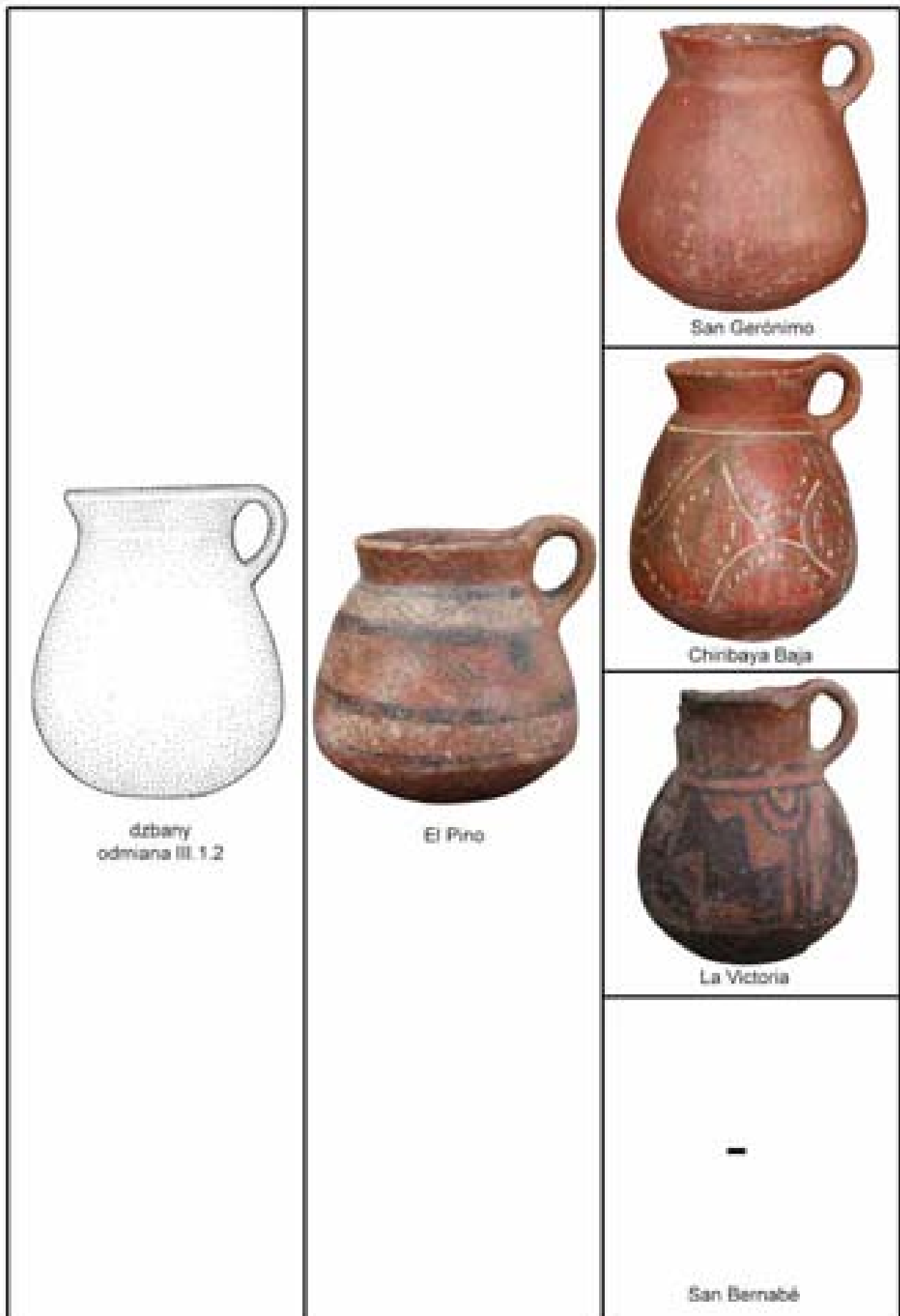
W przeprowadzonej analizie, na porównywanych ze sobą stanowiskach, pojawiły się wszystkie trzy wydzielone przez autora typy waz. Częstotliwość ich występowania oraz obecność na poszczególnych stanowiskach jest różna (ryc. 89–91).

Ze względu na duże podobieństwo form, technologii wykonania oraz obecny ornament, zespoły waz z San Gerónimo oraz z Chiribaya Baja można uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z wazami z El Pino.

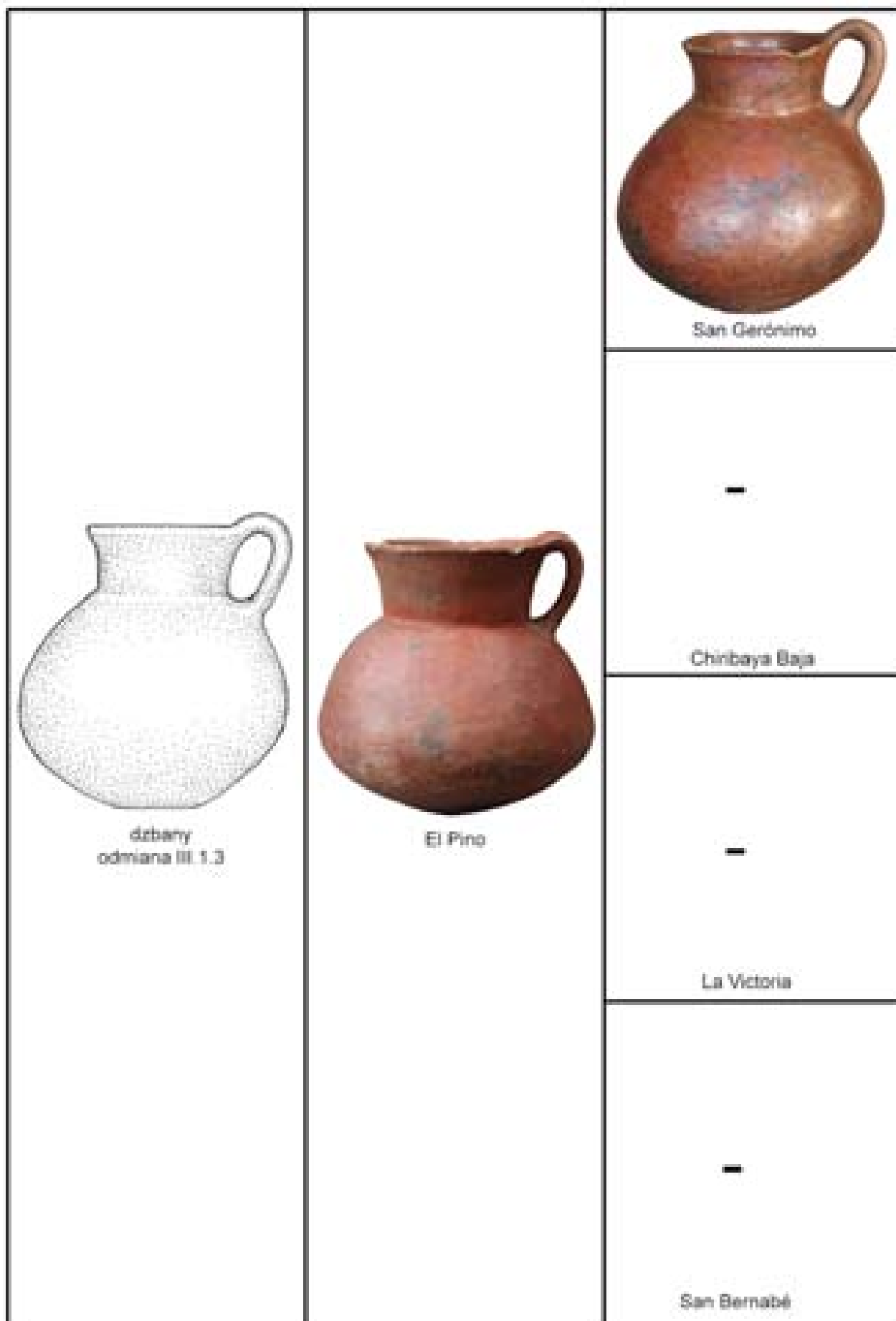
Zarówno w grupie waz ze stanowisk La Victoria i San Bernabé, jak i z El Pino występują te same typy naczyń. Należy jednakże zauważyć, iż porównywane zespoły różnią się od siebie znacznie poziomem wykończenia powierzchni.

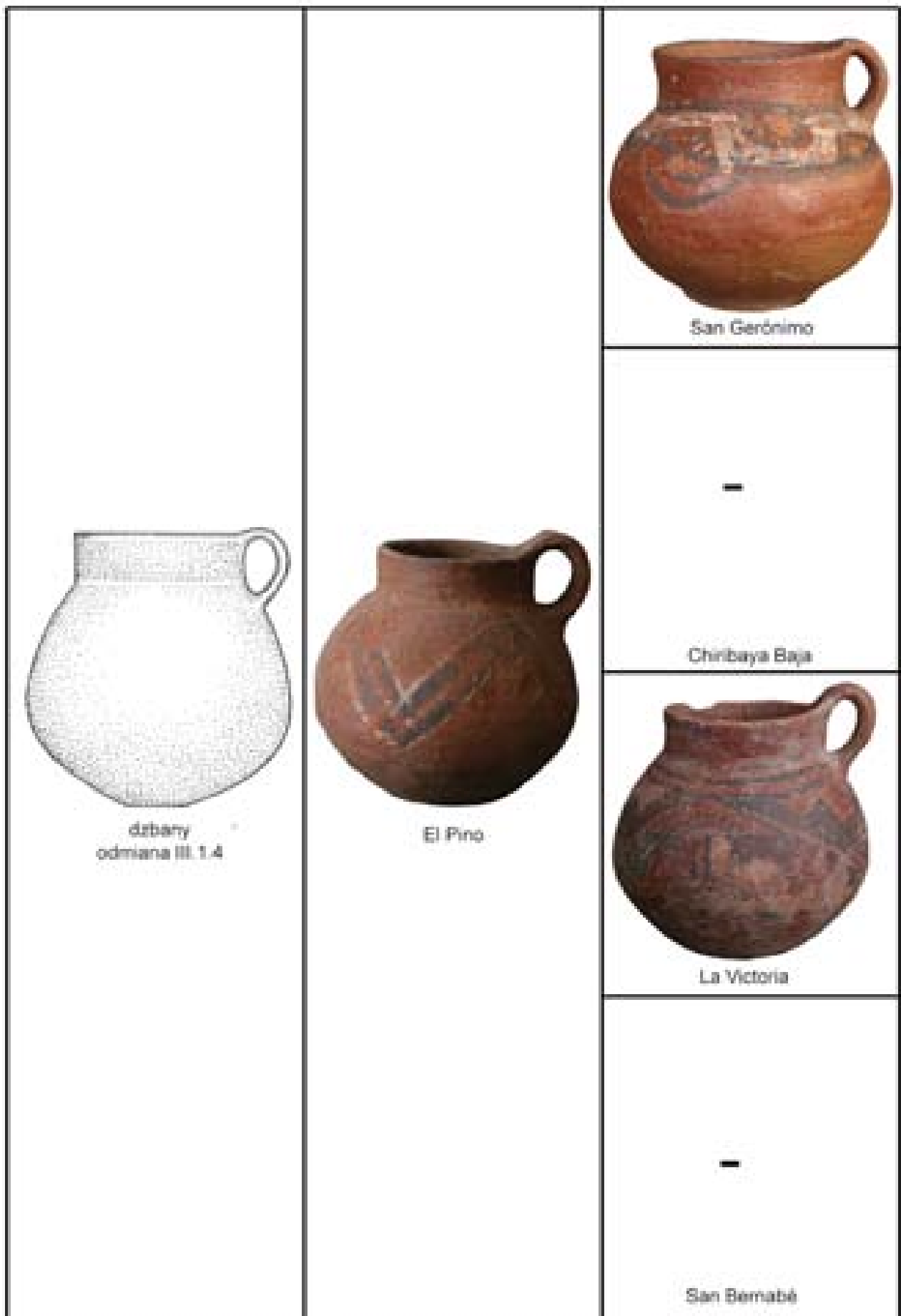
Ryc. 80. Grupa: dzbany, typ: III.1, odmiana III.1.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

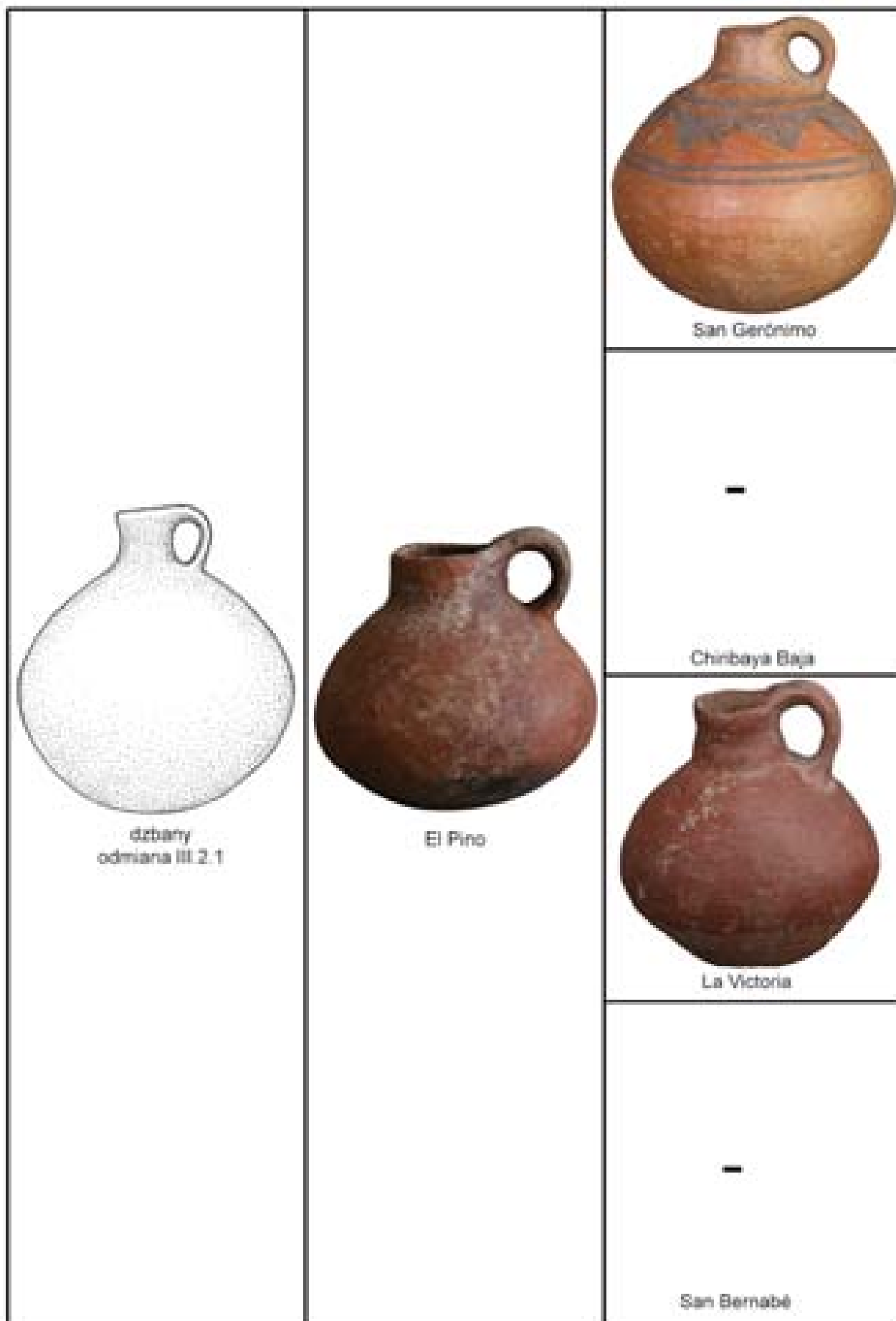
Ryc. 81. Grupa: dzbany, typ: III.1, odmiana III.1.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

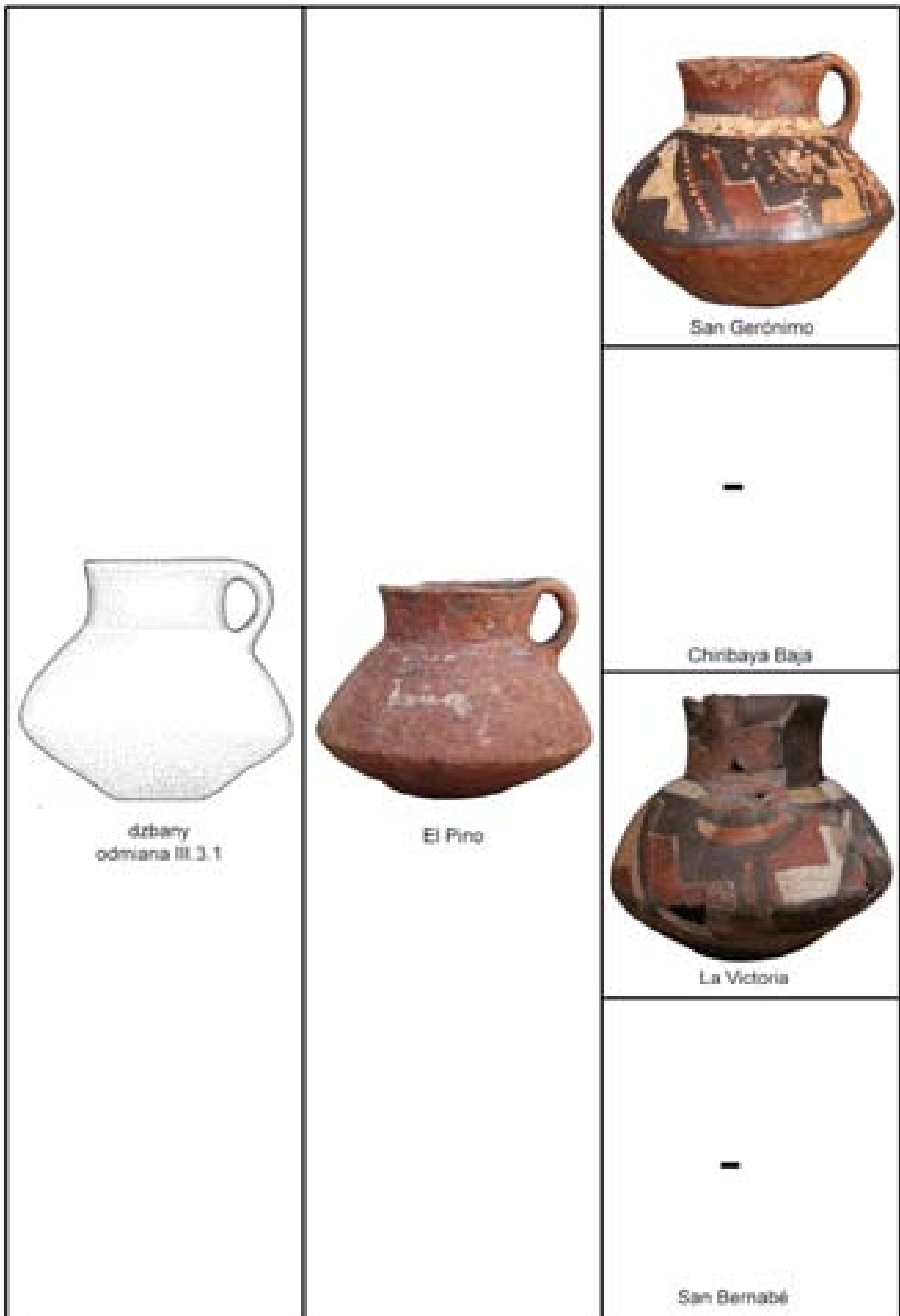
Ryc. 82. Grupa: dzbany, typ: III.1, odmiana III.1.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

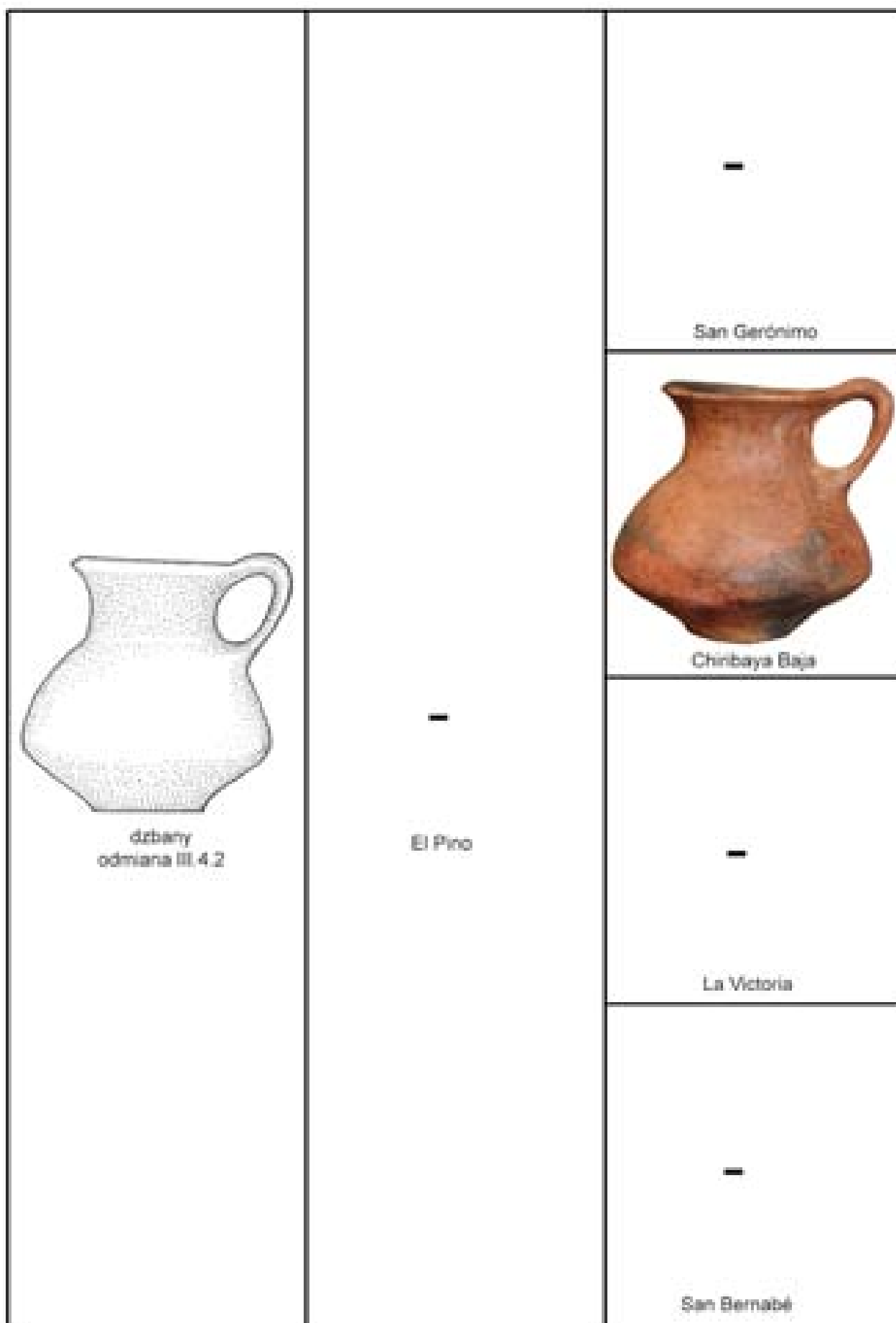
Ryc. 83. Grupa: dzbany, typ: III.1, odmiana III.1.4. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanego stanowiska z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 84. Grupa: dzbany, typ: III.2, odmiana III.2.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

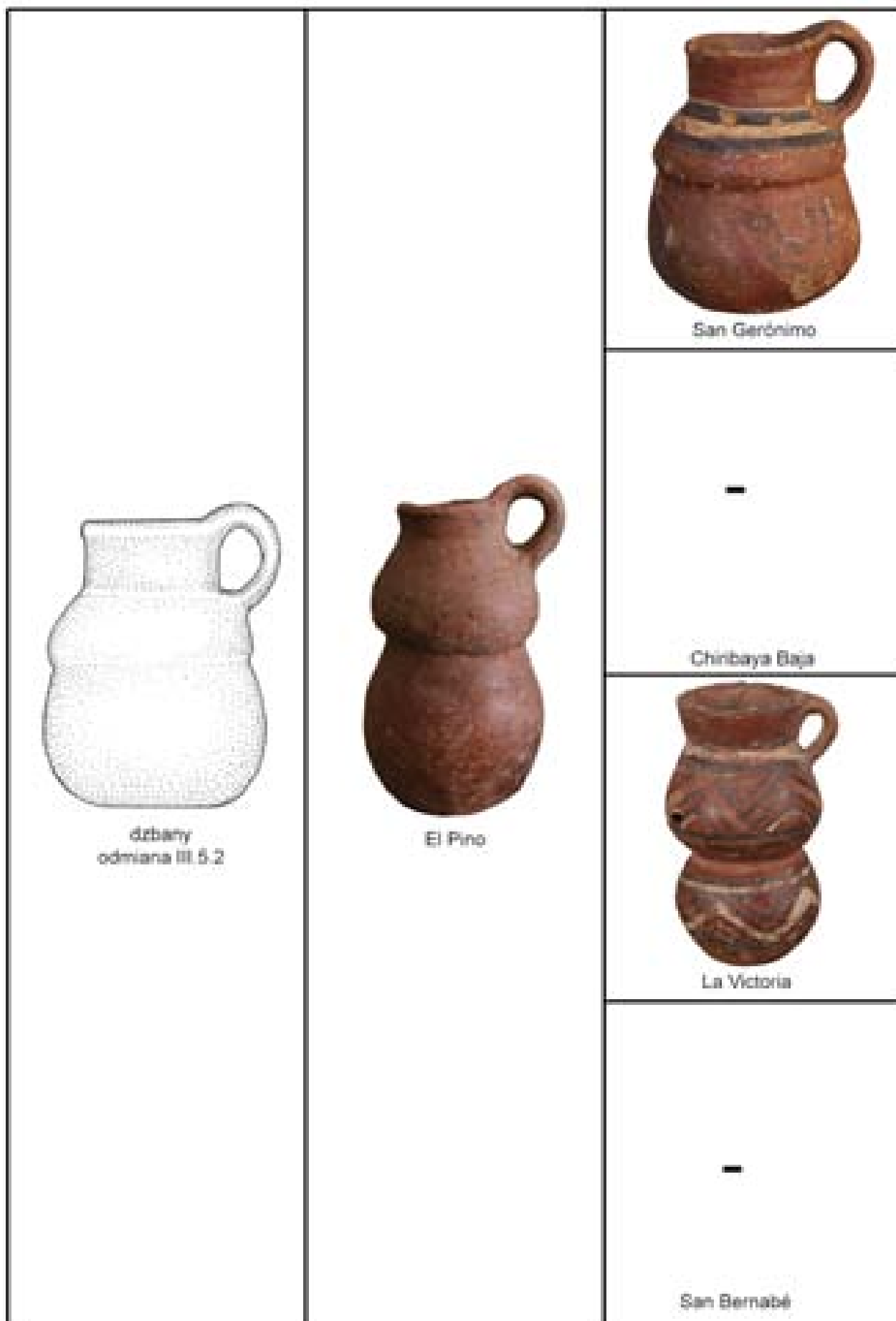
Ryc. 85. Grupa: dzbany, typ: III.3, odmiana III.3.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

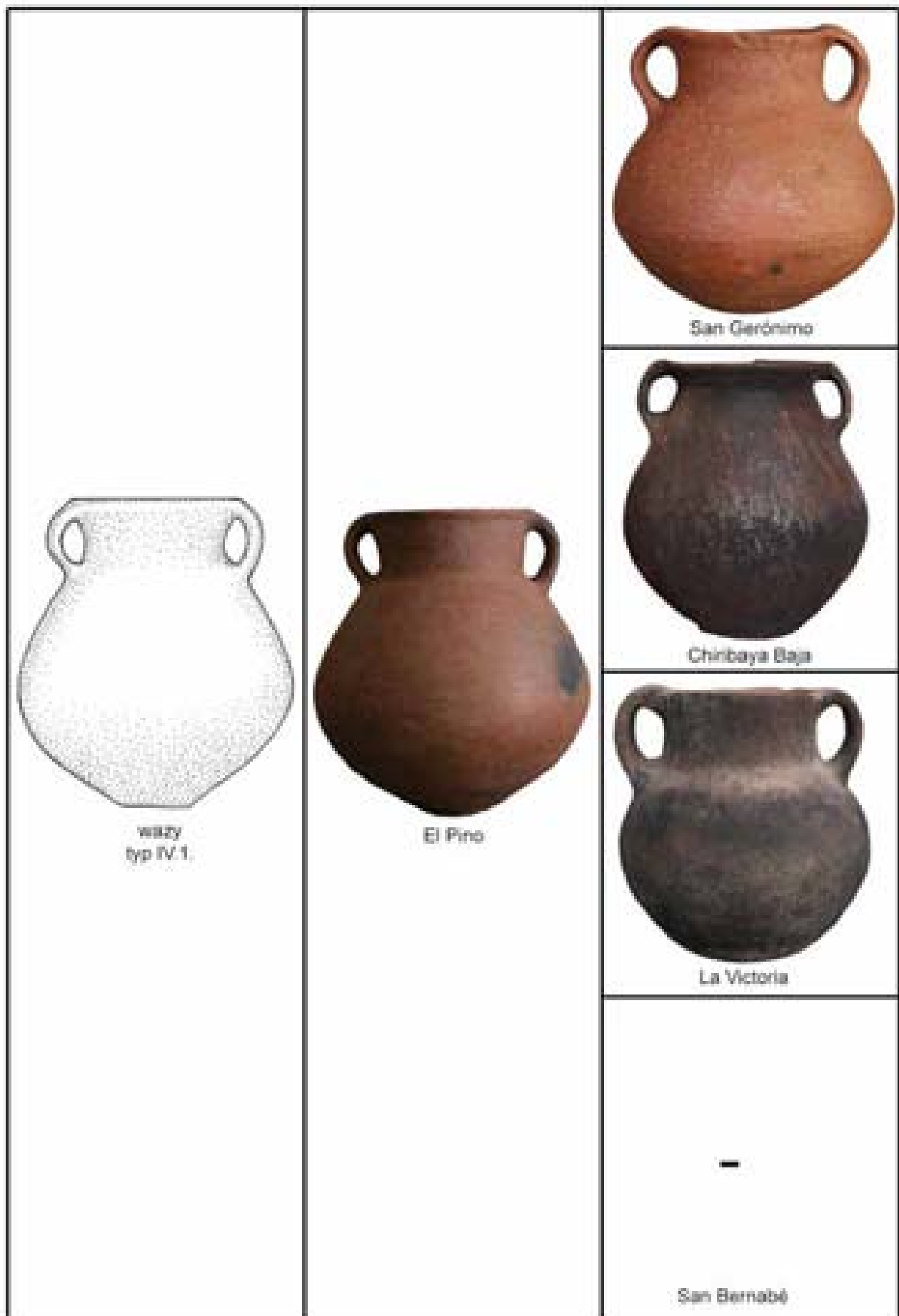
Ryc. 86. Grupa: dzbany, typ: III.4, odmiana III.4.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

 <p>dzbany odmiana III.4.3</p>	<p>-</p> <p>El Pino</p>	<p>-</p> <p>San Gerónimo</p>
		<p>-</p> <p>Chiribaya Baja</p>
		<p>-</p> <p>La Victoria</p>
		 <p>San Bernabé</p>

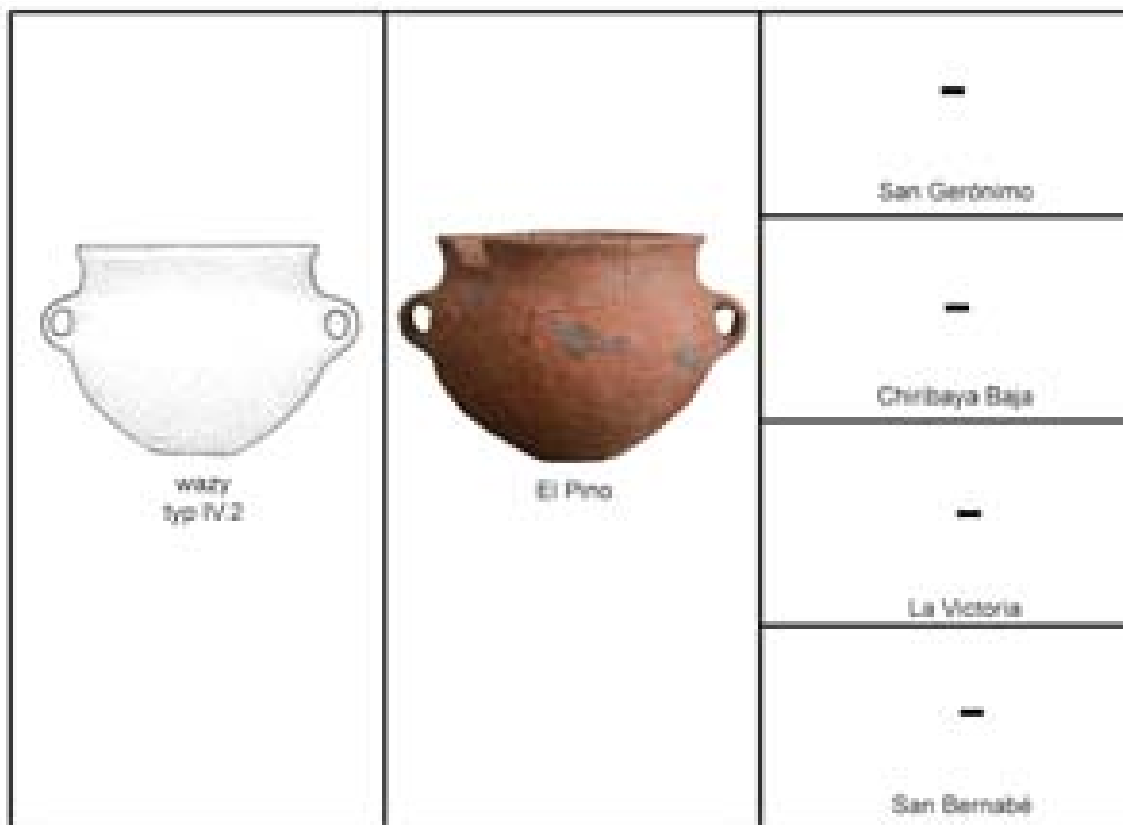
Ryc. 87. Grupa: dzbany, typ: III.4, odmiana III.4.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

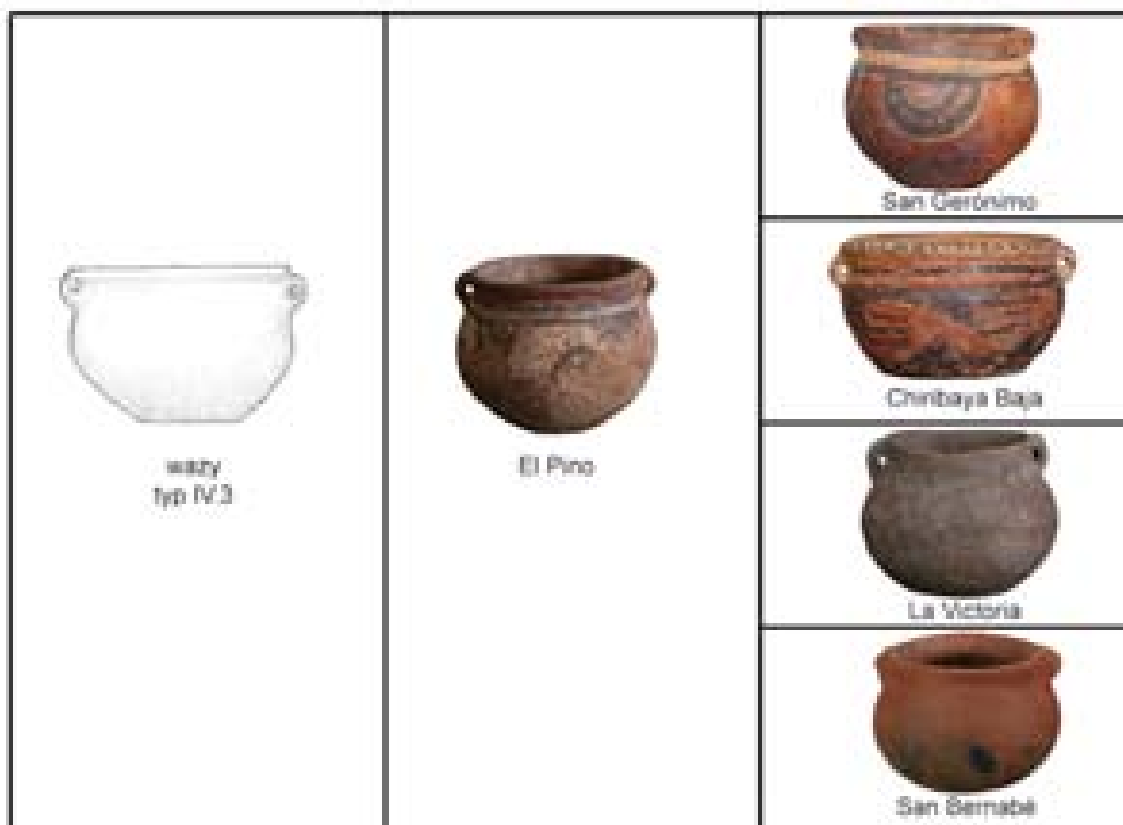
Ryc. 88. Grupa: dzbany, typ: III.5, odmiana III.5.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 89. Grupa: wazy, typ: IV.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 90. grupa: wazy, typ: IV.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 91. Grupa: wazy, typ: IV.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Dodatkowo na żadnej z waz z La Victoria i San Bernabé nie występuje malowana ornamentyka. Naczyn z La Victoria i San Bernabé nie można uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z wazami z El Pino.

Puchary

Przeprowadzona analiza pokazała, iż na porównywanych ze sobą stanowiskach obecne są dwa z trzech wydzielonych przez autora typów pucharów. Częstotliwość ich występowania, różnorodność odmian oraz obecność na poszczególnych stanowiskach jest różna (ryc. 92–94).

Ze względu na duże podobieństwo form, technologii wykonania oraz ornament, zespoły pucharów z San Gerónimo można uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z pucharami z El Pino.

Pucharów z La Victoria, podobnie jak tych z San Bernabé, nie można uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z pucharami z El Pino. Zarówno forma, jak i cechy technologiczne są zdecydowanie różne.

Czarki

W przeprowadzonej analizie, na porównywanych ze sobą stanowiskach, pojawiły się dwa z trzech wydzielonych przez autora typów czarek. Częstotliwość ich występowania oraz obecność na poszczególnych stanowiskach jest różna (ryc. 95–96).

Pamiętać musimy, że ta grupa naczyń pojawia się jako element dodatkowy w zespołach ceramicznych, a jej liczebność nigdy nie jest wielka.

Trzeba podkreślić, iż na stanowisku El Pino obecność czarek nie została stwierdzona.

Kubki

Przeprowadzona analiza pokazała, iż na porównywanych ze sobą stanowiskach obecny jest jeden z czterech wydzielonych przez autora podtypów kubków. Częstotliwość ich występowania oraz obecność na poszczególnych stanowiskach jest różna (ryc. 97).

Analogicznie jak w przypadku czarek, pamiętać musimy, że kubki pojawiają się jako element dodatkowy w zespołach ceramicznych, a ich liczebność nigdy nie jest wielka.

Kubków z San Gerónimo nie można uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z kubkami z El Pino. Zdecydowanie różne są forma naczyń, cechy technologiczne oraz wykończenie powierzchni.

Ollas pato

Przeprowadzona analiza pokazała, iż na porównywanych ze sobą stanowiskach obecna jest ta bardzo charakterystyczna grupa naczyń. Częstotliwość jej występowania w poszczególnych zbiorach jest zbliżona, choć zazwyczaj ilość *ollas pato* nie jest wielka (ryc. 98).

Ze względu na duże podobieństwo form oraz technologii wykonania, *ollas pato* z San Gerónimo, podobnie jak z Chiribaya Baja, można uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z *ollas pato* z El Pino.

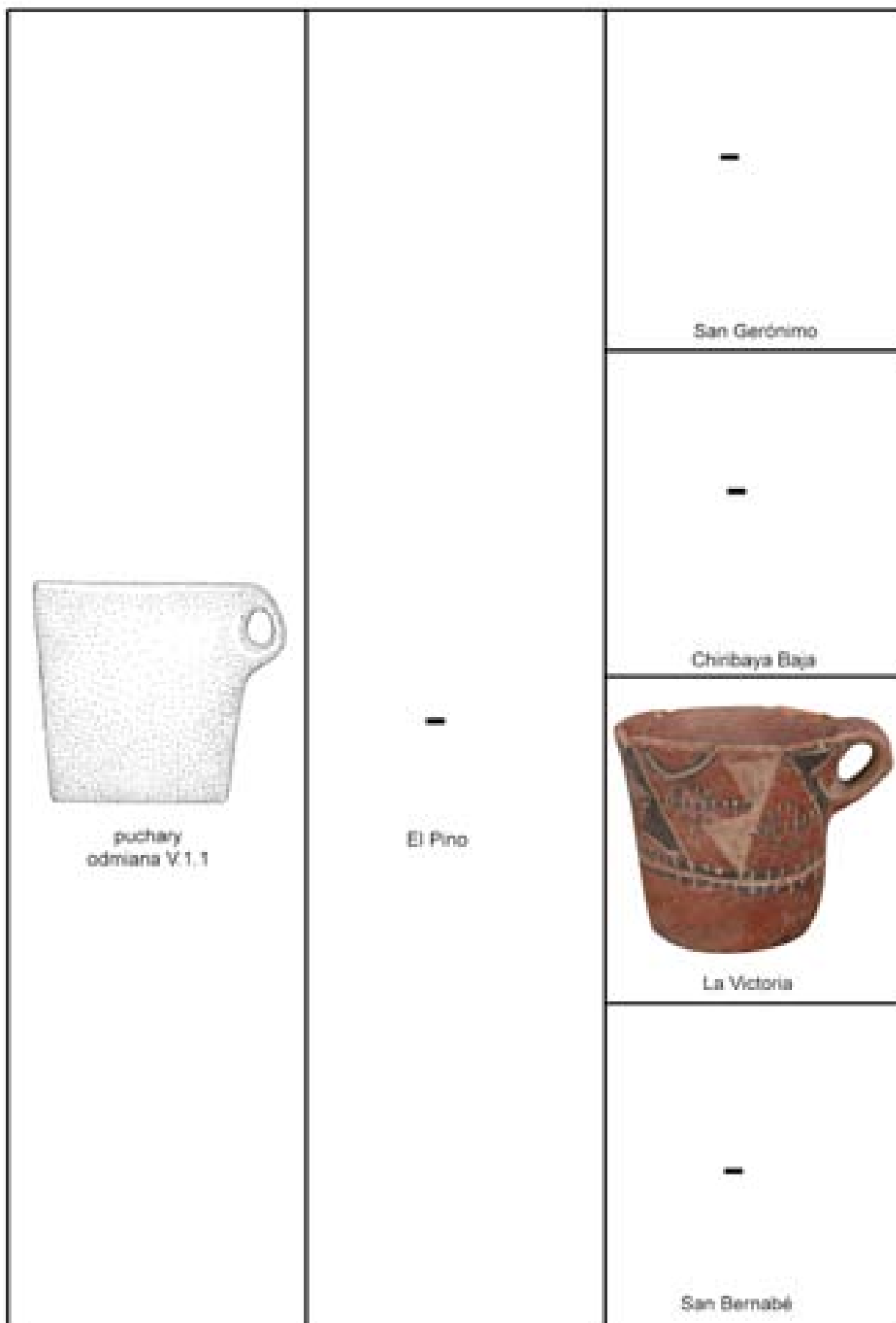
Ze względu na duże różnice w wykończeniu *ollas pato* pochodzących z La Victoria oraz z San Bernabé, naczyń tych nie można uznać za naczynia posiadające cechy wspólne z *ollas pato* z El Pino.

4. Wnioski dotyczące materiałów chiribaya

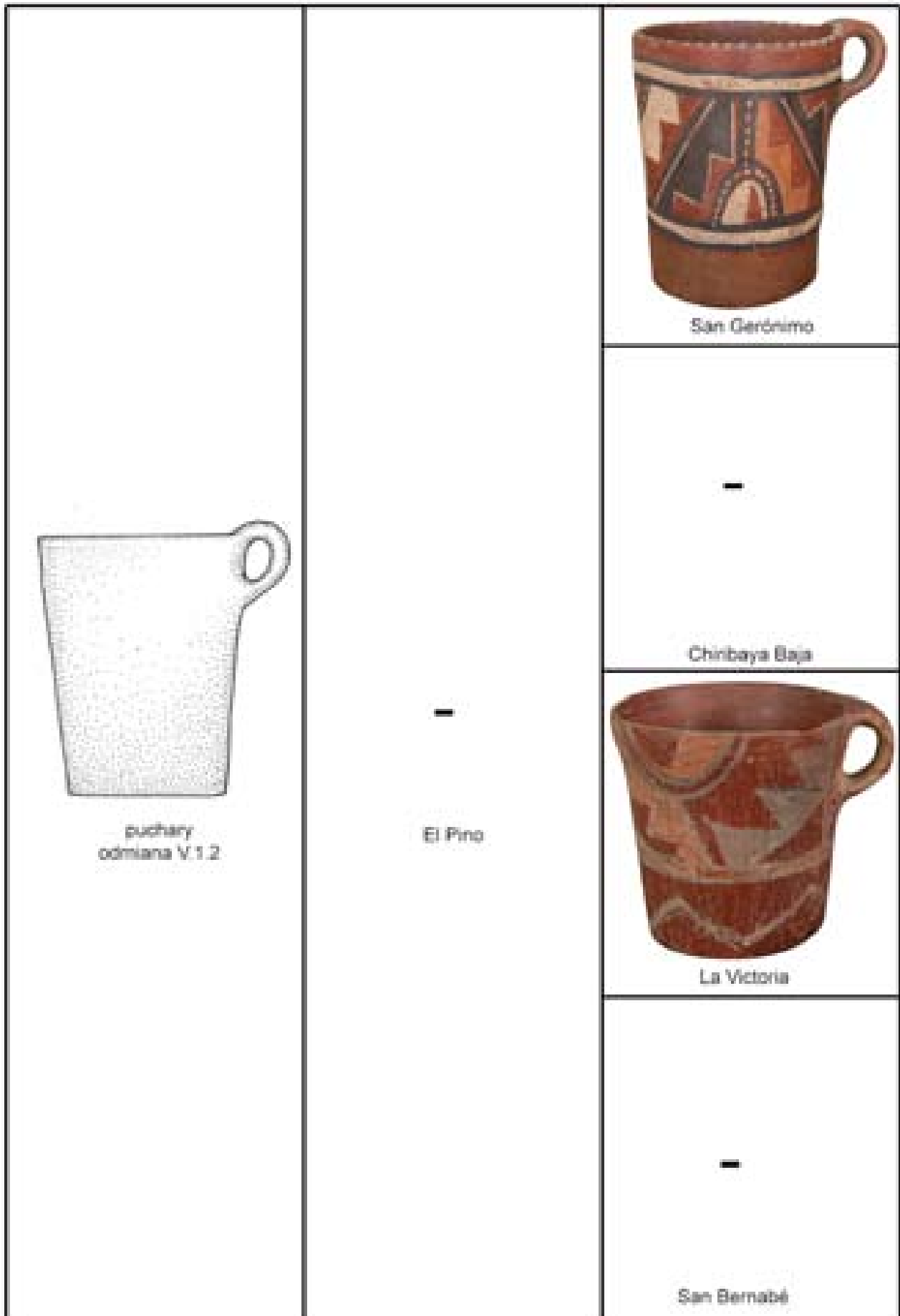
Konkludując, możemy powiedzieć, że całościowa analiza porównawcza naczyń ceramicznych z El Pino z inwentarzami z dorzecza Osmore skłania do wniosku, że największe podobieństwa formalno-stylistyczne z materiałami z El Pino wykazuje grupa znalezisk pochodząca z cmentarzysk z dolnej części doliny Osmore; San Gerónimo i Chiribaya Baja.

Potwierdzają to wyraźne podobieństwa w obecności poszczególnych form w kontekstach grobowych, jak również zbliżone motywy ornamentacyjne odnotowywane na naczyniach oraz ich cechy technologiczne.

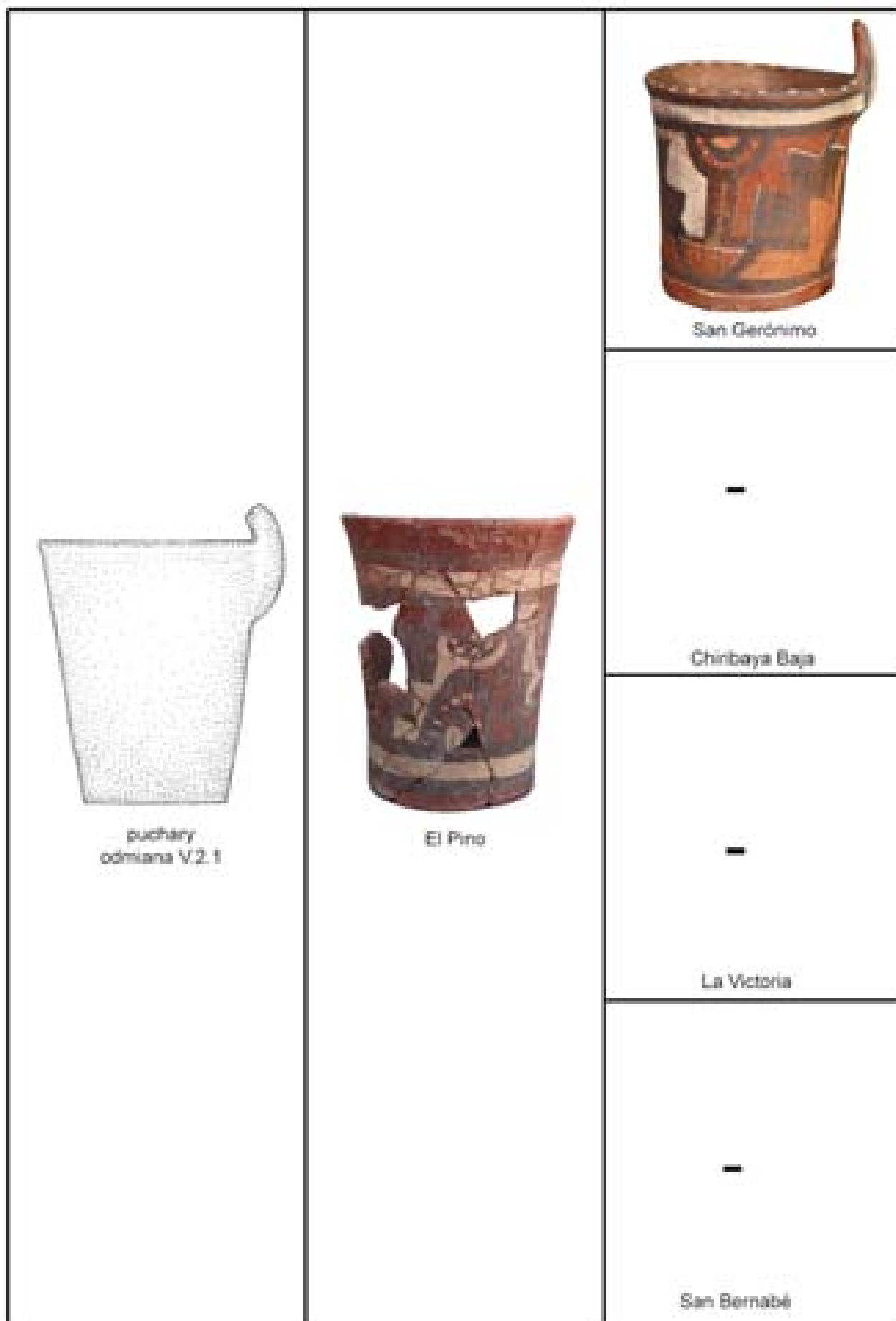
Wykonana analiza dowiodła również, że nie jest zasadnym wydzielenie fazy stylistycznej ceramiki kultury chiribaya typowej dla doliny Tambo, która różniłaby się zasadniczo od naczyń pochodzących z pozostałych obszarów. Jedyne możliwe do przeprowadzenia podział materiałów kultury chiribaya przebiega po wyraźnej linii: wybrzeże oraz dolne odcinki dolin rzecznych – środkowe odcinki dolin rzecznych oraz wyżej położone obszary. Trzeba mieć tu jednakże na uwadze fakt, że do tej pory jedynie w obrębie doliny rzeki Osmore udało nam się dobrze rozpoznać społeczności chiribaya żyjące na terenie środkowych, albo wyżej położonych części doliny. Tak wysoko zlokalizowanych reliktyw osadnictwa interesującej nas kultury w obrębie doliny Tambo do tej pory nie objęto badaniami.

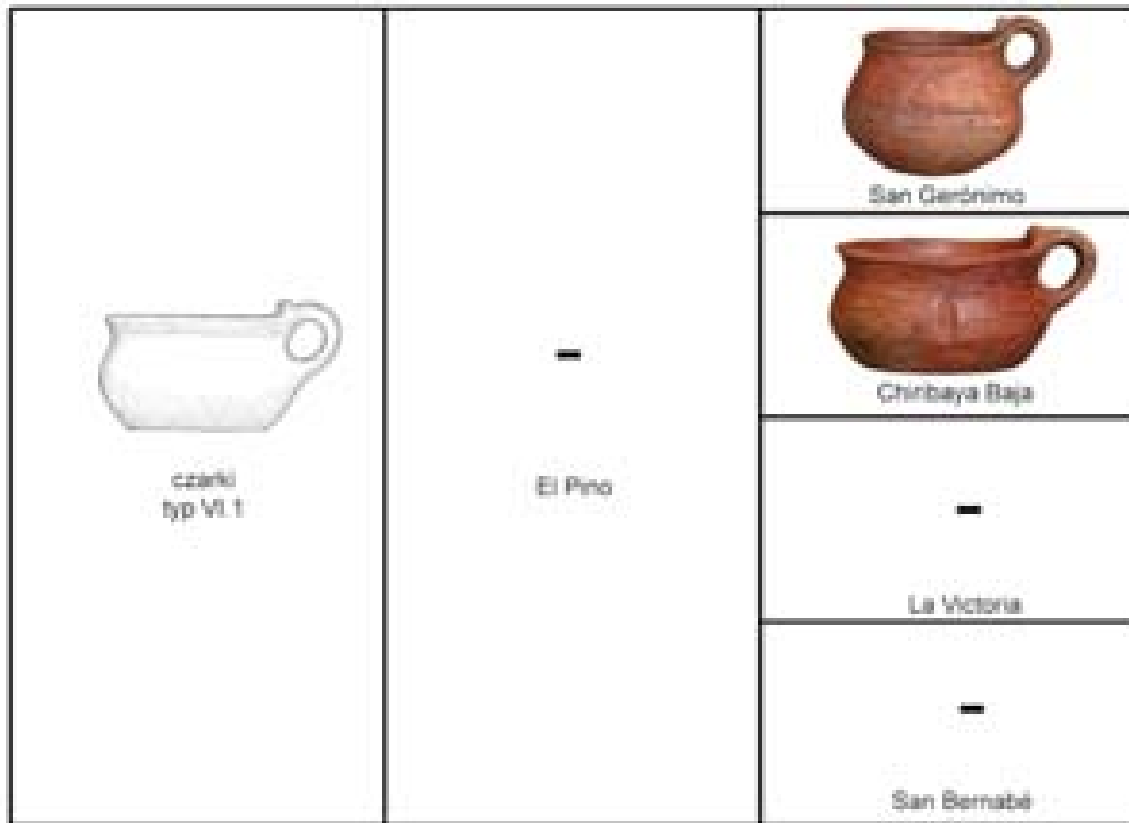
Ryc. 92. Grupa: puchary, typ: V.1, odmiana V.1.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

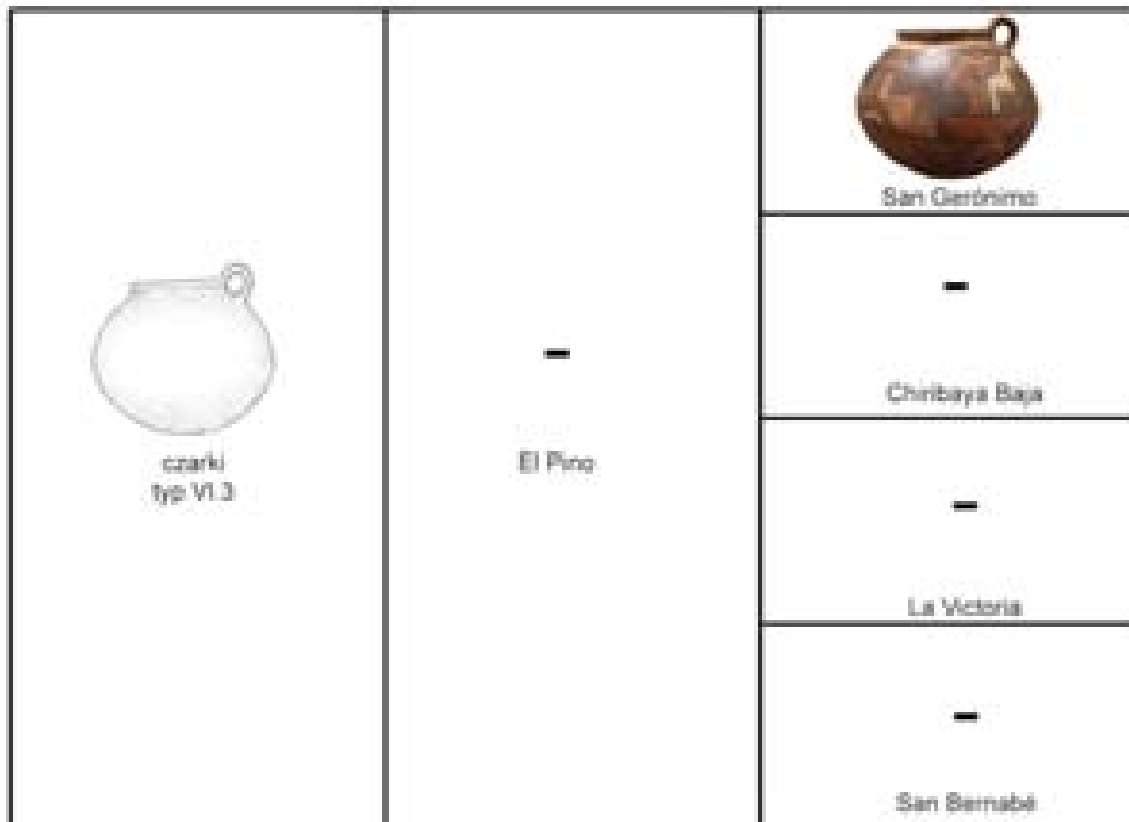
Ryc. 93. Grupa: puchary, typ: V.1, odmiana V.1.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

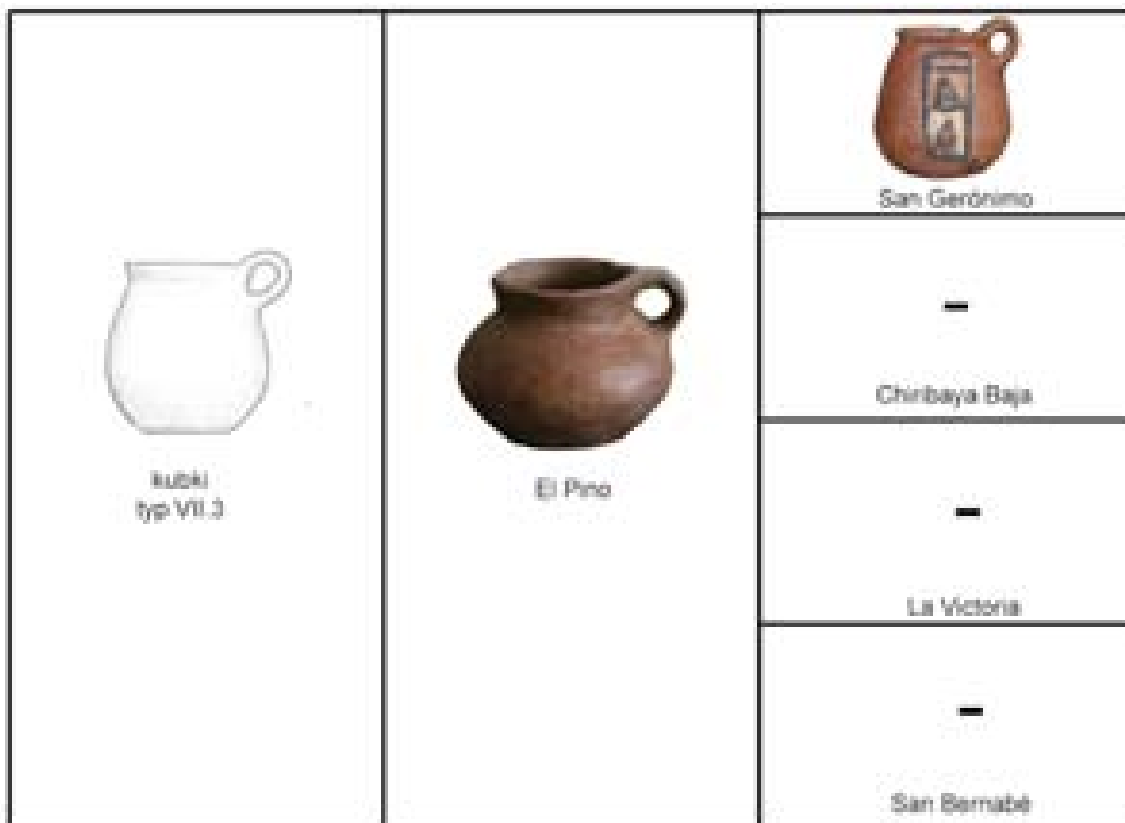
Ryc. 94. Grupa: puchary, typ: V.2, odmiana V.2.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

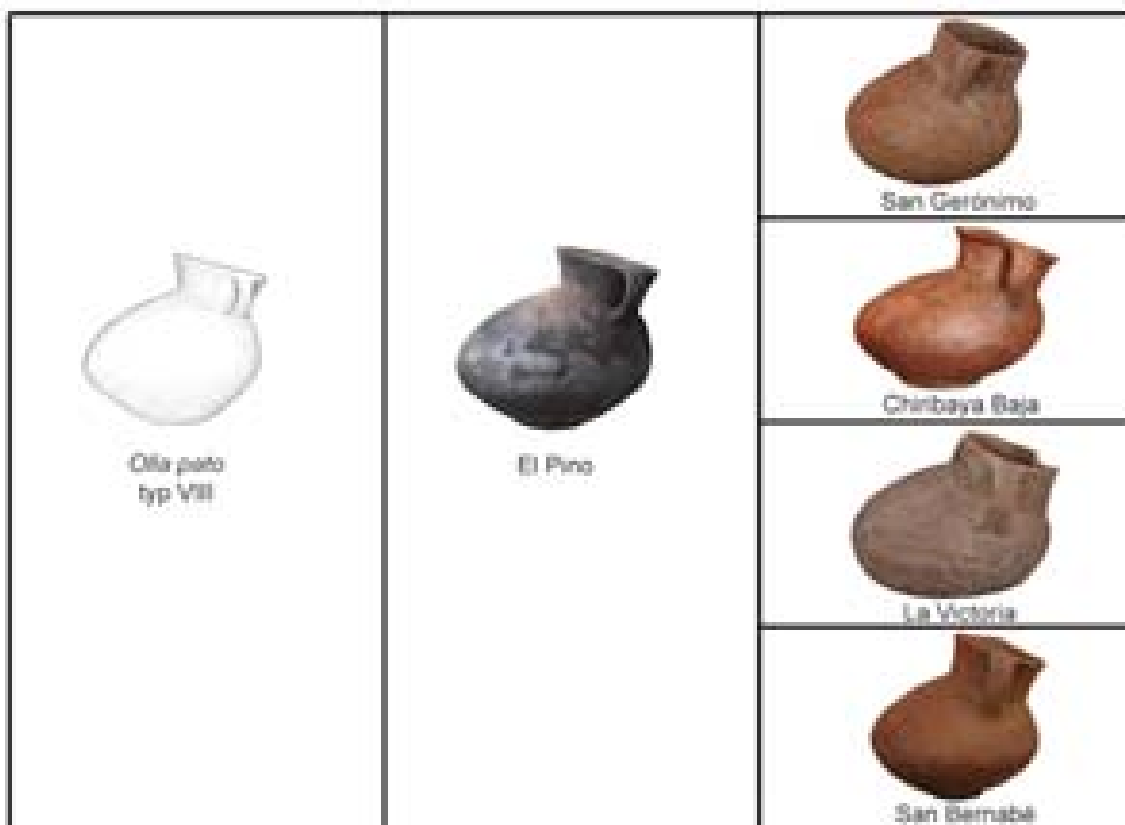
Ryc. 95. grupa: czarki, typ: VI.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywalnych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 96. Grupa: czarki, typ: VI.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywalnych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 97. grupa: kubki, typ: VII.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Ryc. 98. Grupa: Ollas pato, typ: VIII. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański)

Jak się okazało, zestawienie materiałów chiribaya z dwóch dolin rzecznych pozwoliło również na zaobserwowanie pewnych regionalizmów stylistycznych w materiale tej kultury. Należy zwrócić uwagę na widoczne różnice pomiędzy naczyniami ze stanowisk z dolnych odcinków dolin rzecznych, zarówno Osmore, jak i Tambo, a inwentarzami pochodzącymi ze stanowisk leżących w środkowym biegu Osmore. Analizując pochówki na stanowiskach ze środkowej części doliny Osmore widać wyraźnie, iż są one znacznie skromniej wyposażone, niż groby z dolnych odcinków dolin Osmore i Tambo. Do grobów wkładano tam kilka sztuk najczęściej mało starannie wykonanych naczyń. Natomiast na niżej położonych stanowiskach liczba naczyń wchodzących w skład wyposażenia grobowego dochodziła do trzydziestu. Trzeba podkreślić, że wydzielone grupy form, niezależnie od umiejscowienia stanowiska, pojawiają się z podobną częstotliwością, jednakże różnorodność typów i odmian jest dużo uboższa na stanowiskach ze środkowej Osmore.

Analizowane zespoły z dolnej części doliny Osmore, San Gerónimo i Chiribaya Baja, wykazały dużą jednorodność. Pod względem liczebności naczyń w grobach, obecności ich poszczególnych form, ich procentowego udziału w całości zbioru, cech technologicznych oraz zastosowanego malowanego ornamentu materiał ceramiczny z tych dwóch stanowisk jest do siebie bardzo zbliżony. Ornament na naczyniach z Chiribaya Baja wykonany jest w stylu san gerónimo, nie występuje za to styl algarrobal. Identyczna sytuacja ma miejsce w El Pino. Ornament algarrobal pojawia się natomiast sporadycznie w San Gerónimo.

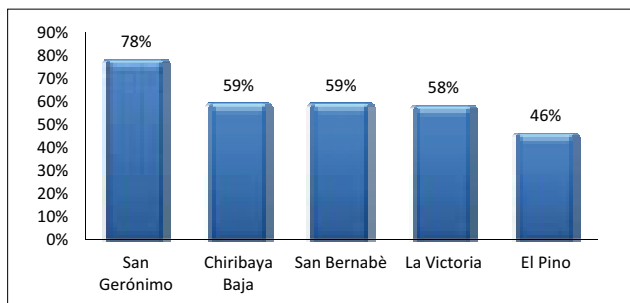
Zespoły z terenu środkowej doliny Osmore, La Victoria i San Bernabé, także wykazują w stosunku do siebie duże podobieństwo. Trzeba jednak zaznaczyć, iż stopień podobieństwa pomiędzy nimi nie jest tak duży jak w przypadku stanowisk z dolnej Osmore. Pod względem liczebności naczyń w grobach, obecności ich poszczególnych form oraz ich procentowego udziału w całości zbioru oba zespoły są do siebie zbliżone. Różnice pojawiają się gdy zanalizujemy cechy technologiczne i zastosowaną malowaną ornamentykę. W kontekstach grobowych stanowiska La Victoria obecne są dzbany, misy i puchary z malowanym ornamentem w stylu algarrobal. Charakteryzują się one doskonałym wypałem i bardzo starannym wykoń-

zeniem. Wielobarwna dekoracja została nałożona najczęściej przed wypaleniem. Naczynia te kontrastują z pozostałymi egzemplarzami z kontekstów grobowych tego stanowiska. Te ostatnie są bardzo często słabo wypalone i mało starannie wykończone, częstokroć mamy też do czynienia z importami pochodzącymi z terenów zajmowanych przez kulturę estuquiña. Natomiast wśród naczyń z kontekstów grobowych z San Bernabé nie stwierdzono obecności ornamentu w stylu algarrobal.

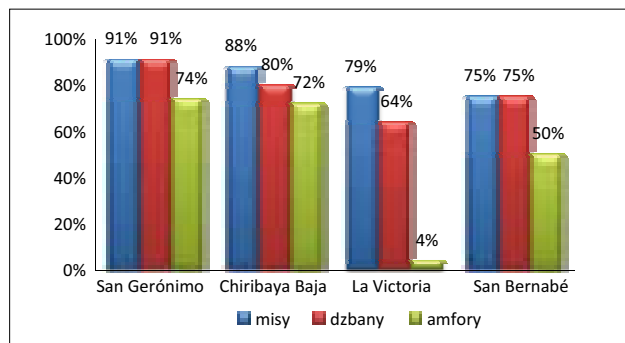
Przyglądając się poszczególnym formom naczyń pochodzących z El Pino oraz San Gerónimo i Chiribaya Baja dojdziemy do wniosku, iż znaczące różnice pojawiają się wyłącznie w trakcie analizy zbiorów mis. Egzemplarze z doliny Tambo nie są tak starannie wykończone, a malowany ornament jest o wiele uboższy i znajduje się w ogromnej większości przypadków jedynie na zewnętrznych ściankach. Taka sytuacja nie pozwala zakwalifikować mis z El Pino jako form wykazujących duży stopień podobieństwa z tą grupą naczyń z San Gerónimo i Chiribaya Baja.

To, co odróżnia zbiór z El Pino od wszystkich porównywanych stanowisk, to większy procentowy udział naczyń pozbawionych malowanego ornamentu (wykres nr 14). Wynika to zapewne w dużej mierze z faktu, że porównywany z El Pino materiał ceramiczny z dolnej części doliny Osmore, pochodzi ze stanowisk z obszaru macierzystego kultury chiribaya. Wobec powyższego trzeba założyć, iż tamtejsza elita była zdecydowanie najzamożniejsza, tam też mieściły się główne kompleksy cmentarzysk gdzie chowano najznamienitszych członków społeczności chiribaya. Efektem tego jest większa ilość znajdujących się tam naczyń o bardzo wysokiej jakości wykończenia, doskonale wypalonych, dokładnie wyświeconych i bogato dekorowanych.

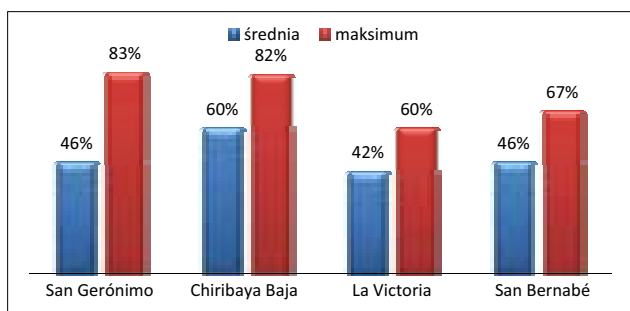
Zastanawiając się nad częstotliwością występowania naczyń-importów na poszczególnych stanowiskach trzeba zauważyć, iż egzemplarze pochodzące z górskiej kultury estuquiña pojawiają się przede wszystkim na stanowiskach położonych w dalszej odległości od Pacyfiku. Wyjątkiem jest w tym przypadku El Pino, gdzie stosunkowo liczna grupa importów tej kultury, przede wszystkim misy, wskazuje na żywe kontakty pomiędzy obydwiema społecznościami w dolinie Tambo. Do pochówków w Chiribaya Baja również często wkładano naczynia z kręgu kultury estuquiña.

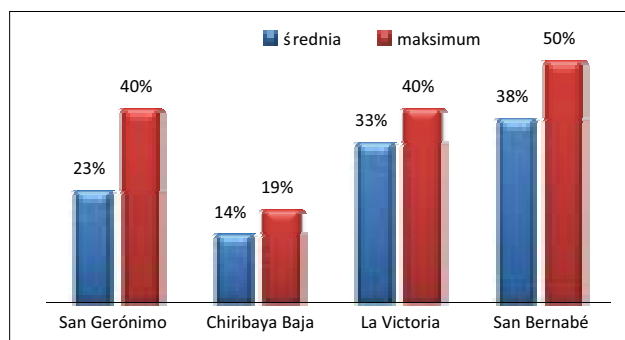
Wykres 14. Procentowy udział naczyń z malowanym ornamentem na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).

Wykres 15. Procentowy udział pochówków zawierających główne formy naczyń na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).

Wykres 16. Średni oraz maksymalny procentowy udział mis w całości wyposażenia grobowego pochówków na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).

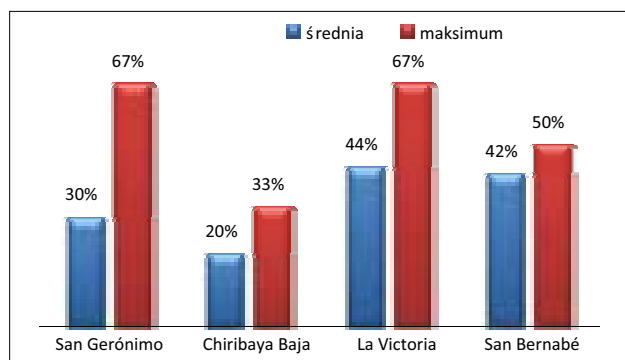

Wykres 17. Średni oraz maksymalny procentowy udział amfor w całości wyposażenia grobowego pochówków na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).

W San Gerónimo zaś wśród analizowanych pochówków egzemplarze estuquiña się nie pojawiają. Występuje za to ceramika san miguel i gentilar. Na obydwu stanowiskach ze środkowej Osmore wśród naczyń-importów dominuje ceramika churajón (La Victoria) i estuquiña (San Bernabé).

Analizując procentowy udział pochówków zawierających główne formy naczyń, czyli misy, dzbany i amfory, zauważymy, iż w San Gerónimo oraz w Chiribaya Baja stosunek ten jest bardzo do siebie zbliżony. W La Victoria i w San Bernabé natomiast, wymienione formy pojawiają się rzadziej. Szczególnie warty zauważenia jest jedynie 4%-owy udział grobów chiribaya zawierających amfory na stanowisku La Victoria (wykres nr 15).

Przyglądając się średniemu udziałowi mis w całości wyposażenia grobowego zwraca uwagę dosyć podobna częstotliwość ich występowania na wszystkich analizowanych stanowiskach. Stosunek ten zmienia się wyraźnie jeśli spojrzymy na maksymalny udział tej formy naczyń. Wówczas to, bardzo podobne i wysokie, bo ponad 80%-owe wyniki pokażą stanowiska z dolnej Osmore. Wśród wyposażenia z badanych tam grobów misy są zdecydowanie dominującą formą. Jest to szcze-

Wykres 18. Średni oraz maksymalny procentowy udział dzbanów w całości wyposażenia grobowego pochówków na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).

gólnie widoczne w tych pochówkach, gdzie mamy do czynienia z dużą ilością wkładanych naczyń. Średni udział dzbanów i amfor jest zdecydowanie wyższy w La Victoria i San Bernabé. Taka sytuacja podyktowana jest o wiele większą różnorodnością i ilością innych form ceramicznych umieszczanych w pochówkach San Gerónimo i Chiribaya Baja (wykresy nr 16–18).

Rozdział IX.

OBRAZ SPOŁECZNOŚCI CHIRIBAYA W ŚWIETLE DOTYCHCZASOWYCH BADAŃ

Prace realizowane od kilkudziesięciu lat na południowych krańcach peruwiańskiego wybrzeża oraz w przyległej strefie zachodnich stoków masywu andyjskiego, pozwoliły badaczom zdefiniować poszczególne etapy rozwoju społeczeństw zamieszkujących ten region w okresie od schyłku plejstocenu po początek epoki kolonialnej. Wśród wydzielonych kultur pozycję szczególną zajmuje kultura chiribaya. Poznanie jej genezy, charakteru oraz zasięgu terytorialnego zdaje się mieć przełomowe znaczenie dla zrozumienia mechanizmów sterujących przemianami cywilizacyjnymi zachodzącymi w znacznej części tzw. Costa Extremo Sur, w przełomowym dla tego regionu okresie schyłku horyzontu środkowego i późnego okresu przejściowego (Szykalski 2005).

Należy w tym miejscu podkreślić, że dzięki wysiłkowi całej plejady naukowców, reprezentujących różne specjalności, odmienne koncepcje dotyczące rozwoju społeczeństw prekolumbijskiego Peru, a w przypadku archeologów również odmienne „szkoły archeologiczne” posiadamy obecnie znaczną wiedzę dotyczącą „ludu chiribaya”. Dotyczy to jego genezy, zasięgu geograficznego, okresu rozwoju (chronologii), organizacji społecznej, wytwórczości oraz relacji z innymi kulturami rozwijającymi się na obecnym obszarze południowych krańców Peru, basenu jeziora Titicaca i północnego Chile.

Przy czym, znaczący wkład dla poznania tej problematyki miały niewątpliwie badania Projektu Tambo realizowane przez międzynarodową grupę specjalistów w dorzeczu Tambo. Wynika to z faktu, że badania te stanowią punkt odniesie-

nia do analizy zjawisk zachodzących na obszarze macierzystym chiribaya, tzn. w dolinie Osmore, pozwalając jednocześnie spojrzeć na niektóre problemy dotyczące tej kultury z perspektywy dużego regionalnego ośrodka o własnej dynamice rozwojowej, a jednocześnie pozostającego w ścisłych kontaktach polityczno ekonomicznych zarówno z macierzą (dorzeczem Osmore) jak i innymi enklawami kulturowymi południowych krańców Peru.

1. Zagadnienie genezy

Odkrycie przez Humberto Ghersiego pozostałości kultury chiribaya dało początek toczącej się do dnia dzisiejszego dyskusji na temat jej pochodzenia oraz chronologii. Przy czym należy podkreślić, że sam odkrywca wskazał na wyraźne związki ikonografii chiribaya z przedstawieniami z obszaru Altiplano. Również Luis Lumbreras w swojej pracy *„Los Reinos Post-Tiawanaku en el Área Altiplánica”* (1974) propagował, obowiązującą do końca XX wieku koncepcję, według której ludność chiribaya łączyły bezpośrednie związki z Altiplano. Natomiast samo jej powstanie miało być wynikiem dyfuzji tradycji post-Tiawanaco oraz lokalnych tradycji kulturowych południowego wybrzeża. Właśnie za dopatrywaniem się genezy kultury chiribaya na obszarze Altiplano skłaniała badaczy m.in. obecność wśród inwentarzy z nią związanych produktów pochodzenia górskiego, w tym wełny oraz szczątków wielbłądowatych (Boytner 1998; Sutter 2000; Wallert i Boytner 1996). Opinie tą zdawały się potwierdzać wy-

niki badań Projektu Tambo, podczas których w grobach tej kultury znaleziono zasuszone bulwy ziemniaka (Szykulski i Belan 2011).

Również Charles Stanish (1985, 1992) i Bruce Owen (1993) w oparciu o wyniki prowadzonych przez siebie badań wykopaliskowych postulowali, że ludność chiribaya to genetyczni potomkowie kolonistów Tiahuanaco, a sama kultura jest efektem fuzji tradycji wysokogórskich z lokalnym podłożem kulturowym wybrzeża.

Proces ten miałyby nastąpić w momencie rozpadu struktur Tiahuanaco w latach 950–1000 n.e., gdy część ludności schyłkowej fazy rozwojowej cywilizacji Tiahuanaco (tzw. faza tumilaca) zamieszkująca pierwotnie środkowy odcinek doliny Osmore przeniosła się na wybrzeże. Za takim rozwojem wydarzeń miałyby przemawiać również datowania radiowęglowe pozyskane w wyniku badań Dona Rice'a w El Yarál, umiejscawiające obecność chiribaya na tym stanowisku po roku 1000, a więc krótko po upadku kolonii Tiahuanaco w dolinie Osmore (Rice 1993; Stanish i Rice 1989). Tym samym koncepcja, że chiribaya są kulturowymi i biologicznymi spadkobiercami kolonistów z Altiplano wydawała się być ugruntowana.

Jednakże specjalistyczne badania przeprowadzone przez Jane Buikstra w ramach Projektu Chiribaya wskazały jednoznacznie, iż dotychczasowe poglądy dotyczące genezy omawianej kultury należałoby zrewidować. Do niedawna uważano, że osadnictwo strefy wybrzeża południowej części Costa Extremo Sur, aż do momentu przybycia kolonistów Tiahuanaco, było nieliczne i rozproszone. Prowadzone intensywnie w ostatnich latach prace archeologiczne, które pozwoliły zlokalizować nowe stanowiska epoki preceramicznej i okresu formatywnego, ukazały jednak iż obszar ten posiada niezwykle długą tradycję osadniczą (Sandweiss *et al.* 1989).

Ponadto, przeprowadzone w ramach Projektu Chiribaya badania materiału genetycznego pochodzącego z Roca Verde, jednego z formatywnych stanowisk strefy wybrzeża, wykazały jego podobieństwo do materiału ze stanowisk chiribaya w dolinie Osmore (Lozada Cerna i Buikstra 2002). Ciągłość genetyczną społeczności zamieszkującej wybrzeże pokazało także porównanie materiału biologicznego, pochodzą-

cego z preceramicznego stanowiska Kilometro 4 (K4) z próbkami ze stanowiska Chiribaya Alta (Williams *et al.* 2003). Co więcej, wyniki analiz izotopu strontu, cech niemetrycznych zębów i kości oraz materiału genetycznego ze stanowisk chiribaya w dolinie Osmore są do siebie podobne (Knudson 2004; Lozada Cerna 1998; Lozada Cerna i Buikstra 2002; Sutter 1997, 2000). Materiał ten nie wykazuje natomiast podobieństw z przebadanymi kolonistami zamieszkującymi Chen Chen, ani z ludnością z basenu Titicaca. Przeczy to koncepcji wskazującej Altiplano jako region pochodzenia chiribaya.

Należy wspomnieć, iż na terenie San Gerónimo w dolinie Osmore, najważniejszego stanowiska chiribaya na wybrzeżu, natrafiono na układy stratygraficzne sięgające okresu formatywnego. Niestety, z powodu braku analiz porównawczych materiału genetycznego z kontekstów formatywnych i z kontekstów chiribaya, nie możemy z całą pewnością stwierdzić, iż mamy tutaj do czynienia z ludnością tego samego pochodzenia.

W zakresie badań archeologicznych analogiczną sytuację pokazały prace w ramach Projektu Tambo na stanowisku El Pino, gdzie również odkryto sekwencję osadniczą sięgającą okresu formatywnego. W obu przypadkach mamy do czynienia ze stanowiskami znajdującymi się w sąsiedztwie oceanu, których ciągłość osadnicza trwa nieprzerwanie od momentu pojawienia się pierwszej ceramiki, aż do ostatecznego zniknięcia kultury chiribaya. Co ciekawe, w przypadku okresu po ostatecznym zaniku kultury chiribaya w delcie Tambo, dla całego tego obszaru dysponujemy tylko pojedynczymi znaleziskami pozwalającymi na wiązanie ich z okresem ekspansji imperium Inków, *Tahuantinsuyu*.

Trzeba w tym miejscu zgodzić się z dotychczasowymi opiniami, że w ikonografii chiribaya dostrzegalna jest obecność wielu motywów i zestawów kolorystycznych charakterystycznych dla ikonografii Tiahuanaco. Jednakże fakt ten należy traktować jako oczywisty skutek silnego oddziaływania potężnego ośrodka z południowej części basenu jeziora Titicaca na społeczeństwa zamieszkujące nie tylko południową część strefy Andów Centralnych, ale również i na dalsze regiony oraz mieszkających tam ludzi.

Natomiast samo przyjęcie przez chiribaya pewnych wzorców stylistycznych cywilizacji Tiahuanaco, przy jednoczesnym oparciu się jej ekspansji i nie poddaniu się zupełnej asymilacji, wskazuje na siłę witalną tej kultury i jej odrębność (Lozada Cerna i Buikstra 2002).

2. Problem chronologii

Wyniki datowań radiowęglowych z kilku największych przebadanych stanowisk chiribaya pokazują, iż początki tej kultury pokrywają się chronologicznie z okresem ekspansji cywilizacji Tiahuanaco w dolinie Osmore. Fakt ten przemawia za współegzystowaniem kolonii z Altiplano z osadnictwem chiribaya. Przy czym, większość stanowisk z południowej części Costa Extremo Sur datowanych na środkowy horyzont oraz późny okres przejściowy położonych w dolnych partiach dolin rzecznych oraz w strefie bezpośrednio sąsiadującej z oceanem jest związana właśnie z kulturą chiribaya. Praktycznie tylko dla sektora 9 na stanowisku El Pino w delcie Tambo, mamy poświadczoną obecność kolonistów Tiahuanaco w strefie brzegowej oceanu (Szykulski 2013).

Najwcześniejsze datowania dla chiribaya, pochodzące z największego jej stanowiska, tzn. z Chiribaya Alta, wskazują na czas jego użytkowania sięgający roku 580 n.e. (Lozada Cerna i Buikstra 2002). Przy czym, osadnictwo na terenie doliny Osmore intensyfikuje się dopiero w 1. połowie VII wieku i nieprzerwanie się rozwija do połowy wieku XIV. Wyniki badań wskazują też, że około roku 1350 potężny El Niño doprowadził do kompletnej ruiny znaczną część południowej Costa Extremo Sur. Co prawda, datowania pochodzące z mniejszych osad chiribaya w dolinie Osmore pokazują kontynuację osadnictwa tej kultury nawet jeszcze do roku 1450, jednakże wydaje się, że mamy w tym przypadku do czynienia z niewielkimi grupami ludzkimi kontynuującymi tradycję przemijającej już kultury (Lozada Cerna i Buikstra 2002).

W przypadku stanowiska El Pino, do chwili obecnej dysponujemy jedynie dwoma datowaniami z tego cmentarzyska (ryc. 43). Pochodzą one z materiału organicznego. Pierwsza z próbek (laboratoryjny numer próbki: Poz-54198)

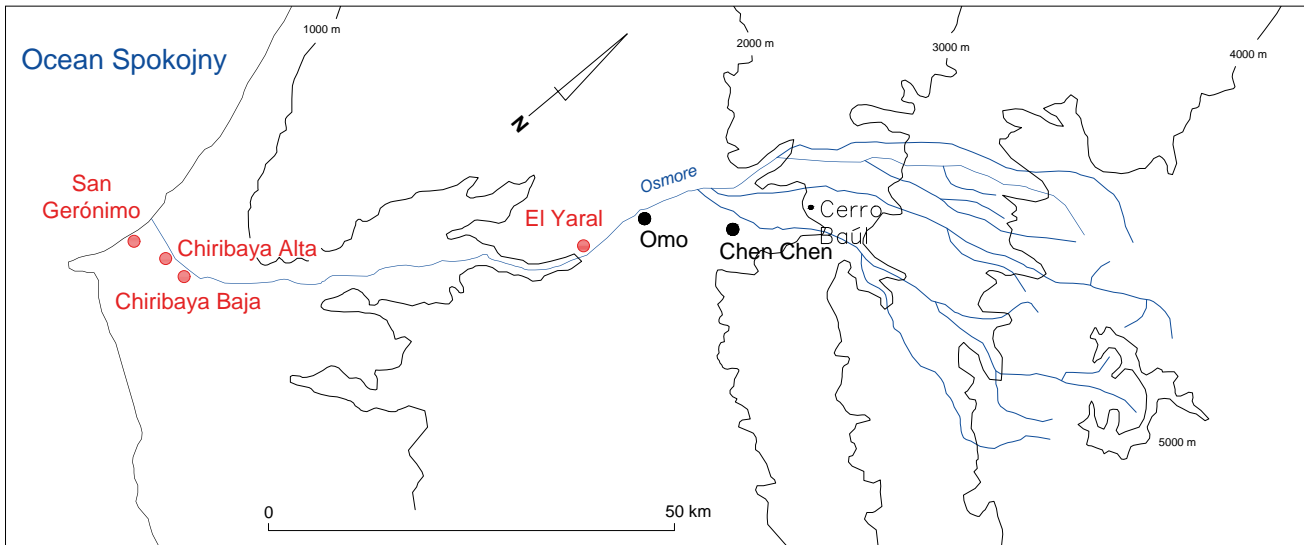
pochodzi z grobu 18 w sektorze IV. Wynik wynosi 570 ± 30 BP. Druga z nich (laboratoryjny numer próbki: Poz-54199) pochodzi z grobu nr 26 w sektorze IV, a jej wartość wynosi 635 ± 25 BP. Przy uwzględnieniu kalibracji w przedziale 2σ od wartości centralnej (prawdopodobieństwo 95,4%) uzyskujemy wyniki o następującym przedziale czasowym: Poz-54198, 1304–1365 n.e.; Poz-54199, 1341–1396 n.e. Tak więc, chodzi w obu przypadkach o daty oscylujące w granicach wspomnianego roku 1350, kiedy to potężny El Niño miał położyć kres funkcjonowaniu głównych ośrodków kultury chiribaya. Jednocześnie, patrząc na skalirowane datowania ^{14}C pokazujące przedział w latach 1304–1396, nie można wykluczyć hipotezy, że wykorzystywanie cmentarzyska El Pino miało miejsce również w XIII, jak i XV stuleciu.

Zintensyfikowanie badań na obszarze macierzystym chiribaya, czyli w dolinie rzeki Osmore, które nastąpiło wraz z realizacją Programu Condisuyo oraz Projektu Chiribaya pozwoliło wskazać główne punkty osadnicze tej kultury w tym rejonie, wśród których najlepiej rozpoznany są: Chiribaya Alta, Chiribaya Baja, San Gerónimo oraz El Yaral.

Wszystkie one zlokalizowane są w dolinie rzeki Osmore. Przy czym, San Gerónimo umiejscowione jest na wybrzeżu, w bezpośrednim sąsiedztwie oceanu. Chiribaya Alta i Chiribaya Baja położone są w dolnym odcinku doliny, natomiast El Yaral znajduje się w środkowej części doliny Osmore (ryc. 99).

Wyniki prac archeologicznych dowodzą, iż lokalne społeczności chiribaya posiadały własne elity i bazowały na określonej specjalizacji zapewniającej utrzymanie danej społeczności (np. rybacy, rolnicy, pasterze). Istniał wyraźny podział na osady rybaków oraz położone nieco wyżej w dolinach rzecznych osady rolników i zależnych od nich pasterzy. Żadna z grup nie dominowała jednakże wyraźnie nad pozostałymi, choć nie można wykluczyć, iż w toku rozwoju kultury znaczenie rybaków i rolników okresowo nasilało się lub słabło (Lozada Cerna i Buikstra 2002).

Wyniki datowań radiowęglowych ^{14}C pozwalają określić okres użytkowania poszczególnych stanowisk, a co za tym idzie ustalić następstwo wzrostu ich znaczenia i upadku.

Ryc. 99. Dolina Osmore. Lokalizacja najważniejszych stanowisk kultury chiribaya (kolor czerwony) oraz stanowisk związanych z osadnictwem cywilizacji Tiahuanaco i Huari (oprac. T. Kołomański).

Chiribaya Alta to największe i najbardziej złożone ze znanych stanowisk omawianej kultury. Znajduje się w odległości 7 km od Pacyfiku na terenie tzw. *Pampa del Descanso*. Rozciąga się na skraju doliny Osmore, sto metrów ponad jej dnem. Stanowisko zajmuje blisko 36 ha. Składa się z sektorów mieszkalnych, placów, terasów i dziewięciu cmentarzysk (Buikstra 1995; Knudson 2004; Lozada Cerna i Buikstra 2003). Trzeba zaznaczyć, że sektory mieszkalne w Chiribaya Alta nie są tak rozległe jak cmentarzyska, co potwierdza tezę, iż stanowisko to spełniało przede wszystkim funkcje ceremonialne i cmentarne. Sektory mieszkalne mogły natomiast być używane przez kapłanów lub służyć ludziom odwiedzającym Chiribaya Alta w celu uczestniczenia w rytualnych wydarzeniach. Taki model wykorzystywania monumentalnych ośrodków ceremonialnych znany jest na terenie Andów Centralnych już od późnego okresu preceramicznego (Makowski 1999; Makowski *et al.* 2006).

Na terenie cmentarzysk w latach 1989 i 1990 Jane Buikstra przeprowadziła badania wykopaliskowe. W ich trakcie odkryto 305 pochówków, w których natrafiono na pozostałości 372 osobników (Buikstra 1995).

Wyposażenie grobowe pochodzące z Chiribaya Alta jest zdecydowanie najbogatsze i najbardziej zróżnicowane spośród wszystkich badanych dotychczas stanowisk kultury chiribaya. Czaszki osobników grzebanych właśnie tutaj najczęściej

były zdeformowane. Potwierdza to tezę, że elity z różnych stanowisk ze wszystkich regionów doliny były grzebane w Chiribaya Alta.

Poszczególne cmentarzyska zdecydowanie różnią się od siebie, zarówno pod względem wyposażenia grobów, jak również dominującego rodzaju deformacji czaszek. Wydaje się, że cmentarzyska nr 4, 5, 7, 8 służyły elicie rybaków (Tomczak 2001a). Pod względem wyposażenia, a nawet formy szybów grobowych najbardziej przypominają te z San Gerónimo (Lozada Cerna 1998). Za to wyposażenie pochówków z cmentarzysk nr 1, 2 i 9 jest bardzo podobne do grobów z El Yaral, stanowiska zamieszkanego przez rolników. Najbogatsze pochówki związane są z ludnością z wybrzeża, co według części badaczy może świadczyć o jej dominującej roli w całej społeczności (Knudson 2004).

Trzeba zaznaczyć, iż Chiribaya Alta jest najstarszym znanym stanowiskiem kultury chiribaya. Trzydzieści trzy datowania radiowęglowe wskazują na okres funkcjonowania od roku 580 n.e. do roku 1319. Możemy również rozgraniczyć chronologicznie czas użytkowania poszczególnych cmentarzysk. Cmentarzyska nr 3 i 7 datowane są na okres: 750–850, cmentarzyska nr 1, 2, 4, 5, 9 na lata: 850–1150, cmentarzyska nr 6 i 8 na lata: 1050–1150 (Lozada Cerna i Buikstra 2002).

Badacze skłaniają się ku opinii, że Chiribaya Alta było centrum władzy i miejscem odbywania ważnych ceremonii, jak również miejscem

chowania przedstawicieli okolicznych elit (Rice 1993). Wydaje się też, że miejsce to stanowiło swoisty punkt styku wszystkich grup chiribaya żyjących w różnych częściach dorzecza (Lozada Cerna *et al.* 1997).

San Gerónimo to największe stanowisko kultury chiribaya na wybrzeżu i jednocześnie jedna z niewielu dużych osad tej kultury ulokowana w bezpośrednim sąsiedztwie Pacyfiku. Leży w odległości około 200 m od oceanu, u ujścia rzeki Osmore. Głównym zajęciem mieszkającej tu ludności było rybołówstwo.

W latach 1987–88 David Jessup i Elva Torres przeprowadzili na tym stanowisku badania wykopaliskowe. W toku prac zinwentaryzowano 92 groby. Znaleziono łącznie 99 osobników (Burgess 1999; Jessup 1990b; Lozada Cerna 1998; Tomczak 2001a). Na terenie San Gerónimo badania ratownicze wykonała również w roku 2006 Rosio Díaz.

Wyniki datowań radiowęglowych związanych z kulturą chiribaya zamykają się w latach 1007–1390 (Tomczak 2001a).

Chiribaya Baja leży w odległości 8 km od wybrzeża. Rozciąga się bezpośrednio nad rozległymi, w przeszłości wykorzystywanymi rolniczo obszarami. Umiejscowione jest na stoku doliny rzecznej w jej najszerszym miejscu. Zajmuje obszar około 18 ha. W sąsiedztwie Chiribaya Baja znajdują się kanały nawadniające i tereny uprawne (Lozada Cerna i Buikstra 2002).

Pierwsze systematyczne badania wykopaliskowe na tym stanowisku przeprowadził David Jessup w latach 1987 i 1990. W ich wyniku odkryto cmentarzyska i sektory mieszkalne. Potwierdzono istnienie 13 poziomów teras mieszkalnych, z których kilka osiąga wysokość do 6 m (Jessup 1990a, b). W roku 1991 Nene Lozada przeprowadziła badania na terenie cmentarzysk. W ich trakcie natrafiono na pozostałości 78 osobników (Lozada Cerna i Buikstra 2002). Trzeba także wspomnieć o wykopaliskach wykonanych na omawianym stanowisku przez Alfredo Mormontoya w roku 2008.

Ze względu na lokalizację oraz zastane konteksty kulturowe należy uznać, że Chiribaya Baja była osadą rolników, największym i najważniejszym centrum produkcji agrarnej w dolinie rzeki Osmore (Jessup 1990a, b). Za takim

właśnie modelem gospodarczym przemawia m.in. wyposażenie grobowe chowanych tam osobników. Składają się na nie drewniane łyżki, naczynia z tykwy, kosze, a także ceramika użytkowa (Tomczak 2001a). Wśród wyposażenia grobowego brak jest natomiast przedmiotów charakterystycznych dla działalności rybackiej. Badania szczątków organicznych potwierdzają, że mieszkańcy Chiribaya Baja spożywali więcej płodów rolnych niż na którymkolwiek innym stanowisku tej kultury, acz znaleziono również nieliczne pozostałości organizmów morskich (Tomczak 2001a, 2003).

W obrębie cmentarzyska szczególnie wyróżnia się sektor C, w którym wyposażenie grobowe było najbogatsze. Składały się na nie zdobione tekstylia i ceramika występujące w o wiele większej ilości niż w grobach z pozostałych sektorów (Lozada Cerna i Buikstra 2002).

Na podstawie czterech datowań radiowęglowych ustalono czas funkcjonowania tego stanowiska na lata 618–1160 (Tomczak 2001a).

El Yaral położone jest w środkowej części doliny Osmore, w odległości około 50 km od wybrzeża, na wysokości 1000 m n.p.m. Razem z La Victoria i Porobaya Baja tworzą enklawę osadniczą chiribaya w tym rejonie. Ta typowo rolnicza osada leży na dnie wąskiej w tym miejscu doliny. Na tym odcinku rzeka znika pod ziemią. Mieszkańcy przez część roku borykali się z brakiem wody. Za to w czasie topnienia śniegów w wyżej położonych rejonach, gdy rzeka stawała się rwąca, wąskie w tym miejscu koryto nie było w stanie pomieścić dużej ilości wody. Wdzierała się ona w głąb doliny niszcząc terasy uprawne i kanały irygacyjne. Wprawdzie wylewająca Osmore użyźniała podtapiany obszar, jednakże skutki fali powodziowej były dla zamieszkującej ten teren ludności dramatyczne (Jessup 1990a). W obrębie stanowiska znajduje się duży sektor mieszkalny tworzony przez ponad 330 teras mieszkalnych oraz cmentarzyska.

W latach 1986 i 1987 Manuel García i Gloria Salina przeprowadzili badania wykopaliskowe na terenie sektora mieszkalnego El Yaral (Rice 1993). W roku 1990 wykonano wykopaliska w obrębie cmentarzysk (Lozada Cerna i Torres Pino 1991). Odkryto 99 grobów, w których znaleziono 99 osobników (Buikstra 1995).

Wykonane dla tego stanowiska datowania radiowęglowe wskazują na jego funkcjonowanie w okresie od roku 634 do roku 1200 n.e. (Lozada Cerna i Buikstra 2002).

Należy w tym miejscu zauważyć, iż datowania pochodzące z kontekstów rolniczej osady El Yaral pokazują jej wczesne początki (od roku 634), ale jednocześnie dużo wcześniejsze jej opuszczenie niż rybackiej San Gerónimo.

Podobnie wygląda sytuacja w przypadku Chiribaya Baja, gdzie datowania są zbliżone do wyników z El Yaral. Nawarstwienia związane z kulturą chiribaya w San Gerónimo pojawiają się stosunkowo późno (od roku 1007). Z drugiej zaś strony okres zajmowania stanowiska wydłuża się znacznie w stosunku do El Yaral i Chiribaya Baja, co w efekcie skutkuje tym, iż było ono zajmowane jeszcze niemal 200 lat po zakończeniu obecności osadnictwa na dwóch wspomnianych wyżej stanowiskach. Nie można wykluczyć, iż może to się wiązać z przesunięciem siły ciężkości z wcześniej ważniejszych dla całości społeczności chiribaya osad rolników.

Koniecznym jest w tym miejscu podkreślenie, iż pomimo dosyć późnych datowań kontekstów z San Gerónimo, wyniki pochodzące z cmentarzyska nr 7 z Chiribaya Alta, gdzie grzebano elitę rybaków, wskazują na wczesne jego użytkowanie (lata 750–850). Wyklucza to zatem pogląd o późnym pojawieniu się rybaków jako grupy odgrywającej istotną rolę w społeczności chiribaya.

Jak wynika z otrzymanych datowań, średni czas zajmowania stanowisk chiribaya to około 550 lat. Co prawda wyniki z San Gerónimo wskazują niecałe 400 lat, ale na taką sytuację miał zapewne wpływ katastrofalny El Niño z roku 1350. Pomimo, że datowania wskazują na obecność chiribaya na tym stanowisku jeszcze około roku 1390, były to jedynie niewielkie grupy ludzkie, które przetrwały kataklizm.

Natomiast w zupełnie innych kategoriach należy rozpatrywać datowania z Chiribaya Alta, które pokazują najwcześniejszy czas użytkowania stanowiska oraz późne daty końcowe. Łącznie daje to ciągłość osadniczą przez okres około 750 lat. Ze względu na swą funkcję wielkiego centrum ceremonialnego oraz najważniejszej nekropolii, Chiribaya Alta była niewątpliwie użytkowana cały czas, bez względu na dominu-

jącą rolę w danym okresie którejkolwiek z grup, rybaków czy rolników.

Mając na uwadze fakt dużego stopnia zniszczenia stanowisk chiribaya przez współczesnych rabusiów grobów, *huaqueros*, a co za tym idzie bezpowrotne utracenie wielkiej części nie naruszonych kontekstów, należy brać pod uwagę pewien stopień zakłócenia otrzymanych datowań. Nie można wykluczyć, iż zniszczone części stanowisk były ich najwcześniejszymi, bądź najpóźniej użytkowanymi sektorami.

3. Zasięg geograficzny oddziaływania kultury chiribaya

Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych pozwalają stosunkowo precyzyjnie określić zasięg geograficzny występowania materiałów określanych mianem chiribaya. Punktem odniesienia do tego typu ustaleń jest naturalnie występowanie skupisk kontekstów grobowych chiribaya z charakterystycznymi dla tej kultury inwentarzami.

W oparciu o te ustalenia możemy stwierdzić, że pozostałości kultury chiribaya skupiają się w obrębie ponad 300-kilometrowego odcinka wybrzeża, rozciągającego się od dolnego biegu rzeki Tambo, aż po dolinę periodycznej rzeki Azapa w północnym Chile (ryc. 6–7). Przy czym wyraźną koncentrację stanowisk obserwujemy bezpośrednio w pobliżu linii brzowej oceanu, na terenie okolicznych *lomas*, albo w dolnych odcinkach dolin rzecznych.

Natomiast w miarę posuwania się w głąb lądu następuje wyraźny zanik pozostałości kultury chiribaya, acz pojedyncze punkty osadnicze odnotowujemy również w wyższych partiach dolin rzecznych leżących już w obrębie piętra wysokościowego *yunga*. Za region macierzysty opisywanej kultury uznaje się dolny odcinek zlewiska Osmore (Belan 1981; Jessup 1990a; Lozada Cerna i Buikstra 2002; Stanish 1989) (ryc. 6, 99).

Prowadzone w ostatnich latach prace badawcze zmieniły, uważany dotychczas za ostateczny, zasięg występowania materiałów chiribaya. Za najważniejsze należy uznać odkrycie rozległych stanowisk tej kultury w delcie rzeki Tambo (El Pino, El Frisco) oraz w jej dolnym biegu (stanowiska: El Toro 2–4), a więc tam, gdzie Huairondo wpływa do Tambo (ryc. 7, 110). Przy

czym, szczególnie istotna na mapie osadnictwa chiribaya w dorzeczu Tambo jest jej delta, gdzie po przeciwległych stronach doliny znajdują się pozostałości dwóch rozległych cmentarzysk; El Pino i El Fresco (Kołomański 2014, 2016; Krajewska 2016; Szykalski *et al.* 2016) (ryc. 16).

Należy nadmienić, że badania Projektu Tambo potwierdziły również obecność materiałów chiribaya w miejscowości Puquina (prowincja General Sánchez Cerro, departament Moquegua), leżącej na wysokości około 3500 m n.p.m. Pochodzą one z cmentarzyska i jest to najwyżej położone stanowisko gdzie wystąpiły materiały chiribaya¹⁵ (Kołomański 2014, 2016) (ryc. 7).

4. Społeczeństwo chiribaya oraz sposób jego funkcjonowania

Rybacy

Wyraźny podział społeczności chiribaya na grupy opierające swoją egzystencję o zasoby oceanu i rolników z wyżej położonych terenów, widoczny jest nie tylko w inwentarzu wyposażenia grobowego, ale także w badanych kontekstach osadniczych.

Mieszkańcy osad leżących w bliskim sąsiedztwie oceanu, takich jak przykładowo San Gerónimo, byli doskonałymi morskimi myśliwymi i zbieraczami owoców morza (Burgess 1999; Knudson 2004; Sandness 1992; Tomczak 1995, 2001a, b). Wśród materiałów znajdujących na stanowiskach występują pozostałości małż, skorupiaków, ryb, ssaków morskich oraz licznych ptaków zamieszkujących strefę przybrzeżną. Wśród małż najliczniej występują te z gatunku: *Fissurella*, *Aulacomya* i *Polyplacophora*. Wielkie ilości rybich łusek, kręgow oraz ości należą w większości do anchowety (*Engraulis ringens*), sardynki (*Sardinops sagax*), tuńczyka (*Thunnus albacares*) i makreli (*Scomber japonicus peruanus*). Liczne są też resztki dużych ssaków morskich, jak kotik południowoamerykański (*Arctocephalus australis*) lub uchatka patagońska (wilk morski) (*Otaria flavescens*).

¹⁵ Z tego względu, iż prace ziemne prowadzono bez udziału archeologów, nie istnieje dokumentacja badawcza, a większa część materiału zabytkowego została rozkradziona, bądź uległa zniszczeniu. Autor wykonał dokumentację fotograficzną ocalałych egzemplarzy naczyń chiribaya.

Do połowów używano powszechnie miedzianych, kościanych lub wykonanych z kolca kaktusa haczyków mocowanych na linie z włókien roślinnych lub zwierzęcych z przymocowanym ciężarkiem wykonanym z wyszlifowanego kamienia – głównie andezytu, hematytu, granodiorytu – lub też z kości (Umire i Miranda 2001) (ryc. 101). Stosowano także bawełniane lub wełniane sieci, które do naszych czasów zachowały się jedynie w fragmentach. Należy nadmienić, że liczne fragmenty sieci odkryto na cmentarzysku należącej do okresu formatywnego kultury Siguas, znajdującym się w obrębie stanowiska El Pino.

Bardzo skuteczną bronią morskich myśliwych były harpuny używane podczas polowań na ssaki morskie. W drewniany drzewiec wkładano kwarcowe ostrze posiadające wyraźnie wyodrębniony trzpień. W celu większej stabilności drzewiec w tym miejscu wzmacniano obwiązując go dodatkowo rzemieniami, bądź sznurami. Harpuny na całej swej długości bardzo często pokrywane były dookolnymi czerwonymi pasami (ryc. 100).

Do odrywania skorupiaków oraz małży od przybrzeżnych skał używano miedzianych ostrzy na drewnianym trzonku.

Do połowu ośmiornic doskonale nadawała się specjalnie skonstruowana w tym celu broń, którą tworzyły trzy długie miedziane ostrza przymocowane pod niewielkim kątem do drewnianego trzonka (ryc. 102).

Rolnicy

Dogodny klimat oraz żyzne doliny rzeczne południowej Costa Extremo Sur pozwalały na intensywną działalność rolniczą zapewniającą pożywienie dla ciągle rozrastających się populacji. Chiribaya uprawiali pola ułożone na łatwo dostępnych terenach w dolnych partiach dolin rzecznych. Jeśli było to konieczne, na wyżej położonych obszarach i na stromych zboczach, konstruowali potężne terasy ułożone powyżej poziomu zalewowego rzek (ryc. 103). Równomierne nawadnianie pól zapewniał sprawnie funkcjonujący, wielostopniowy i wymagający stałej konserwacji system nawadniający (Jessup 1990a). Jego obecność wskazuje na istnienie wyspecjalizowanej grupy, dysponującej niezbędną wiedzą, odpowiedzialnej za dystrybucję wody.

Ryc. 100. Harpuna z kwarcowymi ostrzami. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 101. Kamienne ciężarki do sieci. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 102. Trzy miedziane ostrza tworzące głowicę narzędzia wykorzystywanego przy połowie ośmiornic. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Do prac polowych używano prostych narzędzi rolniczych wykonanych najczęściej z drewna oraz kości zwierząt, przy czym wykorzystywano głównie żuchwy wielbłądowatych (ryc. 104).

Znaleziska na cmentarzyskach, jak i w sektorach mieszkalnych oraz wyniki analiz antropologicznych i paleobotanicznych pozwalają odtworzyć gamę uprawianych roślin (Burgess 1999; Knudson 2004; Sandness 1992; Tomczak 1995, 2001a, b).

Podstawą była kukurydza (*Zea mays*). Ponadto popularne były gatunki powszechnie obecne również w innych rejonach Andów Centralnych, a więc m.in. camote (*Ipomoea batatas*), yuca (*Manihot esculenta*), molle (*Schinus molle*)¹⁶, fasola (*Phaseolus vulgaris*), quinoa (*Chenopodium Quinna*), tykwa (*Lagenaria siceraria*), z której powszechnie wytwarzano często bogato zdobione naczynia, papryka ají (*Capsicum sp.*), bawełna (*Gossypium barbadense*) oraz owoce: lucuma (*Pouteria lucuma*), guayabo (*Psidium guajaba*) i pacay (*Inga brachyptera*).

Odnalezione w grobach z El Pino bulwy ziemniaka wskazują, że również i ta roślina uprawna znana była „ludowi chiribaya” i prawdopodobnie docierała na te tereny w drodze wymiany handlowej. Ponadto, w pochówkach kultury chiribaya licznie znajdowane są liście koki z gatunku *Coca trujillense*¹⁷ (Jessup 1990a).

Dieta mieszkańców wysoko położonych osad była bardzo podobna do tej ze stanowisk związanych z kolonistami Tiahuanaco. Dominującą była kukurydza oraz duże ilości mięsa

¹⁶ Z molle, podobnie jak z kukurydzy, wyrabiano bardzo popularny napój alkoholowy *chicha*.

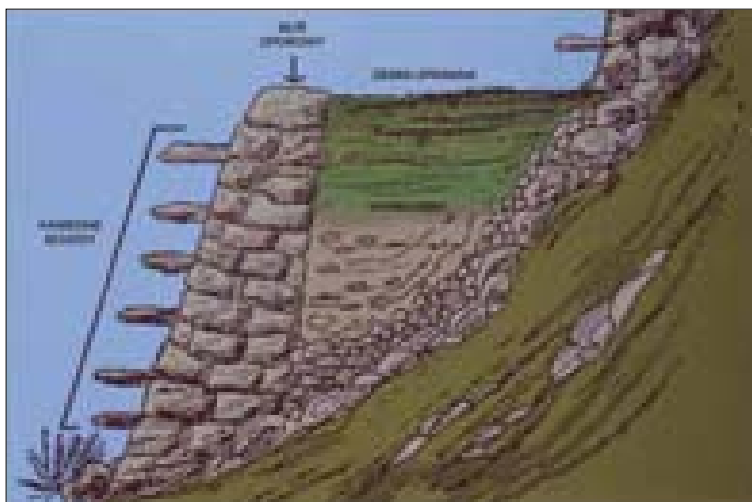
¹⁷ W przeciwieństwie do koki pochodzącej z terenu *selvy*, powszechnie uprawiana na obszarze peruwiańskiego wybrzeża *Coca trujillense* posiada bardzo wąskie liście.

zwierzęcego, przy niewielkim udziale ryb (Buikstra 1995; Knudson 2004; Lozada Cerna i Torres 1991).

Pasterze

Należy podkreślić bardzo ważną rolę, jaką odgrywała hodowla lam i alpak. Badania potwierdzają, iż chiribaya byli ekspertami w tej dziedzinie. W oparciu o przekazy należy wnioskować, iż na południowym wybrzeżu Peru pasterze byli ściśle związani z rolnikami (Rostworowski 1981). Wraz ze swymi stadami podlegali oni lokalnym rolniczemu przywódcom. Hodowla wielbłądowatych była ważnym elementem ekonomii społeczności zamieszkujących południową część Costa Extremo Sur. Była też istotnym uzupełnieniem diety opartej na faunie Pacyfiku i płodach rolnych. Zwierzęta traktowano przede wszystkim jako źródło pożywienia. Ich wełny używano w tkactwie. Kości i skóry wykorzystywane były w rzemiośle. Z kości wyrabiano przyrządy tkackie i elementy narzędzi rolniczych. Skóra wykorzystywana była do wyrobu lin i rzemieni. Lamy służyły również jako zwierzęta juczne. Powszechność występowania szczątków wielbłądowatych wskazuje na ogromną ilość tych zwierząt. Kości występują w warstwach osadniczych, śmietniskach i w kontekstach grobowych.

Resztki wielbłądowatych znajdowane są na każdym badanym do tej pory cmentarzysku kultury chiribaya. Ich pozostałości (kości, wełna, racice, uszy i czaszki) są obecne zarówno w grobach elity, jak i w skromniejszych pochówkach. Znaczenie wielbłądowatych dla lokalnych społeczności potwierdzają osobne pochówki lam i alpak (García 1988). Obecność ofiar z tych zwierząt w San Gerónimo oraz na cmentarzysku nr 4 z Chiribaya Alta jest dowodem na to, że były one powszechne również wśród rybaków. Uczestniczyli oni w wymianie handlowej, co dawało im dostęp do wszelkich dóbr typowych dla wyżej położonych rejonów, m.in. stad wielbłądowatych. Choć wszystkie cmentarzy-

Ryc. 103. Szczegóły konstrukcyjne terasy uprawnej (oprac. T. Kołomański wg Kauffmann Doig 2002).

Ryc. 104. Powszechne w rolnictwie narzędzie tworzone przez przytwierdzoną do drewnianego trzonka żuchwę wielbłądowatych. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

ska Chiribaya Alta charakteryzują się podobną ilością ofiar z tych zwierząt, to cmentarzysko nr 7, związane z elitą rolników, ma ich jednak najwięcej. Obecność pochówków lam stwierdzono również w obrębie badanego przez projekt Tambo, wspomnianego już cmentarzyska El Toro 4, u ujścia Huairondo do Tambo.

Zwierzęta wybierane do złożenia w grobach były w olbrzymiej większości chore lub stare. Przed złożeniem do pochówku zabijano je ciosem w głowę. Kontrastuje to wyraźnie z praktyką stosowaną w regionach wysokogórskich Andów Centralnych, gdzie zwierzętom składanym jako ofiary podrzynano gardło (Aranguren 1975).

Kompletne ciała zwierząt jako ofiary składane były stosunkowo rzadko. Najczęściej umieszczano jedynie łeb oraz racice. Te właśnie

elementy zwierzęcego ciała posiadają znaczenie symboliczne. Poza tym nie zawierają wiele mięsa. Jak wskazują resztki znajdujące w bliskim sąsiedztwie cmentarzysk, pozostała część zwierzęcia była spożywana przez biesiadników podczas rytualnych ceremonii towarzyszących obrzędowi chowania zmarłego (Cecilia Lozada *et al.* 2004).

Według niektórych badaczy, przez pewną część roku stada przebywały na terenach wyżej położonych, gdzie dostępność pożywienia była większa. Należy więc przyjąć, że stanowiska chiribaya położone wyżej, jak np. Porobaya Baja w dolinie Otoro oraz Puquina, byłyby miejscami stanowiącymi bazę wypadową do leżących tam pastwisk (Jessup 1990a). Nie można wykluczyć, iż pewna część stad żyła swobodnie, albo była wypasana na przybrzeżnych *lomas*. Na wzniesieniach tych stwierdzono obecność reliktyw, prostych i pozbawionych zadaszania zagród (z hiszp. *corral*) tworzonych przez kamienny mur, do którego przylegało niewielkie pomieszczenie dla pasterzy.

Część badaczy sądzi, że unikano hodowli na niskich wysokościach ze względu na to, iż zwierzęta te przystosowane do życia w wyższych partiach Andów ciężko znosiły klimat panujący poniżej wysokości 2000 m n.p.m. i były przez to bardziej podatne na choroby (Benavente 1985). Jednakże przeczą temu analizy izotopu strontu wykonane przez Kelly Knudson (2004), która porównała w ten sposób wielbłądowate hodowane przez chiribaya z pochodzącymi z Altiplano. Wyniki wskazują, że wielbłądowate chiribaya były wyhodowane na wybrzeżu i nie były sprowadzone z gór.

Hodowano także świnki morskie (*cuy*), co potwierdza sierść oraz kompletne szkielety znajdujące w grobach.

W grobach z El Pino często występowały pozostałości wielbłądowatych w postaci kości, szczególnie racic oraz wełny, niekiedy w bardzo dużych ilościach. Powszechnie spotykane są także kompletne szkielety świnki morskiej, co ciekawe zdarza się, że bywają one również związane. Wskazuje to zarówno na obecność lamy i alpaki oraz świnki morskiej, jak również na duże znaczenie tych zwierząt w życiu codziennym społeczności z dolnej części doliny Tambo.

Istotną rolę, szczególnie w hodowli wielbłądowatych, odgrywał też pies pasterski chiribaya. Był on nieduży, posiadał ciało dłuższe niż liczyła jego wysokość w kłębie. Miał średniej długości sierść koloru żółtawo-rudego, oklapłe uszy oraz stosunkowo szerokie łapy przystosowane do łatwego poruszania się po piaszczystym terenie. Jego obecność w życiu społeczności chiribaya potwierdzają liczne pochówki tego zwierzęcia. Bardzo często ciało psa owijano w bogato zdobione materiały, a obok umieszczano wyposażenie, na które składały się m.in. bardzo cenione muszle z gatunku *Spondylus*. Świadczy to jednoznacznie o znaczącej roli jaką odgrywał on w życiu codziennym. Należy też nadmienić, że czaszki psów były wykorzystywane do wykonania niektórych instrumentów muzycznych (Umire i Miranda 2001). Nie ma natomiast dowodów na spożywanie mięsa psa¹⁸.

Budownictwo

Analizując rozplanowanie osad chiribaya, ich układ urbanistyczny oraz szczegóły technologiczne konstrukcji domostw, należy stwierdzić dalece niewystarczający stan badań w tej dziedzinie. Strefom mieszkalnym poświęcono do tej pory o wiele mniej uwagi niż cmentarzyskom. Powodem tego jest zapewne mniej spektakularny charakter występujących tutaj kontekstów kulturowych. Duże znaczenie odgrywa tu także dosyć słabe zachowywanie się reliktyw zabudowy, na ogół konstruowanej z materiałów organicznych i nie posiadającej fundamentów.

Sektory mieszkalne lokowane były najczęściej na zboczach wzniesień. W celu uniknięcia osuwania się ziemi oraz maksymalnego zwiększenia powierzchni pod zabudowę tworzono, czasem bardzo wysokie, ułożone schodkowo terasy mieszkalne. Były one możliwie płaskie i szerokie oraz wzmocniane kamiennym murem, co znacznie zwiększało stabilność całej konstrukcji. Obecny stan badań pozwala na stwierdzenie, że domy chiribaya miały kształt prostokątny, rzadziej kwadratowy. Ich wielkość była bardzo zróżnicowana. Największe osiągały wymiary w granicach

¹⁸ Zwyczaj jedzenia psów był natomiast powszechny u niektórych współczesnych chiribaya społeczności zamieszkujących Andy Centralne (Umire i Miranda 2001).

11x4 m, 19x4 m. Nie stosowano fundamentów. Ściany o grubości około 10 cm konstruowano z trzciny. Tworzyły je od 2 do 6 rzędów trzcinyowych łądyg, które wbijano na głębokość 20 cm poniżej poziomu gruntu. W celu zwiększenia stabilności ścian, zarówno po zewnętrznej, jak i wewnętrznej ich stronie, w odległości co 50 cm, układano poziomą warstwę powiązanych rzemieniami łądyg trzcinyowych. Pokrycie dachów wykonywano z sitowia. Było ono podtrzymywane przez drewniane słupy o średnicy od 10 do 30 cm, które umieszczane były wzdłuż ścian po ich zewnętrznej i wewnętrznej stronie. Wnętrza chat dzielono na pomieszczenia za pomocą plecionek. Wydaje się, że każde z nich pełniło ściśle określoną funkcję.

We wnętrzu domów zachowały się ślady palenisk oraz duże ilości odpadów organicznych, a także jamy zasobowe służące do przechowywania żywności. W niektórych przypadkach w klepisko tworzące podłogę wkopywano duże naczynia zasobowe. Chaty bardzo często noszą ślady napraw. Świadczy to o długotrwałym ich użytkowaniu. Potwierdzają to występujące nagminnie w ich pobliżu warstwy śmietniskowe o znacznej miąższości (Miranda 1993; Owen 1998).

Nieliczne znane do tej pory przykłady architektury ceremonialno-monumentalnej na stanowiskach chiribaya w olbrzymiej większości pochodzą z Chiribaya Alta. Stopień ich rozpoznania jest jednak bardzo słaby.

5. Chowanie zmarłych

Cmentarzyska chiribaya umiejscawiane były zazwyczaj poza strefą mieszkalną. Zdarzało się jednak, że jamy grobowe wkopywano również w obrębie chat oraz pomiędzy nimi. Na pochówki natrafia się także poniżej śmietnisk. Potwierdza to długotrwałe użytkowanie danego terenu, przez co wcześniejsze opuszczone i zaniedbane „stare” pochówki były przykrywane przez kolejne poziomy użytkowe.

Konstrukcje grobowe

Konstrukcje grobowe miały formę szybów (ryc. 105). W zależności od regionu posiadały prostokątny, eliptyczny lub okrągły zarys o maksymalnej szerokości dochodzącej do 1 m. W przekroju groby miały formę cylindryczną

lub gruszkowatą. Ich głębokość sięgała 2 m. Większość jam grobowych ze stanowiska San Gerónimo miała zarys prostokątny, za to w El Yaral powszechniejsze były jamy o zarysie okrągłym lub eliptycznym. Warunki glebowe determinowały obecność obstawy kamiennej. Nie była ona konieczna w przypadku gdy groby wkopywano w zbitą warstwę sedymentacyjną. Natomiast jeżeli podłoże stanowił luźny piasek, kamienie ułożone na ścisk lub łączone zaprawą glinianą zapobiegały jego osuwaniu się, gwarantując stabilność konstrukcji.

Specyficzną konstrukcję posiadały niektóre groby z El Yaral znane jako *tumbas collares*. Charakteryzowały się one tym, iż posiadały różnej wysokości kamienny pierścień. Zastosowanie tego rozwiązania wskazuje na kontakty z koloniami Tiahuanaco. Taka właśnie forma jest powszechnie spotykana m.in. w Chen Chen. Odnotowano ją również podczas prac Projektu Tambo na stanowiskach El Toro 3 i 4.

W zależności od regionu zmieniał się również rodzaj pokrywy jamy grobowej. W rejonach obfitujących w materiał kamienny, duże i płaskie bloki stosowano jako płyty grobowe. W miejsce kamienia stosowano również cegłę suszoną na słońcu, *adobe*. Konstrukcję uszczelniano mniejszymi otoczkami i gliną, dzięki czemu uzyskiwano kształt kopuły.

Na podstawie wyników badań, prowadzonych w roku 1956 przez Humberto Ghersiego na stanowisku Chiribaya Baja należy założyć, że pierwotnie pochówki były dobrze widoczne w terenie. Przykrycie jamy grobowej musiało zatem wyraźnie rzucać się w oczy. Istotny był kolor gliny uszczelniającej konstrukcję. Stosowano również dodatkowe elementy takie jak umieszczane na grobie drewniane pniaki, barwione ochrą na czerwono kawałki trzciny lub żebra dużych zwierząt morskich (Ghersi 1956; Jessup 1988). Niekiedy na konstrukcji przykrywającej groby umieszczano ciało psa, jako rodzaj ofiary, lub czaszkę, bądź kilka czaszek lamy (Jessup 1990a).

Zinwentaryzowane w El Pino groby, w większości przypominają analogiczne konstrukcje z doliny Osmore. Przekrój jamy był cylindryczny lub gruszkowaty (ryc. 148–157). Natomiast zarysy grobów były okrągłe, albo eliptyczne (ryc. 148–157). Badania w El Pino pokazały jed-

Ryc. 105. Rekonstrukcja grobu szybowego kultury chiribaya. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).

Ryc. 106. Zmumifikowane szczątki ludzkie. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).

Ryc. 107. Zmumifikowane szczątki ludzkie. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).

Ryc. 108. Niewielkie *fardo* kryjące szczątki płodu lub niemowlaka oraz elementy wyposażenia grobowego umieszczone w dużym bogato zdobionym naczyniu ceramicznym. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).

nak, iż można wyróżnić pewne elementy konstrukcyjne specyficzne tylko dla dolnego odcinka doliny rzeki Tambo.

Mianowicie, niektóre z badanych jam grobowych miały niespotykane na innych stanowiskach chiribaya rozwiązania konstrukcyjne. W kilku przypadkach szyb posiadał kontynuację w postaci cylindrycznej tulei kilkudziesięciocentymetrowej wysokości. Wykonana ona była za pomocą kamieni lub *adobe* łączonych gliną. Tego typu rozwiązania architektoniczne służyły w celu zniwelowania różnic w wysokości gruntu po obu stronach otworu grobowego, tworząc jednocześnie oparcie dla konstrukcji go zamykającej (ryc. 22, 151). Zwraca też uwagę nie stwierdzony nigdzie indziej sposób przykrywania jam grobowych. Wykorzystywano

w tym celu plecionki wzmocnione trzcinowymi łodygami, które niekiedy układano na niewysokich murkach z *adobe*. Dla pełnej stabilizacji, na plecionkach umieszczano połączone gliną bloki kamienne.

Sposób chowania zmarłych

Ułożone w pozycji embrionalnej ciała zmarłych owijano kilkoma warstwami tkanin tworząc *fardo* (ryc. 19–20, 36, 113). Zazwyczaj bezpośrednio na nagie ciało nakładano *unku*, czyli długą, pozbawioną rękawów bawełnianą koszulę (ryc. 24). Jeśli było to konieczne, tkaniny były dodatkowo zszywane lub rzadziej spinane

szpilami z kolców kaktusa. Najczęściej dopiero wierzchnia warstwa *fardo* była bardzo starannie wykonana i ozdobiona wielokolorowymi wzorami. Znajdujące się pod nią tkaniny były skromniejsze. Całość przewiązywano wełnianym pasem (ryc. 38). Aby zachować na długo zamierzony kształt, całe *fardo* oplatano kilkumetrowej długości sznurami z włókien roślinnych lub też rzemieniami (ryc. 20).

Pomiędzy poszczególne warstwy tkanin wkładano elementy wyposażenia, m.in. wełniane torebki z koką (ryc. 30), kładzione częstokroć również na ramionach zmarłego, wiązane chusty skrywające grzebienie do wyczesywania wełny, szpule nici, igły oraz pojemniki na barwniki (ryc. 26–27, 31). Dostyc często zawiniątka z kośćmi świnki morskiej (*cuy*) przywiązywano do tkanin. Duża część *fardos* posiadała również nasyjniki (ryc. 37). Pomiędzy stopami zmarłego umieszczano niewielkie naczynia z tykwy. Ciężkie, ważące kilkadziesiąt kilogramów *fardo* na miejsce pochówku transportowano za pomocą specjalnych nosideł wykonywanych najczęściej z trzciny i sitowia. Świadczy o tym fakt, że w niektórych przypadkach służyły one za dodatkowy element przykrycia konstrukcji grobowej. Niekiedy, w większych komorach, po włożeniu zwłok na miejsce, nosidła pozostawiano wewnątrz grobów.

Na ogół *fardo* umieszczano w północnej lub zachodniej części komory grobowej w ten sposób, że twarz zwrócona była na wschód, rzadziej na południe. Na stanowisku San Gerónimo w pochówkach męskich twarz była często odsłonięta. Wówczas na głowie umieszczano czapkę (ryc. 107). Twarze kobiet za to zawsze były przykryte tkaniną. Odpowiednie warunki klimatyczne powodowały, iż ciało ludzkie ulegało naturalnej mumifikacji (ryc. 106).

Sposób wykonania *fardo*, jak również rodzaj przedmiotów wkładanych pomiędzy warstwy tkanin, który znamy z El Pino jest taki sam jak na badanych wcześniej stanowiskach z doliny Osmore. Jediną cechą wyróżniającą w tym względzie obszar delty Tambo jest istotny element konstrukcyjny jamy grobowej. W większych pochówkach, w ścianie gdzie miano umieścić zmarłego wykonywano niewielkie wgłębienie, w taki sposób, że *fardo* spoczywało w niewielkiej niszy. Nisze, które miały głębokość do 0.70 m. i wysokość do 1 m, występo-

wały zawsze w zachodniej ścianie, w głębszych i obszerniejszych pochówkach, i to zarówno męskich, jak i kobiecych (ryc. 23, 148, 151).

Dzięki panującym warunkom pustynnym możemy dokonać obserwacji dotyczących fryzur chiribaya, a w niektórych przypadkach także tatuaży wykonywanych najczęściej na twarzy, albo rękach. Na podstawie analizy sposobu uczesania zmarłych możemy stwierdzić, iż dobór odpowiedniej fryzury był w tej kulturze bardzo istotny (ryc. 107). Co ciekawe uczesanie kobiet było dużo prostsze niż w przypadku mężczyzn. Stanowiły je zazwyczaj dwa luźno zwisające na piersiach plecione warkoczki. Natomiast mężczyźni wiązali włosy w sposób o wiele bardziej wyrafinowany. Były to kombinacje wielu luźnych, albo połączonych ze sobą plecionych na wiele sposobów warkoczków, dochodzących nawet do 60 cm długości. Istniała duża dowolność wykonywania fryzury, której forma mogła łączyć się z pozycją społeczną osobnika, lub też wiekiem czy też rodzajem wykonywanego zawodu. Do wiązania włosów używano tkanin, samych włosów, lub też cienkich blaszek z metali szlachetnych. Należy dodać, że dopiero w okresie dominacji Inków na terenach gdzie rozwijała się kultura chiribaya, do łask wróciły proste, rozpuszczone włosy, charakterystyczne również w czasach poprzedzających rozwój kultury chiribaya (Arriaza 1986 *et al.*).

Znane są przykłady tatuaży umieszczanych na twarzach. Przykładem mogą być zwłoki około 50-letniej kobiety znalezione na jednym ze stanowisk północnego Chile. Na jej lewym policzku wytatuowano dwie umieszczone obok siebie litery „X” (Arriaza 1988) (ryc. 109). Obecność tego rodzaju zdobienia ciała potwierdzają dodatkowo przedstawienia antropomorficzne na naczyniach tej kultury. Na twarzach przedstawianych tam osób, niekiedy również widnieją proste symbole nawiązujące do wzorów tatuaży (ryc. 59: A; ryc. 60: C–E; ryc. 61: B–C; ryc. 62: C–D).

Należy w tym miejscu wspomnieć również o powszechnie występującym na ceramicznych przedstawieniach figuralnych zwyczajowo malowania twarzy białym, czarnym lub czerwonym barwnikiem (ryc. 59: A–B; ryc. 60: C–E; ryc. 62: A–B). Może to sugerować pewną powszechność takich zachowań, np. podczas religijnych ceremonii lub walk rytualnych.

Ryc. 109. Przykład tatuażu na twarzy kobiety (oprac. T. Kołomański wg Arriaza 1988).

Zmarłe podczas porodu płody, albo niemowlaki niejednokrotnie umieszczano w dużych naczyniach zasobowych pełniących funkcję urn, które wkładano do jamy grobowej, lub też bezpośrednio wkopywano w ziemię (Jessup 1988). Nierzadko wewnątrz znajdowało się także wyposażenie, głównie w postaci niewielkich naczyń (ryc. 108).

Na taki właśnie grób noworodka natrafiono również podczas prac wykopaliskowych prowadzonych w El Pino. Ciało umieszczone było w dużym naczyniu zasobowym wkopanym w podłoże. Wewnątrz znajdowało się niewielkie dekorowane *unku* ze znajdującymi się w nim szczątkami kostnymi dziecka.

Na cmentarzyskach chiribaya dominowały groby pojedyncze, choć znane są również przypadki grzebania wspólnie kilku osobników różnej płci.

W trakcie badań w El Pino odkryto obszerne, wyraźnie większe od pozostałych grobowiec. Wewnątrz znajdowały się przemieszane kości ludzkie oraz kilkanaście czaszek. Uwagę zwraca bogate wyposażenie grobowe, w skład

którego wchodziły także przedmioty wykonane z miedzi. W części spągowej jamy ułożono trzcinę oraz sitowie, zapewne w celu wykonania podłoża. Ze względu na rozmiary grobu (1.90 m wysokości na 1.70 m szerokości), liczne czaszki, a także rodzaj znalezionych zabytków, należy założyć, że był on przeznaczony dla kilku osobników, najprawdopodobniej członków lokalnej elity.

Wyposażenie grobów

Ilość i różnorodność wyposażenia grobowego wskazuje niewątpliwie na status społeczny zmarłego. Występują groby zupełnie pozbawione wyposażenia, choć są i takie gdzie liczba darów przekracza pięćdziesiąt. Wyposażenie uzależnione było od płci oraz zajęcia. Występuje bardzo widoczny podział na rybaków i rolników (Buikstra 1990, 1995; Jessup 1990a, b).

Wśród umieszczanych w grobie darów znajdowały się przede wszystkim naczynia, których liczba mogła przekraczać trzydzieści sztuk. Dzbany i amfory wypełniano płynami, wśród nich wykonanym z kukurydzy napojem alkoholowym (*chicha*), którego stosowanie w obrządkach pogrzebowych potwierdzają również kolonialne zapiski opierające się na indiańskich przekazach ustnych. Misy zawierające pokarmy układano jedne na drugich i przekładano plecionymi koszykami. Wśród wyposażenia odnajdujemy również naczynia z tykwy (ryc. 39), przedmioty z metalu, gliniane, bądź drewniane figurki (ryc. 121), narzędzia rolnicze i tkackie (ryc. 112–116), broń łowiecką (ryc. 100, 133), elementy wyposażenia morskiego myśliwego (m.in. harpuny, haczyki, sieci) (ryc. 100), rytualne czekany (ryc. 110–111), części ciała wielbłądowatych, świnki morskie (*cuy*), resztki roślinne (kolby kukurydzy, nasiona, etc.). Zważywszy, iż często wewnątrz szymbów grobowych znajdowane są odchody świnki morskiej, należy założyć że do grobów wkładano również żywe zwierzęta.

Na wybrzeżu pochówkom mężczyzn towarzyszyły narzędzia rybackie, takie jak harpuny, haczyki na ryby, ciężarki do sieci, drewniane puchary do spożywania *chichy* (obecne również w męskich grobach dziecięcych) (ryc. 119–120), a także wydające się mieć przeznaczenie typowo ceremonialne, instrumenty

muzyczne, m.in. bębny oraz fletnie Pana (ryc. 136–138). Należy dodać, że w ceramice chiribaya znane są naczynia z ikonografią przedstawiającą kobiety grające na fletni Pana (tzw. *sampoña*).

Wśród wyposażenia męskiej części elity znajdują się również topory (ryc. 110) lub czekany (ryc. 111). Czekany wyróżniają się węższym i zazwyczaj spiczastym żełźcem. Wydaje się, że miały one przeznaczenie ceremonialne, acz nie można wykluczyć ich użytkowego charakteru. W grobach obydwu płci umieszczano również repliki łodzi (Buikstra 1995) (ryc. 122–123).

Znaleziska tego typu wystąpiły również na stanowisku El Pino. Ponadto, do grobów kobiecych wkładano elementy warsztatu tkackiego i dużo większą ilość ceramiki niż do grobów męskich. Fakt ten zdaje się odzwierciedlać rolę kobiety, odpowiedzialnej za zajęcia domowe, przygotowywanie pożywienia oraz wykonywanie odzienia.

Pod względem wyposażenia groby dziecięce generalnie nie różnią się od grobów dorosłych. Cechą typową jest dużo częstsza obecność w nich miniaturki glinianych naczyń. Groby chłopców są podobne do grobów mężczyzn, natomiast groby dziewczynek do grobów kobiet.

Miejscem pochówku elity rybaków jest cmentarzysko nr 4 w Chiribaya Alta. Ułożone jest ono w centralnej części stanowiska. Położone jest na zboczu, nachylonym w kierunku oceanu oraz rybackiej osady San Gerónimo. Datowania radiowęglowe wskazują na jego użytkowanie dopiero po roku 1000. Właśnie z tego cmentarzyska pochodzą najbardziej złożone i bogate ze znanych do tej pory grobów kultury chiribaya.

Jednym z najbogatszych z dotychczas odkrytych pochówków kultury chiribaya jest grób nr 419, pochodzący z cmentarzyska nr 4 w Chiribaya Alta (Buikstra 1995). Pochowano w nim mężczyznę i dwie kobiety. Prostokątna jama grobowa przykryta była dużymi blokami

Ryc. 110. Rytualny topór ze styliskiem owiniętym złotą blachą i brązowym żełźcem. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 111. Rytualny czekan ze styliskiem owiniętym złotą blachą i brązowym żełźcem. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

kamiennymi spojonymi zaprawą glinianą. Spoczywały one na wzmacniających konstrukcję trzech nosidłach służących do transportowania *fardos*. Ciała ułożone były w pozycji zorientowanej na północny wschód. Mężczyzna na głowie miał czapkę z czterema wypustkami (tzw. *gorra de quatro puntas*). Czoła dwóch kobiet zdobiły metalowe opaski. W skład niezwykle bogatego wyposażenia grobowego wchodziły: 32 naczynia, 20 plecionych koszyków, 25 różnego rodzaju wyrobów tekstylnych, 6 przedmiotów z metali, 4 czaszki wielbłądowatych, racice lamy (Knudson 2004).

Wszystkie osoby pochowane w grobie nr 419 pochodziły z doliny Osmore. Wyniki analiz antropologicznych, sposób deformacji czaszek, naczynia ceramiczne, jednoznacznie wskazują, że mężczyzna wykazujący się deformacją *fronto occipital* pochodził ze społeczności rolników,

natomiast obydwie kobiety o deformacji *anular* ze społeczności rybaków (Lozada Cerna i Buikstra 2002). Liczba oraz zróżnicowanie wyposażenia grobowego oraz ciała dwóch kobiet pochodzących z sąsiedniej społeczności zdają się wskazywać, że pochowany mężczyzna to członek najwyższej elity.

Badania wykopaliskowe na terenie cmentarzyska El Pino pozwoliły zadokumentować wyposażenie grobowe pozwalające bezdyskusyjnie określić grzebaną tam ludność jako rybaków. W grobach powszechnie wystąpiły elementy wyposażenia morskiego myśliwego, a także miniatury łodzi. Inwentarz zabytków odnaleziony w grobach chiribaya z dolnej Tambo nie odbiegał znacząco od wyposażenia grobów odkrytych w dolnym biegu rzeki Osmore, acz obserwuje się pewne regionalne różnice, szczególnie w zakresie naczyń ceramicznych. Jednocześnie w skład wyposażenia większości pochówków wchodziły znaczne ilości kolb kukurydzy, *nasion molle*, owoców *lucuma*. Fakt ten wskazuje, że stanowiły one istotny składnik diety mieszkańców delty Tambo.

Wyposażenie grobowe występujące na stanowiskach górskich jest o wiele skromniejsze, niż to obserwujemy na wybrzeżu. W El Yaral składało się ono najczęściej z pojedynczego naczynia ceramicznego, tykwy i drewnianej łyżki.

Elitę społeczności rolników grzebano na cmentarzysku nr 7, które zajmuje centralnie położoną część stanowiska Chiribaya Alta. Tamtejsze groby wyróżniają się o wiele bogatszym wyposażeniem. Wkładano do ich wnętrza większą ilość naczyń oraz m.in. narzędzia rolnicze.

Deformacje czaszek

W ramach Projektu Chiribaya kierowanego przez Jane Buikstra, szczegółowym analizom laboratoryjnym poddano materiał kostny. Skupiono się m.in. na deformacjach czaszek.

Wykonywane na różne sposoby deformacje czaszek były zabiegiem powszechnym na całym terenie Andów Centralnych. Były symbolem przynależności do danej społeczności. Stosowano je u dzieci już krótko po narodzinach, aż do 3.–5. roku życia. Potępiana i w konsekwencji zakazana przez hiszpańskich

konkwistadorów deformacja została stopniowo wyeliminowana. Wydaje się, że wśród rdzennych mieszkańców jej naśladownictwem jest odpowiedni kształt noszonego przez nich kapelusza, powszechnie przyjętego przez Indian andyjskich elementu europejskiego stroju (Lozada i Buikstra 2002).

Jane Buikstra (2002) postawiła tezę, iż to rodzaj deformacji czaszki określał przynależność do grupy rybaków lub rolników. Zabieg ten był dużo bardziej rozpowszechniony u rybaków. W społeczności chiribaya wyróżniamy dwa główne rodzaje deformacji czaszkowej, *anular* i występująca niemalże dwa razy częściej deformacja *fronto occipital*.

Typ deformacji *anular* (z łac. *annula obliqua*¹⁹) powoduje, że czaszka uzyskuje formę gdzie jej sklepienie staje się wydłużone i cylindryczne (ryc. 33). Taki efekt powstawał w wyniku dookolnego ucisku kości czołowej kości skroniowych, ciemieniowych oraz kości potylicznej, za pomocą szerokich taśm lub sznura. Nie można wykluczyć stosowania w tym celu również drewnianych listewek, choć ściśle przylegająca dookólna opaska wydaje się być bardziej praktyczna i niezawodna (Lozada i Buikstra 2002).

Typ deformacji *fronto occipital* (z łac. *tabula obliqua*) powstawał wskutek ucisku kości czołowej oraz kości potylicznej. Wskutek tego kości ciemieniowe rozrastały się na boki czego efektem było ich widoczne wybrzuszenie (ryc. 32). Do tego zabiegu używano drewnianych listewek połączonych sznurem, albo wąskimi taśmami. Można było w odpowiedni sposób modelować deformację w zależności od umiejscowienia listewek i zmiany miejsca największego nacisku na kości (Lozada Cerna i Buikstra 2002).

Typ *anular* pojawia się najczęściej na cmentarzyskach gdzie chowani byli rybacy zamieszkujący osady na wybrzeżu. Obecny jest w 67% czaszek z San Gerónimo oraz w 50% czaszek z cmentarzyska nr 4 z Chiribaya Alta. Są to jedyne przypadki na stanowiskach chiribaya w dolinie Osmore gdzie deformacja *anular* liczebnie przewyższa *fronto occipital*.

¹⁹ Autor stosuje terminy hiszpańskojęzyczne w związku z faktem, iż w literaturze przedmiotu powszechnie używa się ich zamiast nazw łacińskich.

Typ *fronto occipital* występuje na stanowiskach związanych z ludnością rolniczą. Na cmentarzysku nr 7 z Chiribaya Alta aż 74% czaszek zostało zdeformowanych w ten sposób.

Na poszczególnych stanowiskach chiribaya dominuje jeden, bądź drugi typ deformacji. Rzadko jednakże zdarza się, aby obecny był tylko jeden z nich. Taka sytuacja ma miejsce jedynie w San Gerónimo. Obecność różnych typów deformacji na tych samych cmentarzyskach wskazuje na powiązania rodzinne i gospodarcze pomiędzy poszczególnymi społecznościami. Potwierdzona jest obecność mieszanych małżeństw pomiędzy członkami elity rybaków i rolników (Lozada Cerna i Buikstra 2002). Podobnie jak w innych społecznościach andyjskich, deformacja czaszki nie była determinowana przez płeć. Takim zabiegiem poddawano zarówno kobiety, jak i mężczyźni.

Związana z rybakami deformacja *anular* wyraźnie zanika w miarę oddalania się od oceanu. Na cmentarzysku nr 1 z El Yaral nie ma jej w ogóle. Typowa dla rolników deformacja *fronto occipital* zanika za to na stanowiskach wybrzeża. W San Gerónimo nie występuje. Jest to rzadki przykład na dominację jednego typu deformacji.

Należy w tym miejscu zaznaczyć, iż na wszystkich stanowiskach powszechnie występują czaszki pozbawione jakiegokolwiek deformacji, choć np. w San Gerónimo należą one do rzadkości. Na najważniejszym dla elity rolników cmentarzysku nr 7 w Chiribaya Alta jedynie 5% czaszek nie posiada deformacji. Na innych stanowiskach, aż 50%-75% rolników jest jej pozbawiona. Trzeba jednak od razu zaznaczyć, iż deformacje występowały również w skromnych pochówkach, co oznacza, iż nie były tylko przywilejem najbardziej wpływowej części społeczności. Najważniejsze miejsce pochówku elity rybaków to cmentarzysko nr 4 w Chiribaya Alta. Jedynie 15% tamtejszych czaszek nie zostało zdeformowanych. Dla porównania w San Gerónimo ten odsetek wynosił 35%.

Trzeba podkreślić, że deformacja typu *anular* występowała już w kontekstach kulturowych okresu preceramicznego i formatywnego z terenu wybrzeża. Była ona też najczęściej praktykowanym rodzajem deformacji u pre-

ceramicznej społeczności chinchorro²⁰, która rozwijała się na tym obszarze na długo przed chiribaya (Guillen 1992).

Jej upowszechnienie się wśród ludności chiribaya strefy wybrzeża zdaje się przemawiać za opinią za ciągłością osadniczą na tym obszarze. Z drugiej strony typ *fronto occipital* był stosowany u ludności okresu formatywnego określanej jako huaracane, która rozwijała się w środkowej części doliny Osmore (Goldstein 2000a). Występował także na stanowiskach Tiahuanaco w Omo i Chen Chen (Blom *et al.* 1998; Hoshower *et al.* 1995). Należy go więc wiązać z ludnością zamieszkującą wyżej położone tereny, jak również ze społecznościami obszaru Altiplano.

Badania w El Pino potwierdziły, że wiodącym rodzajem deformacji wśród społeczności rybackich zamieszkujących również dolinę Tambo był typ *anular* (92% zdeformowanych w ten sposób czaszek). Nieliczne czaszki pozbawione deformacji (10% ogółu) potwierdzają opisywany wyżej zwyczaj bardzo częstego deformowania czaszki w społecznościach rybaków.

6. Wytwórczość rękodzielnicza

Na podstawie inwentarza zabytków pozyskiwanych podczas badań archeologicznych możemy stwierdzić, iż obok rybaków i rolników w społeczności chiribaya istniały grupy wyspecjalizowanych rzemieślników, m.in. garncarzy, tkaczy, metalurgów, specjalistów od obróbki drewna, etc. (Buikstra 1995; Lozada Cerna i Buikstra 2003).

²⁰ Kultura Chinchorro rozwijała się na pustynnym wybrzeżu od Ilo w południowym Peru po Antofagasta w północnym Chile pomiędzy 7000–1500 r. p.n.e. Ta rybacka społeczność nie potrafiąca wytwarzać ceramiki, ani nie znająca rolnictwa, znana jest dzięki niezwykle skomplikowanemu praktykowanemu przez siebie sposobowi mumifikowania zmarłych. Najstarsze przykłady stosowanie tego rodzaju praktyk pochodzą z VI tys. p.n.e. Polegał on na niemal kompletnym rozczłonkowaniu ciała zmarłego, a następnie zastąpieniu poszczególnych jego części przez elementy roślinne, bądź zwierzęce. Istnieją trzy następujące chronologicznie po sobie techniki stosowane przez Chinchorro. Różnią się one pomiędzy sobą stopniem zastąpienia ciała ludzkiego (z czasem coraz mniejszym) oraz kolorem, bądź gliną jakimi pokrywano stworzone mumie (Arriaza i Cassman 1994).

Garncarstwo

Jakość wypału naczyń chiribaya, ich doskonale wyświecone powierzchnie zdobione wielobarwnymi skomplikowanymi wzorami geometrycznymi każą spoglądać na garncarstwo tej kultury jako cechę najbardziej ją wyróżniającą na tle mozaiki sąsiednich społeczności.

Naczynia kultury chiribaya lepione były ręcznie. Do schudzania masy garncarskiej używano domieszki mineralnej, widocznej na powierzchni także po wypale. Domieszkę stanowił kwarc wielkości od 0.5 do 2 mm, mika oraz obsydian, w ilości 10–15% w stosunku do całkowitej objętości masy ceramicznej. Na ogół naczynia wylepiano z jednego kawałka gliny poprzez jej odpowiednie wyciąganie i ugniatanie. Do uformowania symetrycznego kształtu, szczególnie mis, pomagano sobie okrągłym kamieniem, bądź drewnianą pałką.

W przypadku większych waz lub amfor, których rozmiar wykluczał tradycyjne formowanie kształtu, stosowano technikę wałeczkową polegającą na modelowaniu naczynia poprzez układane na sobie kolejne warstwy zrolowanej gliny. Negatywy wałeczków widoczne są w przekroju naczynia. Powierzchnie niektórych wyrobów były wyświecane za pomocą płaskiego kamiennego narzędzia, bądź kawałka ceramiki. Czynność tą wykonywano tuż po uformowaniu naczynia, jeszcze przed jego przeschnięciem.

Gdy wyrób osiągnął zamierzony kształt, a glina była jeszcze wilgotna, rylcem różnej grubości wykonywano nacinane wzory. Następnie nakładano warstwę ciemnoczerwonej angoby. Była nią rozwodniona glina, z której wcześniej formowano naczynie. Nakładano ją obmazując ścianki roślinnymi witkami, kawałkiem tkaniny lub mocząc w niej naczynie. Garncarze chiribaya nakładali angobę na górną partię zewnętrznych ścianek oraz czasem także dookoła wewnętrznej strony szyjki. Wyjątkiem były misy, których wnętrza najczęściej w całości pokryte były angobą. Suszenie naczyń odbywało się w miejscach zacienionych. Unikano nadmiernego wysuszenia gliny przez słońce, co skutkowałooby nieodwracalnymi uszkodzeniami. Do lekko przeschniętych naczyń dolepiano ucha, strzemiączka oraz ewentualne dodatkowe elementy zdobień (m.in. części ciała figur antropomorficznych, np. ręce, nogi, etc.). Po-

lichromowany malowany ornament mógł być tworzony przed lub po wypale. Wykonanie go przed wypałem gwarantowało jego większą trwałość oraz intensywniejszy połysk i wyrazistość barw (Manrique 2001; Schimada 1994).

Wysuszone na powietrzu gliniane naczynia umieszczano w lekkim zagłębieniu w ziemi, które pełniło rolę prostego pieca garncarskiego. Następnie dokładnie przykrywano je łatwopalnym materiałem tworząc kopułę. Na wybrzeżu, gdzie lasów było więcej, do uzyskania odpowiedniej temperatury stosowano drewno. Świetnie nadawały się do tego takie gatunki jak *algarrobo* i *huarango*. Na wyżej położonych terenach, gdzie drzew było mniej, paliwem był często nawóz zwierzęcy (Manrique 2001; Schimada 1994).

Garncarze z terenu Andów Centralnych potrafili wypalać ceramikę zarówno w atmosferze utleniającej, jak i redukcyjnej. W tym ostatnim przypadku w momencie osiągnięcia najwyższej temperatury dokładano świeże paliwo i szczelnie zasypywano piec ziemią, co w efekcie utrudniało dostęp tlenu z zewnątrz, a tlenek żelaza zawarty w glinie ulegał redukcji. Zachodziło tzw. zjawisko odymiania, co skutkowało ciemnoszarą, bądź czarną barwą powierzchni naczyń. Naczynia kultury chiribaya w większości były wypalane w atmosferze utleniającej. Temperatura wypału nie była często w pełni kontrolowana przez co dochodziło do nierównomiernego wypalenia poszczególnych egzemplarzy. Świadczą o tym wielokolorowe przełomy oraz duże ciemne plamy na ściankach, szczególnie w partii przydennej. W miejscach niepokrytych angobą naczynia mają kolor pomarańczowo-czerwony.

Jeżeli chodzi o samą ikonografię i kolorystykę, to cechą wyróżniającą ceramikę chiribaya spośród stylów zaliczanych do „*Tricolor del Sur*” („*trój kolor z południa*”), do której należą m.in. naczynia *chuquibamba*, *churajón*, *san miguel*, jest pięciokolorowa malowana dekoracja (Lumbreras 1974; Lumbreras i Amat 1968). Oprócz obecnych w wytwórczości garncarskiej „*Tricolor del Sur*” barw czerwonej, białej i czarnej, do tworzenia ornamentu na naczyniach chiribaya używano również kolorów: pomarańczowego i brązowego.

Do produkcji poszczególnych kolorów używano barwników pochodzenia zarówno mineralnego, jak i roślinnego. W celu otrzymaniażądanego odcienia, albo barwy pośredniej (np.

pomarańczowy, brązowy) mieszano poszczególne składniki. Po nałożeniu angoby naturalną barwą tła stawał się kolor czerwony. Do jego otrzymania wykorzystywano glinę żelazistą. Do produkcji koloru czarnego używano węgla kamiennego oraz manganu, białego glinki kaolinitowej, a żółtego glinki żelazistej.

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech ceramiki chiribaya są białe kropki. Nakładano je bardzo często na krawędziach wylewów. Niekiedy był to jedyny element malowanego ornamentu. Również duża część czerwonych linii wchodzących w skład przedstawień ikonograficznych ozdobiona jest wewnątrz białymi kropkami.

Na podstawie licznej i bardzo zróżnicowanej próby, autor wykonał typologię formalno-stylistyczną naczyń kultury chiribaya. Trzeba w tym miejscu wyraźnie zaznaczyć, iż dokonany przez autora podział motywów ikonograficznych obecnych na analizowanej ceramice na dwa wyraźnie różne od siebie style: algarrobal oraz san gerónimo, nie odzwierciedla następujących po sobie w chronologicznym porządku faz rozwojowych chiribaya.

Sklasyfikowane motywy ikonograficzne nie są także cechą odróżniającą od siebie poszczególne grupy ludności chiribaya. Wydaje się natomiast, że styl algarrobal cechujący się większym stopniem skomplikowania i bogactwem ornamentu, a co za tym idzie o wiele większą pracochłonnością wykonania, był obecny na naczyniach wkładanych przede wszystkim do grobów elity. Stąd też zdobione w ten sposób egzemplarze pojawiają się najczęściej na najbogatszych cmentarzyskach najważniejszego stanowiska, a więc Chiribaya Alta. W kontekstach innych stanowisk występują mniej licznie, albo wręcz sporadycznie. Obok dwóch dominujących stylów autor wyodrębnił także styl misowy, który obecny jest jedynie na misach.

Przeprowadzona przez autora analiza porównawcza inwentarzy ceramicznych pochodzących z El Pino z naczyniami z reprezentatywnych stanowisk chiribaya z obszaru macierzystego w dolinie Osmore, pokazała wiele cech wspólnych pomiędzy społecznościami zamieszkującymi dolne partie dolin rzecznych. Dowiodła także, że nie jest uzasadnione wydzielenie fazy stylistycznej ceramiki kultury chiribaya typowej dla doliny Tambo.

Podobieństwa w zakresie ceramiki, jak również wykazane cechy wspólne charakteryzujące obrządek pogrzebowy, sposób chowania zmarłych oraz wyposażenie grobowe pomiędzy grupami chiribaya zamieszkującymi dolne partie dolin rzecznych, dowodzą, iż pomimo pewnej odległości od obszaru macierzystego, dolina rzeki Tambo utrzymywała ścisły z nim związek, a większość trendów typowych dla dorzecza Osmore obecna była także w delcie Tambo.

Tkactwo

Niezwykle ważną i cenioną dziedziną wytwórczości na terenie Andów Centralnych było tkactwo. Stopień pracochłonności najbardziej okazałych produktów tego rzemiosła doskonale obrazują wyniki analizy jednej z tkanin składających się na bogate *fardo* z sektora Wari Kayan na stanowisku Paracas. Według szacunków badaczki Anne Paul (1990) jej wyprodukowanie zajęło około trzydziestu tysięcy (!) roboczogodzin.

Wyroby tkaczy chiribaya z pewnością nie dorównują tym z Paracas, jednakże należą do najbardziej perfekcyjnych pod względem technologii wykonania i wzornictwa na obszarze Costa Extremo Sur. Analiza wyposażenia grobowego potwierdza, że ich wykonywanie było domeną kobiet. Właśnie w ich pochówkach znajdowane są akcesoria warsztatu tkackiego. Do tkania wykorzystywano wełnę wielbłądowatych, a w dużo mniejszym stopniu bawełniane włókna. Tkaniny przeznaczone dla elity wykonywano zazwyczaj z wełny alpaki, która jest o wiele delikatniejsza niż lamy.

Do wyrabiania tkanin używano drewnianych krosien poprzecznych. Stosowano technikę splotu osnowowego, w którym pokrycia osnowowe mają przewagę nad pokryciami wątkowymi. Tkacze chiribaya opanowali użycie tego splotu w sposób wysoce doskonały. Przyrządy tkackie wykonywano z kości, bądź drewna. Kościane były też szydła oraz igły. Te ostatnie wykonywano również z kolców kaktusa. Do rozczesywania wełny używano dwustronnych grzebieni tkackich, których ząbki wykonane były z trzciny lub też z kolców kaktusa. Do skręcania włókien służyły drewniane wrzeciona z kościanymi, kamiennymi lub drewnianymi przęślikami.

Trzeba w tym miejscu nadmienić, że na terenie cmentarzyska El Pino w grobach kobiecych

Ryc. 112. Kościany pojemnik na igły (wewnątrz igła z kolca kaktusa). Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 113. *Fardo* ze stanowiska El Pino zawierające z mumifikowane szczątki dziecka (nr inw. 118/EP/XII/09). Grób nr 18 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).

przeważały przyrządy przynależne osobom zajmującym się na co dzień tkactwem. Ich różnorodność nie odbiega zasadniczo od wyposażenia grobowego pochówków kobiecych, znanych z badań na obszarze macierzystym kultury chiribaya w dolinie Osmore.

Wełna pochodzenia zwierzęcego ma naturalną barwę od białej do czarnej. Włókna roślinne mogą mieć kolor od białego do ciemnobrązowego (Mason 1978). W celu otrzymania pożądanego koloru – głównie przy okazji wykonywania wzorów – powszechnie używano barwników występujących w przyrodzie. Były to łatwo rozpuszczalne w wodzie substancje organiczne pochodzenia roślinnego, bądź zwie-

rzęcego, lub też nierozpuszczalne pigmenty mineralne, których zastosowanie wymagało użycia utleniaczy.

Do barwienia wełny lub włókien używano najczęściej barwników pochodzenia organicznego. Służący za tło kolor czerwony lub bordowy otrzymywano dzięki substancji wydzielanej przez gatunek pasożyta znanego jako cochinilla (*Coccus cacti*), żerującego na kaktusach lub też z owoców kaktusa el ayrampo (*Opuntia Soehrensii*). Do otrzymania koloru niebieskiego wykorzystywano krzewy indygowca farbiarskiego (*Indigofera tinctoria*). Fioletowe zabarwienie było efektem użycia mięczaka zwanego toli-na (*Concholepas concholepas*). Zieloną barwę otrzymywano z zawierającego miedź malachitu, niebieską z azurytu, a czarną z węgla kamiennego i manganu.

W tkactwie chiribaya naturalną barwę utrzymywały prawie zawsze nici wątku, natomiast nici osnowy były farbowane w celu otrzymania wielobarwnych wzorów. O doskonałej technologii barwienia świadczą zachowane fragmenty wełny przechowywane w wielu placówkach muzealnych Peru, a także liczne egzemplarze znalezione podczas prac wykopaliskowych prowadzonych przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego na stanowisku El Pino.

Rekonstrukcji ubiorów z tego okresu można dokonać na podstawie analizy *fardos*. Ciała zmarłych były najczęściej ubierane lub owijane w rodzaj długiej pozbawionej rękawów koszuli (tzw. *unku*) z „V”-kształtnym otworem na głowę i otworami na ręce (ryc. 24). U znacznej części *unkus* występowało obszycie zarówno otworów na ręce jak i głowę. Niejednokrotnie były też zdobione kolorowymi nićmi oraz wyszywanymi wzorami. Brzegi *unku* również starannie obszywano. Koszule wykonywano najczęściej z dwóch zszywanych kawałków tkaniny. *Unku* mogło być ściągane szerokim do 10 cm, a sięgającym nawet 2 m długości wełnianym pasem (ryc. 38). W zależności od statusu społecznego strój ten był wykonany z wełny lamy, albo alpaki. Również występujące na nim wzornictwo różniło się zależnie od pozycji społecznej noszących go osób.

Bieliznę stanowiło tzw. *taparrabo*, będące trapezowatym lub prostokątnym kawałkiem tkaniny, wzmocnionym na brzegach bawełnia-

Ryc. 114. Kościane ornamentowane szydło. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 115. Wrzeciona z drewnianym, kościanym, kamiennym przęślikiem. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 116. Grzebień używany w tkactwie z ząbkami wykonanymi z trzciny. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 117. Wełniana czapka. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

nyimi nićmi służącymi do związywania (ryc. 25). *Taparrabo* wykonywano z jednego kawałka materiału, rzadziej z dwóch. Znajdowano ją zarówno w grobach kobiet, jak i mężczyzn. Niejednokrotnie była ona dekorowana kolorowymi wzorami.

Powszechne są także nakrycia głowy w postaci prostych stożkowatych lub rzadziej cylindrycznych wełnianych czapek lub też kwadratowych z czterema wypustkami (tzw. *gorra de cuatro puntas*), niejednokrotnie zdobionych kolorowymi wzorami, lub też pokryte są piórami. Czapki niekiedy posiadały wełniane sznurki do związania ich pod szyją (ryc. 107, 117).

Zachowały się także fragmenty obuwia, głównie podeszwy wykonane ze skór zwierzęcych związane wełnianymi sznurami, albo rzemykami (Buikstra 1998).

Poza elementami ubioru znajdowano również inne przykłady wytwórczości tkackiej. Najczęściej spotykamy różnej wielkości torebki o trapezowatym kształcie, dodatkowo ściągane wełnianymi nićmi. Wewnątrz, na ogół znajdowano liście koki (ryc. 41). Torebki wytwarzano najczęściej z dwóch zszytych ze sobą kawałków tkaniny, choć znane są także egzemplarze wykonane z wełnianej siatki o różnego rozmiaru oczkach. Powszechne są różnych rozmiarów najczęściej prostokątne, rzadziej kwadratowe chusty z bawełnianymi nićmi na rogach. Wykorzystywano je do wykonywania wiązanych pakunków (ryc. 26, 31). W ich wnętrzu umieszczano przyrządy tkackie, takie jak igły, nici, jak również drewniane pojemniki z barwnikami (ryc. 27). Wytwarzano także duże, niekiedy dochodzące do kilku metrów, prostokątne

tkaniny. Prawdopodobnie pełniły one funkcję pledów. Ich brzegi były wzmocnione mocnym obszyciem. Niejednokrotnie stosowano je jako element całunu grobowego tworzącego *fardo*. Niewątpliwie pledy tego rodzaju miały zastosowanie również w życiu codziennym tamtejszych społeczności.

Najpowszechniejszym zdobieniem tkanin były kolorowe motywy geometryczne. Głównymi motywami były zygzaki, haczyki, pionowe linie. Na niektórych egzemplarzach występują również przedstawienia zoo- i antropomorficzne. Wśród motywów zoomorficznych należy wymienić stylizowane przedstawienia pająków, płazów, gadów, ptaków, małp i kotowatych. Najbardziej charakterystycznym motywem posiadającym cechy zarówno zoo- jak i antropomorficzne jest tzw. „*un ser antropomorfo chiribaya*” („postać antropomorficzna chiribaya”) (ryc. 40). Jest to postać widziana *en face* z rozłożonymi rękoma oraz nogami. Zaznaczone są wyraźnie palce, zazwyczaj po trzy, dłoni i stóp. Głowa ma trapezowatą formę, z wyraźnie zaznaczonymi oczami i ustami. Na głowie umieszczone są dwie nachylone do wnętrza lub odchodzące na zewnątrz imitacje uszu, rogów lub włosów. Tułów ma kształt rombu ze znajdującymi się wewnątrz czterema okrągłymi lub romboidalnymi figurami. Od połowy tułowia postać jest ukazywana niejednokrotnie w lustrzanym odbiciu i posiada dwie głowy.

W trakcie badań w El Pino pozyskano dużą ilość zdobionych tkanin. Były to zarówno elementy ubioru, pozostałości butów, czapki, jak również wykonane z wełny torebki oraz zawiązane chusty. Uwagę zwraca przede wszystkim bogato dekorowana chusta przedstawiająca opisywany powyżej motyw ikonograficzny „*un ser antropomorfo chiribaya*”. Jest to o tyle interesujące, że motyw ten na terenie doliny Tambo jest spotykany niezwykle rzadko. Jego obecność wskazuje na istnienie silnych powiązań ze społecznościami zamieszkującymi obszar macierzysty w dolinie Osmore, gdzie symbol ten występuje powszechnie.

Obróbka drewna i plecionkarstwo

Należy mieć na uwadze fakt, iż w czasie rozkwitu kultury chiribaya, dzisiaj zupełnie jałowe odcinki dolin rzecznych oraz *lomas* w du-

Ryc. 118. Zabiegi konserwacyjne dekorowanego plecionego koszyka pozyskanego w trakcie badań w El Pino (fot. T. Kołomański).

żej mierze pokryte były lasami. Potwierdzają to hiszpańskie kroniki mówiące o gęstej szacie roślinnej (Rostworowski 1981). Na szerokie wykorzystywanie drewna wskazuje duża ilość znalezisk wykonanych z tego surowca. Drewno pełniło ważną rolę w gospodarce. Wytwarzano z niego przybory kuchenne i stołowe, takie jak dzbany, kubki, puchary czy łyżki.

Warte podkreślenia są bardzo starannie wykonane drewniane puchary będące odpowiednikami glinianych naczyń. Podobnie jak te ceramiczne, posiadają one na wylewie, bądź w górnej części naczynia przedstawienia figuralne. Są one także wykonane z drewna. Poza figurami przedstawiającymi gady, głównie jaszczurki, występują też małpy, psy, kotowate, a nawet postaci ludzkie. Niektóre elementy tych przedstawień (szczególnie oczy), lub też całe figury, zrobione są z kamieni półszlachetnych, głównie turkusu lub lapis lazuli. Występuje też ornamentyka wykonana za pomocą blaszek z cennych metali, jak złota, pozłacanej miedzi, srebra (ryc. 119–120).

Wyrabiano również przybory tkackie, pojemniki na barwniki (ryc. 27), elementy narzędzi rolniczych i broni, a także instrumenty muzyczne. Z drewna wykonywane były też antropomorficzne figurki (ryc. 121) oraz bączki traktowane przypuszczalnie jako dziecięce zabawki lub korki do amfor i dzbanów. Drewno wykorzystywano również jako materiał konstrukcyjny przy budowie domostw oraz źródło opału.

Ze względu na ważną rolę jaką odgrywały niektóre gatunki drzew, które poza surowcem

Ryc. 119. Drewniany puchar z widocznym przedstawieniem figuralnym. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 120. Drewniany puchar z przedstawicielem jaszczurowatego zdobionym elementami wykonanymi z lapis lazuli. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 121. Drewniana figurka antropomorficzna. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

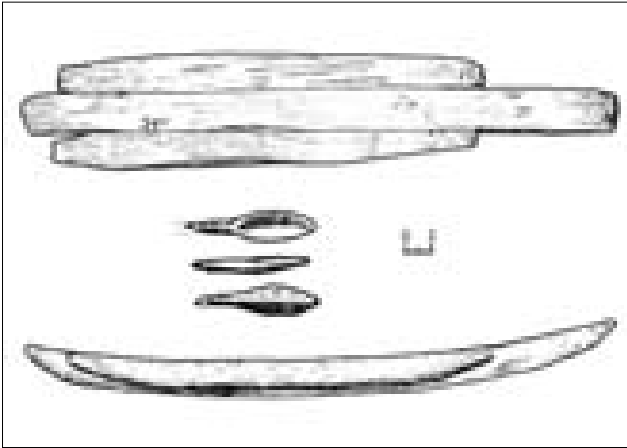
Ryc. 122. Drewniana miniatura łodzi chiribaya (rodzaj nr 3 wg typologii Umire). Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

dostarczały także owoców, nie należy wykluczać ich nasadzeń (Jessup 1990a).

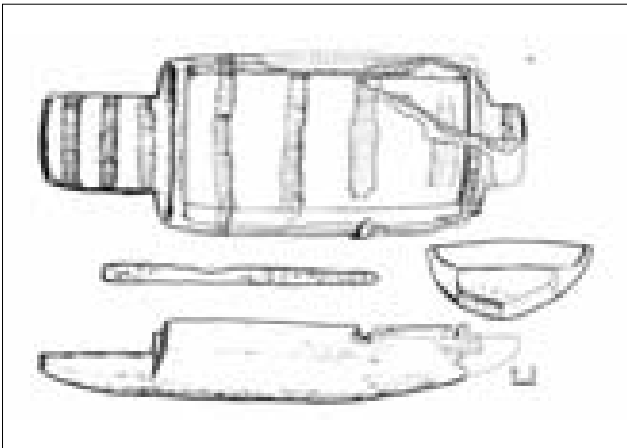
Podobna sytuacja miała się z trzciną (*Gynurium sp.*) i sitowiem (*Scirpus sp.*), które porastały dna dolin rzecznych. Trzcina ze względu na swą trwałość wykorzystywana była przy konstruowaniu ścian pomieszczeń mieszkalnych. Używano jej także m.in. do wykonywania instrumentów muzycznych (fletnie Pana) (ryc. 137). Sitowie natomiast było doskonałym materiałem plecionkarskim, z którego wykonywano kosze i maty. Służyło także do wyrabiania zadaszeń konstrukcji mieszkalnych. Warto w tym miejscu wspomnieć o barwieniu sitowia w celu otrzymania kolorowych wzorów na plecionych koszykach

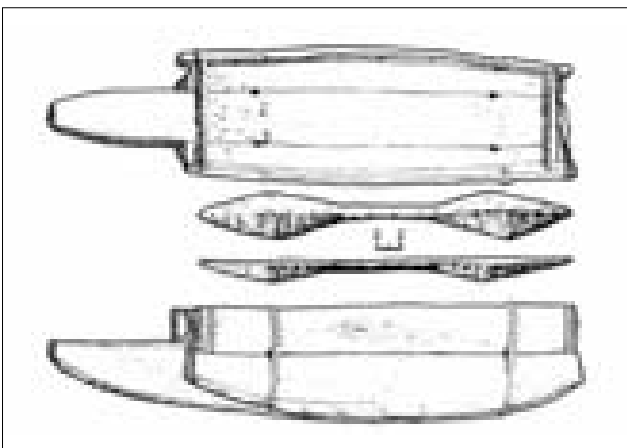
Ryc. 123. Drewniana miniatura łodzi chiribaya (rodzaj nr 1 wg typologii Umire). Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 124. Miniatura prezentująca rodzaj nr 1 drewnianej łodzi (oprac. T. Kołomański wg Umire i Miranada 2001).

Ryc. 125. Miniatura prezentująca rodzaj nr 2 drewnianej łodzi (oprac. T. Kołomański wg Umire i Miranada 2001).

Ryc. 126. Miniatura prezentująca rodzaj nr 3 drewnianej łodzi (oprac. T. Kołomański wg Umire i Miranada 2001).

(ryc. 118). Pochodzenie oraz zasady stosowania barwników były podobne jak w przypadku tkanin.

Rękodzielnictwo oparte na wytwarzaniu przedmiotów z drewna i sitowia było bardzo rozpowszechnione również w dolinie Tambo. Zabytki wykonane z tych surowców pojawiały się w dużych ilościach w kontekstach grobowych El Pino, co świadczy o ogromnej roli jaką odgrywały w życiu codziennym mieszkającej tam społeczności.

W grupie wyrobów z drewna strefy wybrzeża szczególną rolę odgrywała budowa łodzi, co prawdopodobnie przekładało się na pozycję społeczną ich budowniczych. Nie jest do końca pewne czy byli oni jednocześnie rybakami, czy była to zupełnie odrębna specjalizacja.

Do naszych czasów nie zachowały się oryginalne łodzie chiribaya. O istnieniu takowych przekonują nas miniatury wchodzące w skład wyposażenia grobowego. Na podstawie ich analizy Adán Umire (2001) wydzielił cztery rodzaje łodzi (ryc. 122–126):

- 1) prosta łódź złożona z trzech ułożonych obok siebie drewnianych belek, gdzie środkowa była o około $\frac{1}{4}$ dłuższa od bocznych. Spełniała funkcję dziobu i rufy, była łukowato zagięta;
- 2) łódź skonstruowana z jednej drewnianej beli. Miała kształt zbliżony do kwadratu, wyraźnie zaznaczoną rufę i ostry dziób, a jej wnętrze było wyżłobione;
- 3) łódź będąca kombinacją dwóch wyżej opisanych. Podstawę stanowi w tym wypadku konstrukcja określona jako rodzaj nr 1. Boczne cztery ścianki, na podobieństwo rodzaju nr 2, stanowią deski dodane już jednak osobno;
- 4) dużo mniejsza łódź od pozostałych. Skonstruowana na wzór rodzaju nr 1, jednakże wykonana z sitowia.

Modelom wszystkich czterech rodzajów towarzyszą wiosła. Mogą one być, albo pojedyncze, albo podwójne. Należy zaznaczyć, iż najdłuższa środkowa belka łodzi była lekko zakrzywiona, co znacznie ułatwiało zarówno żeglowanie, jaki i przesuwanie po piachu. Belki wiązano rzemieniami.

Bardzo często miniatury zdobią równoległe czerwone pasy, co przemawia za wnioskiem, że również łodzie użytkowane przez rybaków były zdobione kolorowymi pasami (ryc. 122–123).

Nie do końca jasny jest powód wkładania do

pochówków miniatur łodzi. Wydaje się mieć to związek z zajęciem danego osobnika. Nie można też wykluczyć, że w szczególnych przypadkach pełniły one rolę dziecięcych zabawek (Umire i Miranda 2001).

Na podstawie wyników prac badawczych w El Pino możemy potwierdzić użytkowanie w rejonie ujścia Tambo do Pacyfiku łodzi z rodzaju nr 1 i nr 4 według podziału Adána Umire. Ich miniatury wchodziły w skład wyposażenia grobowego. Cechą odróżniającą dolinę Tambo od Osmore jest fakt, że w El Pino miniatury łodzi wkładano do grobów jedynie męskich, podczas gdy na terenie obszaru macierzystego chiribaya, zabytki tego typu występują powszechnie w pochówkach obydwu płci.

Metalurgia

Obecność przedmiotów wykonanych z metali dowodzi, iż w społeczności chiribaya obecna była zarówno grupa zajmująca się ich wydobyciem, jak również wyspecjalizowanych metalurgów potrafiących wytwarzać metalowe ozdoby i narzędzia. Nie można jednak wykluczyć, iż część z tych przedmiotów została sprowadzona w wyniku wymiany handlowej.

Do chwili obecnej na terenie południowej Costa Extremo Sur nie natrafiono na pochodzące z okresu prekolumbijskiego miejsca wydobywania rud metali. Aktualnie w kilku rejonach eksploatuje się tutaj złoża miedzi. Nie jest wykluczone, że były one używane również na przełomie środkowego horyzontu i późnego okresu przejściowego. Trudne do uchwycenia są relikty pieców do wypału minerałów (Umire i Miranda 2001). Niezaprzeczalna za to jest obecność złotych lub srebrnych ozdób oraz przedmiotów codziennego użytku wykonanych z miedzi i brązu (Owen 1998). Ze złota albo z połączanej miedzi oraz ze srebra wytwarzano biżuterię i inne precjoza, jak m.in. pierścienie, kolczyki, maski, naramienniki, nagolenniki, elementy przykrywające nos i czoło, ale również łyżki. Najczęściej z miedzi wykonywano *tupu*²¹, choć spotyka się również egzemplarze wyrabiane również z metali szlachetnych (ryc. 127–131).

Ryc. 127. Złota maska. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 128. Złota i srebrna łyżka. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 129. Srebrny kubek z przedstawieniem małpy. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

²¹ Powszechny na terenie Andów Centralnych, wykonywany z metali, ozdobny element stroju służący do spinania tkanin, odpowiednik europejskich szpil, bądź fibul.

Ryc. 130. Połączany pierścion z przedstawieniami kotowatych. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 131. Połączany pierścion. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 132. Narzędzie z miedzianym ostrzem. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 133. Bolas. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Z miedzi wykonywano także haczyki do połowu ryb, skorupiaków oraz małży, jak również specjalną broń służącą do połowu ośmiornic (ryc. 102, 132) i wiele rodzajów noży i przecinaków. Z brązu wyrabiano ostrza czekanów rytualnych, toporów i oszczepów. Broń ta bardzo często była dodatkowo zdobiona. Styliska broni drzewcowej były owijane cienką złotą blachą (ryc. 110–111). Zdarzało się również, iż przywiązywano do nich warkoczyki z ludzkich włosów. Czekany były popularne szczególnie na stanowisku San Gerónimo, gdzie wchodziły w skład wyposażenia dużej części pochówków (Jessup 1990b).

W trakcie prac Projektu Tambo w kontekstach sepulkralnych El Pino stwierdzono obecność przedmiotów wykonanych z miedzi. Wystąpiły one w pochówkach elity, które wyróżniały się rozmiarem szybu grobowego oraz bogactwem umieszczonego wewnątrz wyposa-

żenia. Potwierdza to opinię, że przedmioty wykonane z metali były cenne i stanowiły element wskazujący na znaczenie społecznego posiadacza. Wyroby miedziane udokumentowano również podczas prac wykopaliskowych na cmentarzystku chiribaya w El Toro 3.

Sprzęt myśliwski

Na bogatych w zwierzynę *lomas* powszechnym zajęciem było łowiectwo. Wydaje się, że polowanie było zajęciem powszechnie praktykowanym zarówno przez rybaków jak i rolników.

Najbardziej rozpowszechnioną bronią myśliwską był wyrabiany najczęściej z drewna huarango (*Acacia huarango*) łuk. Na środku jego ramion znajdował się majdan wykonany ze zszywanej skóry. Drewniane strzały noszono w skórzanych kołczanach. O dosyć powszechnym użyciu łuku świadczy jego obec-

ność w pochówkach, jak również ogromna ilość ostrzy strzał znajdujących na terenie przybrzeżnych wzniesień (ryc. 135).

W użyciu były również oszczepy. W drewniane drzewce strzał i oszczepów wkładano trzpienie kwarcowych grotów po czym stabilizowano je dodatkowo obwiązując rzemykami lub sznurami. Na *lomas* w dużej ilości występują także kilkucentymetrowej średnicy kamienne kule posiadające ślady po mocowaniu rzemieniami, pierwotnie obite skórą, tworzące niegdyś bolas (*boleadoras*), bardzo skuteczną i popularną broń wśród mieszkańców Andów Centralnych (ryc. 133).

Z wełny i zwierzęcej skóry wytwarzano proce służące do rzucania niewielkich i ciężkich kamieni z dużą celnością na znaczną odległość.

Inna wytwórczość

Chiribaya potrafili także obrabiać surowiec mineralny, jak np. kwarc, w celu produkcji grotów strzał, oszczepów oraz ostrzy harpunów. Najlepiej do tej pory poznane ostrza strzał cechują się charakterystycznym trójkątnym kształtem liścia, z wyraźnie wyodrębnionym trzpieniem i najczęściej prostopadle do niego ułożonymi zadziornami. Z kamienia wytwarzano też główce maczug o różnorodnym kształcie, jak również młotki do ugniatania ziaren kukurydzy (ryc. 134).

Liczba znajdujących instrumentów muzycznych wskazuje wyraźnie na ich powszechność i dużą popularność. Wyróżnić należy tutaj bębny o drewnianym, bądź ceramicznym korpusie obciążonym skórą zwierzęcą (ryc. 136). Powszechne były fletnie Pana wykonane ze związanych wełnianymi albo bawełnianymi niciami, zaślepionych z jednej strony trzcinowych łądyg (ryc. 137). Często występują także gliniane gwizdki (ryc. 138).

Charakterystyczne groty kwarcowe strzał i harpunów, gliniane gwizdki, fletnie Pana wystąpiły także na cmentarzysku El Pino. Uwagę zwracają też znalezione tutaj ozdoby wykonane z innych materiałów niż metale. W kontekstach grobowych licznie pojawiają się mianowicie naszyjniki z paciorków wykonanych z muszli, ptasich kości, rybich kręgow, drewna, elementów roślinnych, a rzadziej także z kamieni półszlachetnych jak turkus lub lapis lazuli.

Ryc. 134. Kamienny młotek. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 135. Kwarcowe ostrza umocowane w drzewcach. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

7. Wymiana handlowa

Nadwyżki pożywienia (plody rolne, ryby) wraz z wyrobami rękodzielniczymi były przedmiotem wymiany handlowej. Zarówno przechowywanie jak i transport ryb oraz innych owoców morza wymagał odpowiedniego zakonserwowania. Do tych operacji niezbędna była sól, której pozyskaniem i dostarczaniem zajmować się musieli odpowiedzialni za to członkowie danej społeczności. W San Gerónimo natrafiono na okrągłe jamy zasobowe wyłożone kamieniami dopasowywanymi na ścisk, bez użycia zaprawy. Jamy posiadały średnicę dochodzącą do 2.40 m i głębokość sięgającą 1.50 m. Na ich dnie znajdowały się resztki wysuszonych ryb przemieszane z popiołem. Były to miejsca, w których przechowywano zapasy pożywienia na użytek lokalny, bądź właśnie w celu wymiany handlowej (Jessup 1990b).

Ryc. 136. Drewniany bęben z korpusem obciągniętym skórą zwierzęcą. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 137. Fletnia Pana wykonana z trzciniowych pałek. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

Ryc. 138. Gliniany gwizdek zdobiony malowaną dekoracją. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).

W trakcie dyskusji naukowej dotyczącej kontaktów handlowych chiribaya w kontekście rozmieszczenia osad tej kultury, pojawiają się głosy sugerujące, iż najwyżej położone z nich można by traktować nie jako odpowiedniki osad znanych z dolnych odcinków dolin rzecznych, ale jako punkty handlowe, w których dokonywała się wymiana towarowa ze społecznościami zamieszkującymi wyżej położone obszary (Jessup 1990a).

Takim właśnie miejscem mogłaby być Porobaya Chica (P4), niewielkie stanowisko w dolinie Otorá leżące na wysokości 1500 m n.p.m. Znajduje się ono na lekkim wzniesieniu, ale nie ma charakteru obronnego. Zawiera sektor mieszkalny oraz cmentarzysko. Bardzo podobna sytuacja ma miejsce w przypadku María Cupina, innego niewielkiego stanowiska położonego na wysokości 1000 m n.p.m. (Stanish 1990a, b).

Wśród towarów importowanych na tereny zajmowane przez kulturę chiribaya były muszle małży z gatunku *Spondylus* występujące w tropikalnych wodach północnego Peru i Ekwadoru. Muszle tych małży posiadają charakterystyczną pomarańczową, czerwoną, bądź purpurową barwę. W kulturach prekolumbijskich Ameryki Południowej były one niezwykle cenione. Miały znaczenie rytualne, używano ich także do wyroby biżuterii i ozdób. Wykonane z tej muszli paciorki naszyjników niejednokrotnie pojawiają się jako element wyposażenia grobowego (ryc. 139). W niektórych pochówkach znaleziono części stroju ozdobione piórami ptaków żyjących na terenie lasów tropikalnych Amazonii. Z tego samego rejonu pochodziły małpy, których włókna również znajdowane były w kontekstach grobowych (Jessup 1990a).

8. Zagadnienie relacji interkulturowych

Zastanawiając się nad siecią wzajemnych kontaktów pomiędzy kulturami rozwijającymi się na obszarze Costa Extremo Sur, na przełomie środkowego horyzontu i późnego okresu przejściowego, musimy dokładnie przeanalizować inwentarze zabytków archeologicznych pochodzących z badań na cmentarzyskach i osadach. Wyniki pozwolą nam określić zarówno intensywność relacji, jak i uzmysłwić

obecność wielu uwarunkowań, od których są one zależne.

Możemy z całą pewnością stwierdzić, że ludność kultury chiribaya utrzymywała kontakty z sąsiednimi społecznościami chuquibamba, churajón, san miguel, gentilar, tumilaca, estuquiña (ryc. 141). Przejawiają się one obecnością na jej stanowiskach zabytków, a w szczególności naczyń ceramicznych typowych dla tych kultur. Chodzi tu zarówno o naczynia-importy, jak również o kopie czyli wytwarzane na miejscu przez lokalnych garncarzy naśladownictwa form, albo zdobnictwa przynależnego sąsiedniej kulturze. Te pierwsze są dowodem bezpośredniej wymiany. Te drugie natomiast świadczą o istnieniu pewnych preferencji stylistycznych i uwarunkowanej nimi potrzeby wytworzenia naśladownictwa. Takie zachowanie świadczy również o kontaktach z sąsiednim rejonem, jednakże z jakichś powodów naśladownictwo miejscowe musiało zastąpić oryginał, naczynie-import.

Szczegółowe porównanie skali występowania obcej ceramiki na stanowiskach z odmiennych rejonów i stref geograficznych pozwala wyciągnąć wnioski dotyczące zarówno intensywności wzajemnych kontaktów w różnych regionach obszaru kulturowego chiribaya, jak również określić ich siłę w różnych okresach czasu.

Analiza ilościowa występowania naczyń-importów w grobach z El Pino pokazuje główne kierunki kontaktów ludności grzebiącej swych zmarłych w pobliżu ujścia Tambo do Pacyfiku. Ceramika obcego pochodzenia pojawia się w blisko 32% grobów. W przeważającej części są to misy kultury estuquiña, rzadziej pochodzące z północnego Chile dzbany wykonane w stylu san miguel oraz amfory kultury churajón. Należy tutaj podkreślić ściśle związki chiribaya z doliny Tambo z położonym wyżej obszarem zajęтым przez kulturę estuquiña.

W dolinie rzeki Osmore, na stanowiskach ulokowanych w bliskim sąsiedztwie Pacyfiku, wśród naczyń-importów dominują – pochodzące z północnego Chile – egzemplarze wykonane w stylu san miguel i gentilar. Za to ceramika estuquiña znajdowana jest w większości na stanowiskach chiribaya znajdujących się w środkowej części doliny, gdzie

Ryc. 139. Naszyjnik wykonany z muszli małży z gatunku *Spondylus*. Element wyposażenia grobowego kontekstów sepulkralnych ze stanowiska w miejscowości Puquina, prowincja General Sánchez Cerro, departament Moquegua (fot. T. Kołomański).

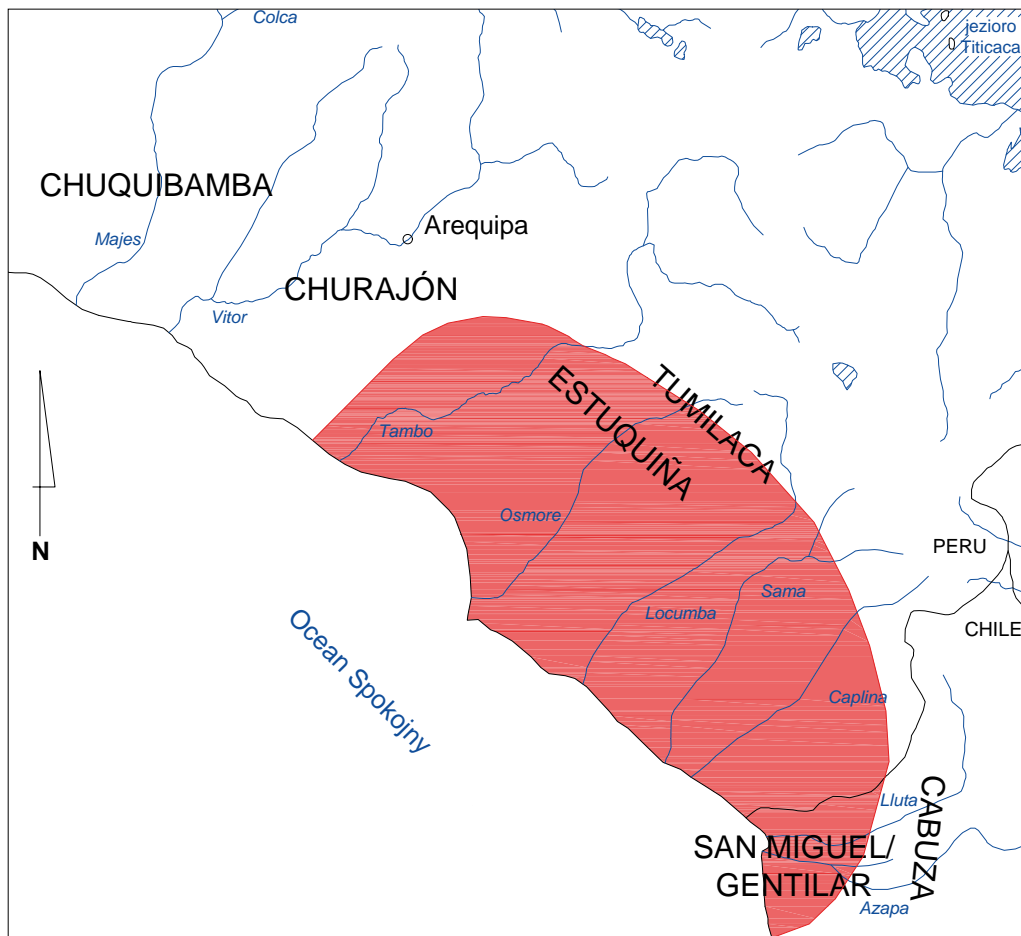

Ryc. 140. Prace dokumentacyjne materiału z El Pino (fot. T. Kołomański).

bezpośrednie kontakty pomiędzy obydwooma grupami ludności były najsilniejsze. Najwyraźniej, w dolinie Tambo bezpośredni kontakt z ludnością odrębną kulturowo, ale mieszkającą w sąsiedztwie, jak estuquiña czy churajón, był powszechniejszy, niż kontakty z bliższymi kulturowo, ale znacznie oddalonymi grupami północnochilijskimi.

Relacja chiribaya z koloniami Tiahuanaco

W tym miejscu szczegółowego omówienia wymaga zagadnienie wzajemnych relacji pomiędzy koloniami Tiahuanaco ze środkowej doliny Osmore, a następnie ich bezpośrednimi kontynuatorami, czyli ludnością tzw. fazy tumilaca, z lokalnymi grupami chiribaya. Wynika to z faktu, że zdefiniowanie tego zjawiska w aspekcie

Ryc. 141. Umiejscowienie sąsiadujących z chiribaya kultur późnego okresu przejściowego (oprac. T. Kołomański).

przestrzenno-czasowym, stanowi istotny czynnik pozwalający na stwierdzenie zaniku zjawisk kulturowych związanych z horyzontem środkowym na tym obszarze, a jednocześnie stanowi istotny element w dyskusji dotyczącej genezy zjawiska kulturowego określanego mianem chiribaya.

Jak pamiętamy, w okresie horyzontu środkowego ekspansja cywilizacji Tiahuanaco objęła środkową część dorzecza Osmore, powodując wykształcenie się swojego lokalnego wariantu, reprezentowanego przez fazy stylistyczne omo oraz chen chen. Analiza ikonografii występujących na materiałach obu tych faz potwierdza ich ściśle powiązania z obszarem metropolitarnym zlokalizowanym w południowej części basenu Titicaca, gdzie znajdowało się centrum Tiahuanaco.

Silny związek i przynależność regionu środkowego biegu Osmore do organizmu Tiahuanaco potwierdza już sam charakter form ikonograficznych występujących na wyrobach, jak i również rodzaj osadnictwa. W przypadku wyrobów możemy stwierdzić występowanie motywów ikonogra-

ficznych o ponadregionalnym zasięgu wskazujące na istnienie dużego stopnia unifikacji kulturowej. Równocześnie obecność dużych nieufortyfikowanych – otwartych – centrów administracyjno-gospodarczych oraz mniejszych o podobnym charakterze, potwierdza istnienie na całym tym obszarze czegoś co można by określić ładem politycznym. A więc należy przyjąć, że cały ten region znajdował się w obrębie jednej struktury polityczno-gospodarczej, ponadregionalnego państwa Tiahuanaco.

Od momentu pojawienia się silnych kolonii Tiahuanaco w środkowej części doliny Osmore, ich bliskie sąsiedztwo było dla lokalnych społeczności zamieszkujących dolne partie dolin i wybrzeże silnym bodźcem dla większej konsolidacji w celu m.in. wspólnej obrony. Nie można wykluczyć, iż sytuacja taka powodowała także ruchy migracyjne pomiędzy poszczególnymi dolinami. Lokalne społeczności przesuwały się w kierunku większych i zarazem silniejszych ośrodków osadniczych znajdujących się w dolinie Osmore (Lozada Cerna i Buikstra 2002).

Powstające nowe centra potężnego imperium stawały się automatycznie swoistą forpocztą prądu stylistycznego, który opanował w tym czasie większą część Andów Centralnych. Bezpośrednio z nich na lokalne społeczności promieniowały cechy typowe dla wszelkiej wytwórczości oraz zapewne organizacji i wizji świata obowiązujące na obszarze metropolitarnym w basenie jeziora Titicaca.

Wzajemne kontakty społeczności chiribaya z kolonistami z Altiplano wyrażają się m.in. poprzez obecność niektórych elementów układu urbanistycznego osad. Trzeba tu wspomnieć o obecnych szczególnie w wyższych partiach doliny Osmore zagłębionych na 70 cm prostokątnych placach o wymiarach 5x7 m i ścianach wyłożonych kamieniami. Podłoże stanowiła polepa, w przeciwieństwie do domostw i innych placów, które w miejscu polepy posiadały zazwyczaj jedynie klepisko. Miejsca te mogły mieć znaczenie rytualne i nawiązywać do wielkich zagłębionych ceremonialnych placów znanych z kręgu kulturowego Tiahuanaco (Owen 1998). Wpływ tradycji wysokogórskich na miejscową ludność pokazuje również obecność *tumbas collares*, występujących m.in. w El Yarál, a przypominających konstrukcje grobowe z Chen Chen.

Wpływ Tiahuanaco na regiony ościenne jest wyraźnie widoczny w szeroko rozumianej kulturze materialnej obszaru Costa Extremo Sur z tego okresu. Należy jednocześnie zwrócić uwagę na dużą odrębność stylistyczną chiribaya, co dobitnie pokazuje, iż pomimo dużego wpływu Tiahuanaco udało się tej społeczności utrzymać niezależność, tak kulturową, jak i prawdopodobnie polityczną.

Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, iż na stanowiskach z wybrzeża brak jest świadectw inwazji lub ich kolonizacji przez Tiahuanaco (Bawden 1989; Covey 2000; Owen 1993; Stanish 1992). Przybysze z odległych wysokogórskich regionów kontrolowali jedynie tereny położone w górnym i środkowym biegu Osmore, pomimo stosunkowo bliskiej odległości do wybrzeża²² (Lozada Cerna i Buikstra 2002). Ciekawym

wyjątkiem jest stanowisko La Cruz położone w dolnej części doliny Osmore, na którym badania archeologiczne prowadzone przez Sonię Guillen i Gerardo Carpio Díaza wykazały obecność kolonistów Tiahuanaco (Tomczak 2001a). Materiał kostny z tego stanowiska nie wykazuje podobieństwa z osobnikami grzebanymi na stanowiskach chiribaya. Na podstawie przeprowadzonych badań ustalono, że mieszkająca tam ludność pochodziła z południowo wschodniej części basenu jeziora Titicaca, ale mieszkała na wybrzeżu przez przynajmniej 10 ostatnich lat swego życia (Knudson 2004).

Liczba znajdujących osobników pochodzących z Altiplano na stanowiskach chiribaya jest niewielka. Na terenie dolnej doliny Osmore nie odnaleziono pochówków z kompletnym wyposażeniem grobowym wskazującym na obce pochodzenie danego osobnika. W pochówkach określonych na podstawie badań DNA jako należące do przedstawicieli kolonistów z Altiplano również umieszczano naczynia chiribaya. Wśród obcych osobników są zarówno kobiety, jak i mężczyźni. Ich nieliczne pochówki stwierdzono również na cmentarzyskach Chiribaya Alta, gdzie występuje mniej więcej równa liczba kobiet i mężczyzn. Wskazuje to na fakt, iż chiribaya nie zamykali się zupełnie na imigrantów z terenów górskich (Knudson 2004).

Bardzo istotne wyniki badań w zakresie obecności kolonistów Tiahuanaco w strefie wybrzeża przyniosły prace realizowane przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach Projektu Tambo. Prowadzone one były oczywiście na obszarze doliny Tambo, gdzie natrafiono na pozostałości świadczące o długotrwałym przebywaniu na tym terenie, stosunkowo liczebnych grup ludności Tiahuanaco. W roku 2011 w trakcie prac w regionie Carrizal, w prawobrzeżnej części zlewiska Tambo, odkryto pozostałości prostokątnych konstrukcji kamiennych, w obrębie których znaleziono m.in. fragmenty naczyń Tiahuanaco datowanych na fazę Tiahuanaco V odpowiadającej fazie Chen Chen z doliny Osmore. O użytkowaniu stanowiska przez ludność związaną z imperium z Altiplano świadczą także niektóre fragmenty konstrukcyjne samych budowli.

Kolejnych dowodów dostarczyły wykonane w ramach Projektu Tambo w roku 2012 badania

²² Taka sama sytuacja ma miejsce w przypadku dyskusji o śladach obecności państwa Inków w tym regionie (Bawden 1989; Covey 2000; Owen 1993; Stanish 1992).

w obrębie sektora nr 9 na stanowisku El Pino w pobliżu ujścia Tambo do Pacyfiku. Natrafiono tam na rozległe cmentarzysko, gdzie wystąpiły związane z Tiahuanaco konteksty sepulkralne. W zinwentaryzowanych pochówkach wystąpiły liczne fragmenty ceramiki oraz wyrobów tekstylnych pokrytych motywami ikonograficznymi Tiahuanaco (Szykalski 2013).

Pomimo, że wspomniane badania znajdują się jeszcze w fazie początkowej, już teraz można stwierdzić, że potwierdzenie tak intensywnego osadnictwa Tiahuanaco w tym rejonie zdecydowanie przemawia na korzyść hipotezy zakładającej obecność kolonistów z Altiplano w dorzeczu Tambo, nie wykluczając samego terenu delty.

Pozostaje kwestią do rozstrzygnięcia, czy występujące w dorzeczu Tambo znaleziska związane z Tiahuanaco dotarły tam za pośrednictwem ośrodków znajdujących się w dolinie Osmore, czy też bezpośrednio z obszaru macierzystego w basenie jeziora Titicaca.

Po upadku Tiahuanaco nastąpił czas niestabilności, niepokoju i rywalizacji (Bermann *et al.* 1989; Stanish 1992). Chiribaya mieszkali obok potomków kolonistów Tiahuanaco określanych jako tumilaca. Rywalizowali ze sobą, a wymiana handlowa była raczej sporadyczna (Owen 1993). Osadnictwo tumilaca miało charakter bardzo defensywny – osady były trudno dostępne i niejednokrotnie ufortyfikowane.

W przeciwieństwie do wyżej położonych obszarów, na wybrzeżu ani osady chiribaya, ani La Cruz nie posiadały umocnień. Nie ma też dowodów na ich wzajemną rywalizację. Badane szczątki ludzkie nie noszą śladów przemocy fizycznej (Burgess 1991, 1992, 1999; Lozada Cerna i Buikstra 2002).

W fazie tumilaca dostrzegamy zmiany zarówno w stylistyce wyrobów i form, jak i charakterze osadnictwa. Na wyrobach obserwujemy zanik ponadregionalnych motywów ikonograficznych na rzecz całej gamy motywów o regionalnym charakterze, których występowanie ogranicza się do stosunkowo niewielkiego obszaru. Równocześnie dochodzi do translokacji osadnictwa i opuszczenia dużych otwartych ośrodków na rzecz mniejszych usytuowanych w trudno dostępnych miejscach i częstokroć ufortyfikowanych.

Tak więc zarówno materiał zabytkowy, jak również charakter i forma osadnictwa wska-

zują na dużą regionalizację i brak istnienia ponadregionalnego centrum gwarantującego bezpieczeństwo regionu. Tego typu spostrzeżenia potwierdzają tezę, że faza tumilaca przypada na okres schyłku państwa Tiahuanaco lub też związana już jest z czasami po jego upadku, kiedy to dochodzi do masowego przemieszczania się ludności oraz prawdopodobnie pojawienia się uchodźców z jeziora Titicaca.

Spowodowało to zburzenie dotychczas istniejącego ładu polityczno-gospodarczego w tym regionie, a napływ nowych grup ludności zmusił społeczność tumilaca do ekspansji na obszary znajdujące się poza środkowym biegiem rzeki Osmore. W tym to czasie ludność tumilaca zajmuje znaczne enklawy również w jej dolnym biegu, a ślady jej obecności odnajdujemy również w wyżej położonych regionach górskich, jak np. w regionie Puquina. Na ślady ich obecności natrafiono również w dolinach sąsiadujących z Osmore gdzie nie ma do tej pory dowodów na obecność kolonii Tiahuanaco, np. w regionie Carumas (Goldstein i Owen 2001).

Mając na uwadze ekspansję ludności tumilaca w dolną część doliny Osmore należałoby się zastanowić nad problemem relacji nowoprzybyłych z zastaną tam ludnością chiribaya, której bytność na tym obszarze sięga horyzontu środkowego co potwierdzają m.in. wyniki badań przeprowadzonych w ramach Projektu Chiribaya.

Podczas badań na stanowisku El Yarál zarówno na cmentarzyskach, jak i w sektorach mieszkalnych obok kontekstów chiribaya stwierdzono wyraźną obecność tumilaca. Znacząca większość grobów, bo aż 74 z 99 przebadanych, to jednak groby przypisywane kulturze chiribaya. Don Rice (1993) twierdzi, że El Yarál mogło być wspólnym dla obydwu grup stanowiskiem. Trzeba jednak od razu zaznaczyć, że naczynia chiribaya i tumilaca nie występują w tych samych pochówkach. Może to być także przykład na stopniowe wtapianie się ludności tumilaca w lokalną społeczność co ostatecznie zakończyło się zatraceniem jej kulturowej odrębności i w konsekwencji zupełnym jej zanikiem.

Na obecnym etapie badań dokładne rozrysowanie wzajemnych relacji ludności chiribaya

oraz tumilaca nie jest możliwe. Odpowiedź na wiele nurtujących badaczy pytań przynieść mogą jedynie prace badawcze na stanowiskach ze środkowej doliny Osmore datowanych na późny okres przejściowy.

9. Problem tzw. kultury maytas-chiribaya

Grupy chiribaya zamieszkujące północchijskie doliny rzeczne określane są przez część badaczy jako kultura maytas-chiribaya²³. Początki jej osadnictwa zdają się sięgać 700 roku (Schiappiacase *et al.* 1991). Skoncentrowało się ono przede wszystkim w dolinach okresowych rzek Azapa oraz Lluta. Podobnie jak chiribaya z peruwiańskiego wybrzeża, maytas-chiribaya zamieszkiwali pas wybrzeża oraz dolne i rzadziej środkowe odcinki dolin. Ich osady dzielą się na typowo rybackie, bądź położone wyżej rolnicze wioski (Berenguer 2000; Chacama 2004; Uribe 1999).

Wyniki badań antropologicznych oraz analiz izotopu strontu oraz cech niemetrycznych zębów i kości wyraźnie wskazują – podobnie z resztą jak ma to miejsce w przypadku chiribaya z doliny Osmore – na kontynuację lokalnej populacji począwszy już od okresu preceramicznego. Pewna niewielka domieszka cech typowych dla mieszkańców Altiplano jest obecna, jednakże nie jest silna. Na terenie północnego Chile taka niezakłócona ciągłość osadnictwa strefy wybrzeża i dolnych partii dolin rzecznych trwa, aż do momentu włączenia go w granice imperium *Tahuantinsuyu* (Sutter 2000).

Początki maytas-chiribaya to także czas kiedy w środkowych odcinkach dolin północnego Chile zaczynają być zakładane kolonie Tiahuanaco (Goldstein 1995-1996; Knudson 2004). Osadnictwo to było o wiele skromniejsze niż w dolinie Osmore. Nie powstała tutaj publiczna architektura ceremonialna (Browman 1997). Koloniści zamieszkiwali niewielkie osady rolnicze, leżące przy szlakach handlowych łączących je z obszarem centralnym (Chacama 2004;

Goldstein 1995-96). W północnym Chile ostatnia faza rozwoju ceramiki ludności z Altiplano, odpowiadająca peruwiańskiej tumilaca, nazywana jest cabuza. Część badaczy twierdzi jednakże, iż podobnie jak maytas-chiribaya, społeczność ta ma lokalne pochodzenie, pozwoliła się tylko silnie zdominować przez ekspansywny Tiahuanaco (Dauelsberg 1989; Uribe 1999).

Zdarza się, że pochówki maytas-chiribaya oraz cabuza występują na tych samych cmentarzyskach, jednakże nie ma sytuacji gdy obydwie kultury dzielą jeden grób (Chacama i Espinoza 1998; Focacci 1990). Powszechnie jest za to współwystępowanie ceramiki maytas-chiribaya oraz naczyń churajón lub chuquibamba. Na podstawie obserwacji nawarstwień osadniczych należy zakładać, iż pomiędzy społecznością maytas-chiribaya, a kolonistami z Altiplano istniał wyraźny konflikt. Niektóre groby tych ostatnich zostały zniszczone tylko po to, aby użyć ich powtórnie w celu umieszczenia tam osobnika lokalnego pochodzenia (Berenguer i Dauelsberg 1989). Bogato wyposażone pochówki maytas-chiribaya pokazujące silną hierarchizację społeczeństwa kontrastują wyraźnie z dosyć skromnymi darami grobowymi u cabuza (Uribe 1999).

Ornamentyka oraz cechy technologiczne naczyń maytas-chiribaya są bardzo zbliżone do ceramiki chiribaya. Rodzaj i ilość domieszki mineralnej różni się znacznie od proporcji stosowanych przez kolonistów Tiahuanaco. Pomarańczowe powierzchnie naczyń powszechnie pokrywano czerwoną angobą pokrywającą zazwyczaj nieco ponad połowę ich wysokości. Jedynie misy obmazywano w całości. Ścianki polerowano. Malowany wielobarwny bardzo zbliżony do chiribaya ornament nakładano przed lub po wypale (Uribe 1999). Duże podobieństwo pomiędzy omawianymi kompleksami osadniczymi z północnego Chile oraz południowego Peru poza garncarstwem dotyczy także wszelkich innych elementów kultury materialnej.

Wydaje się, że na bazie tradycji maytas-chiribaya w strefie wybrzeża oraz dolnych i środkowych odcinków dolin północnego Chile rozwinęła się kultura arica (Berenguer 2000). Na przełomie środkowego horyzontu oraz późnego okresu przejściowego w niektórych

²³ Według typologii opracowanej przez Percy Dauelsberga (1972–73) obowiązującym terminem było *maytas*. Najnowsze publikacje dotyczące tematyki rozwoju osadnictwa w północnym Chile modyfikują jednakże nomenklaturę na *maytas-chiribaya*.

pochówkach obecne były jednocześnie zarówno naczynia należące do maytas-chiribaya, jak i wczesnej fazy arica zwanej san miguel oraz nieco rzadziej późnej fazy, określanej jako gentilar (Uribe 1999).

Obecnie trwa dyskusja o zasadności wydzielenia kultury maytas-chiribaya jako odrębnej jednostki (kultury). Zarówno elementy ikonograficzne, jak i przedmioty codziennego użytku obecne na stanowiskach zarówno chiribaya, jak i matyas-chiribaya są do siebie podobne. Dające się zauważyć różnice wynikają przede wszystkim z dużej odległości dzielącej doliny rzeczne południowoperuwiańskiego wybrzeża i północne Chile. Trzeba jednak zauważyć, iż główne cechy, tak jak ma to miejsce w przypadku zdobnictwa naczyń ceramicznych, pozostają niezmienione. Niebagatelną rolę w uwytkowaniu niektórych, obecnych w materiałach, lokalnych różnic odegrała na pewno siła oddziaływania oraz stopień wzajemnych relacji z koloniami Tiahuanaco.

Uwagę zwraca też fakt, iż wyniki dotychczasowych badań ze stanowisk chiribaya i maytas-chiribaya pokazują bardzo zbliżony sposób organizacji społecznej, m.in. wyraźny podział na osady rybaków i rolników, jak również lokalne pochodzenie tej ludności. Ewentualne różnice potwierdzające zasadność wydzielenia kultury maytas-chiribaya podkreśla na pewno istniejąca współcześnie granica pomiędzy Peru i Chile.

Zastanawiając się nad tym zagadnieniem warto pamiętać, iż ludność przyporządkowywana danej kulturze, która zamieszkuje obszar bardzo rozległy, na odległych od siebie terenach konsoliduje się w grupy prezentujące lokalne, typowe wyłącznie dla siebie cechy. Wyróżnikiem może być np. nigdzie indziej nie obecne odstępstwo od głównego schematu zdobienia ceramiki, choć inne cechy pozostają takie same.

Powyższa sytuacja nie może jednakże dyskwalifikować jedności danej kultury, ani być podstawą do tytułowania poszczególnych lokalnych grup lub odmian mianem odrębnych kultur.

10. Upadek kultury chiribaya

Około roku 1350 potężny, mogący trwać nawet 18 miesięcy, El Niño spowodował katastro-

falne w skutkach fale deszczu, które ogarnęły południową Costa Extremo Sur (Owen 1998). Towarzyszyły mu bardzo gwałtowne i niszczyielskie burze. Lawiny błotne spływające po zboczach dolin rzecznych zmiotły osady, pola uprawne i systemy irygacyjne. Zwały błota i kamieni zablokowały dolny odcinek doliny Osmore. Zatomowana woda utworzyła gigantyczne naturalne rozlewisko głębokości wielu metrów co ostatecznie dopełniło dzieła zniszczenia (Owen 1998).

Zmieniony układ wiatrów i prądów oceanicznych spowodował podniesienie się temperatury wód przybrzeżnych, skutkując znaczącym zmniejszeniem ilości ławic rybnych. Taka sytuacja przyniosła ludności zamieszkującej wybrzeże klęskę głodu. Źródła świeżej wody pitnej zostały zniszczone. Trzeba wziąć pod uwagę fakt, że rzeka, która w wielu wypadkach musiała stać się w tej sytuacji jedynym źródłem wody pitnej była silnie zanieczyszczona fekaliami, ciałami martwych ludzi i zwierząt. Powodowało to śmiertelne zatrucia, szczególnie u grup żyjących w dolnym jej biegu (Martinson *et al.* 2003).

Sądzi się, że właśnie w połowie XIV wieku populacja chiribaya osiągnęła swoje apogeum. Według niektórych badaczy, uderzenie El Niño zredukowało ją o około 80% (Owen 1993). Wydaje się, że będąca u szczytu swego rozkwitu kultura chiribaya, potrafiąca oprzeć się najpotężniejszym imperiom Andów Centralnych (Tiahuanaco), została pokonana przez siły natury.

Macierzysty dla niej obszar doliny Osmore został kompletnie zdewastowany. Zniszczone systemy nawadniające nie były w stanie zapewnić odpowiedniej cyrkulacji wody, nie można było wyprodukować wystarczającej ilości pożywienia, aby odbudować dotychczasowe zależności handlowe. Gwarantujące stabilność i rozwój stosunki społeczne legły w gruzach.

Panteon bóstw i obowiązująca ideologia wypaliły się, dotychczasowe symbole zostały odrzucone. Ocalałe z katastrofy niewielkie grupy chiribaya egzystowały jedynie po to by przetrwać. Wraz upływem czasu stopniowo traciły swą kulturową odrębność, aż wreszcie rozmyły się wśród społeczności Costa Extremo Sur i nowych fal migracyjnych z wyżej położonych obszarów.

WNIOSKI KOŃCOWE

Kultura chiribaya niewątpliwie odegrała olbrzymią rolę w rozwoju cywilizacyjnym regionu określanego mianem Costa Extremo Sur w przedłomowym okresie horyzontu środkowego i późnego okresu przejściowego. Przy czym, wyróżnia się ona wyraźnie na tle mozaiki kulturowej istniejącej tutaj zarówno w horyzoncie środkowym, jak i późnym okresie przejściowym.

Wyniki badań potwierdziły, że została ona stworzona przez lokalną, pochodzącą ze strefy wybrzeża, ludność. Jej dziełem są wysokiej jakości wyroby rękodzielnicze, w tym niezwykle oryginalny zestaw motywów ikonograficznych ceramiki, charakteryzujący się wielobarwnymi geometrycznymi wzorami, które swoją kolorystyką wyraźnie wyłamują się z kanonu tzw. „*Tricolor del Sur*” (Lumbreras 1974; Lumbreras i Amat 1968).

Natomiast jej geneza sięga okresu horyzontu środkowego, kiedy to południowe krańce Peru zostały objęte ekspansją potężnego organizmu polityczno-gospodarczego z basenu jeziora Titicaca, państwa Tiahuanaco, które w poszczególnych enklawach strefy wybrzeża założyło swoje kolonie.

Nie pozwoliła mu się jednak zdominować politycznie, ani kulturowo. Zachowała odrębność, choć przejęła pewne wzorce płynące z najważniejszego podówczas prądu stylistycznego, który ekspandował z basenu jeziora Titicaca na obszar Andów Centralnych oraz północną część Andów Południowych.

Choć w przeciągu ostatnich trzydziestu lat naukowcom udało się znacznie poszerzyć wiedzę, to nadal jest wiele białych plam. Jedną z nich jest niewątpliwie osadnictwo na terenie doliny rzeki Tambo. Powyższa sytuacja zmienia się za sprawą prac badawczych Projektu Tambo.

W jego ramach polscy i peruwiańscy naukowcy przeprowadzili wykopaliska archeologiczne na cmentarzysku El Pino, tuż w sąsiedztwie ujścia rzeki do Pacyfiku, jak również rekonesanse na innych stanowiskach tej kultury, zlokalizowanych w dorzeczu Tambo. Wyniki tych prac potwierdziły obecność zwartego osadnictwa kultury chiribaya na obszarze doliny Tambo, przesuwając tym samym granice jej zasięgu znacznie bardziej na północ niż dotychczas zakładano.

Niezwykle ciekawy i bogaty materiał zabytkowy pozyskany w trakcie prac Projektu Tambo każe nam spojrzeć na opisywany obszar, jako ważny element na mapie osadniczej interesującej nas kultury. Jego znaczenie wynika z faktu, że nie negując znaczenia uważanej powszechnie za obszar macierzysty chiribaya doliny Osmore, trzeba stwierdzić, że nie Osmore tylko Tambo dysponuje znacznie lepszymi warunkami środowiskowymi.

Wynika to zarówno z ilości odprowadzanej wody, jak również znacznie szerszymi, w dolnym biegu rzeki, areałami nadającymi się pod uprawę. Szczególne znaczenie ma tutaj sama delta, zapewniająca optymalne warunki dla osadnictwa. Powodowało to, że pomimo iż Tambo stanowi północne rubieże chiribaya, występujące tutaj osadnictwo tej kultury jest niezwykle gęste i z uwagi na możliwości produkcyjne utrzymywało ono intensywne i bardzo ścisłe kontakty z obszarem macierzystym.

Na podstawie analizy wyposażenia grobowego pochówków męskich, możemy stwierdzić, iż głównym zajęciem ludności grzebanej na obszarze delty Tambo (stanowisko El Pino) było rybołówstwo. Dietę uzupełniały płody rolne, przede wszystkim kukurydza. Elementy

warsztatu tkackiego znajdowały się w pochówkach kobiecych, co wskazuje, iż to zajęcie było domeną żeńskiej części społeczności.

Uwagę zwracają przede wszystkim bogato zdobione tkaniny posiadające najbardziej charakterystyczny dla chiribaya symbol „*un ser antropomorfo chiribaya*”, który powszechnie występuje na stanowiskach doliny Osmore. Dominującą deformacją czaszkową wśród pochowanych w El Pino był typ *anular*, a więc taki sam jaki przeważał na innych cmentarzyskach rybackich społeczności chiribaya.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że w trakcie wykopalisk natrafiono również na konteksty związane z osadnictwem datowanym na okres formatywny, co wskazuje na kontynuację zajmowania stanowiska począwszy już od momentu pojawienia się pierwszej ceramiki. Jest to analogiczna sytuacja do San Gerónimo w dolnej dolinie Osmore, gdzie osadnictwo rybaków chiribaya również nakłada się na wcześniejsze fazy zajmowania stanowiska.

Skalibrowane wyniki dwóch datowań ¹⁴C z El Pino pokazały przedział czasowy użytkowania tego cmentarzyska w latach 1304–1396. Patrząc na rozciągłość tego okresu należy przyjmując hipotezę, że wykorzystywane ono było niemal na pewno również w XIII, jak i XV stuleciu.

Z uwagi na brak powszechnie przyjętej typologii formalno-stylistycznej naczyń ceramicznych kultury chiribaya autor niniejszej pracy stworzył podział zarówno form, jak i zdobnictwa. Jest to pierwsza typologia przeprowadzona na tak dużej próbie, bo liczącej około dwóch tysięcy naczyń. Należy w tym miejscu zauważyć, iż pochodziły one z wielu różniących się od siebie i położonych w różnych strefach wysokościowych skupisk osadniczych, a zatem podział ten jest reprezentatywny dla całego obszaru kulturowego chiribaya.

Stworzona typologia pozwoliła wyróżnić dziewięć głównych grup typologicznych ceramiki; misy, dzbany, amfory, wazy, puchary, kubki, czarki, *ollas pato*, naczynia atypowe. Ponadto dała możliwość dokonania szczegółowego podziału na typy, odmiany oraz pododmiany, a także cechy technologiczne. W jej ramach zdefiniowano również dwa główne typy malowanej ornamentyki; styl algarrobal i styl san gerónimo oraz trzeci występujący jedynie na misach; styl misowy.

Należy pamiętać, że w badaniach archeologicznych podstawą, która służy do wydzielania kultur archeologicznych, a następnie ich wewnętrznego podziału na fazy chronologiczne i typologiczne, jak również określania ich kolejnych etapów rozwojowych, są na ogół precyzyjne i zweryfikowane innymi materiałami źródłowymi, klasyfikacje naczyń ceramicznych.

Dokonany przez autora podział i analiza ikonografii malarskiej udowodniły, że nie odzwierciedlają one następujących po sobie faz rozwojowych tej kultury. Tak więc, wyraźnie różniące się pomiędzy sobą style dekoracyjne nie odzwierciedlają porządku chronologicznego. Ich rozmieszczenie w kontekstach grobowych wskazuje również, że nie są one elementem charakteryzującym poszczególne grupy ludności, czy też konkretny region geograficzny.

Często materiały te pochodzą z kontekstów sobie współczesnych. Styl algarrobal występuje licznie przede wszystkim na naczyniach z cmentarzysk elity w Chiribaya Alta, choć rzadziej pojawia się również w innych rejonach i na mniej znaczących stanowiskach. Bardzo często zdobi on formy niespotykane gdzie indziej, albo takie które na innych stanowiskach występują jedynie sporadycznie. Tak więc chodzi w tym przypadku o egzemplarze wyprodukowane specjalnie w celu umieszczenia ich w pochówkach najznamienitszych członków społeczności. Na większości stanowisk chiribaya przeważa za zwyczaj dużo skromniejszy styl san gerónimo.

W wyniku przeprowadzonego interregionalnego studium porównawczego, którego przedmiotem były zespoły naczyń pochodzące z El Pino oraz z dwóch reprezentatywnych stanowisk z dolnej części doliny Osmore (San Gerónimo i Chiribaya Baja) i dwóch ze środkowej części tej doliny (La Victoria i San Bernabé), ustalono, iż materiał ceramiczny z El Pino posiada wiele cech wspólnych z naczyniami z dolnej Osmore.

Wyraźne różnice pojawiają się dopiero gdy dokonamy porównania materiałów z El Pino z ceramiką pochodząca ze stanowisk ze środkowej części doliny Osmore. Na podstawie wykonanej analizy można z całą pewnością stwierdzić, iż materiał związany z ludnością zamieszkującą osady strefy wybrzeża (*chala*) różni się od tego pochodzącego ze stanowisk położonych w strefie *yunga*.

Ponadto, naczynia z El Pino odbiegają nieco pod względem jakości wykonania oraz stopnia zaawansowania technologii wypału od ceramiki z San Gerónimo i Chiribaya Baja. Jednakże częstotliwość obecności poszczególnych form i rodzaj malowanej dekoracji są bardzo podobne. Przeprowadzona analiza dowiodła zasadności twierdzenia, że nie ma podstaw dla wydzielenia fazy stylistycznej ceramiki chiribaya typowej dla doliny rzeki Tambo.

Analiza ilości i częstotliwości występowania naczyń-importów w grobach z El Pino pokazała główne kierunki kontaktów ludności grzebiącej swych zmarłych w pobliżu ujścia Tambo do Pacyfiku. Warto zaznaczyć, że ceramika obcego pochodzenia pojawia się w 32% grobów. W przeważającej części są to misy górskiej kultury estuquiña, rzadziej pochodzące z północnego Chile dzbany wykonane w stylu san miguel oraz amfory sąsiedniej kultury churajón.

Co ciekawe, w dolinie Osmore, na stanowiskach ulokowanych w bliskim sąsiedztwie Pacyfiku wśród naczyń-importów dominują egzemplarze pochodzące z obszaru północnego Chile. Są to wyroby wykonane w stylu san miguel oraz gentilar. Natomiast ceramika estuquiña powszechnie znajdowana jest na stanowiskach znajdujących się w środkowej części doliny rzeki Osmore. Może to świadczyć o tym, że w dolinie Tambo bezpośredni kontakt z ludnością odrębną kulturowo, ale mieszkającą w sąsiedztwie, jak estuquiña czy churajón, był powszechniejszy, niż kontakty z bliższymi kulturowo, ale znacznie oddalonymi grupami północnochilijskimi.

Silne wpływy z dolnej części doliny Osmore stały się zapewne bodźcem do zorganizowania

się ludności z dolnej Tambo na takich samych zasadach. Dystans, wzdłuż linii brzegowej, dzielący obydwie skupiska osadnicze wynosi około 80 km. Trzeba pamiętać, iż ludność związana z kulturą chiribaya zamieszkiwała teren o rozciągłości 300 km, a jej osady zakładano na wysokości nawet ponad 3 tys. m n.p.m.

Należy przyjąć, że chiribaya z doliny Tambo wyznawali obowiązującą na obszarze macierzystym ideologię, stosując podobną organizację społeczną, kanon zdobnictwa ceramiki oraz tkanin. Stali się częścią dużego i silnego organizmu, który zapewniał im stabilność i bezpieczeństwo zarówno w czasie ekspansji kolonistów z Altiplano, jak i w późniejszych niepewnych i niespokojnych czasach, które nastąpiły po upadku cywilizacji Tiahuanaco.

Prace badawcze realizowane przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego w ramach Projektu Tambo zaprzeczyły dotychczasowym opiniom twierdzącym, że dorzecze Tambo było regionem tylko w niewielkim stopniu dotkniętym przez oddziaływanie wielkich cywilizacji horyzontu środkowego, a jego udział w rozwoju cywilizacyjnym Costa Extremo Sur był minimalny.

Badania wykopaliskowe na cmentarzysku El Pino w ramach Projektu Tambo stanowią początek długofalowych prac badawczych nad zagadnieniem rozwoju kultury chiribaya na swych północnych rubieżach.

Należy podkreślić, że przeprowadzona przez autora analiza zespołu naczyń ceramicznych z El Pino jest dopiero początkiem dogłębnych studiów nad całością bezcennego materiału zażytkowanego pozyskanego podczas prac archeologicznych na tym stanowisku.

CHIRIBAYA CULTURE FROM THE TAMBO VALLEY

The very beginnings of archaeological explorations in Peru reach last decades of 19th century, yet it was 20th century that witnessed substantial growth in archaeological research conducted there. The trend is still strong. Our knowledge about the history of the region is wide today what can be judged from numerous publications, both scientific and popular. Nevertheless, the state of research in some parts of the country and, in result, accumulation of information is varies considerably depending on particular regions.

Apart from the least archaeologically known territories like the Amazon or eastern slopes of the Andean Mountains (so called Amazon Andes) there is another extremely important area where our information on pre-Columbian history is less than scanty. These are the southernmost parts of today's Republic of Peru. Here I refer to the areas of the departments of Arequipa, Moquegua and Tacna – a region which in scholarly literature is being referred to as *Costa Extremo Sur* – the southernmost part of the Peruvian coast.

Regardless from the reason of such situation, and at the same time, having in mind great contribution of many researchers who since the times of Max Uhle have been working in the area, one should agree that most gaps in our knowledge about the history of the region chronologically cover the times between 6th and the end of 15th centuries. What is important here is that this period is very crucial for the archaeology of the southernmost part of the Peruvian coast (*Costa Extremo Sur*) since in its beginning we witness expansion of the Tiahuanaco civilisation and at the end of the period a new force appeared in the region – the

empire of *Tahuantinsuyu* – The State of Inca.

This study embraces this crucial period of time and mainly focuses on the question of the genesis, development and extinction of the Chiribaya Culture – the culture which with its exceptional material remains greatly contributes to the cultural mosaic of the southernmost parts of the Peruvian coast (Pacific Ocean's shore with western slopes of the Andean Mountains).

The main goal of this work is to present thorough analysis of pottery finds representing Chiribaya Culture. The studies focus on regional variations in technology used, ornaments and pottery types in different places and times. The research forms a data-base for further more general conclusions on cultural developments in southernmost parts of the Peruvian coast in the critical period of the Middle Horizon and the Late Transition Period. Special attention is being paid to the area of development and expansion of the Chiribaya Culture.

The studies depart from an analysis of the Chiribaya pottery and are aimed at establishing precise typology of forms and decorations (mainly painted).

With no doubt these are pioneer studies. Pottery artefacts studied here come in most cases from private collections or are stored in museums and have never been analysed or published. Some pieces were obtained by museums as gifts from private owners or were confiscated by the Peruvian archaeological institutions as illegally excavated or sold. However, the bulk of the material came from archaeological excavations led by international teams.

Most pottery used for the comparative studies presented here are numerous and well

documented finds which came from Polish excavations of the Archaeological Mission of Wroclaw University which are today kept in a storage of the Catholic University of Santa Maria in Arequipa.

All finds have been collected during excavations led in years 2008-2012 in Tambo River basin as a part of interdisciplinary project called Project Tambo. The project itself was a part of the Seventh Framework Programme of the European Union supported financially by the Polish Ministry of Science and National Heritage. The author of the present studies had a privilege to participate in the programme and lead archaeological excavations at sites of Chiribaya Culture located in Tambo river delta.

Chiribaya Culture played important part in cultural development of the region called *Costa Extremo Sur* during the critical times of the Middle Horizon and the Late Transitional Period.

Results of the research proved Chiribaya Culture developed locally among inhabitants of the coastal zone. The hallmark of the culture are sophisticated handmade products with exceptional pottery covered with polychromatic geometric motifs which do break out of the so called *Tricolor del Sur* canon.

The beginnings of the culture reach the Middle Horizon when southernmost areas of today's Peru witnessed expansion of the powerful political-economic state which originated around the Titicaca Lake – the state of Tiahuanaco which colonized some parts of the Pacific Ocean's shore. Chiribaya Culture remained its political independency though adopted some cultural traits from the main stylistic trend which expanded from the area of Titicaca Lake to the Central Andes and northern part of the Southern Andes. Although within last thirty years our knowledge has greatly accumulated there are still many white spots on cultural map of the region, especially of the Tambo Valley. Thanks to the Project Tambo the situation is beginning to change.

Polish and Peruvian archaeologists who participated in Project Tambo carried out excavations at a cemetery of El Pino near the estuary of the Tambo River to the Pacific Ocean and conducted surveys at other sites along

the river where Chiribaya Culture has been attested. As the result it has been proven that the area was densely populated by the people of the culture and that the culture itself reached more to the north than previously presumed.

Rich and interesting material collected during the research makes us to conclude that the area was of great importance during the times of Chiribaya Culture and that this is there, in Tambo Valley, where the culture had best ecologic conditions to develop, not in Osmore Valley as previously suspected. This can be concluded from the fact that the area is well watered and large flat portions of the land are suitable for settlement. Thus as previously noted despite this was the northernmost range of Chiribaya Culture the settlement there was considerably dense and people who lived there maintained close contacts with the core of the culture.

Judging from finds deposited in burials fishing was main subsistence activity in Tambo River delta area (the site of El Pino). Diet was supplemented with corn. Female burials contained parts of weaver's equipment what could indicate that this activity was a specialty of Chiribaya women.

Attention has been paid to richly ornamented textiles with characteristic *'un ser antropomorfo chiribaya'* motives commonly found at sites of the Osmore Valley. A predominant form of cranial deformation practiced by Chiribaya people at El Pino was *anular* type – widely attested at other fishermen's cemeteries of the Chiribaya.

It is worth to mention that during the excavations formative phases of the culture have been found which proves continuation of settlement in the area from the times where first pottery appeared there. The closest parallel is San Geronimo in Osmore Valley where Chiribaya fishermen's settlement superimposes previous settlements. Calibrated 14C dates of two trial samples give chronological frames of the cemetery ranging from 1304 to 1396 A.D. We suppose that hypothetically the cemetery was also in use in 13 and 15 Centuries.

Since we do not have at hand a coherent and widely accepted formal and stylistic typology of Chiribaya Culture pottery the author

of the present study has proposed his own typological divisions regarding both forms and ornaments. What is unique here is that this is the first time when typology has been based on such abundant material i.e. over two thousand specimens. Yet one should bear in mind that those specimens came from many different sites located in different places (and attitudes) so the typological division presented here is indeed representative for the entire Chiribaya Culture.

Nine basic typological pottery groups have been proposed: bowls, jugs, amphoras, chalices, mugs, goblets, *ollas pato* and atypical vessels. Within each group there are subdivisions into types, variants and sub-variants. Also technological features have been taken under consideration. Two basic styles of painted ornaments have been defined: *algarrobal* style, *san geronimo* style and bowl style (attested on bowls only).

One should remember that in general definition of archeological culture is based upon precise and verifiable pottery classification which enables defining phases, subphases and subsequent phases of development of cultures. An analysis of painted ornaments made by the author has proven that decorative motifs have no evident chronological value. They more likely characterize particular groups within society or particular geographic regions as indicated by funeral finds. It is often that pottery with quite different ornaments is present in contemporary context. The style *algarrobal* is present mainly on pottery from elite cemetery in Chiribaya Alta although it is also rarely attested in other regions at less important sites. *Algarrobal* style apparently was reserved to funerary pottery which was produced as strictly funerary gifts in noble's graves. However most funeral pottery of Chiribaya sites represent much more modest *san geronimo* style. As an effect of an interregional comparative studies on pottery assemblage from El Pino and two sites which are located in lower part of Osmore Valley (San Geronimo and Chiribaya Baja) as well as two sites from the middle part of the valley (La Victoria and San Bernabé) it has been established that pottery from El Pino shares many common features with that of lower

Osmore. Differences appear though when one compares pottery from El Pino with that from the middle part of Osmore Valley. Thoroughful analysis has proven that pottery artefacts connected with population which inhabited coastal zone (*chala*) differ much from those popular at sites of the *yunga* zone.

Moreover, El Pino pottery differs in quality and technological advancement of firing techniques from the pottery of San Gerónimo i Chiribaya Baja. However percentage of types of forms and painted decorations in an assemblage is similar.

An analysis has proved that there is no justification to distinguish any separate stylistic phase of the Chiribaya culture in the region of the Tambo Valley. An analysis of quantity as well as frequency of presence of imported pottery in El Pino graves indicates directions of trade and cultural contacts of the population which buried their dead near the estuary of Tambo River. It is worth to mention that imported pottery was found in 32% of graves. The majority of imports are bowls of the mountainous culture of Estuquiña or less often *san miguel* style jugs and amphoras of Churajón Culture of modern Chile. What is interesting at sites located on Pacific shore of the Osmore Valley the dominant imported pottery came from northern Chile. It is pottery of *san miguel* and *gentilar* styles. On the other hand in middle part of the Osmore Valley most common imported find is *estuquiña* style pottery.

This may indicate that contacts between inhabitants of the Tambo Valley with neighbors representing different cultures like Estuquiña or Churajón were much closer than with culturally related people who lived in remote regions of the northern Chile.

Strong cultural influence from the lower part of Osmore Valley favoured consolidation of the inhabitants of lower Tambo. The distance between settlements at Osmore and those at Tambo is about 80 km. Entire Chiribaya population settled coastal area that stretched as far as 300 km along the shore; settlements were built as high as 3 thousand meters above the sea level. We may assume that Chiribaya from Tambo River Valley shared culture and ideology with the population of the core area of

the culture, as well as social organization, styles of ornaments used on pottery and textiles.

They became a part of a large and strong cultural entity which ensured stability and security in times of expansion of the colonizers originating in Altiplano and in later unpeaceful times after the collapse of the Tiahuanaco civilization.

Studies and excavations led by the Institute of Archeology of Wroclaw University denied former opinions that areas of the Tambo River basin were merely in small extent affected by civilizations of the Middle Horizon and

that they had little influence on civilizational development of Costa Extremo Sur – the southernmost part of the Peruvian coast.

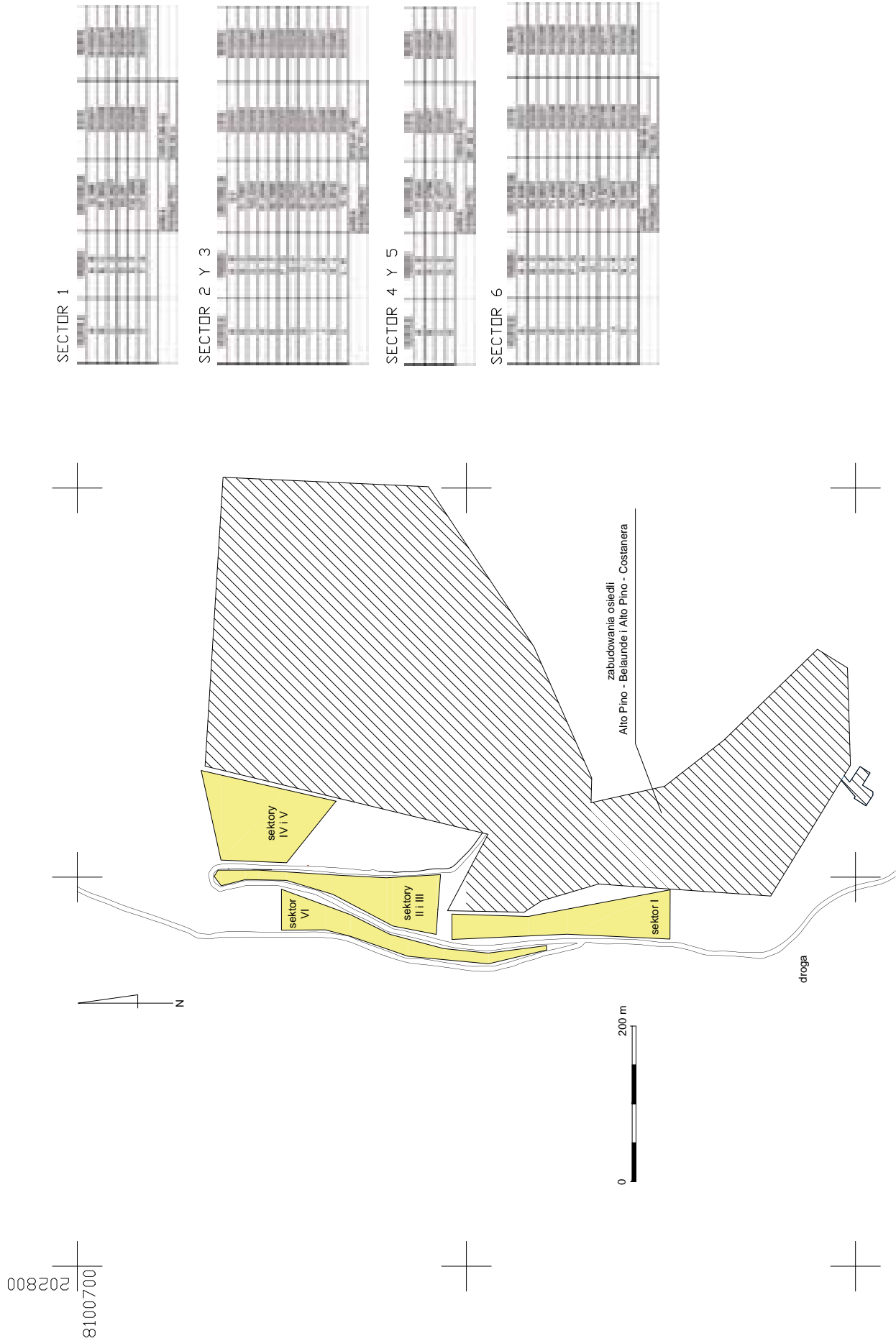
Archaeological excavations at El Pino cemetery which are a part of the Project Tambo are just the beginning of a long term studies on the question of development of Chiribaya Culture on its northern borders.

It needs to be highlighted that the analysis of El Pino pottery material made by the author is just a beginning of in-depth studies of the entire priceless material gained during archaeological excavations at the site.

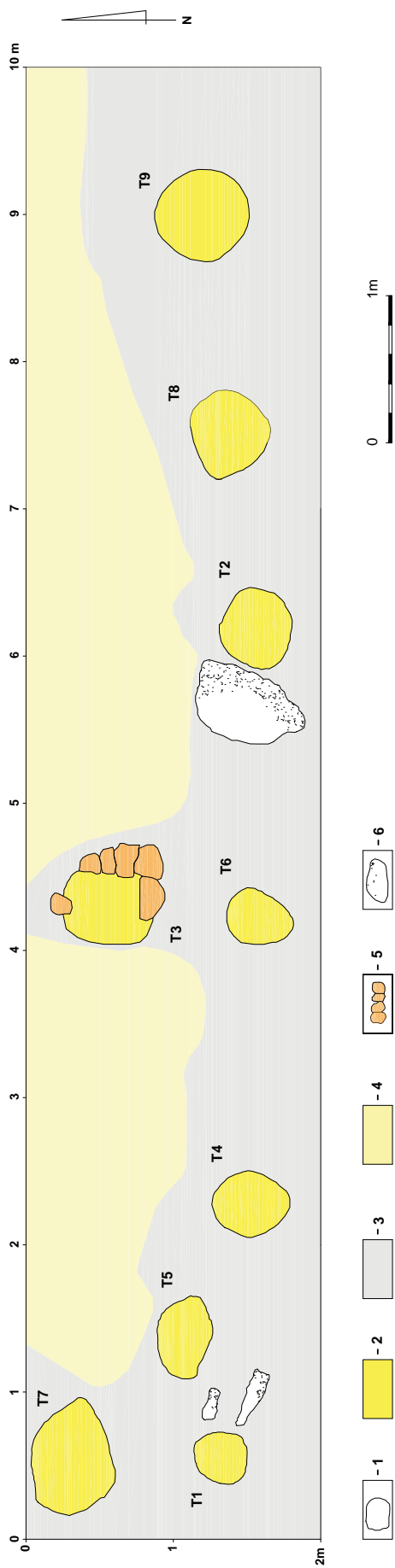
PLANY, RZUTY, PROFILE – BADANIA PROJEKTU TAMBO NA STANOWISKU EL PINO W LATACH 2008–2012

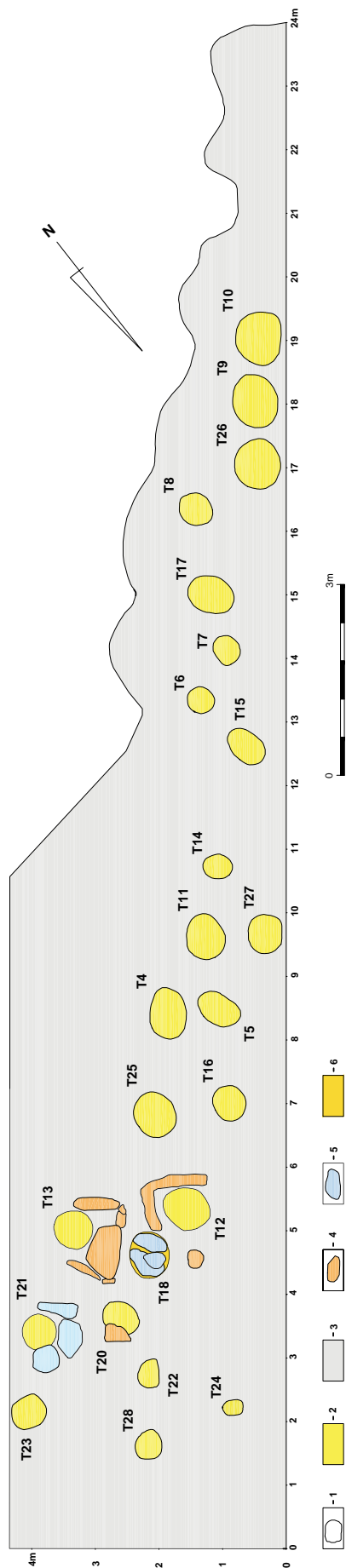
Ryc. 142. Umiejscowienie stanowiska El Pino (oprac. T. Kołomański wg Google Maps).

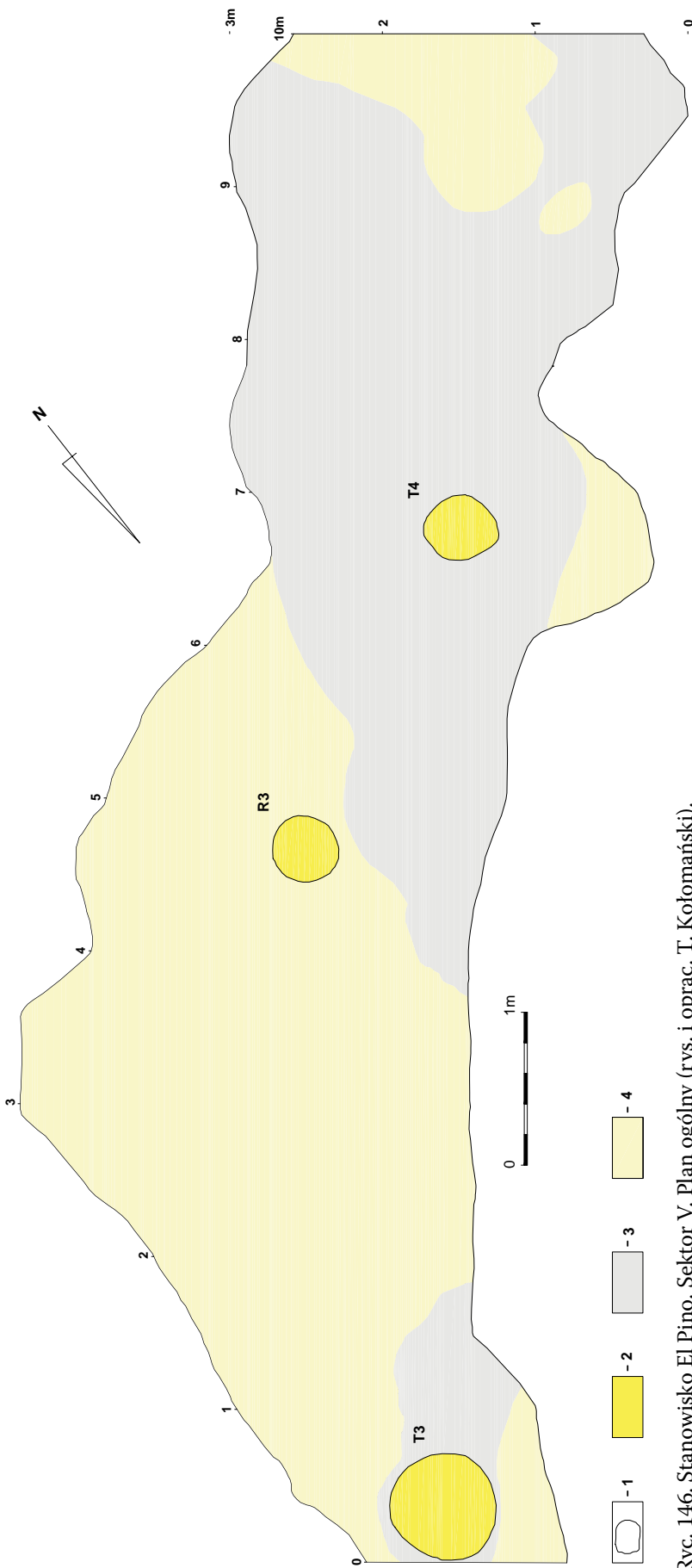
Ryc. 143. Stanowisko El Pino z podziałem na sektory (oprac. T. Kołomański, pomiar Ł. Mikocik).

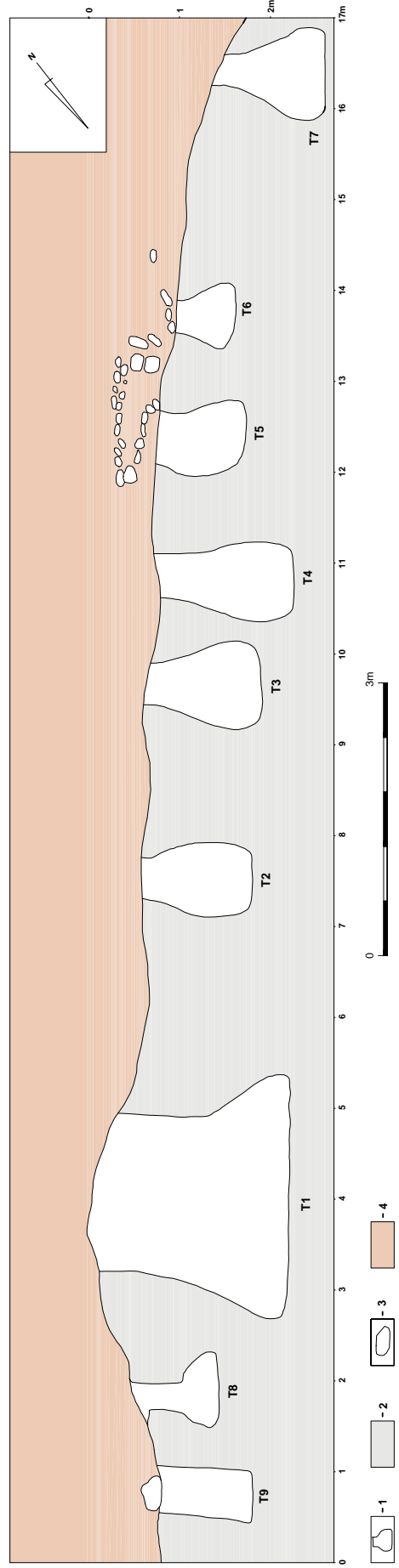
Ryc. 144. Stanowisko El Pino. Sektor II. Plan ogólny (rys. i oprac. T. Kołomański).

Ryc. 145. Stanowisko El Pino. Sektor IV. Plan ogólny (rys. i oprac. T. Kołomański).

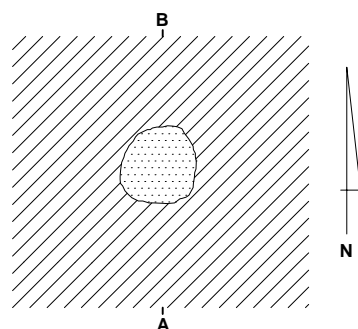

Ryc. 146. Stanowisko El Pino. Sektor V. Plan ogólny (rys. i oprac. T. Kołomański).

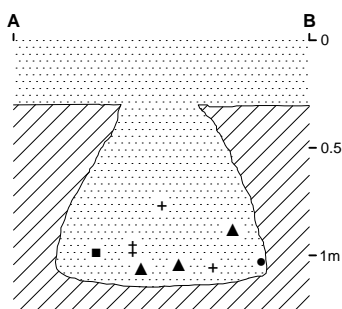

Ryc. 147. Stanowisko El Pino. Sektor VI. Plan ogólny (rys. i oprac. T. Kołomański).

Sektor II, grób nr 1

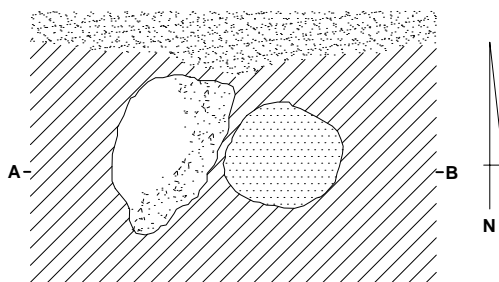
Rzut grobu nr 1

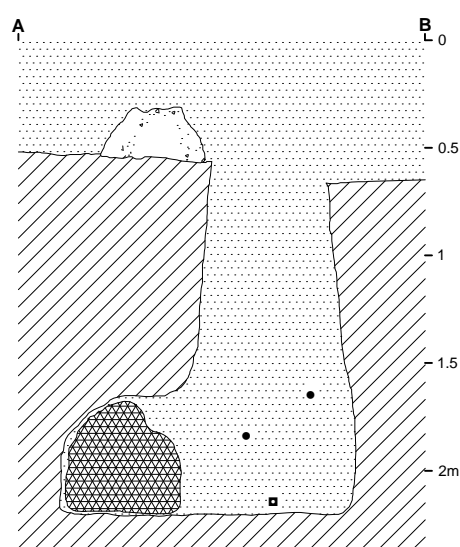
Przekrój grobu nr 1

Sektor II, grób nr 2

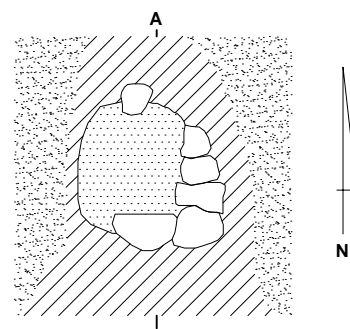

Rzut grobu nr 2

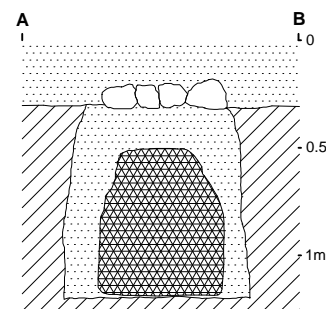

Przekrój grobu nr 2

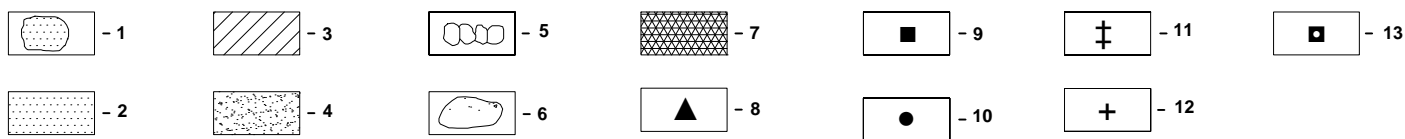
Sektor II, grób nr 3

Rzut grobu nr 3

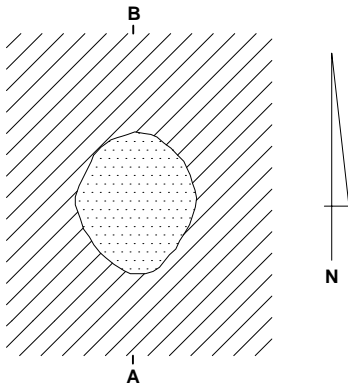

Przekrój grobu nr 3

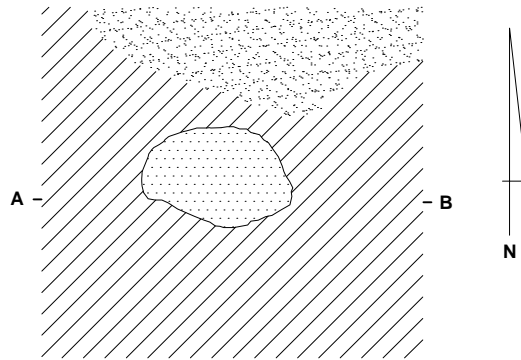
Ryc. 148. Stanowisko El Pino. Sektor II, groby nr 1, 2, 3. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

Sektor II, grób nr 4

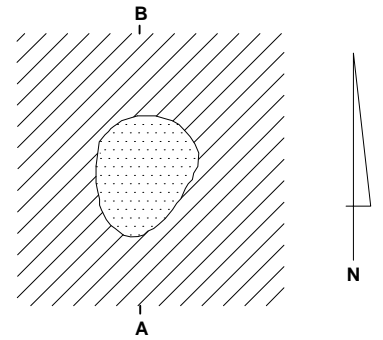
Rzut grobu nr 4

Sektor II, grób nr 5

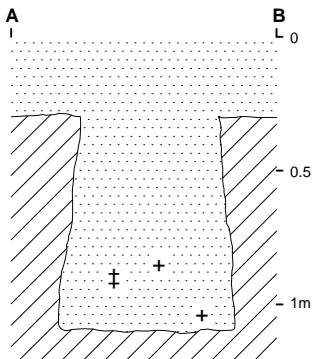

Rzut grobu nr 5

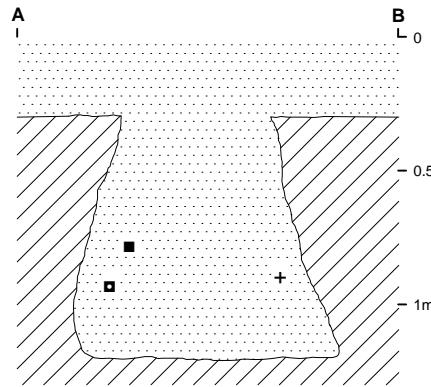
Sektor II, grób nr 6

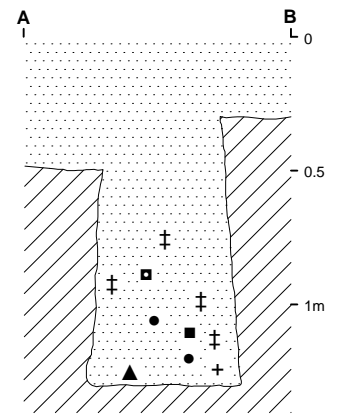
Rzut grobu nr 6

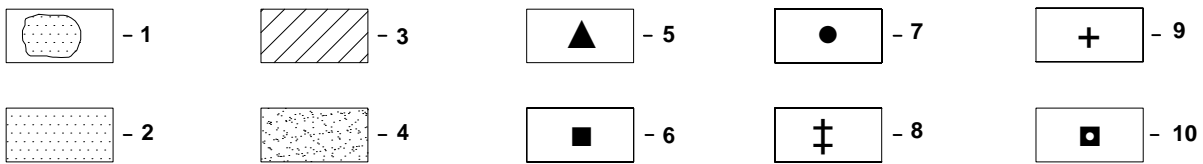
Przekrój grobu nr 4

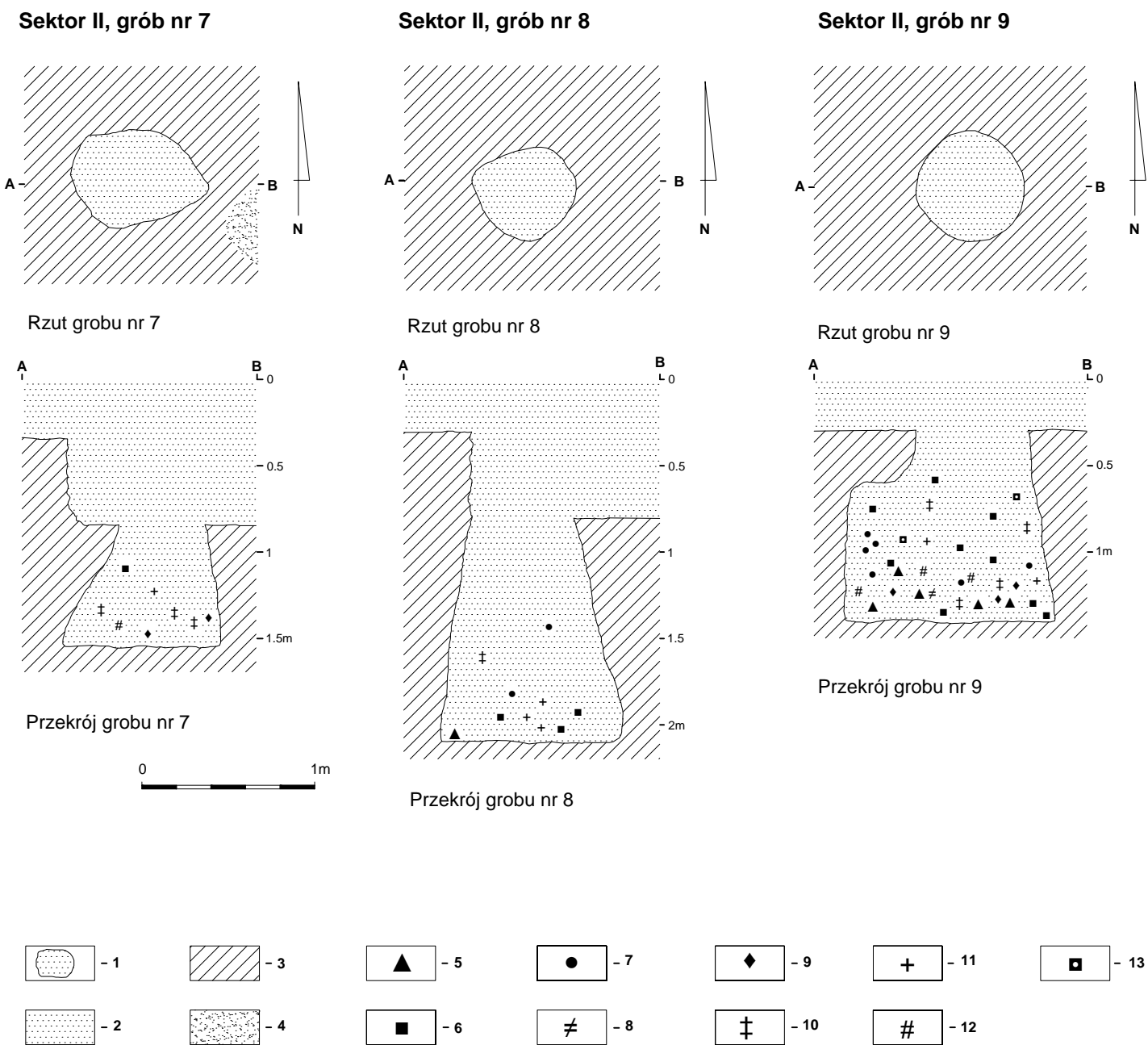
Przekrój grobu nr 5

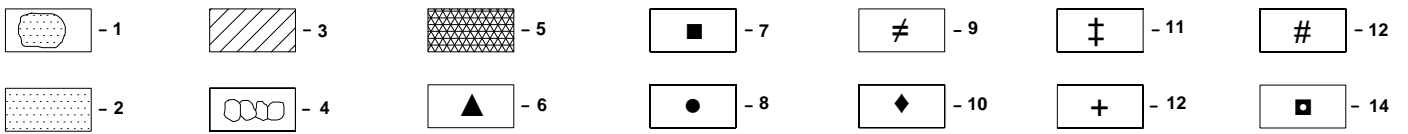
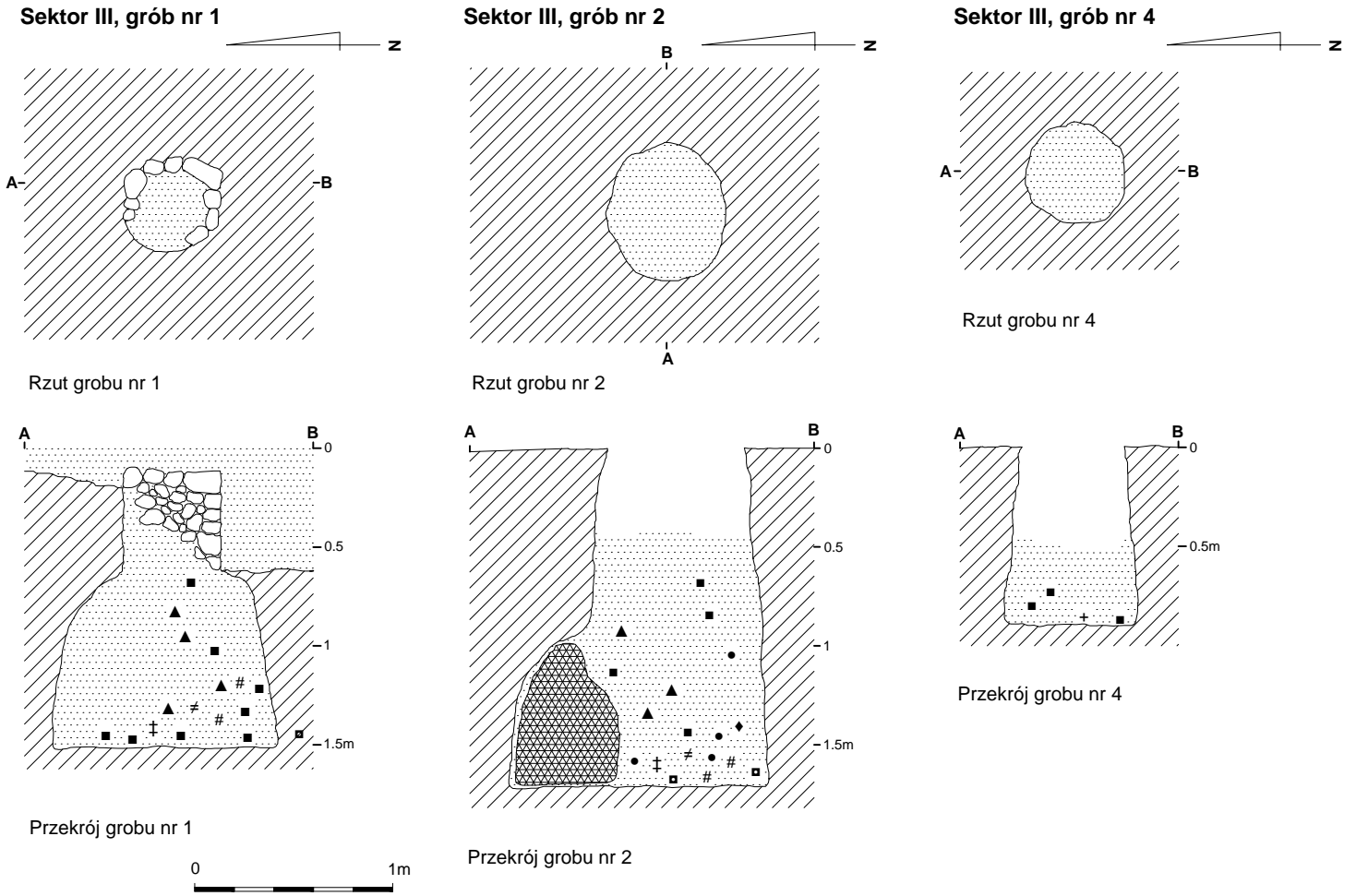
Przekrój grobu nr 6

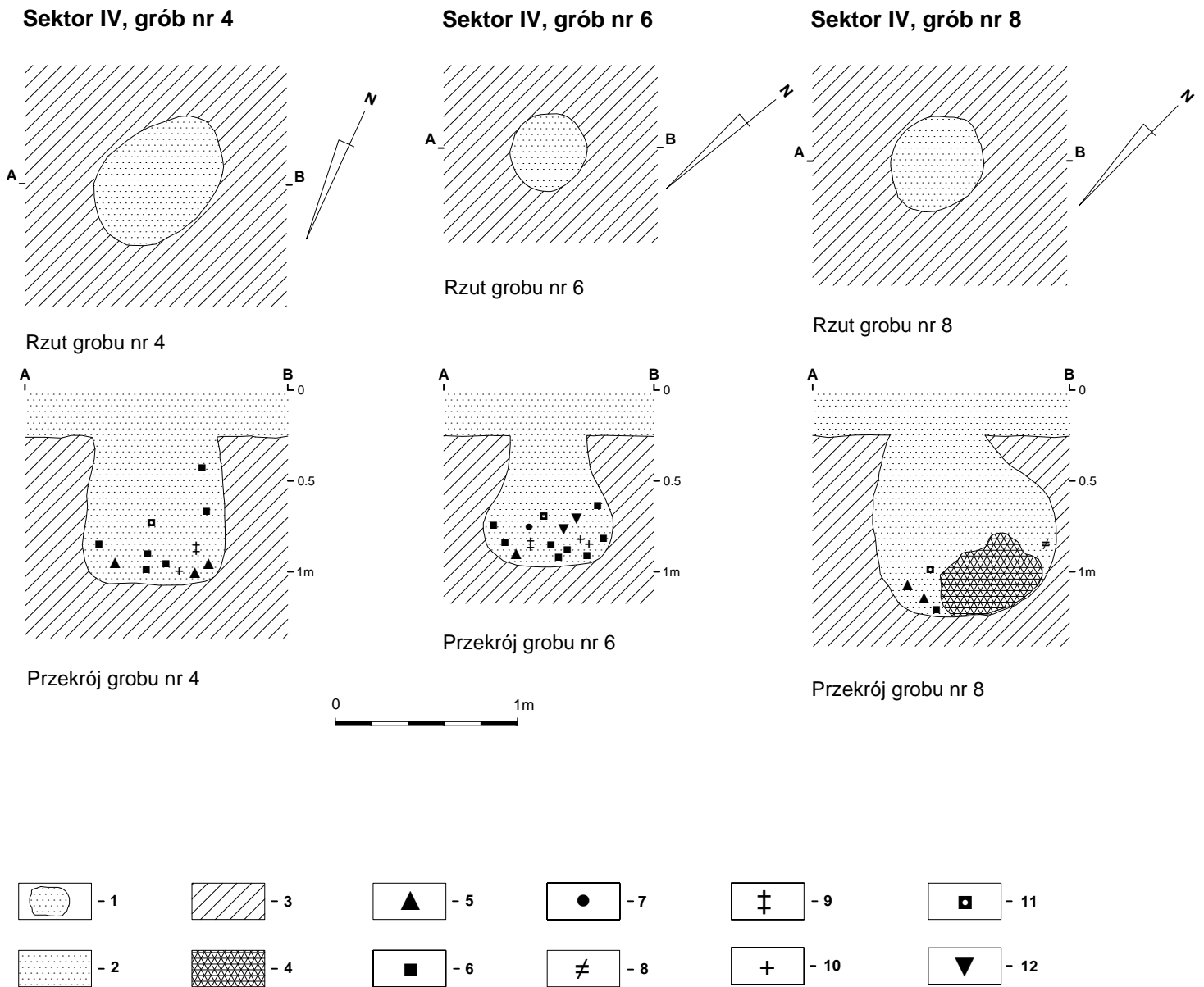
Ryc. 149. Stanowisko El Pino. Sektor II, groby nr 4, 5, 6. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

Ryc. 150. Stanowisko El Pino. Sektor II, groby nr 7, 8, 9. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

Ryc. 151. Stanowisko El Pino. Sektor III, groby nr 1, 2, 4. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

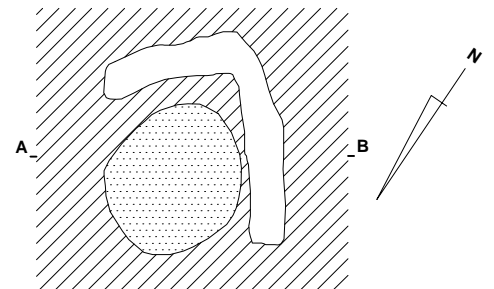
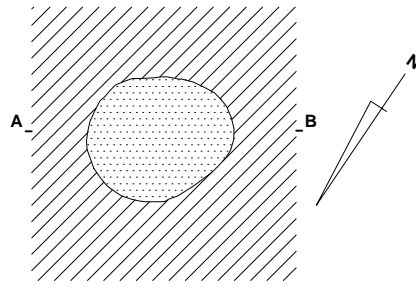
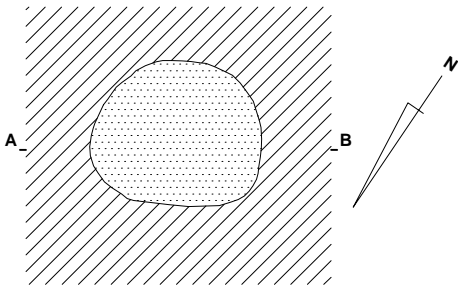

Ryc. 152. Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 4, 6, 8. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

Sektor IV, grób nr 10

Sektor IV, grób nr 11

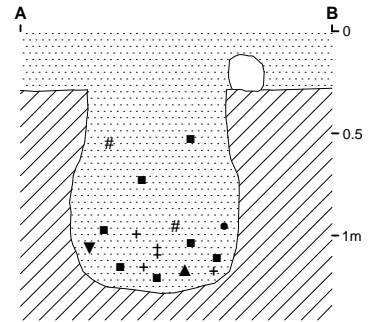
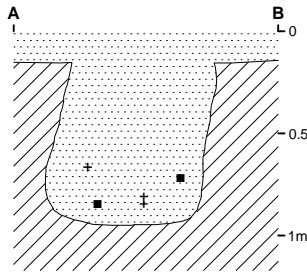
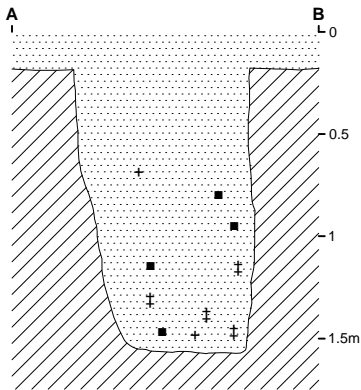
Sektor IV, grób nr 12

Rzut grobu nr 10

Rzut grobu nr 11

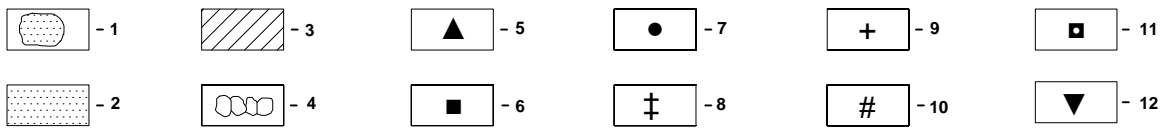
Rzut grobu nr 12

Przekrój grobu nr 11

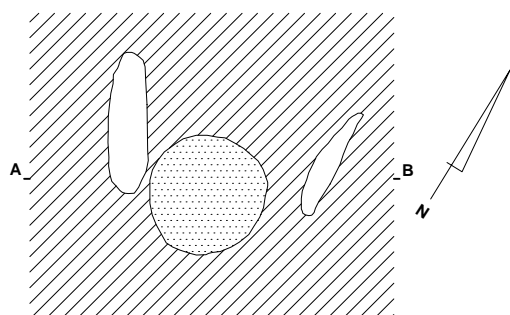
Przekrój grobu nr 12

Przekrój grobu nr 10

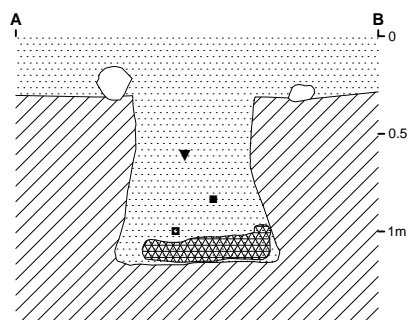

Ryc. 153. Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 10, 11, 12. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

Sektor IV, grób nr 13

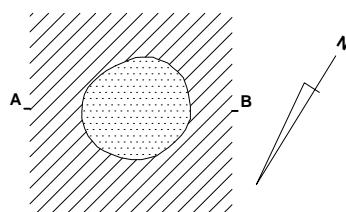

Rzut grobu nr 13

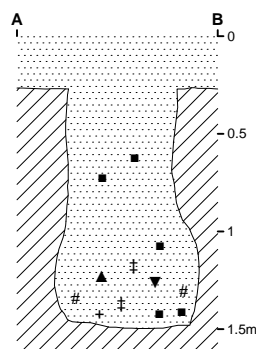

Przekrój grobu nr 13

Sektor IV, grób nr 16

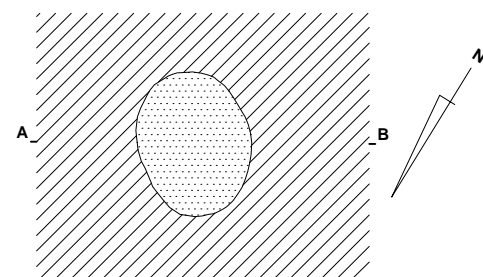

Rzut grobu nr 16

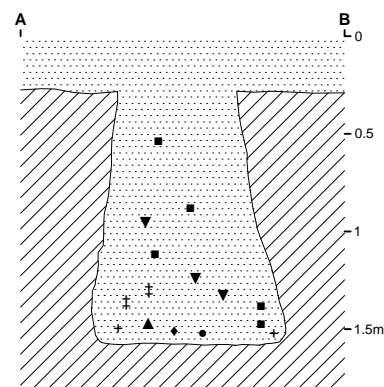

Przekrój grobu nr 16

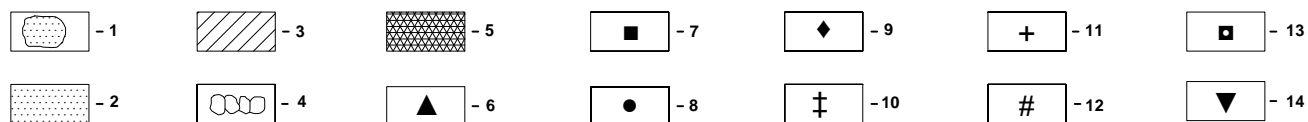
Sektor IV, grób nr 17

Rzut grobu nr 17

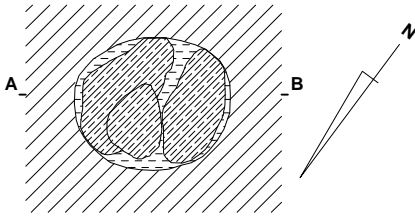

Przekrój grobu nr 17

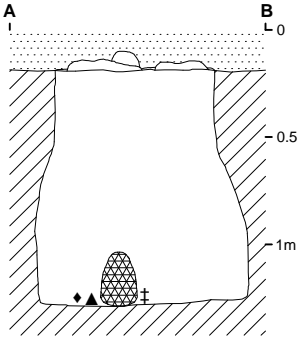

Ryc. 154. Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 13, 16, 17. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

Sektor IV, grób nr 18

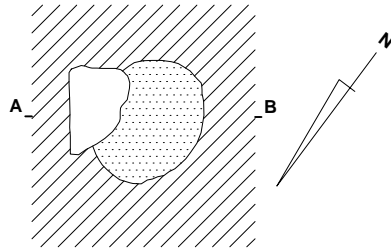

Przekrój grobu nr 18

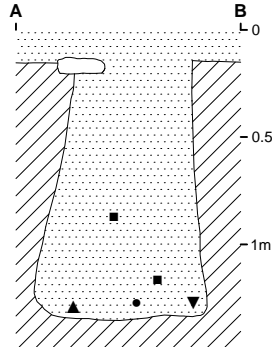

Przekrój grobu nr 18

Sektor IV, grób nr 20

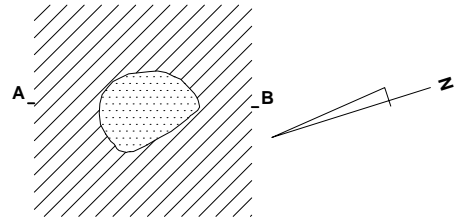

Rzut grobu nr 20

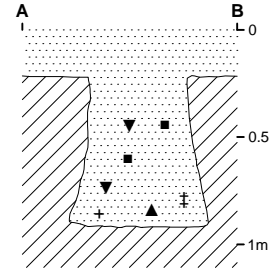

Przekrój grobu nr 20

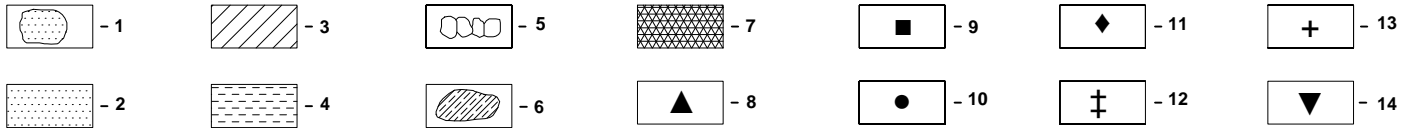
Sektor IV, grób nr 22

Rzut grobu nr 22

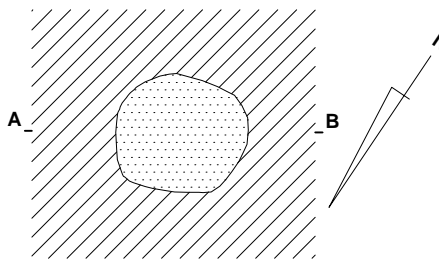

Przekrój grobu nr 22

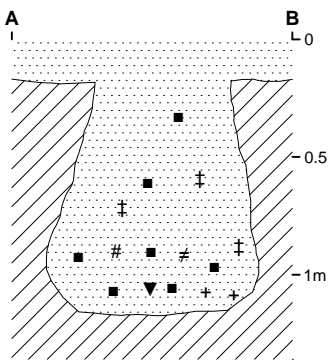

Ryc. 155. Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 18, 20, 22. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

Sektor IV, grób nr 23

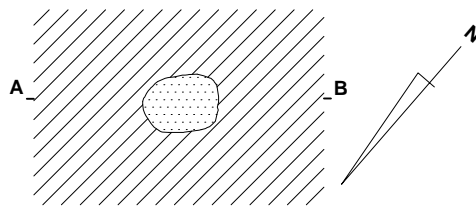
Rzut grobu nr 23

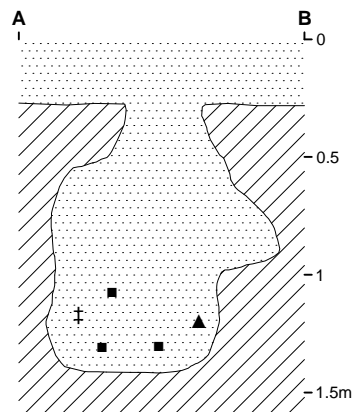
Przekrój grobu nr 23

Sektor IV, grób nr 24

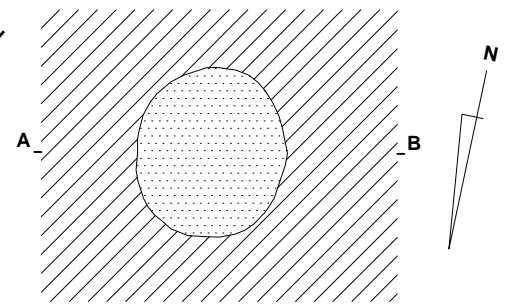

Rzut grobu nr 24

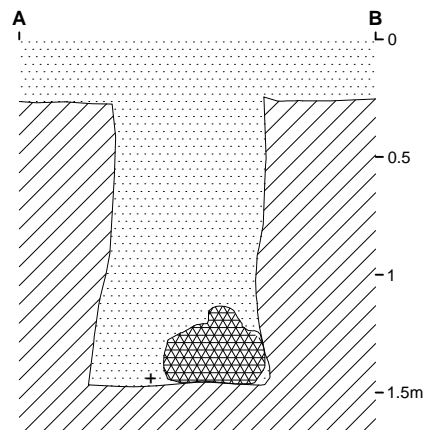

Przekrój grobu nr 24

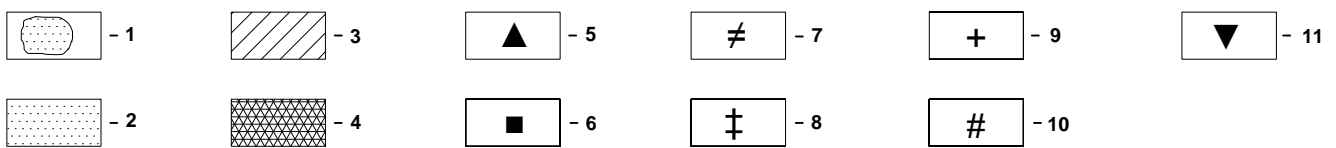
Sektor IV, grób nr 25

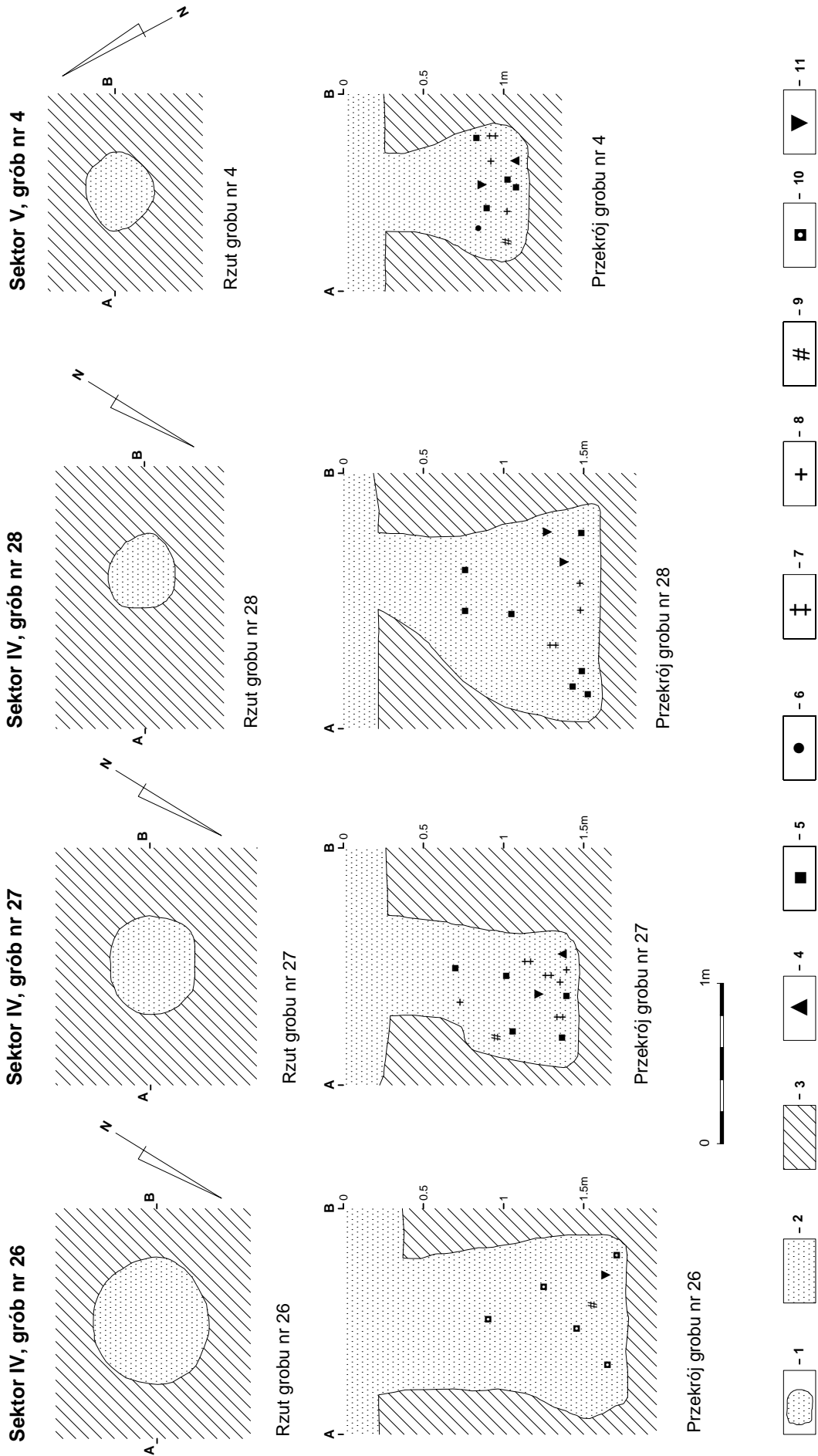
Rzut grobu nr 25

Przekrój grobu nr 25

Ryc. 156. Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 23, 24, 25. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

Ryc. 157. Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 26, 27, 28 oraz sektor V, grób nr 4. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).

INWENTARZE GROBOWE – BADANIA PROJEKTU TAMBO NA STANOWISKU EL PINO W LATACH 2008–2012

W trakcie prac realizowanych w El Pino w latach 2008–2012 zinwentaryzowano 52 groby szybowe kultury chiribaya. W toku badań pozyskano znajdujące się w dobrym stanie *fardos* oraz kilkaset ruchomych zabytków archeologicznych.

W dalszej części, w porządku numerycznym, umieszczony został opis wszystkich zadokumentowanych konstrukcji sepulkralnych, ich wyposażenia oraz wnioski płynące z analizy antropologicznej materiału kostnego.

Sektor II, grób nr 1

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	późny <i>infans I</i>	0.6x0.8 m	1x1 m	0.8 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność trzech naczyń ceramicznych:

- misa (nr inw. 4/EP/II/09) – naczynie-import estuquiña,
- amfora (nr inw. 2/EP/II/09) – amfora baniasta, odmiana II.2.1; brak dekoracji,
- *olla pato* (nr inw. 3/EP/II/09), grupa VIII; brak dekoracji.

Wystąpiły także drewniana łyżka, kilka fragmentów wełnianej niezdobionej tkaniny oraz sznur, którym owinięte było *fardo*.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono wiek dziecka na późny *infans I* (około 5-6 lat). Brak śladów deformacji czaszkowej.

Sektor II, grób nr 2

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu	wymiary niszy		
					wys.	głęb.	szer.
grób męski	-	0.6x0.8 m	1.35x0.8 m	1.6 m	0.5 m	0.7 m	0.6 m

Jest to najgłębszy spośród do tej pory badanych w El Pino grobów męskich. Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Tuż obok otworu szybu znajdował się duży kamień będący pierwotnie elementem jego przykrycia. Przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

W zachodniej ścianie komory wykonano wyraźną niszę, w której ułożono *fardo*. W skład wyposażenia grobowego wchodziła drewniana łyżka, grzebień z trzcinowymi ząbkami oraz kolby kukurydzy. Pomiedzy warstwami tkanin tworzącymi *fardo* umieszczono zdobione naczynie z tykwy, harpuny z kwarcowymi ostrzami i zbrojnikami wykonanymi z kości wielbłądowatych oraz wełniane dekorowane lub pozabawione zdobienia torebki.

W momencie odkrycia *fardo* było w znacznym stopniu uszkodzone. Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor II, grób nr 3

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób męski	wczesny <i>maturus</i>	0.6x0.6 m	0.9x0.9 m	1.3 m

Konstrukcja grobu została w znacznej mierze uszkodzona. Jego zachodnia ściana uległa całkowitemu zniszczeniu. Na podstawie zachowanych elementów należy zakładać, iż zarys posiadał okrągły kształt, a szyb był cylindryczny. Bardzo ciekawym wariantem konstrukcyjnym była wykonana za pomocą łączonej zaprawą glinianą cegły suszonej na słońcu, *adobe*, niewysoka podstawa pod konstrukcję przykrywającą pochówek. W momencie odkrycia *fardo* było oparte frontem o wschodnią ścianę. Na podstawie analizy badanych pochówków kultury chiribaya należy założyć, iż pierwotnie znajdowało się ono przy zachodniej ścianie zwrócone na wschód. Ciało ułożone w pozycji embrionalnej owinięte było tkaninami, natomiast głowa pozostawała odkryta.

Nie stwierdzono obecności elementów wyposażenia grobowego.

Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci męskiej w wieku wczesny *maturus* (około 40 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*.

Sektor II, grób nr 4

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	późny <i>infans I</i>	0.6x0.6 m	0.6x0.6 m	0.8 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Z wyposażenia grobowego zachował się zdobiony pleciony koszyk oraz kilka fragmentów wełnianej niezdobionej tkaniny.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono wiek dziecka na późny *infans I* (około 5-6 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *fronto occipital*.

Sektor II, grób nr 5

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	-	0.6x0.6 m	0.9x0.9 m	0.9 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

Z wyposażenia grobowego zachowały się kolby kukurydzy oraz kilka fragmentów wełnianej niezdobionej tkaniny.

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor II, grób nr 6

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	-	0.4x0.4 m	0.5x0.5 m	1 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność pojedynczego naczynia:

- misa (nr inw. 24/EP/II/09) – misa z zaokrąglonymi ściankami, typ I.2; guzek na wylewie; malowany ornament na zewnętrznych ściankach w postaci wychodzących z wylewu półkoli tworzonych przez naprzemianległe białe, czarne i czerwone linie wypełnione białymi kropkami; krawędź wylewu ozdobiona białymi kropkami.

Wystąpiły także dwa grzebienie z trzcinowymi ząbkami, elementy fletni Pana, kłębki wełnianych nici, plecione torebki wykonane z sitowia, kolby kukurydzy.

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor II, grób nr 7

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	-	0.7x0.7 m	0.9x0.9 m	1.2 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

W skład wyposażenia grobowego wchodziły pleciony koszyk pozbawiony dekoracji, dwa niezdobione naczynia z tykwy, fragmenty kostne racic lamy, pleciony sznur, którym owinięte było *fardo* oraz fragmenty wełnianej niezdobionej tkaniny.

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor II, grób nr 8

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób kobiecy	-	0.7x0.8 m	1x1 m	1.8 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność pojedynczego naczynia:

- dzban – miniaturka (nr inw. 42/EP/II/09); malowany ornament w postaci figur geometrycznych wykonanych za pomocą czerwonego, białego oraz brązowego koloru.

Wystąpiły także grzebień z trzcinowymi ząbkami, kamienny przęslik, pleciony sznur, którym owinięte było *fardo* oraz wełniane dekorowane albo pozbawione zdobienia tkaniny

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor II, grób nr 9

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu	wymiary niszy		
					wys.	głęb.	szer.
grób męski	późny <i>adultus</i> /wczesny <i>maturus</i>	0.9x0.9 m	1.2x0.8 m	1.1 m	0.8 m	0.4 m	0.6 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

W zachodniej ścianie komory wykonano wyraźną niszę, w której ułożone było *fardo*. Tworzyło je kilka warstw wełnianych ubiorów, m.in. *unku*, czyli przypominająca tunikę szeroka koszula. Wierzchnia tkanina *fardo* była bogato dekorowana. Należy zwrócić uwagę na zachowany w całości, zdobiony, szeroki, wełniany pas, którym przewiązane było ciało. Pomiędzy poszczególnymi warstwami *fardo* znajdowały się zawiniątka z chust zawierające kłębki wełnianych nici, igły oraz szpile z kolców kaktusa, a także grzebień z trzcinowymi ząbkami służący do wyczesywania wełny.

Obok ciała umieszczono pięć naczyń ceramicznych:

- amfora (nr inw. 52/EP/II/09) – duża amfora zasobowa, odmiana II.1.1; brak dekoracji,
- amfora (nr inw. 53/EP/II/09) – duża amfora zasobowa, odmiana II.1.2; brak dekoracji,
- waza (nr inw. 54/EP/II/09) – waza baniasta, typ IV.1; brak dekoracji,
- dzban (nr inw. 55/EP/II/09) – dzban ze spłaszczonym brzuścem, odmiana III.3.1; brak dekoracji,
- misa (nr inw. 56/EP/II/09) – misa z zaokrąglonymi ściankami, typ I.2; guzek na wylewie; brak dekoracji.

Wśród wyposażenia znajdowały się także zawiązane zdobione chusty. Zazwyczaj wypełnione były liśćmi koki. Jedna z nich tworzyła pakunek skrywający kilkanaście kłębków różnokolorowych nici z wełny alpaki oraz dwudzielny drewniany pojemnik na barwniki. W pobliżu znaleziono również drewnianą łyżkę, wrzeczono z drewnianym przęslikiem, drewniane i kościane przyrządy tkackie, dekorowane albo pozbawione zdobień plecione koszyki, ornamentowane naczynia z tykwy oraz liczne fragmenty wełnianych zdobionych tkanin (m.in. szerokiego pasa), a także pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*. Pozyskano także kości racic lamy, sierść i szczątki kostne świnki morskiej, kolby kukurydzy i nasiona molle.

Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci męskiej w wieku późny *adultus*/wczesny *maturus* (około 35 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*.

Sektor III, grób nr 1

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.4x0.5 m	1.1x1.1 m	0.9 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

Bardzo ciekawym, a zarazem nietypowym wariantem konstrukcyjnym była wykonana za pomocą łączonych zaprawą glinianą cegieł suszonych na słońcu, *adobe*, wysoka na 0.60 m cylindryczna tuleja, będąca węższą, mierzącą w przekroju 0.40x0.50 m, kontynuacją szybu grobowego i jednocześnie podstawą konstrukcji przykrywającej pochówek. Wykonano ją zapewne w celu zniwelowania różnic wysokości gruntu, w który szyb został wkopany, tzn. podwyższono sztucznie nieco jedną ze stron.

W wyposażeniu grobu znajdowały się fragmenty naczyń, wełniane bogato dekorowane chusty (szczególnie ciekawa była zawiązana, zdobiona chusta zawierająca wewnątrz przewiązane wełnianym sznurkiem igły i szpile z kolców kaktusa, grzebień z trzcinowymi ząbkami oraz pojemnik z tykwy, jak również dodatkową mniejszą zawiązaną chustę wypełnioną kłębkami wełnianych nici), bogato dekorowane wełniane torebki wypełnione liśćmi koki, kościane przyrządy tkackie, kłębki wełnianych nici, wełna oraz kości racic lamy.

Nie zachował się ludzki materiał kostny.

Sektor III, grób nr 2

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu	wymiary niszy		
					wys.	głęb.	szer.
grób kobiecy	<i>adultus</i>	0.6x0.7 m	1.3x0.9 m	2 m	0.8 m	0.4 m	0.7 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

W zachodniej ścianie komory wykonano wyraźną niszę, w której ułożono dobrze zachowane *fardo*. Obok ciała znajdowały się ornamentowane fragmenty naczyń, komplet drewnianych przyrządów tkackich związany wielobarwną bawełnianą nicią, kościane narzędzia tkackie, wrzeczono z drewnianym przęślikiem, koszyk zdobiony typowym dla chiribaya geometrycznym motywem schodkowym, ornamentowane naczynie z tykwy z wełnianym sznurem, wełna lamy, kolby kukurydzy. Ciekawym elementem wyposażenia grobowego były również związane sznurem kości świnki morskiej (*cuy*). W skład wyposażenia wchodziły także bogato dekorowane wełniane tkaniny.

Wspomnieć w tym miejscu należy o bardzo bogato zdobionej wielobarwnej tkaninie prezentującej symbole ikonografii chiribaya, takie jak dwugłowe węże, dwugłowe kotowate, przedstawienia geometryczne oraz przede wszystkim najważniejszy element bogatej ikonografii chiribaya, mający cechy zarówno antropomorficzne, jak i zoomorficzne (kotowaty lub jaszczur) czyli „*un ser antropomorfo chiribaya*” („postać antropomorficzna chiribaya”).

Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci żeńskiej w wieku *adultus*.

Sektor III, grób nr 4

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.5x0.5 m	0.6x0.6 m	0.9 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Z wyposażenia grobowego zachowały się fragmenty zdobionego szerokiego wełnianego pasa, wełnianej niezdobionej tkaniny oraz wiązana chusta. W jej wnętrzu umieszczono kłębki wełnianych nici, drewniany pojemnik na barwniki, kościane przyrządy tkackie, igłę z kolca kaktusa oraz grzebień z trzcinowymi ząbkami.

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor IV, grób nr 1

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	-	-	-

Konstrukcja grobu została zniszczona.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność dwóch naczyń ceramicznych:

- misa (nr inw.170/EP/XII/09) – misa z zaokrąglonymi ściankami, typ I.2; guzek na wylewie; malowany ornament na zewnętrznych ściankach w postaci wychodzących z wylewu półkoli tworzonych przez naprzemianległe białe, czarne i czerwone linie wypełnione białymi kropkami; krawędź wylewu ozdobiona białymi kropkami,
- puchar (nr inw. 171/EP/XII/09) – puchar z uchem, odmiana V.1.3; malowany ornament nr 5 (trójkąty) stylu san gerónimo.

Wystąpiły także wełniana torebka wypełniona liśćmi koki oraz wełna i kości lamy. Nie zachował się ludzki materiał kostny.

Sektor IV, grób nr 2

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	-	-	-

Konstrukcja grobu została zniszczona.

Wewnątrz szybu znajdowały się fragmenty naczyń. Znaleziono również pozostałości bogato dekorowanych wełnianych torebek oraz elementu odzieży używanego jako bielizna (*taparrabo*).

Ludzki materiał kostny był przemieszany.

Sektor IV, grób nr 3

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	-	-	-

Konstrukcja grobu została zniszczona.

Nie zachował się ludzki materiał kostny, ani żadne elementy wyposażenia grobowego.

Sektor IV, grób nr 4

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	-	0.8x0.8 m	1x1 m	0.8 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność dwóch naczyń ceramicznych:

- dzban (nr inw. 38/EP/XII/09) – dzban klasyczny, odmiana III.1.2; malowany ornament nr 8 (szarfy z figurami) stylu san gerónimo,
- misa (nr inw. 39/EP/XII/09) – misa z zaokrąglonymi ściankami, typ I.2; ucho wychodzące z wylewu; malowany ornament na wewnętrznych ściankach w postaci wychodzących z wylewu półkoli tworzonych przez naprzemianległe białe i czerwone linie; krawędź wylewu ozdobiona białymi kropkami.

Wystąpiły także bogato zdobione wełniane torebki, niektóre wypełnione liśćmi koki, jak również liczne fragmenty tkanin, niekiedy zdobione oraz kolby kukurydzy. Wewnątrz rozczłonkowanego *fardo* tworzonego m.in. przez *unku*, znajdowały się elementy fletni Pana, fragmenty wełnianej procy oraz wiązane chusty.

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor IV, grób nr 5

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.6x0.6 m	0.6x0.6 m	1 m

Konstrukcja grobu została mocno uszkodzona.

Spośród elementów wyposażenia grobowego zachował się jedynie szeroki wełniany pas oraz fragmenty wełnianych sznurów.

Nie zachował się ludzki materiał kostny.

Sektor IV, grób nr 6

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób męski	późny <i>maturus</i>	0.4x0.4 m	0.7x0.7 m	0.75 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność pojedynczego naczynia:

- dzban (nr inw. 45/EP/XII/09) – dzban klasyczny, odmiana III.1.3; brak dekoracji.

Wystąpiły także wełniana czapka, częściowo zachowane *unku*, niekiedy zdobione elementy odzieży używanej jako bielizna (*taparrabo*), wełniane torebki, wełniane sznury, liczne fragmenty tkanin, wełna lamy, kolby kukurydzy. Zachował się także pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*. Uległo ono daleko idącej dekompozycji. Należy założyć, iż pierwotnie część odkrytego wyposażenia znajdowała się w jego wnętrzu, tak jak np. *unku* (stanowiące jedną z warstw), *taparrabo*, czy wełniana czapka spoczywająca zapewne na głowie pochowanego.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż zmarły był płci męskiej w wieku późny *maturus* (około 40-50 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*. Stwierdzono wygojone złamanie lewej kości nosowej, które spowodowało wykrzywienie nosa. Wyraźnie widoczna jest cecha epigenetyczna – *os incaicum*. Mężczyzna cierpiał na anemię wynikającą z diety ubogiej w witaminy na co wskazuje *cribla orbitalia* na powierzchni oczodołowej. Widoczne są także zmiany przeciążeniowe kręgosłupa wyrażające się spłaszczeniem trzonów kręgow, a związane z wykonywanymi czynnościami, takimi jak np. dźwiganie. Stwierdzono obecność wynikającej z wieku osteoporozy oraz zrośnięcia kości krzyżowej z kością guziczną, co powodowało zmniejszenie zakresu ruchu.

Sektor IV, grób nr 7

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.5x0.5 m	0.6x0.6 m	0.8 m

Niewielki grób kompletnie wyrabowany.

Nie zachował się ludzki materiał kostny, ani żadne elementy wyposażenia grobowego.

Sektor IV, grób nr 8

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób kobiety	późny <i>maturus</i>	0.5x0.6 m	1x1 m	1 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność dwóch naczyń ceramicznych:

- dzban (nr inw. 55/EP/XII/09) – dzban ze spłaszczonym brzuścem, odmiana III.3.1; malowany ornament w stylu san gerónimo (ze względu na słaby stan zachowania ornamentu niemożliwym jest jego przyporządkowanie do konkretnej dekoracji),
- amfora (nr inw. 56/EP/XII/09) – duża amfora zasobowa, odmiana II.1.1; malowany ornament nr 1 (pas u podstawy szyjki) stylu san gerónimo.

Wystąpiły także naczynie z tykwy, drewniana łyżka, kościane przyrządy tkackie, grzebień z trzciniowymi ząbkami, wrzeciono z kościanym przęsłikiem związane wełnianą wielobarwną nicią z kolbą kukurydzy i igłą z kolca kaktusa, szpila z igły kaktusa, kolby kukurydzy. Znaleziono także częściowo zachowane *unku* stanowiące pierwotnie jedną z warstw *fardo*, pozbawione dekoracji, albo zdobione chusty wypełnione liśćmi koki. Zachował się także pleciony sznur, którym owijano *fardo*.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż zmarły był płci żeńskiej w wieku późny *maturus* (około 40-50 lat). Stwierdzono ślad po zagojonym złamaniu w obrębie nasady proksymalnej prawej kości promieniowej (w łokciu). Wystąpił związany z wiekiem zrost dwóch kręgów lędźwiowych, co niewątpliwie utrudniało ruch.

Sektor IV, grób nr 9

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	-	-	-

Konstrukcja grobu została zniszczona.

Ze względu na aktualny stan jamy grobowej, znalezionych w jej wnętrzu ludzkich kości, jak również materiału zabytkowego nie można z całą pewnością sklasyfikować jako wchodzących w skład wyposażenia tego grobu.

Sektor IV, grób nr 10

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób męski	późny <i>maturus/senilis</i>	0.9x0.8 m	0.7x0.7 m	1.2 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Wśród wyposażenia znajdowały się grzebień z trzcinowymi ząbkami, elementy fletni Pana, kłębki różnokolorowych nici z wełny alpaki, bogato zdobiona wełniana torebka, wełniana proca z imitacją kamienia z wełny, fragmenty tkanin, wykonany z sitowia korek do naczyń oraz pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci męskiej w wieku późny *maturus/senilis* (około 55 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*. Stwierdzono złamanie obu kości nosowych, silną lewostronną asymetrię puszeki mózgowej, znaczne ubytki zębowe które spowodowały redukcję tkanki kostnej wyrostka zębodołowego szczęki i zuchwy na odcinkach trzonowców i przedtrzonowców.

Sektor IV, grób nr 11

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.7x0.7 m	0.7x0.7 m	0.9 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Wśród wyposażenia zachowały się fragmenty plecionego koszyka, bogato dekorowane tkaniny, wełniana proca.

Ludzki materiał kostny był przemieszany i wybrakowany.

Sektor IV, grób nr 12

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób męski	adultus	0.7x0.6 m	0.7x0.7 m	1 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Od strony południowej zachował się fragment wykonanego z cegły suszonej na słońcu, *adobe*, prostokątnego w przekroju, niewysokiego murku (20 cm) służącego za podstawę dla konstrukcji przykrywającej wejście do wnętrza.

Wśród wyposażenia znajdowały się fragmenty ceramiki, kawałki wielobarwnej wiązanej z wełny sieci, kawałki trzciny obwiązane wełną lamy (ich funkcja nie jest do końca jasna), bogato zdobione, albo pozbawione dekoracji wełniane torebki czasami wypełnione liśćmi koki, częściowo zachowane *unku* stanowiące pierwotnie jedną z warstw *fardo*, zdobione elementy odzieży używanej jako bielizna (*taparrabo*), wełna i kości lamy oraz kości świnki morskiej (*cuy*).

Wewnątrz mocno zniszczonego *fardo* układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci męskiej w wieku *adultus* (około 25-30 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*. Widoczne są wyraźne zmiany przeciążeniowe kręgosłupa wyrażające się spłaszczeniem trzonów kręgów lędźwiowych, a związane z wykonywanymi czynnościami, takimi jak np. dźwiganie.

Sektor IV, grób nr 13

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	infans II	0.6x0.5 m	0.9x0.9 m	0.85 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

Na powierzchni tuż obok otworu grobowego, zachowały się fragmenty cegieł suszonych na słońcu, *adobe*, będące pozostałościami przykrycia szybu.

Z wyposażenia grobowego zachowały się przede wszystkim elementy pochodzące z wnętrza *fardo*, a więc dwa niewielkie bogato zdobione *unku*, wełniana torebka wypełniona liśćmi koki, wełniane proce, przy czym jedna była obwiązana wokół głowy dziecka. Ciekawym elementem jest wykonany z wełny kolorowy, długi sznur, na którego obydwu końcach umocowano kolby kukurydzy. Znaleziono także cztery drewnianki obwiązane nitkami, pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*, wełnę lamy oraz kolby kukurydzy.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono wiek dziecka na *infans II* (około 10 lat), choć przy deformacji czaszki zrastanie się części sklepienia następuje zwykle wcześniej, więc można się liczyć z tym, iż osobnik miał nawet 5-7 lat. Czaszka wykazywała deformację typu *fronto occipital*. Stwierdzono *casus mortalis* – obecny jest ślad po niezagojonym urazie na czaszce.

Sektor IV, grób nr 14

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.4x0.4 m	0.5x0.5 m	0.7 m

Niewielki grób kompletnie wyrabowany.

Nie zachował się ludzki materiał kostny, ani żadne elementy wyposażenia grobowego.

Sektor IV, grób nr 15

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.6x0.6 m	0.7x0.7 m	0.7 m

Niewielki grób kompletnie wyrabowany.

Nie zachował się ludzki materiał kostny, ani żadne elementy wyposażenia grobowego.

Sektor IV, grób nr 16

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	-	0.6x0.6 m	-	1.35 m

Jest to najgłębszy spośród do tej pory badanych w El Pino grobów dziecięcych. Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Z wyposażenia grobowego zachowały się fragmenty naczyń ceramicznych, częściowo zachowany pleciony koszyk, bogato zdobione chusty, niektóre wypełnione liśćmi koki, częściowo zachowany szeroki wełniany pas, jak również liczne fragmenty tkanin, niekiedy zdobione, wełna i kości lamy oraz szczątki świnki morskiej (*cuy*).

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor IV, grób nr 17

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób męski	maturus	0.7x0.6 m	0.8x0.8 m	1.3 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

Wśród wyposażenia znajdowały się ornamentowane fragmenty naczyń ceramicznych, dekorowane naczynie z tykwy, szpile z kolca kaktusa, bogato zdobione chusty, częściowo zachowany bogato dekorowany, szeroki wełniany pas, jak również liczne fragmenty tkanin, niekiedy zdobione, wełna, skóra i kości lamy oraz pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci męskiej w wieku *maturus* (około 40 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*. Stwierdzono obecność *os lambdae*, jak również cechy epigenetycznej – *os incaicum*. Widoczne są wyraźne zmiany przeciążeniowe kręgosłupa wyrażające się spłaszczeniem trzonów kręgów lędźwiowych, a wynikające z wykonywanych czynności, takich jak np. dźwiganie. Poza tym stwierdzono również związane z wiekiem zrośnięcie kości krzyżowej z kością guziczną, co powodowało zmniejszenie zakresu ruchu.

Sektor IV, grób nr 18

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	-	0.4x0.4 m	0.6x0.7 m	0.9 m

Bardzo interesujący nienaruszony pochówek dziecięcy. Na poziomie uchwyconego stropu jama grobowa miała kształt okrągły. Przykrywały go bloki *moro moro* połączone szczelnie zaprawą glinianą. Przekrój szybu miał lekko gruszkowaty zarys. Wnętrze grobu nie zostało zasypane ziemią. Oparte o zachodnią ścianę *fardo* zorientowane było na wschód. Głowa dziecka obwiązana była wełnianą procą, pod którą umieszczono trzy drewniane patyczki obwiązane w swych górnych częściach nićmi. Były one ułożone w pozycji pionowej, dwa po bokach przedniej części głowy, natomiast jeden z tyłu po lewej stronie. W dolnej części *fardo* umieszczono dwie niewielkie pozbawione zdobienia wełniane torebki. Zostały one przymocowane za pomocą wełnianego sznura. Od przedniej strony dowiązано dodatkowo zwiniętą niedużą procę.

Wyposażenie grobowe było skromne i składało się z trzech elementów.

Stwierdzono obecność pojedynczego naczynia:

- misa (nr inw. 117/EP/XII/09) – misa z zaokrąglonymi ściankami, typ I.2; guzek na wylewie; brak dekoracji; na spodniej stronie dna wykonany jest za pomocą nacięć krzyż.

Po lewej stronie od *fardo* znajdował się pleciony koszyk, który zachował się jedynie fragmentarycznie. Po prawej stronie umieszczono pozbawioną ornamentu glinianą misę oraz naczynie z tykwy z zachowaną zrobioną z sitowia zatyczką wylewu. Tykwa była opleciona wełnianym sznurem. Niestety, również to naczynie uległo częściowemu rozkładowi.

Z grobu nr 18 w sektorze IV pobrano próbkę do datowania metodą radiowęglową (laboratoryjny numer próbki: Poz-54198). Wynik wskazał datę 570 ± 30 BP. Po kalibracji w przedziale 2σ od wartości centralnej (prawdopodobieństwo 95,4%) otrzymano wynik 1304-1365 r. n.e.

Sektor IV, grób nr 20

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.6x0.6 m	0.8x0.8 m	1.2 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność pojedynczego naczynia:

- misa (nr inw. 120/EP/XII/09) – misa stożkowata, odmiana I.1.1; guzek na wylewie; brak dekoracji.

Wystąpiły także uszkodzona drewniana łyżka, wełniana torebka wypełniona liśćmi koki, wełniana proca, wełna i kości lamy.

Nie zachował się ludzki materiał kostny.

Sektor IV, grób nr 21

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób kobiecy	-	0.6x0.6 m	0.9x0.9 m	1.3 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

W skład wyposażenia grobowego wchodziły fragmenty naczyń glinianych, kościane przyrządy tkackie, szpila z kolca kaktusa, kolby kukurydzy. Znalezione także częściowo zachowane *unku* stanowiące pierwotnie jedną z warstw *fardo*, pozbawione dekoracji, zdobione chusty wypełnione liśćmi koki, szeroki

wełniany pas, wełniana proca, fragmenty dekorowanych tkanin, wełna i kości lamy. Zachował się także pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*.

Układ szkieletu został zakłócony. Analiza antropologiczna wykazała wyraźne zmiany przeciążeniowe kręgosłupa wyrażające się poprzez guzki Schmorla na kręgach, a związane z wykonywanymi czynnościami, takimi jak np. dźwiganie.

Sektor IV, grób nr 22

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.6x0.6 m	0.8x0.8 m	1.2 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

W skład wyposażenia grobowego wchodziły fragmenty naczyń glinianych, wełniana zdobiona torebka, wełna lamy. Zachował się także pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*.

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor IV, grób nr 23

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób męski	maturus	0.5x0.5 m	0.7x0.7 m	0.85 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

W skład wyposażenia grobowego wchodziły kościane przyrzędy tkackie, grzebienie z trzciniowymi ząbkami, kłębki wełnianych nici. Znalaziono także kilka częściowo zachowanych *unku* stanowiących pierwotnie warstwy *fardo*, wiązane chusty, szeroki wełniany pas, fragmenty dekorowanych tkanin, wełnę i kości lamy. Zachował się także pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci męskiej w wieku *maturus*. Stwierdzono obecność zmian przeciążeniowych kręgosłupa wyrażających się poprzez lekkie spłaszczenie trzonów kręgów oraz guzki Schmorla na kręgach, a związanych z wykonywanymi czynnościami, takimi jak np. dźwiganie.

Sektor IV, grób nr 24

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.4x0.4 m	0.8x0.8 m	1.2 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Wśród wyposażenia zachowały się fragmenty naczyń glinianych, dekorowany pleciony koszyk, wełniane torebki wypełnione liśćmi koki, fragmenty tkanin.

Nie zachował się ludzki materiał kostny.

Sektor IV, grób nr 25

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób męski	wczesny <i>maturus</i>	0.7x0.5 m	0.7x0.7 m	1.2 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Wśród wyposażenia znajdowały się elementy fletni Pana, uszkodzona drewniana łyżka, kawałki trzciny obwiązane wełną lamy, bogato zdobione wełniane torebki czasami wypełnione liśćmi koki, wełniana proca, częściowo zachowane dwa zdobione *unku* stanowiące pierwotnie warstwy *fardo*, wełna lamy, kości świnki morskiej (*cuy*) oraz kolby kukurydzy. Zachował się także pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*.

Wewnątrz mocno zniszczonego *fardo* układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci męskiej w wieku wczesny *maturus* (około 35-40 lat). Czaszka

wykazywała deformację typu *anular*. Widoczne są także zmiany przeciążeniowe kręgosłupa wyrażające się spłaszczeniem trzonów kręgów, powstałe w wyniku wykonywanych czynności, takich jak np. dźwiganie. Stwierdzono związane z wiekiem zrośnięcie kości krzyżowej z kością guziczną, co powodowało zmniejszenie zakresu ruchu.

Sektor IV, grób nr 26

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.8x0.6 m	1.1x1.1 m	1.4 m

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Wśród wyposażenia zachowały się przede wszystkim bardzo duże ilości szczątków roślinnych.

Nie stwierdzono obecności ludzkiego materiału kostnego.

Z grobu nr 26 w sektorze IV pobrano próbkę do datowania metodą radiowęglową (laboratoryjny numer próbki: Poz-54199). Wynik wskazał datę 635 ± 25 BP. Po kalibracji w przedziale 2σ od wartości centralnej (prawdopodobieństwo 95,4%) otrzymano wynik 1341-1396 r. n.e.

Sektor IV, grób nr 27

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób kobiecy	wczesny <i>maturus</i>	0.8x0.8 m	-	1.2 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys cylindryczny.

Wśród wyposażenia były fragmenty naczyń ceramicznych, fragmenty plecionego koszyka, bogato zdobione wełniane torebki wypełnione liśćmi koki, wełniany sznur, częściowo zachowane dwa zdobione *unku* stanowiące pierwotnie warstwy *fardo*, wełna i kości lamy, oraz kolby kukurydzy. Zachował się także pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*. Wewnątrz mocno zniszczonego *fardo* układ szkieletu został zakłócony. Należy w tym miejscu wspomnieć o doskonale zmumifikowanej dłoni pogrzebanego osobnika, której skóra i paznokcie zachowały się w 40%. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci żeńskiej w wieku wczesny *maturus* (około 35-40 lat). Stwierdzono obecność zmian przeciążeniowych kręgosłupa wyrażających się poprzez guzki Schmorla na kręgach oraz osteofity w obrębie kręgów lędźwiowych, a związanych z wykonywanymi czynnościami, takimi jak np. dźwiganie.

Sektor IV, grób nr 28

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu	wymiary niszy		
					wys.	głęb.	szer.
grób kobiecy	wczesny <i>adultus</i>	0.4x0.5 m	1.3x1.3 m	1.4 m	1 m	-	-

Zarys jamy grobowej miał kształt eliptyczny. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

W zachodniej ścianie komory wykonano niewielką niszę, w której ułożono *fardo*. Obok ciała znajdowały się fletnia Pana, bogato zdobione wełniane torebki wypełnione liśćmi koki, wełniany sznur, częściowo zachowane dwa zdobione *unku* stanowiące pierwotnie warstwy *fardo*, wełniana proca, wełna lamy, liczne fragmenty tkanin.

Wewnątrz mocno zniszczonego *fardo* układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci żeńskiej w wieku wczesny *adultus* (około 20 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*. Na łusce potylicznej stwierdzono wyraźne wgłębienie, ślad po przewlekłej chorobie, być może nowotworowej.

Sektor V, grób nr 1

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	-	-	-

Zachował się jedynie spąg grobu.

Z materiału zabytkowego pozyskano fragment plecionego koszyka, fragmenty wełnianej imitacji bolas (*boleadoras*), kawałki tkanin tworzących pierwotnie *fardo* oraz wełnę lamy.

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor V, grób nr 2

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	-	-	-

Zachował się jedynie spąg grobu.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność pojedynczego naczynia:

- misa (nr inw. 189/EP/XII/09) – misa z zaokrąglonymi ściankami, typ I.2; ucho wychodzące z wylewu; malowany ornament na zewnętrznych ściankach w postaci wychodzących z wylewu półkoli tworzących przez naprzemianległe białe, czarne i czerwone linie wypełnione białymi kropkami; krawędź wylewu ozdobiona białymi kropkami.

Wystąpiły także fragment wrzeciona z drewnianym przęślikiem, kościane przyrządy tkackie, kawałki tkanin tworzących pierwotnie *fardo*, kolby kukurydzy, wełna lamy oraz pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*.

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor V, grób nr 3

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób dziecięcy	-	-	-	-

Konstrukcja grobu została zniszczona.

W grobie odnaleziono trzy naczynia:

- amfora (nr inw. 197/EP/XII/09) – amfora baniasta, odmiana II.2.3; brak dekoracji,
- dzban (nr inw. 198/EP/XII/09) – dzban klasyczny, odmiana III.1.1; malowany ornament nr 1 (pas u podstawy szyjki) stylu san gerónimo,
- dzban (nr inw. 199/EP/XII/09) – naczynie-import san miguel.

Wystąpiły także kościane przyrządy tkackie, wełniane sznury, kilka fragmentów dekorowanych tkanin, sierść oraz związane szczątki kostne świnki morskiej (*cuy*).

Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor V, grób nr 4

pleć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób kobiecy	<i>juvenis/adultus</i>	0.5x0.5 m	0.9x0.9 m	1 m

Zarys jamy grobowej miał kształt okrągły. Natomiast przekrój szybu miał zarys gruszkowaty.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność pojedynczego naczynia:

- amfora (nr inw. 206/EP/XII/09) – amfora baniasta, odmiana II.2.2; malowany ornament nr 2 (zygzak) stylu san gerónimo.

Wystąpiły także drewniana łyżka, drewniane przyrządy tkackie, bogato zdobiona wełniana torebka, kawałki tkanin tworzących pierwotnie *fardo*, zdobione elementy odzieży używanej jako bielizna (*taparrabo*), wełna i kości lamy.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci żeńskiej w wieku *juvenis/adultus* (około 18 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*.

Grób noworodka

Podczas prac w obrębie sektora V odnaleziono umieszczone w luźnym piachu potłuczone duże naczynie zasobowe pełniące rolę swego rodzaju urny. Do jego wnętrza włożono ciało noworodka. Obok

dziesięć materiału osteologicznego znajdowało się tam także niewielkie dekorowane *unku* oraz sierść i kości świnki morskiej (*cuy*).

Sektor VI, grób nr 1

Konstrukcja grobu została zniszczona. Uwagę zwracają rozmiary szybu grobowego (1.90 m wysokości na 1.70 m szerokości), które wyraźnie odróżniają go od pozostałych.

Wewnątrz znaleziono dużą ilość przemieszanych kości ludzkich oraz dziesięć czaszek.

Wśród wyposażenia grobowego stwierdzono obecność pojedynczego naczynia:

- misa (nr inw. 243/EP/XII/09) – misa z zaokrąglonymi ściankami, typ I.2; ze względu na uszkodzoną górną część naczynia nie można stwierdzić czy posiadało ono guzki lub ucha; ornamentyka wystąpiła na zewnętrznych ściankach w postaci wychodzących z wylewu półkoli tworzonych przez naprzemianległe białe, czarne i czerwone linie wypełnione białymi kropkami; krawędź wylewu ozdobiona białymi kropkami.

Wystąpiły także nieokreślone elementy miedziane, kościane paciorki naszyjników, modele łodzi z sitowia, trzciniowe grzebienie, szpile i haczyki rybackie z kolców kaktusa, fragmenty bogato dekorowanych tkanin tworzących pierwotnie *fardo*, bawełniane sieci rybackie, narzędzia kamienne, kłębki bawełny, kawałki trzciny owinięte nićmi, wełna lamy. Należy zwrócić uwagę na spore ilości trzciny i sitowia znajdujące się na spągu jamy grobowej, być może celowo ułożone jako rodzaj podłoża.

Ze względu na rozmiary grobu, dużą ilość materiału kostnego, w tym liczne czaszki oraz bogate wyposażenie, należy przyjąć, iż mamy w tym przypadku do czynienia z grobowcem przeznaczonym dla kilku osobników, najprawdopodobniej członków lokalnej elity.

Poniżej wyniki analizy antropologicznej pochowanych osobników:

- Nr inw. 215/EP/XII/09. Osobnik płci żeńskiej w wieku *maturus* (około 40-50 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*.
- Nr inw. 216/EP/XII/09. Osobnik płci męskiej w wieku wczesny *senilis* (około 50-60 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*. Mężczyzna cierpiał na anemię wynikającą z diety ubogiej w witaminy – wyraźnie widoczna *cribla orbitalia* na powierzchni oczodołowej.
- Nr inw. 217/EP/XII/09. Osobnik płci żeńskiej w wieku późny *maturus* (około 45-55 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*. Kobieta cierpiała na anemię wynikającą z diety ubogiej w witaminy na co wskazują poważne zmiany – zrzyszotowacenie w obrębie kości czołowej i kości ciemieniowych (*hyperostozą porowatą*).
- Nr inw. 218/EP/XII/09. Osobnik płci męskiej w wieku późny *adultus* (około 30-35 lat). Czaszka nie wykazywała deformacji. Stwierdzono obecność cech epigenetycznych: *Sutura metopica* oraz *os incaicum*.
- Nr inw. 219/EP/XII/09. Osobnik płci męskiej w wieku późny *adultus/maturus* (około 35 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*.
- Nr inw. 220/EP/XII/09. Osobnik płci męskiej w wieku wczesny *maturus* (około 35-40 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*. Mężczyzna cierpiał na anemię wynikającą z diety ubogiej w witaminy na co wskazują poważne zmiany – zrzyszotowacenie w obrębie kości czołowej i kości ciemieniowych (*hyperostozą porowatą*).
- Nr inw. 221/EP/XII/09. Osobnik płci żeńskiej w wieku późny *adultus/maturus* (około 35 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*.
- Nr inw. 224/EP/XII/09. Osobnik płci żeńskiej w wieku wczesny *maturus* (około 35-40 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*.
- Nr inw. 236/EP/XII/09. Osobnik płci żeńskiej w wieku *adultus* (około 20-30 lat). Czaszka nie wykazywała deformacji.
- Nr inw. 240/EP/XII/09. Osobnik płci męskiej w wieku późny *adultus* (około 30-35 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*.

Sektor VI, grób nr 3

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.5x0.5 m	0.9x0.9 m	1.3 m

Konstrukcja grobu została zniszczona.

Wśród wyposażenia zachowały się kłębki różnokolorowych wełnianych nici, bogato zdobione wełniane torebki oraz chusty wypełnione liśćmi koki, częściowo zachowane trzy *unku* stanowiące pierwotnie warstwy *fardo*, liczne fragmenty tkanin, fragmentarycznie zachowany sandał z podeszwą ze skóry lamy przewiązywany wełnianymi wiązaniami oraz pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*.

Nie stwierdzono obecności ludzkiego materiału kostnego.

Sektor VI, grób nr 6

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.4x0.4 m	0.7x0.7 m	0.65 m

Konstrukcja grobu została zniszczona.

Wśród wyposażenia zachowały się model łodzi z drewna, drewniane łyżki, wełniane sznury, bogato zdobione wełniane torebki oraz chusty wypełnione liśćmi koki, liczne fragmenty tkanin, wełna i kości lamy, kolby kukurydzy oraz pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*. Układ szkieletu został zakłócony.

Sektor VI, grób nr 8

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
nieokreślona	-	0.4x0.4 m	0.8x0.8 m	1 m

Konstrukcja grobu została zniszczona.

Wśród wyposażenia zachowały się fragmenty naczyń ceramicznych, drewniana łyżka, wełniana torebka wypełniona liśćmi koki, fragmenty tkanin, kolby kukurydzy.

Nie stwierdzono obecności ludzkiego materiału kostnego.

Sektor VI, grób nr 9

płeć	wiek	wymiary jamy	spąg szybu	głębokość szybu
grób kobiety	wczesny <i>maturus</i>	0.8x0.8 m	0.9x0.9 m	1 m

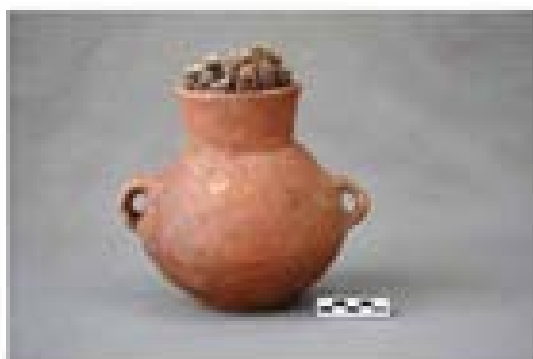
Konstrukcja grobu została zniszczona.

Wśród wyposażenia zachowały się grzebień z trzciniowymi ząbkami, kłębki wełnianych nici, bogato zdobione wełniane torebki i chusty wypełnione liśćmi koki, fragmenty tkanin stanowiące pierwotnie warstwy *fardo*, obwiązane kolby kukurydzy, szczątki kostne świnki morskiej (*cuy*), pleciony sznur, którym owinięte było *fardo*.

Układ szkieletu został zakłócony. Na podstawie analizy antropologicznej określono, iż był to osobnik płci żeńskiej w wieku wczesny *maturus* (około 40-45 lat). Czaszka wykazywała deformację typu *anular*. Stwierdzono silne zmiany zapalne wyrostków zębodołowych szczęki i żuchwy. Widoczne są także zmiany przeciążeniowe kręgosłupa wyrażające się poprzez spłaszczenie trzonów kręgow, a związane z wykonywanymi czynnościami, takimi jak np. dźwiganie.

DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA WYBRANYCH ELEMENTÓW WYPOSAŻENIA GROBOWEGO – BADANIA PROJEKTU TAMBO NA STANOWISKU EL PINO W LATACH 2008–2012

El Pino, sektor II, grób nr 1

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 2/EP10/09
uwagi: amfora, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 3/EP10/09
uwagi: olla pato, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 4/EP10/09
uwagi: misa z guzklem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 6/EP/II/09
 uwagi: drewniana łyżka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 7/EP/II/09
 uwagi: pleciony sznur służący do stabilizacji fardo, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 8/EP/II/09
 uwagi: czaszka, późny infans I (ok. 5-6 lat); brak śladów deformacji czaszkowej

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 1
 uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor II, grób nr 2

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 2
nr inw.: 141/EP/II/09
uwagi: zdobiona wełniana torebka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 2
nr inw.: 142/EP/II/09
uwagi: zdobiona wełniana torebka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 2
nr inw.: 143/EP/II/09
uwagi: zawiązana zdobiona wełniana torebka,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 2
nr inw.: 145/EP/II/09
uwagi: zdobiona wełniana torebka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 2
 nr inw.: 146/EP/II/09
 uwagi: zdobiona wełniana torebka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 2
 nr inw.: 11/EP/II/09
 uwagi: drewniana łyżka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 2
 nr inw.: 12/EP/II/09
 uwagi: drewniany malowany element miniatury łodzi; wnętrze fardo, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 2
 nr inw.: 13/EP/II/09
 uwagi: drewniany harpun z kwarcowym ostrzem i kościanym zbrojnikiem; wnętrze fardo, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 2
nr inw.: 14/EP/II/09
uwagi: drewniany harpun z kwarcowym ostrzem;
wewnątrz fardo, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 2
nr inw.: 15/EP/II/09
uwagi: grzebień z trzcinowymi ząbkami,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 2
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia
grobowego umieszczone wewnątrz fardo

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 2
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia
grobowego

El Pino, sektor II, grób nr 3

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: II

obiekt: grób nr 3

nr inw.: 17/EP/III/09

uwagi: fardo ze szczątkami mężczyzny (wczesny maturus, ok. 40 lat), deformacja typu anular

El Pino, sektor II, grób nr 4

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: II

obiekt: grób nr 4

nr inw.: 18/EP/III/09

uwagi: zdobiony pleciony koszyk, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: II

obiekt: grób nr 4

nr inw.: 19/EP/III/09

uwagi: czaszka, późny *infans I* (ok. 5-6 lat); deformacja typu *fronto occipital*

El Pino, sektor II, grób nr 6

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 24/EP/II/09
uwagi: miska z guzkiem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 26/EP/II/09 i 27/EP/II/09
uwagi: dwa grzebienie z trzcinowymi ząbkami,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 28/EP/II/09
uwagi: pleciona torbka wykonana z sitowia,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 31/EP/II/09
uwagi: elementy flutni Pana, k. chiribaya

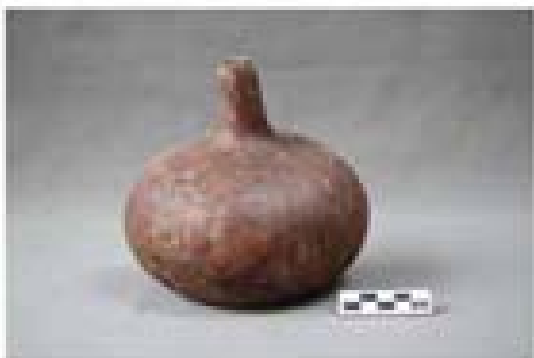

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 6
 uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor II, grób nr 7

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 7
 nr inw: 35/EP/II/09
 uwagi: pleciony koszyk, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 7
 nr inw: 36/EP/II/09
 uwagi: naczynie z tykwy, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 7
 nr inw: 37/EP/II/09
 uwagi: naczynie z tykwy, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 7
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor II, grób nr 8

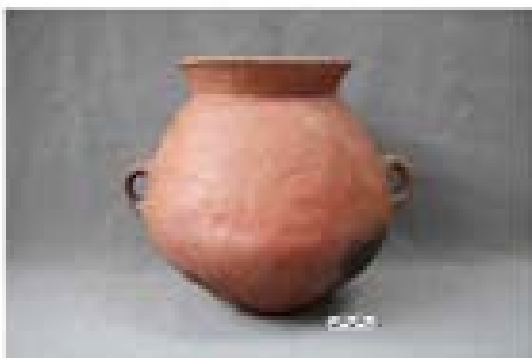

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 42/EP/II/09
uwagi: miniatura dzbana, k. chiribaya

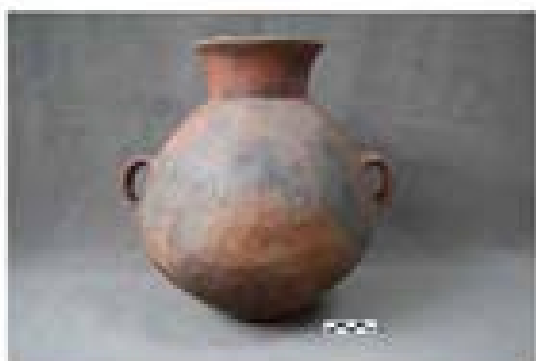

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 47/EP/II/09
uwagi: grzebień z trzcinowymi ząbkami, k. chiribaya

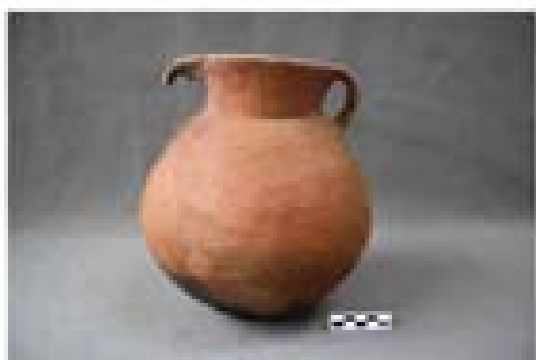
El Pino, sektor II, grób nr 9

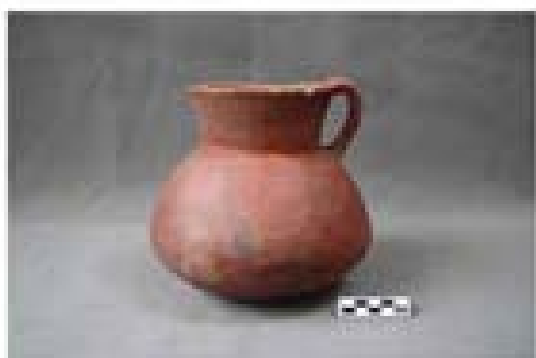
badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 52/EP/II/09
uwagi: amfora, k. chiribaya

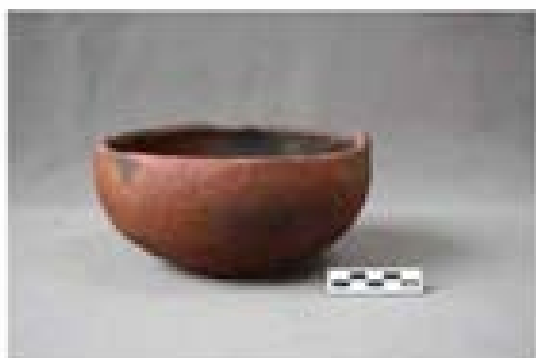
badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 53/EP/II/09
 uwagi: amfora, k. chiribaya

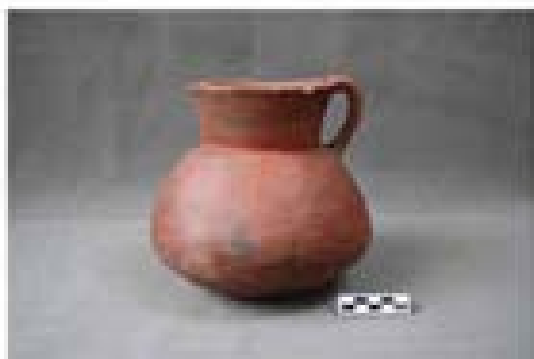
badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 54/EP/II/09
 uwagi: waza, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 55/EP/II/09
 uwagi: dzban, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 56/EP/II/09
 uwagi: misa z guzkiem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 55/EP/II/09
uwagi: dzban, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 56/EP/II/09
uwagi: misa z guzkiem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 65/EP/II/09
uwagi: dekorowany wełniany pas, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 59/EP/II/09
uwagi: zawiązana wełniana zdobiona chusta
zawierająca wewnątrz dodatkowe przedmioty,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 60/EP/II/09
 uwagi: zawiązana wełniana chusta wypełniona
 włóknami koki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 61/EP/II/09
 uwagi: zawiązana wełniana chusta zawierająca
 wewnątrz dodatkowe przedmioty, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 66/EP/II/09
 uwagi: 4 kłębki różnokolorowych wełnianych
 nici, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 67/EP/II/09
 uwagi: 14 kłębków różnokolorowych wełnianych
 nici, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 72/EP/II/09
uwagi: dwudzielny drewniany pojemnik na barwniki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 73/EP/II/09
uwagi: drewniana łyżka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 74/EP/II/09
uwagi: wrzeclono z drewnianym przęślikiem,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 75/EP/II/09
uwagi: 4 drewniane przyrządy tkackie,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 76/EP/II/09
 uwagi: kościolane szydło, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 77/EP/II/09
 uwagi: dekorowany pleciony koszyk, k. chiribaya

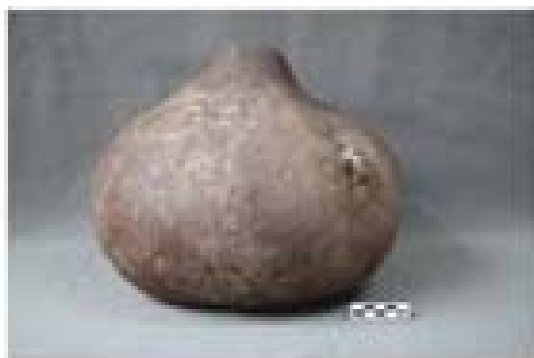
badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 78/EP/II/09
 uwagi: pleciony koszyk, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 81/EP/II/09
 uwagi: igła z kolca kaktusa; wnętrze *fardo*, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 82/EP/II/09
uwagi: szpile z kolca kaktusa; wewnątrz fardo,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 83/EP/II/09
uwagi: naczynie z tykwy, k. chiribaya

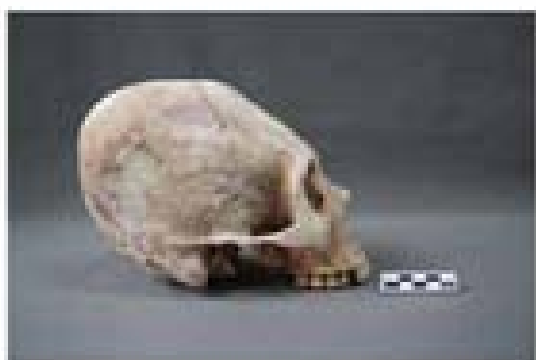
badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 84/EP/II/09
uwagi: naczynie z tykwy, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: II
obiekt: grób nr 9
nr inw.: 85/EP/II/09
uwagi: ornamentowane naczynie z tykwy,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 91/EP/II/09
 uwagi: warkocz ludzkich włosów, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 87/EP/II/09
 uwagi: czaszka męska, późny adultus/wczesny
 maturus (ok. 35 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: II
 obiekt: grób nr 9
 uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia
 grobowego

El Pino, sektor III, grób nr 1

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: III
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 96/EP/III/09
 uwagi: zdobiona wełniana chusta, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 98/EP/III/09
uwagi: zdobiona wełniana chusta, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 101/EP/III/09
uwagi: wełniana zdobiona torebka, okres
dominacji imperium Inkaskiego; Tahuantinsuyu

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 102/EP/III/09
uwagi: wełniana torebka wypełniona liśćmi koki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 97/EP/III/09
uwagi: zawiązana wełniana chusta zawierająca
wewnątrz dodatkowe przedmioty, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: III
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 106/EP/III/09
 uwagi: grzebień z trzcinowymi ząbkami;
 zawartość chusty nr inw.: 97/EP/III/09,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: III
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 107/EP/III/09
 uwagi: igła i szpila z kolca kaktusa;
 zawartość chusty nr inw.: 97/EP/III/09,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: III
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 104/EP/III/09
 uwagi: mała zawiązana chusta wypełniona
 kłębkami wełnianych nici; zawartość chusty
 nr inw.: 97/EP/III/09, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: III
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 108/EP/III/09
 uwagi: naczynko z tykwy przewiązane wełnianym
 sznurkiem; zawartość chusty nr inw.: 97/EP/III/09,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: III
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 105/EP/III/09
 uwagi: kościane szydło, k. chiribaya

El Pino, sektor III, grób nr 2

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 2
nr inv.: 115/EP/III/09
uwagi: fardo ze szczątkami kobiety (adultus)

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 2
nr inv.: 116/EP/III/09
uwagi: zdobiona wełniana chusta, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 2
nr inv.: 121/EP/III/09
uwagi: drewniane przyrządy tkackie związane wielobarwną bawełnianą nicią, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: III

obiekt: grób nr 2

nr inw.: 123/EP/II/09

uwagi: wrzeczono z drewnianym przepłikiem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: III

obiekt: grób nr 2

nr inw.: 124/EP/II/09

uwagi: kościane szycie, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: III

obiekt: grób nr 2

nr inw.: 125/EP/II/09

uwagi: pleciony zdobiony koszyk, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: III

obiekt: grób nr 2

nr inw.: 126/EP/II/09

uwagi: ornamentowane naczynie z tykwy z wełnianym sznurem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 2
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor III, grób nr 4

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 4
nr inw.: 133/EP/III/09
uwagi: wełniana chusta zawierająca wewnątrz dodatkowe przedmioty, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 4
nr inw.: 135/EP/III/09
uwagi: 6 kłębków różnokolorowych wełnianych nici; zawartość chusty nr inw.: 133/EP/III/09, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 4
nr inw.: 136/EP/III/09
uwagi: drewniany dwudzielny pojemnik na barwniki; zawartość chusty nr inw.: 133/EP/III/09, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: III
obiekt: grób nr 4
nr inw.: 137/EP/III/09
uwagi: kościane szycie; zawartość chusty nr inw.: 133/EP/III/09, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: III
 obiekt: grób nr 4
 nr inw.: 138/EP/II/09
 uwagi: grzebień do tkanin z trzcinowymi
 ząbkami; zawartość chusty nr inw.: 133/EP/II/09,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: III
 obiekt: grób nr 4
 nr inw.: 139/EP/II/09
 uwagi: igła z kołca kaktusa; zawartość chusty
 nr inw.: 133/EP/II/09, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: III
 obiekt: grób nr 4
 uwagi: zabytki tworzące zawartość chusty
 nr inw.: 133/EP/II/09, k. chiribaya

El Pino, sektor IV, grób nr 1

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 170/EP/XII/09
 uwagi: miska z guzkiem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 171/EP/XII/09
 uwagi: puchar, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 172/EP(XII)09
uwagi: fragmenty ceramiki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 1
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

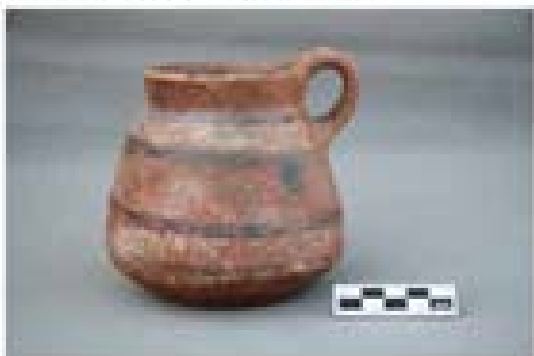
El Pino, sektor IV, grób nr 2

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 2
nr inw.: 177/EP(XII)09
uwagi: zdobiona wełniana torbka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 2
nr inw.: 315/EP(XII)09
uwagi: zdobiona wełniana torbka, k. chiribaya

El Pino, sektor IV, grób nr 4

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 4
 nr inw.: 38/EP/XIII/09
 uwagi: dzban, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 4
 nr inw.: 39/EP/XIII/09
 uwagi: miska z uchem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 4
 nr inw.: 44/EP/XIII/09
 uwagi: zdobione wełniane unku; element fardo, k. chiribaya

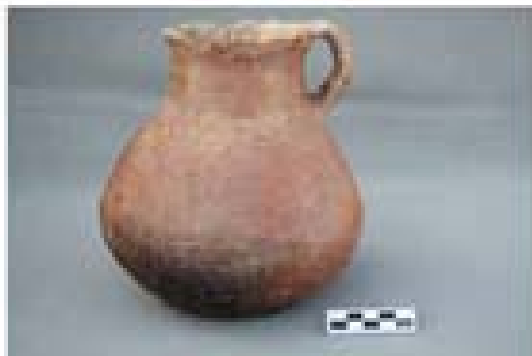

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 4
 nr inw.: 40/EP/XIII/09
 uwagi: zdobiona wełniana torebka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 4
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 6

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 45/EP/XIII/09
uwagi: dzban, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 45/EP/XIII/09
uwagi: drewniany element (korek?), k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 243/EP/XIII/09
uwagi: zdobione wełniane taparrabo, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 6
 nr inw.: 52/EP/XII/09
 uwagi: wełniana czapka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 6
 nr inw.: 46/EP/XII/09
 uwagi: włosy ludzkie z elementami uczesania, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 6
 nr inw.: 50/EP/II/09
 uwagi: czaszka męska, późny maturus (ok. 40-50 lat); deformacja typu anular

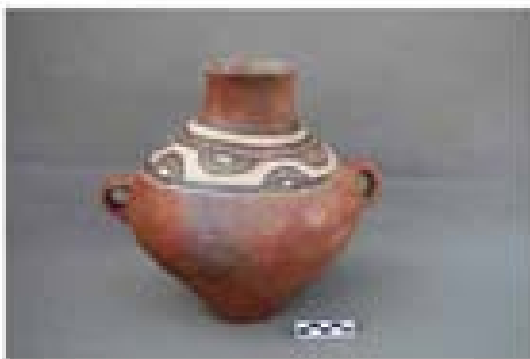

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 8
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 8

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 55/EP/XII/09
uwagi: dzban, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 56/EP/XII/09
uwagi: amfora, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 359/EP/XII/09
uwagi: zawiązana zdobiona wełniana chusta wypełniona liśćmi koki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 8
 nr inv.: 360/EP/XII/09
 uwagi: zawiązana wełniana chusta wypełniona liśćmi koki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 8
 nr inv.: 361/EP/XII/09
 uwagi: drewniana łyżka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 8
 nr inv.: 362/EP/XII/09
 uwagi: kościane szydło, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 8
 nr inv.: 363/EP/XII/09
 uwagi: wrzeczono z kościanym przęśnikiem związane wełnianą wielobarwną nicią z kolbą kukurydzy i igłą z kolca kaktusa, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 8
 nr inv.: 363/EP/XII/09
 uwagi: grzebień z trzcinowymi zębami, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 363/EP/XIII/09
uwagi: grzebień z trzcinowymi ząbkami,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 368/EP/XIII/09
uwagi: szpila z igły kaktusa, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 366/EP/XIII/09
uwagi: czaszka kobieca z zachowanym uczesaniem, późny maturus (ok. 40-50 lat)

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 8
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia
grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 9

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 287/EP/XII/09
 uwagi: zdobiona wełniana chusta, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 61/EP/XII/09
 uwagi: drewniana łyżka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 62/EP/XII/09
 uwagi: flaknia Pana, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 9
 nr inw.: 63/EP/XII/09
 uwagi: wykonana z sitowia miniatura łodzi,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 9
 uwagi: zażytki wchodzące w skład wyposażenia
 grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 10

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 10
nr inw.: 65/EP/XIII/09
uwagi: zdobiona wełniana torebka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 10
nr inw.: 67/EP/XIII/09
uwagi: wełniana proca z imitacją kamienia z wełny, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 10
nr inw.: 72/EP/XIII/09
uwagi: czaszka męska, późny młodość/seniłła (ok. 55 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 10
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 11

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 11
 nr inw.: 74/EP/08/09
 uwagi: wełniana zdobiona tkanina,
 k. chiribaya

El Pino, sektor IV, grób nr 12

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 12
 nr inw.: 77/EP/08/09
 uwagi: fragmenty ceramiki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 12
 nr inw.: 352/EP/XII/09
 uwagi: wełniana zdobiona torebka,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 12
 nr inw.: 353/EP/XII/09
 uwagi: wełniana zdobiona torebka,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 12
nr inw.: 354/EP/XIII/09
uwagi: wełniana torbka wypełniona liśćmi kokii,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 12
nr inw.: 355/EP/XIII/09
uwagi: wełniana torbka wypełniona liśćmi kokii,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 12
nr inw.: 357/EP/XIII/09
uwagi: kawałki trzciny obwiązane wełną lamy, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 12
nr inw.: 78/EP/XIII/09
uwagi: kawałki wielobarwnej wiazanej z wełny
sleci, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 12
nr inw.: 82/EP/XIII/09
uwagi: kości świnki morskiej (cuy)

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 12
nr inw.: 413/EP/XII/09
uwagi: zmumifikowana stopa

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 12
nr inw.: 79/EP/XII/09
uwagi: czaszka męska, adultus (ok. 25-30 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 12
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 13

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 13
nr inw.: 301/EP/XII/09
uwagi: zdobione wełniane unko, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 13
nr inv.: 87/EP/XIII/09
uwagi: zdobione wełniane unku, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 13
nr inv.: 302/EP/XIII/09
uwagi: wełniana torebka wypełniona liśćmi
kokó, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 13
nr inv.: 303/EP/XIII/09
uwagi: wełniana proca obwiązana wokół głowy
pochowanego, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 13
nr inv.: 304/EP/XIII/09
uwagi: wełniana proca, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 13
nr inv.: 305/EP/XIII/09
uwagi: wełniany kolorowy sznur, na którego
końcach umocowano kolby kukurydzy,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 13
 nr inw.: 306/EP/XII/09
 uwagi: cztery drewnianka obwiązane nitkami,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 13
 nr inw.: 308/EP/XII/09
 uwagi: pleciony sznur służący do stabilizacji
 fardo, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 13
 uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia
 grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 16

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 16
 nr inw.: 94/EP/XII/09
 uwagi: fragmenty ceramiki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 16
nr inw.: 96/EP/XII/09
uwagi: zdobiona wełniana chusta, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 16
nr inw.: 100/EP/XII/09
uwagi: zdobiony wełniany pas, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 16
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 17
nr inw.: 410/EP/XII/09
uwagi: fragment zdobionej wełnianej tkaniny, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 17
nr inv.: 110/EP/XIII/09
uwagi: zdobiony wełniany pas, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 17
nr inv.: 102/EP/XIII/09
uwagi: fragmenty zdobionego naczynia
z tykwy, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 17
nr inv.: 111/EP/XIII/09
uwagi: szpile z kolca kaktusa, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 17
nr inv.: 108/EP/XIII/09
uwagi: czaszka męska, maturus (ok. 40 lat); deformacja typu anular; widoczna cecha
epigenetyczna os. incalcum

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 17
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 18

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 18
nr inw.: 117/EP/XII/09
uwagi: miska z guzkiem i wykonanym na spodniej stronie dna za pomocą nacięć krzyża,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 18
nr inw.: 115/EP/XII/09
uwagi: naczynie z tykwy z korkiem wykonanym z sitowia, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 18
nr inw.: 116/EP/XII/09
uwagi: fragmenty plecionego koszyka,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

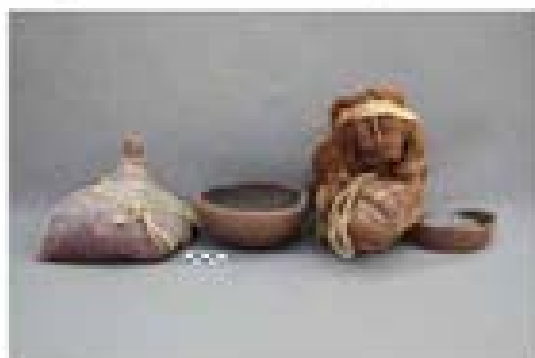
stanowisko: El Pino

sektor: IV

obiekt: grób nr 18

nr inw.: 118/EP/XII/09

uwagi: fardo ze zmumifikowanym ciałem dziecka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

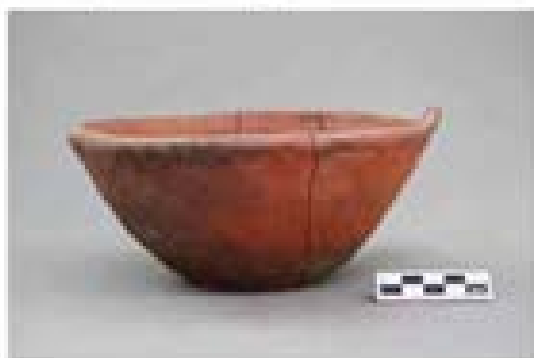
stanowisko: El Pino

sektor: IV

obiekt: grób nr 18

uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 20

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: IV

obiekt: grób nr 20

nr inw.: 120/EP/XII/09

uwagi: miska z guzkiem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: IV

obiekt: grób nr 20

nr inw.: 124/EP/XII/09

uwagi: wełniana proca, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 20
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 23

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 23
nr inw.: 137/EP/XII/09
uwagi: zdobiona wełniana chusta, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 23
nr inw.: 145/EP/XII/09
uwagi: kościane szydło, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 23
nr inw.: 146/EP/XII/09
uwagi: grzebień z trzciniowymi ząbkami, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 23
 uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 24

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 24
 nr inw.: 142/EP/XII/09
 uwagi: fragmenty ceramiki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 24
 nr inw.: 288/EP/XII/09
 uwagi: wełniana torebka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 24
 nr inw.: 143/EP/XII/09
 uwagi: wełniana torebka wypełniona liśćmi koki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 24
nr inw.: 144/EP/XIII/09
uwagi: dekorowany pleciony koszyk, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 24
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 25

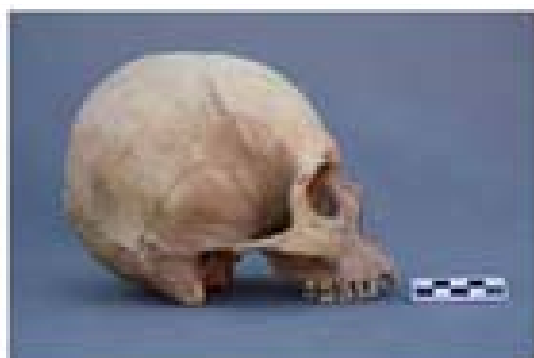
badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 25
nr inw.: 373/EP/XIII/09
uwagi: zdobiona wełniana torebka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 25
nr inw.: 372/EP/XIII/09
uwagi: zdobiona wełniana torebka wypełniona liśćmi koki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 25
 nr inw.: 377/EP/XII/09
 uwagi: elementy flitni Pana, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 25
 nr inw.: 370/EP/XII/09
 uwagi: czaszka męska, maturus (ok. 35-40 lat);
 deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 25
 uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia
 grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 26

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: IV
 obiekt: grób nr 26
 nr inw.: 145/EP/XII/09
 uwagi: kolby kukurydzy

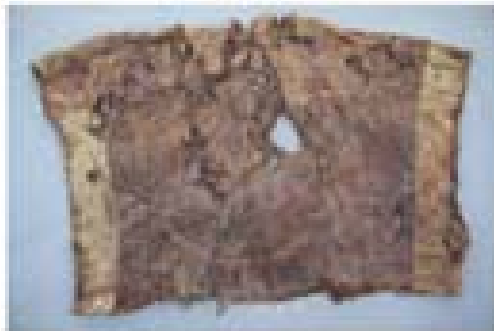

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 26
nr inw.: 150/EP/00/09
uwagi: kolby kukurydzy

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 26
nr inw.: 151/EP/00/09
uwagi: nasiona miodu

El Pino, sektor IV, grób nr 27

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 27
nr inw.: 342/EP/00/09
uwagi: zdobiona wełniana unku; element fardo,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 27
nr inw.: 160/EP/00/09
uwagi: zdobiona wełniana torbka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 27
nr inw.: 345/EP/00/09
uwagi: zmumifikowana dłoń

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: IV

obiekt: grób nr 27

nr inw.: 346/EP/XIII/09

uwagi: czaszka kobieca z elementami uczesania, wczesny młotus (ok. 35-40 lat);

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: IV

obiekt: grób nr 27

uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor IV, grób nr 28

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: IV

obiekt: grób nr 28

nr inw.: 384/EP/XIII/09

uwagi: zdobiona wełniana torebka zawierająca wewnątrz dodatkowe przedmioty, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.

stanowisko: El Pino

sektor: IV

obiekt: grób nr 28

nr inw.: 290/EP/XIII/09

uwagi: wełniana proca, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 28
nr inw.: 386/EP/XII/09
uwagi: wełniany sznur, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 28
nr inw.: 167/EP/XII/09
uwagi: włosy ludzkie z elementami uczesania,
k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 28
nr inw.: 169/EP/XII/09
uwagi: czaszka kobieca, wczesny adwltus (ok. 20 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: IV
obiekt: grób nr 28
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia
grobowego

El Pino, sektor V, urnowy pochówek noworodka nr 1

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: V
 obiekt: urnowy pochówek noworodka nr 1
 nr inw.: 193/EP/XII/09
 uwagi: fragmenty urny, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: V
 obiekt: urnowy pochówek noworodka nr 1
 nr inw.: 195/EP/XII/09
 uwagi: zdobione wełniane umku, k. chiribaya

El Pino, sektor V, grób nr 2

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: V
 obiekt: grób nr 2
 nr inw.: 189/EP/XII/09
 uwagi: misa z uchem, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: V
 obiekt: grób nr 2
 nr inw.: 190/EP/XII/09
 uwagi: wrzeciono z drewnianym przędkiem,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: V
obiekt: grób nr 2
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor V, grób nr 3

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: V
obiekt: grób nr 3
nr inv.: 197/EP/XIII/09
uwagi: amfora, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: V
obiekt: grób nr 3
nr inv.: 198/EP/XIII/09
uwagi: dzban, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: V
obiekt: grób nr 3
nr inv.: 199/EP/XIII/09
uwagi: dzban, styl san miguel

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: V
obiekt: grób nr 3
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor V, grób nr 4

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: V
 obiekt: grób nr 4
 nr inv.: 206/EP/XII/09
 uwagi: amfora, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: V
 obiekt: grób nr 4
 nr inv.: 320/EP/XII/09
 uwagi: zdobione wełniane taparrabo, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: V
 obiekt: grób nr 4
 nr inv.: 307/EP/XII/09
 uwagi: zdobiona wełniana torebka,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: V
 obiekt: grób nr 4
 nr inv.: 208/EP/XII/09
 uwagi: wełniana imitacja boles, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: V
 obiekt: grób nr 4
 nr inv.: 210/EP/XII/09
 uwagi: kawałki trzciny związane wełnianą nicią,
 k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: V
obiekt: grób nr 4
nr inw.: 211/EP/00/09
uwagi: drewniany przyrząd tkacki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: V
obiekt: grób nr 4
nr inw.: 205/EP/00/09
uwagi: czaszka kobieca, juvenis/adultus (ok. 18 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: V
obiekt: grób nr 4
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor VI, grób nr 1

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 215/EP/00/09
uwagi: czaszka kobieca, maturus (ok. 40-50 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 216/EP/XIII/09
 uwagi: czaszka męska, wczesny senilis (ok. 50-60 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 217/EP/XIII/09
 uwagi: czaszka kobieca, późny maturus (ok. 45-55 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 218/EP/XIII/09
 uwagi: czaszka męska, późny adultus (ok. 30-35 lat); brak deformacji czaszkowej; widoczna cecha epigenetyczna sutura metopica

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 219/EP/XII/09
uwagi: czaszka męska, późny *adultus/maturus* (ok. 35 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 220/EP/XII/09
uwagi: czaszka męska, wczesny *maturus* (ok. 35-40 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 221/EP/XII/09
uwagi: czaszka kobieca, późny *adultus/maturus* (ok. 35 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inv.: 224/EP/XIII/09
 uwagi: czaszka kobieca, wczesny maturus (ok. 35-40 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inv.: 236/EP/XIII/09
 uwagi: czaszka kobieca, adułtus (ok. 20-30 lat); brak deformacji czaszkowej

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inv.: 240/EP/XIII/09
 uwagi: czaszka męska, późny adułtus (ok. 30-35 lat); deformacja typu anular

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inv.: 243/EP/XXI/09
uwagi: misa, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inv.: 242/EP/XXI/09
uwagi: zdobiona wełniana torbka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inv.: 324/EP/XXI/09
uwagi: miedziany element, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inv.: 350/EP/XXI/09
uwagi: miedziany element, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inv.: 227/EP/XXI/09
uwagi: miedziany element, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 229/EP/000/09
 uwagi: paciorki wykonane z kości, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 231/EP/000/09
 uwagi: paciorki wykonane z kości, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 230/EP/000/09
 uwagi: naszyjnik z paciorków wykonanych z kości, k. chiribaya

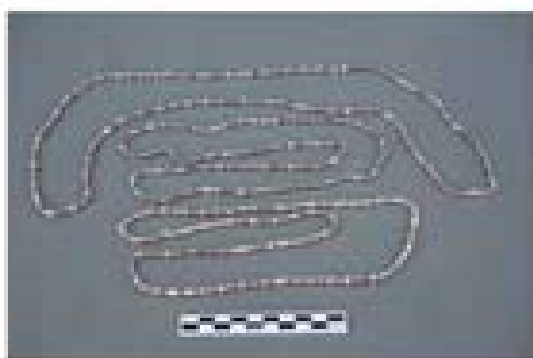
badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 248/EP/000/09
 uwagi: paciorki wykonane z muszli, k. chiribaya

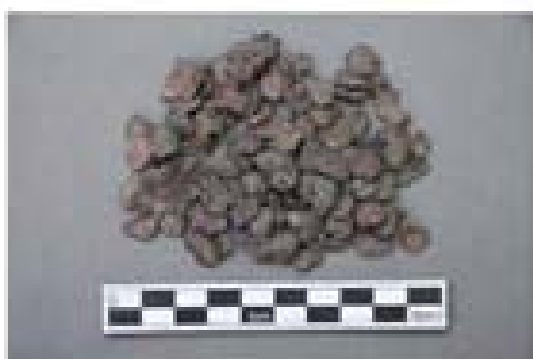
badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 228/EP/000/09
 uwagi: naszyjnik z paciorków wykonanych z muszli, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 348/EP/XIII/09
uwagi: naszyjnik z paciorków wykonanych z muszli, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 249/EP/XIII/09
uwagi: naszyjnik z paciorków wykonanych z muszli, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 414/EP/XIII/09
uwagi: paciorki wykonane z elementów roślinnych, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 244/EP/XIII/09
uwagi: bawelniana sieć rybacka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 234/EP/XII/09
 uwagi: ozdoba z ceramiki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 351/EP/XII/09
 uwagi: szpila z kolca kaktusa, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 233/EP/XII/09
 uwagi: szpile i haczyk rybacki wykonane z kolca kaktusa, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 235/EP/XII/09
 uwagi: grzebień wykonany z trzciniowych witek, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
 stanowisko: El Pino
 sektor: VI
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: 322/EP/XII/09
 uwagi: kawałek trzciny owinięty nicią, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 1
nr inw.: 321/EP/XIII/09
uwagi: imitacja boles, k. chiribaya

El Pino, sektor VI, grób nr 6

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 257/EP/XIII/09
uwagi: zdobiona wełniana chusta, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 256/EP/XIII/09
uwagi: zdobiona wełniana torbka
wypełniona liśćmi koki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 259/EP/XIII/09
uwagi: drewniana łyżka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 258/EP/XIII/09
uwagi: drewniana miniatura łodzi, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 6
nr inw.: 266/EP/XII/09
uwagi: pleciony sznur służący do stabilizacji fardo, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 6
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

El Pino, sektor VI, grób nr 8

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 267/EP/XII/09
uwagi: wełniana torbka wypełniona liśćmi koki, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 8
nr inw.: 268/EP/XII/09
uwagi: drewniana łyżka, k. chiribaya

badania: Projekt Tambo, 2009 r.
stanowisko: El Pino
sektor: VI
obiekt: grób nr 8
uwagi: zabytki wchodzące w skład wyposażenia grobowego

DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA WYBRANYCH NACZYŃ WYKORZYSTANYCH PRZY OPRACOWANIU TYPOLOGII FORMALNO-STYLISTYCZNEJ CERAMIKI CHIRIBAYA – BADANIA PROJEKTU TAMBO W LATACH 2008–2010

W celu wypracowania reprezentatywnego podziału typologicznego naczyń kultury chiribaya bazującego na daleko szerszej grupie zabytków niż w przypadku dotychczasowych podziałów, autor oparł się na ponad dwóch tysiącach naczyń pochodzących z różnych obszarów występowania interesującej nas kultury. Pochodziły one z muzealnych kolekcji oraz, co warte szczególnego podkreślenia, ze zbiorów prywatnych kolekcjonerów, którzy swoje magazyny udostępniają niezwykle rzadko. W efekcie otrzymaliśmy bezcenny, w pełni skatalogowany, zbiór naczyń stanowiący najbardziej zróżnicowaną kolekcję naczyń chiribaya znajdującą się obecnie w rękach naukowców.

Część naczyń pochodzących z prac wykopaliskowych na stanowisku El Pino wykonanych w ramach Projektu Tambo w latach 2008-2012, które zostały skatalogowane i wykorzystane dla potrzeb stworzenia typologii, znajduje się w *Dokumentacji fotograficznej wybranych elementów wyposażenia grobowego – badania Projektu Tambo na stanowisku El Pino w latach 2008-2012*.

Poniżej przedstawiono niektóre z pozostałych pozycji katalogowych. Mamy tutaj do czynienia zarówno z pojedynczymi znaleziskami kolekcjonerskimi nie mającymi ściśle zdefiniowanej proveniencji, jak również wyraźnie zdefiniowanymi kontekstami grobowymi z poszczególnych cmentarzy z doliny Osmore. Prezentowany zbiór obejmuje:

- naczynia ceramiczne pochodzące z badań na stanowisku San Gerónimo (badania: Gerardo Carpio Díaz, 1988 r.); zbiory Centrum Mallqui w Ilo; nr kat. 81-98
- naczynia ceramiczne pochodzące z badań na stanowisku San Gerónimo (badania: Rosio Díaz, 2006 r.); zbiory Centrum Mallqui w Ilo; nr kat. 99-165
- naczynia ceramiczne pochodzące z badań na stanowisku Chiribaya Baja (badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.); zbiory Muzeum Miejskiego El Algarrobal w Ilo; nr kat. 166-192
- naczynia ceramiczne pochodzące z badań na stanowisku Chiribaya Alta (badania w ramach Projektu Chiribaya, 1989-1990); zbiory Muzeum Miejskiego El Algarrobal w Ilo; nr kat. 277-296
- naczynia ceramiczne pochodzące ze stanowisk kultury chiribaya z terenu doliny Osmore (prywatna kolekcja, José Jimenez); zbiory Muzeum Chiribaya w Arequipie; nr kat. 318-394

San Gerónimo, badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.**Grób nr 10**

nr katalogowy: 81

kultura/styl ceramiczny: chiribaya

stanowisko: San Gerónimo

badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.

sektor: -

obiekt: grób nr 10

nr inw.: 1495

uwagi: misa z guzkiem

miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 82

kultura/styl ceramiczny: chiribaya

stanowisko: San Gerónimo

badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.

sektor: -

obiekt: grób nr 10

nr inw.: 1459

uwagi: amfora

miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 83

kultura/styl ceramiczny: chiribaya

stanowisko: San Gerónimo

badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.

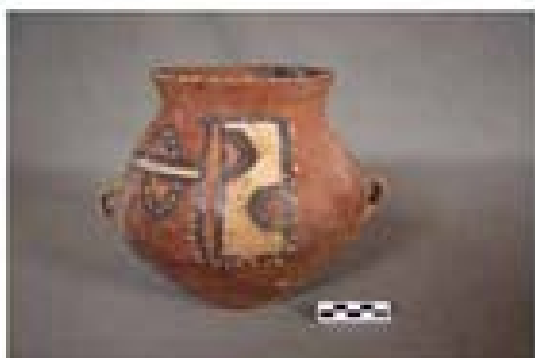
sektor: -

obiekt: grób nr 10

nr inw.: 1493

uwagi: amfora

miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 84

kultura/styl ceramiczny: chiribaya

stanowisko: San Gerónimo

badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.

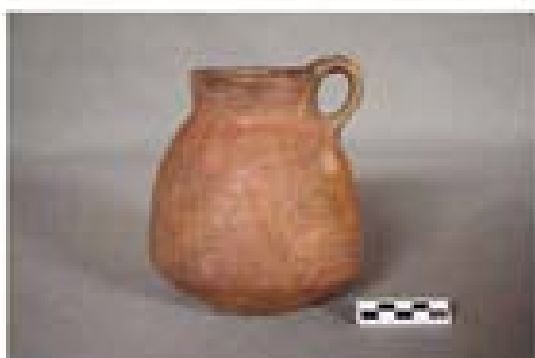
sektor: -

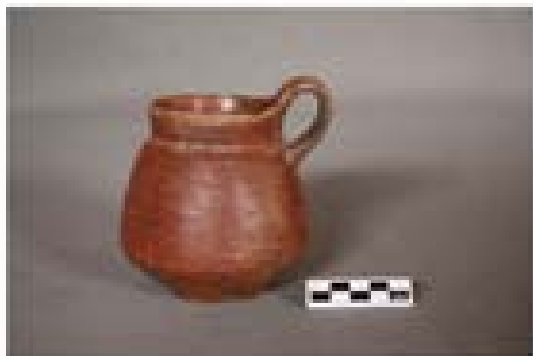
obiekt: grób nr 10

nr inw.: 1506

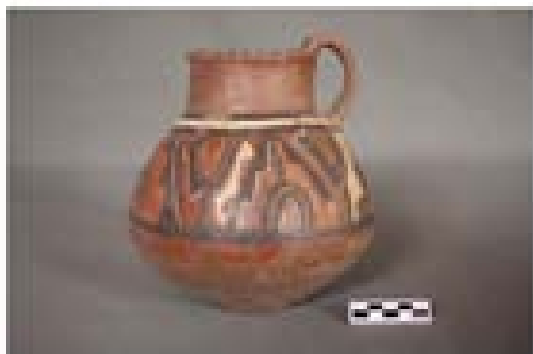
uwagi: dzban

miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 85
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 10
nr inw.: 1465
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 86
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 10
nr inw.: 1466
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 87
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 10
nr inw.: 1508
uwagi: mała waza
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 10
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 48

nr katalogowy: 88
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 48
nr inw.: 221
uwagi: miska z guzkiem
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 89
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 48
 nr inw.: 224
 uwagi: miska z uchem
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 90
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 48
 nr inw.: 219
 uwagi: miska z uchem
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 91
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 48
 nr inw.: 311
 uwagi: miska z uchem
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

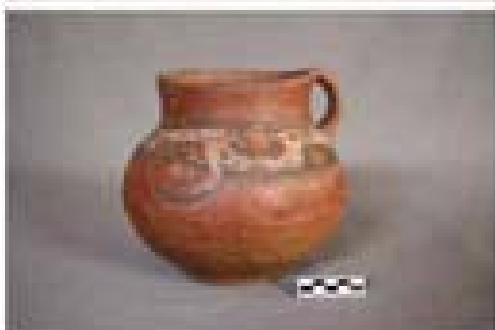
nr katalogowy: 92
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 48
nr inw.: 321
uwagi: misa z dwoma uchami
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 93
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 48
nr inw.: 217
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 94
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 48
nr inw.: 325
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

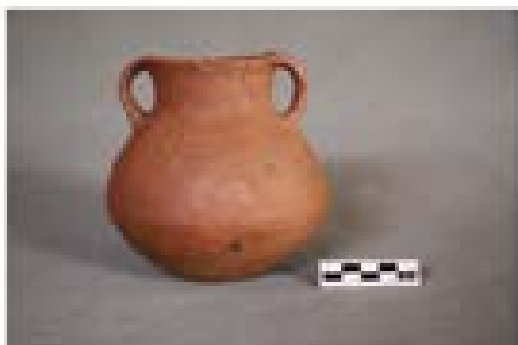

nr katalogowy: 95
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 48
nr inw.: 154
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 96
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 48
nr inw.: 261
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 97
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 48
 nr inw.: 209
 uwagi: waza
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 98
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 48
 nr inw.: 211
 uwagi: puchar
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Gerardo Carpio Diaz, 1988 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 48
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

San Gerónimo, badania: Rosio Diaz, 2006 r.

Grób nr 2

nr katalogowy: 99
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 2
 nr inw.: PEA-SG-144
 uwagi: miska z guzkiem
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 100
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 2
 nr inw.: PEA-SG-147
 uwagi: naczynie-miniaturowa
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 101
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 2
nr inw.: PEA-SG-149
uwagi: naczynie-miniaturka
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

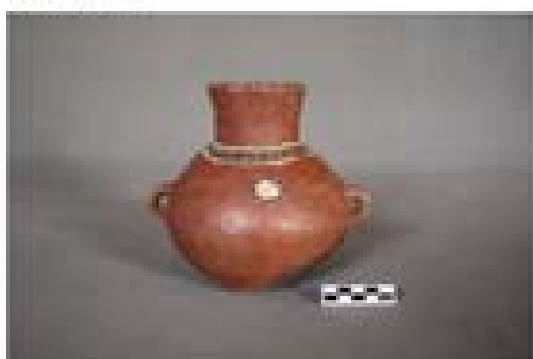

nr katalogowy: 102
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 2
nr inw.: PEA-SG-145
uwagi: naczynie-miniaturka
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 2
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

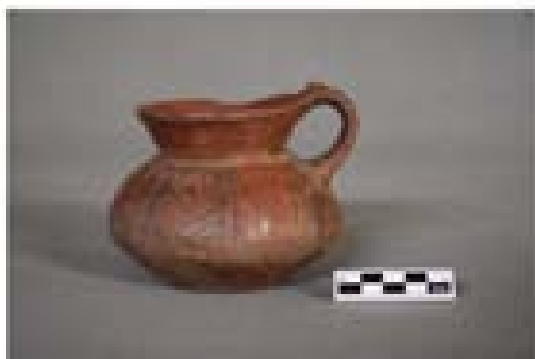
Grób nr 5

nr katalogowy: 103
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 5
nr inw.: PEA-SG-193
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 104
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 5
nr inw.: PEA-SG-189
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 105
 kultura/styl ceramiczny: gentilar
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 5
 nr inw.: PEA-SG-195
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 106
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 5
 nr inw.: PEA-SG-194
 uwagi: mała waza
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 5
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 10

nr katalogowy: 107
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 10
 nr inw.: PEA-SG-358
 uwagi: miska z dwoma uchami
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

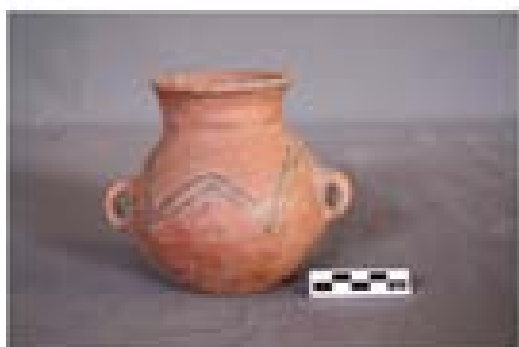
nr katalogowy: 108
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 10
 nr inw.: PEA-SG-355
 uwagi: miska z uchem
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 109
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 10
nr inw.: PEA-SG-345
uwagi: miska z dwoma uchami
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

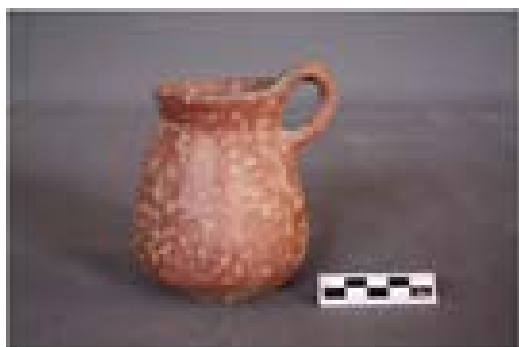
nr katalogowy: 110
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 10
nr inw.: PEA-SG-322
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 111
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 10
nr inw.: PEA-SG-321
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 112
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 10
nr inw.: PEA-SG-331
uwagi: mała waza
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 113
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 10
nr inw.: PEA-SG-332
uwagi: kubek
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 114
 kultura/styl ceramiczny: san miguel/gentilar
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 10
 nr inw.: PEA-SG-344
 uwagi: naczynie atypowe
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 115
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 10
 nr inw.: PEA-SG-362
 uwagi: naczynie atypowe
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 10
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 11

nr katalogowy: 116
kultura/styl ceramiczny: san miguel
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 11
nr inw: PEA-SG-288
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 11
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 13

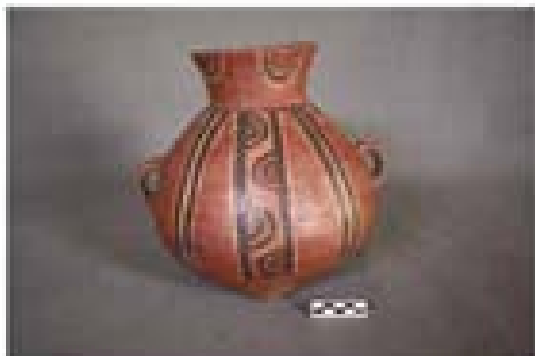

nr katalogowy: 117
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 13
nr inw: PEA-SG-365
uwagi: miska z dwoma guzkami
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 118
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 13
nr inw: PEA-SG-370
uwagi: miska z guzkiem i uchem
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 119
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 13
 nr inw.: PEA-SG-369
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 13
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 25

nr katalogowy: 120
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 25
 nr inw.: PEA-SG-520
 uwagi: misa z uchem
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

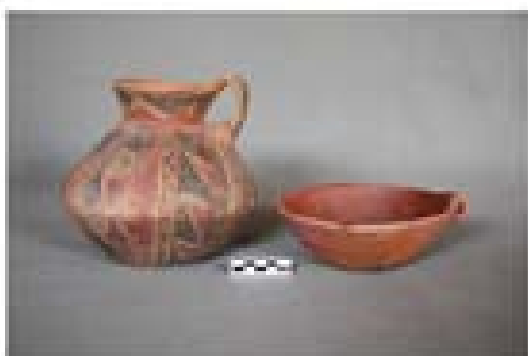
stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 25
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 31

nr katalogowy: 121
kultura/styl ceramiczny: gentilar/chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 31
nr inv.: PEA-SG-875
uwagi: drban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 31
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 34

nr katalogowy: 122
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 34
nr inv.: PEA-SG-850
uwagi: kubek
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 123
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 34
nr inv.: PEA-SG-849
uwagi: czarka
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

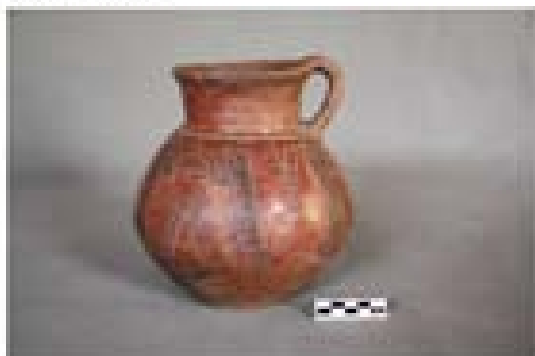
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 34
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 43

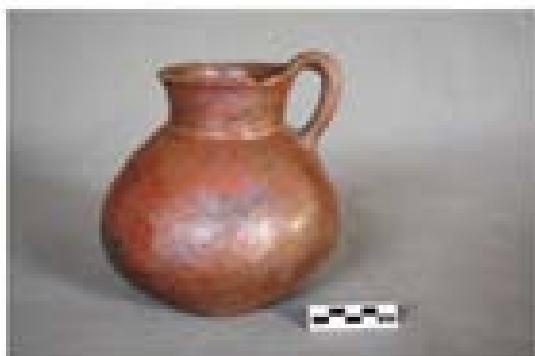
nr katalogowy: 124
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 43
 nr inw.: PEA-SG-1035
 uwagi: puchar
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 43
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 56

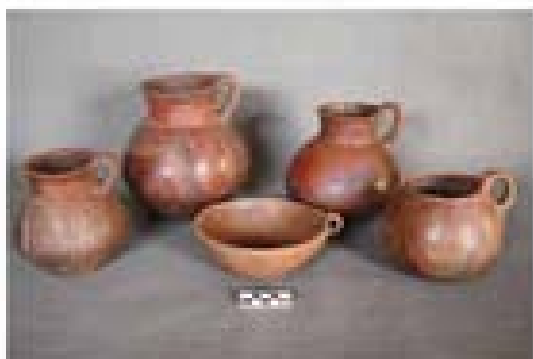
nr katalogowy: 125
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 56
 nr inw.: PEA-SG-1142
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 126
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 56
 nr inw.: PEA-SG-1151
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 127
 kultura/styl ceramiczny: gentilar
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 56
 nr inw.: PEA-SG-1149
 uwagi: czarka
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

Grób nr 59

stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 59
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

nr katalogowy: 128
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 59
nr inw.: PEA-SG-1188
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

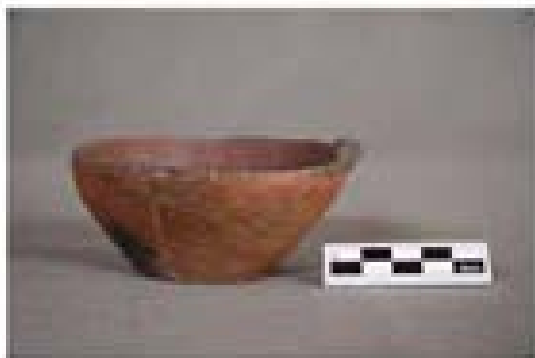
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 59
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 68

nr katalogowy: 129
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 68
nr inw.: PEA-SG-1342
uwagi: misa z guzkiem
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

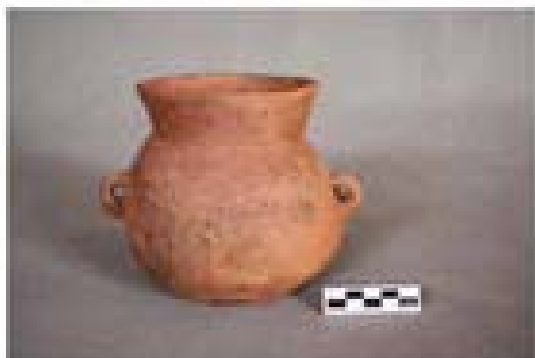

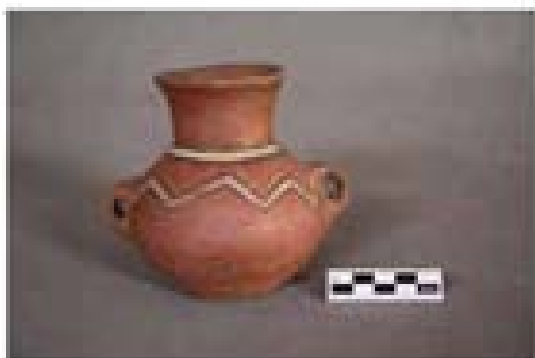
nr katalogowy: 130
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 68
 nr inw.: PEA-SG-1334
 uwagi: miska z guzkiem
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 131
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 68
 nr inw.: PEA-SG-1337
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 132
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 68
 nr inw.: PEA-SG-1335
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 68
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 77

nr katalogowy: 133
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 77
nr inw.: PEA-SG-1368
uwagi: miska z uchem
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 134
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 77
nr inw.: PEA-SG-1371
uwagi: miska z uchem
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 135
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 77
nr inw.: PEA-SG-1373
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 136
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 77
nr inw.: PEA-SG-1369
uwagi: puchar
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 77
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 81

nr katalogowy: 137
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 81
 nr inw.: PEA-SG-1411
 uwagi: kubek
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 138
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 81
 nr inw.: PEA-SG-1410
 uwagi: naczynie-miniaturka
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

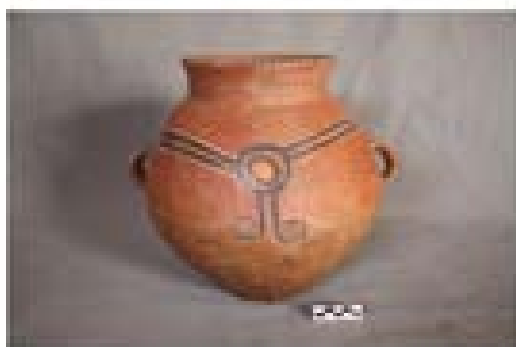

nr katalogowy: 139
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 81
 nr inw.: PEA-SG-1409
 uwagi: naczynie-miniaturka
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 81
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 87

nr katalogowy: 140
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 87
nr inw.: PEA-SG-1454
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 141
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 87
nr inw.: PEA-SG-1446
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 142
kultura/styl ceramiczny: chiribaya/gentilar
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 87
nr inw.: PEA-SG-1491
uwagi: kubek
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 87
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

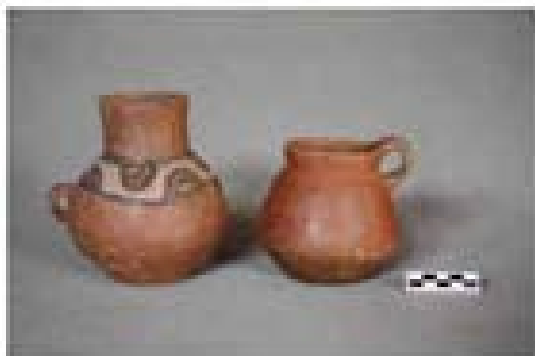
Grób nr 90

nr katalogowy: 143
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Diaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 90
nr inw.: PEA-SG-1522
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 144
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 90
 nr inw.: PEA-SG-1517
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

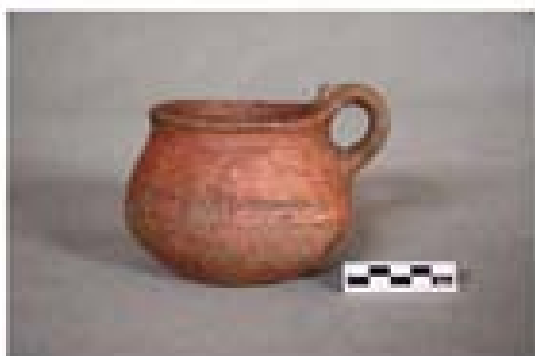

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 90
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 93

nr katalogowy: 145
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 93
 nr inw.: PEA-SG-1527
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 146
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 93
 nr inw.: PEA-SG-1529
 uwagi: czarka
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Díaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 93
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 117

nr katalogowy: 147
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosío Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 117
nr inw.: PEA-SG-1689
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

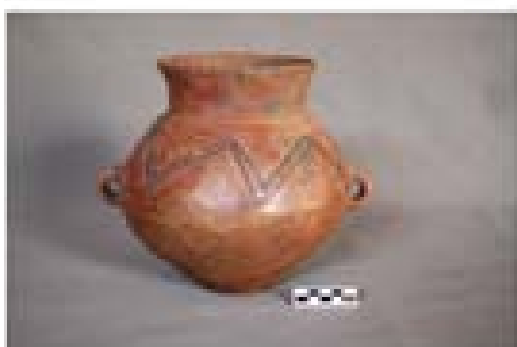

nr katalogowy: 148
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosío Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 117
nr inw.: PEA-SG-1692
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

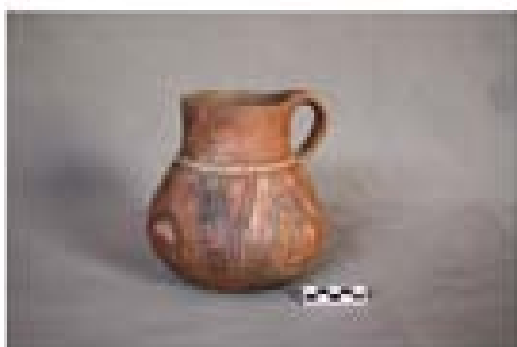

stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosío Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 117
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

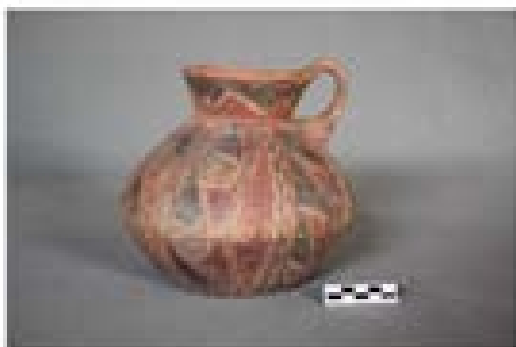
Grób nr 121

nr katalogowy: 149
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosío Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 121
nr inw.: PEA-SG-1747
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 150
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosío Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 121
nr inw.: PEA-SG-1742
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 151
 kultura/styl ceramiczny: gentilar/chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 121
 nr inw.: PEA-SG-1748
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 152
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 121
 nr inw.: PEA-SG-1744
 uwagi: kubek
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 153
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 121
 nr inw.: PEA-SG-1751
 uwagi: kubek
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 154 i 155
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 121
 nr inw.: PEA-SG-1757 i PEA-SG-1759
 uwagi: naczynia-miniaturki
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 156, 157, 158 i 159
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 121
 nr inw.: PEA-SG-1737, PEA-SG-1747,
 PEA-SG-1733 i PEA-SG-1734
 uwagi: naczynia-miniaturki
 miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

Grób nr 122

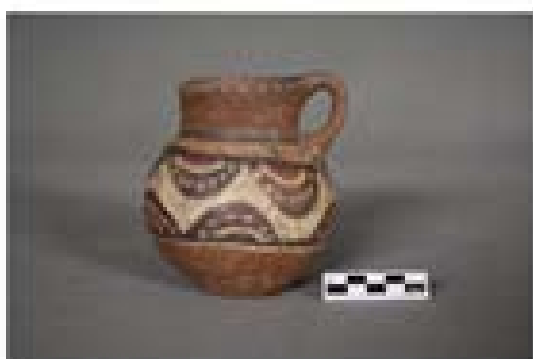
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 121
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

nr katalogowy: 160
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 122
nr inw.: PEA-SG-1775
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 161
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 122
nr inw.: PEA-SG-1772
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 162
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 122
nr inw.: PEA-SG-1771
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

nr katalogowy: 163
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: San Gerónimo
badania: Rosio Díaz, 2006 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 122
nr inw.: PEA-SG-1774
uwagi: mała waza
miejsce przechowywania: Centrum Mallqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 122
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 123

nr katalogowy: 164
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 123
 nr inw.: PEA-SG-1708
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Centrum Maliqui, Ilo

nr katalogowy: 165
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 123
 nr inw.: PEA-SG-1705
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Centrum Maliqui, Ilo

stanowisko: San Gerónimo
 badania: Rosio Diaz, 2006 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 123
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Chiribaya Baja, badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.

Grób nr 1

nr katalogowy: 166
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: CHB 2008 120
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 167
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 1
nr inw.: CHB 2008 129
uwagi: miska z dwoma uchami
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 168
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 1
nr inw.: CHB 2008 134
uwagi: miska z dwoma uchami
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

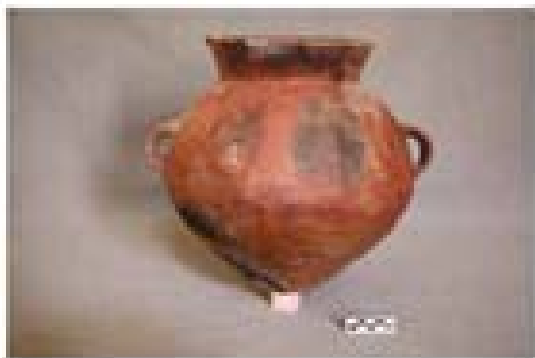
nr katalogowy: 169
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 1
nr inw.: CHB 2008 117
uwagi: miska z dwoma uchami
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 170
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: CHB 2008 132
 uwagi: miska z dwoma uchami
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 171
 kultura/styl ceramiczny: estuquiña
 stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: CHB 2008 127
 uwagi: miska z dwoma guzkami
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 172
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 1
 nr inw.: CHB 2008 140
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 173
kultura/styl ceramiczny: gentilar/chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 1
nr inw.: CHB 2008 104
uwagi: mała waza
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 174
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 1
nr inw.: CHB 2008 133
uwagi: olla pata
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

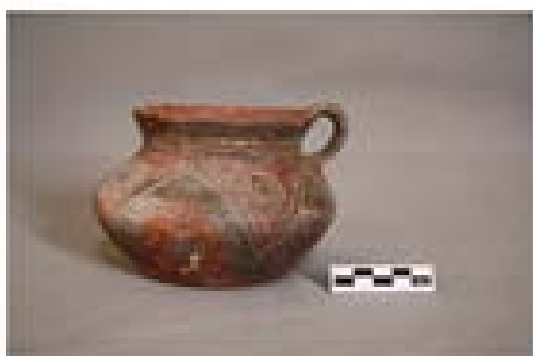

stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 1
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 1
uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 2

nr katalogowy: 175
kultura/styl ceramiczny: san miguel
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 2
nr inw.: CHB 2008 150
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 176

kultura/styl ceramiczny: chiribaya

stanowisko: Chiribaya Baja

badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.

sektor: -

obiekt: grób nr 2

nr inw.: CHB 2008 156

uwagi: miska z guzkiem

miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

stanowisko: Chiribaya Baja

badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.

sektor: -

obiekt: grób nr 2

uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 3

nr katalogowy: 177

kultura/styl ceramiczny: chiribaya

stanowisko: Chiribaya Baja

badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.

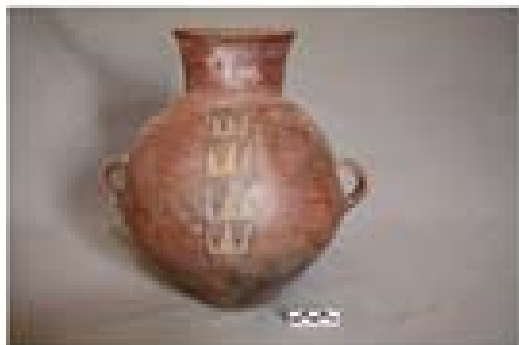
sektor: -

obiekt: grób nr 3

nr inw.: CHB 2008 243

uwagi: miska z dwoma uchami

miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

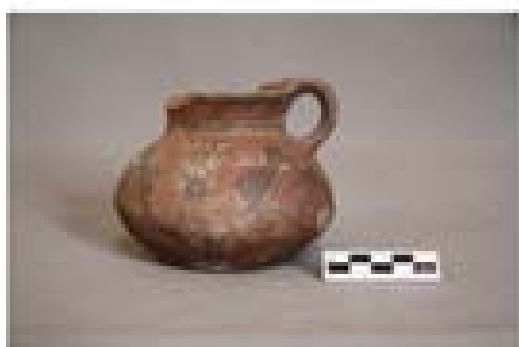
nr katalogowy: 178
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 3
nr inw.: CHB 2008 236
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 179
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 3
nr inw.: CHB 2008 242
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 180
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 3
nr inw.: CHB 2008 238
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 181
kultura/styl ceramiczny: san miguel
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 3
nr inw.: CHB 2008 247
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 182
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 3
nr inw.: CHB 2008 239
uwagi: waza
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 3
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego

Grób nr 4

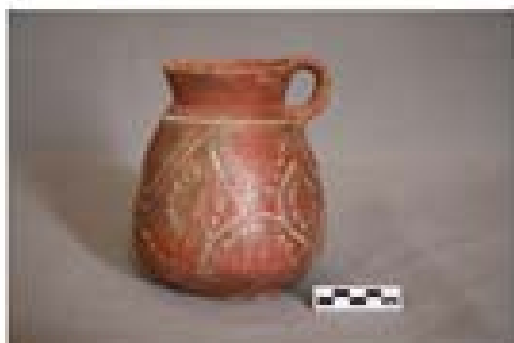
nr katalogowy: 183
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 4
 nr inv.: CHB 2008 300
 uwagi: miska z uchem
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

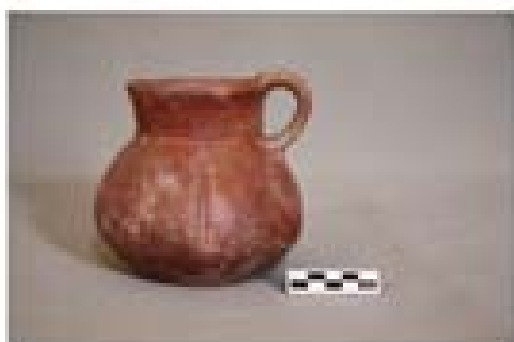
nr katalogowy: 184
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 4
 nr inv.: CHB 2008 290
 uwagi: miska z uchem
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 185
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 4
nr inw.: CHB 2008 301
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 186
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 4
nr inw.: CHB 2008 291
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 187
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 4
nr inw.: CHB 2008 261
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 188
kultura/styl ceramiczny: gentilar
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 4
nr inw.: CHB 2008 286
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 189
kultura/styl ceramiczny: chiribaya/gentilar
stanowisko: Chiribaya Baja
badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
sektor: -
obiekt: grób nr 4
nr inw.: CHB 2008 289
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 190
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 4
 nr inw.: CHB 2008 295
 uwagi: czarka
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 191
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 4
 nr inw.: CHB 2008 280
 uwagi: czarka
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 192
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya/gentilar
 stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 4
 nr inw.: CHB 2008 265
 uwagi: mała waza
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

stanowisko: Chiribaya Baja
 badania: Alfredo Mormontoy, 2008 r.
 sektor: -
 obiekt: grób nr 4
 uwagi: naczynia ceramiczne wchodzące w skład
 wyposażenia grobowego

Naczynia ceramiczne pochodzące ze stanowiska Chiribaya Alta, zbiory Muzeum Miejskiego El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 277
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 707 1572
uwagi: misa
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 278
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 717 1777
uwagi: misa
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

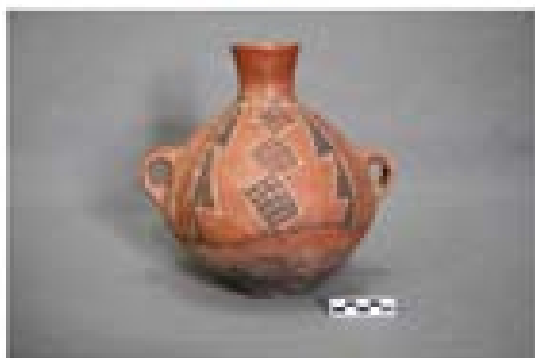
nr katalogowy: 279
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 419 3632
uwagi: misa z uchem
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo

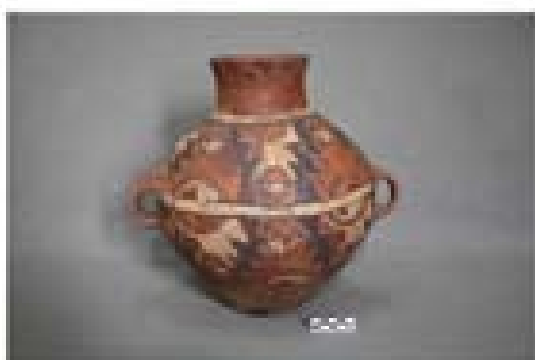
nr katalogowy: 280
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Alta
 badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: CHA 1990 419 3542
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 281
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Alta
 badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: CHA 1990 717 1775
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

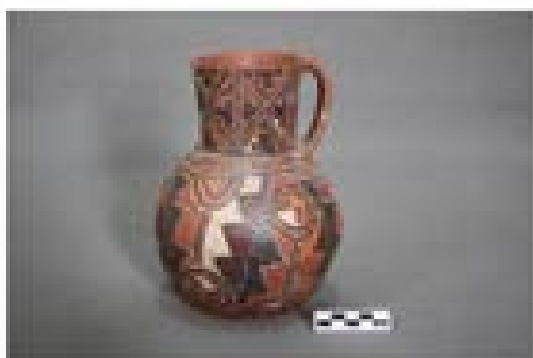
nr katalogowy: 282
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Alta
 badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: CHA 1990 706 1547
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 283
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Alta
 badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: CHA 1990 735 2544
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 284
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 757 3209
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 285
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 715 1753
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 286
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 760 3340
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 287
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 708 1701
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 288
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Alta
 badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: CHA 1990 570 1963
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

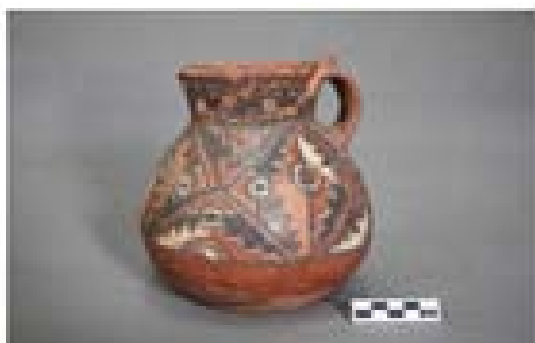
nr katalogowy: 289
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Alta
 badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: CHA 1990 222 2189
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 290
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Alta
 badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: CHA 1990 220 2201
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 291
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Alta
 badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: CHA 1990 9 97
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 292
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: Chiribaya Alta
 badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: CHA 1990 10 149
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
 El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 293
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 18 256
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 294
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 S/R
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 295
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 753 3192
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

nr katalogowy: 296
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: Chiribaya Alta
badania: Projekt Chiribaya, 1989-1990
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: CHA 1990 710 1588
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Miejskie
El Algarrobal w Ilo

Naczynia ceramiczne pochodzące ze stanowisk kultury chiribaya z terenu doliny Osmore znajdujące się w zbiorach Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 318
 kultura/btył ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: 7 (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 55788
 uwagi: miska z guzkiem
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

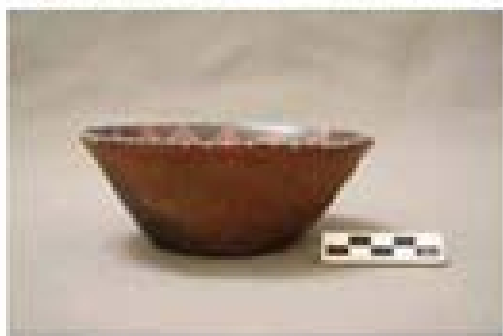
nr katalogowy: 319
 kultura/btył ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: 7 (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 55805
 uwagi: miska z uchem
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

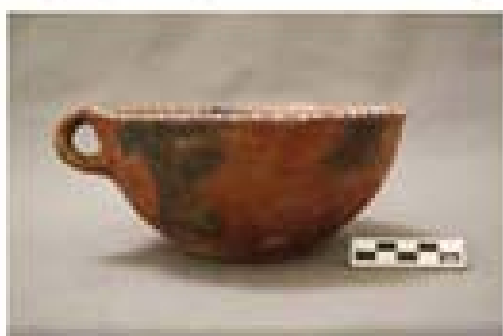
nr katalogowy: 320
 kultura/btył ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: 7 (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 96741
 uwagi: miska z dwoma uchami
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 321
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: 7 (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65856
uwagi: miska z uchem
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 322
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: 7 (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65773
uwagi: miska
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 323
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: 7 (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65861
uwagi: miska z uchem
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 324
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65797
 uwagi: miska
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 325
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65857
 uwagi: miska z uchem
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 326
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 36735
 uwagi: miska
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

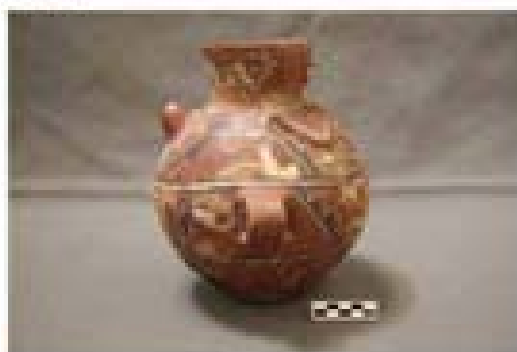
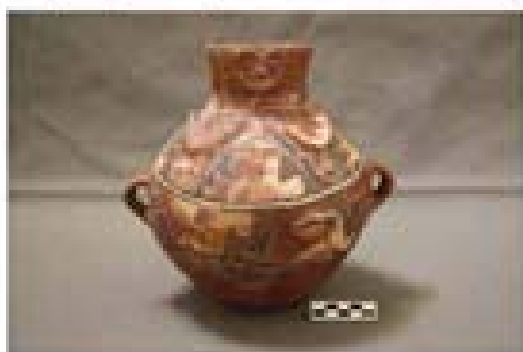

nr katalogowy: 327
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 235
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 328
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36732
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

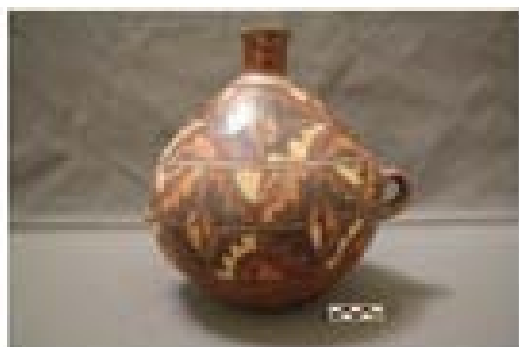
nr katalogowy: 329
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36733
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

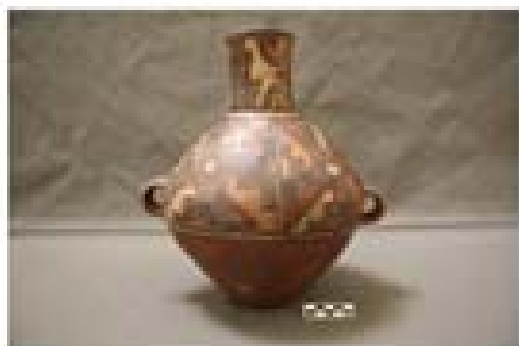
nr katalogowy: 330
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65770
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 331
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: 7 (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65801
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

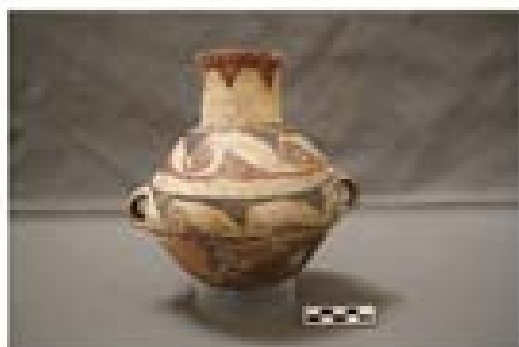
nr katalogowy: 332
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: 7 (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65802
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 333
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: 7 (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65795
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

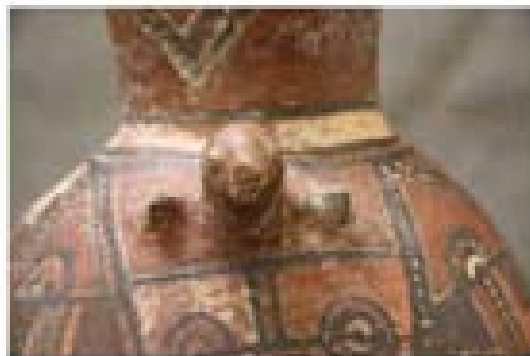
nr katalogowy: 334
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: 7 (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 63779
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 335
 kultura/styl ceramiczny: san miguel
 stanowisko: 7 (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65777
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 336
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36717
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

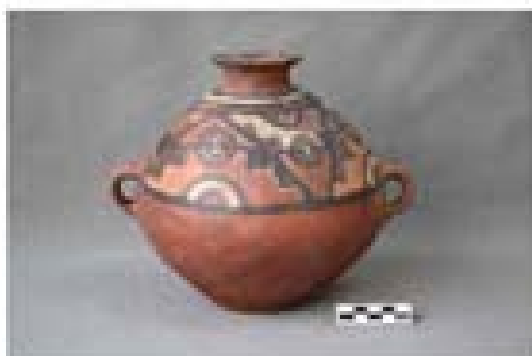
nr katalogowy: 337
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65791
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

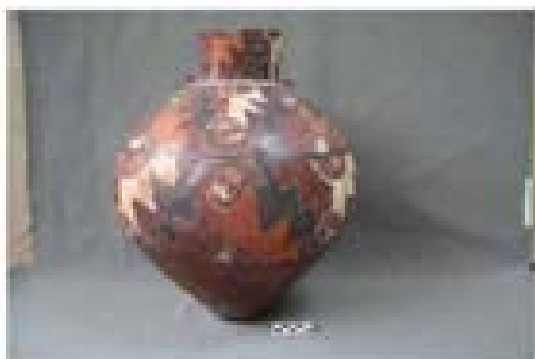

nr katalogowy: 338
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 063
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

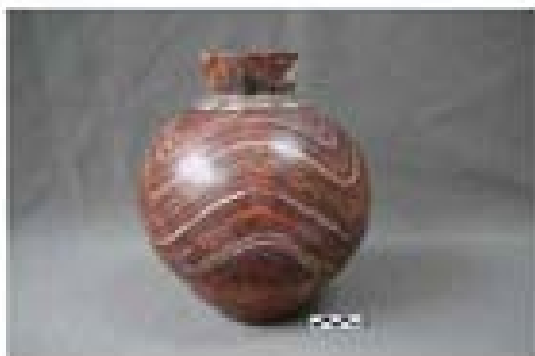

nr katalogowy: 339
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36739
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

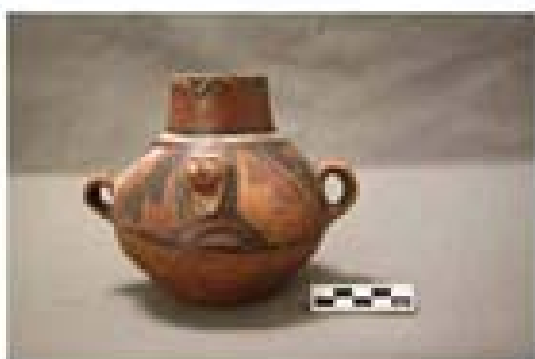
nr katalogowy: 340
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 36721
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 341
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 36753
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 342
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 36728
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

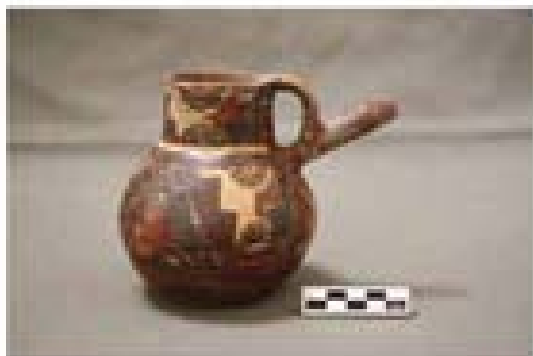

nr katalogowy: 343
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 089
 uwagi: amfora
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

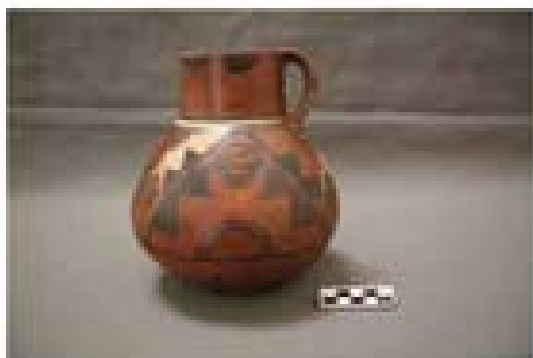

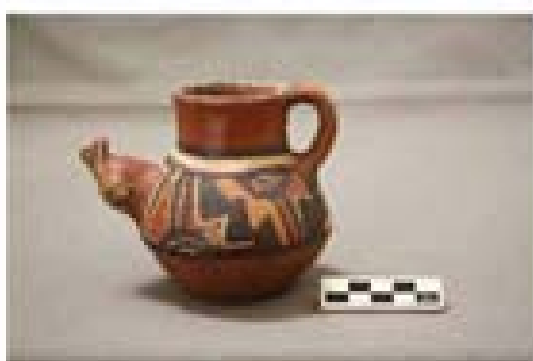
nr katalogowy: 344
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36718
uwagi: amfora
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 345
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65768
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

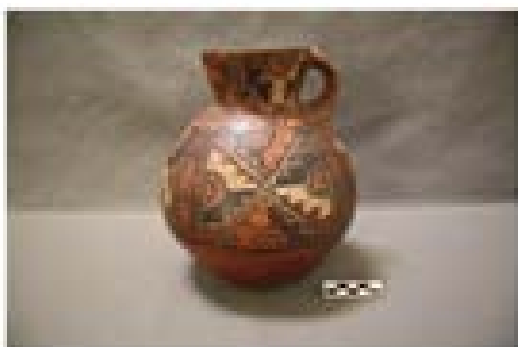
nr katalogowy: 346
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36751
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 347
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36710
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 348
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 151
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

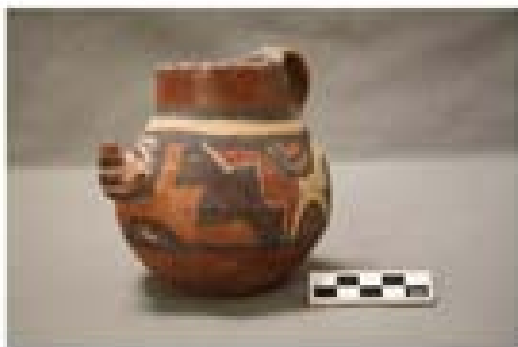
nr katalogowy: 349
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 36730
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 350
 kultura/styl ceramiczny: gentilar
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65806
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 351
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65770
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

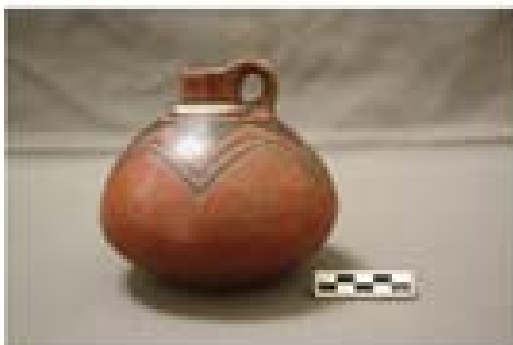
nr katalogowy: 352
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65781
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 353
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Ósmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65780
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

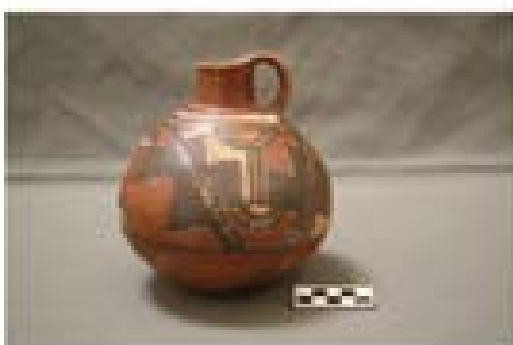
nr katalogowy: 354
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Ósmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65784
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

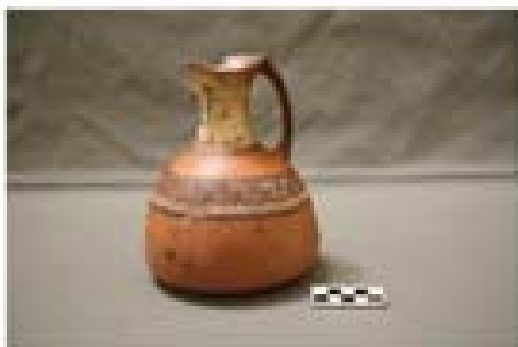
nr katalogowy: 355
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Ósmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36737
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

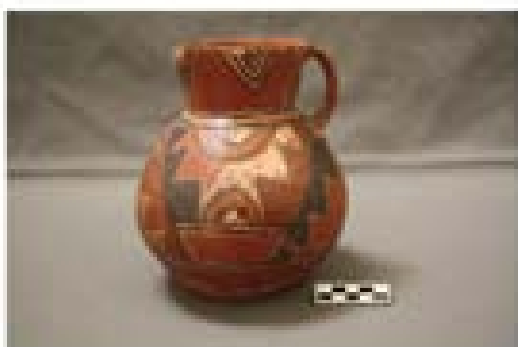
nr katalogowy: 356
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Ósmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65769
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

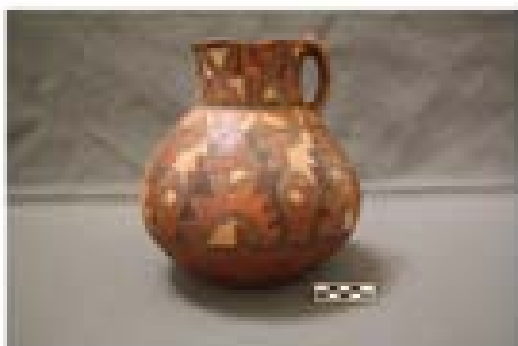
nr katalogowy: 357
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Ósmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65804
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

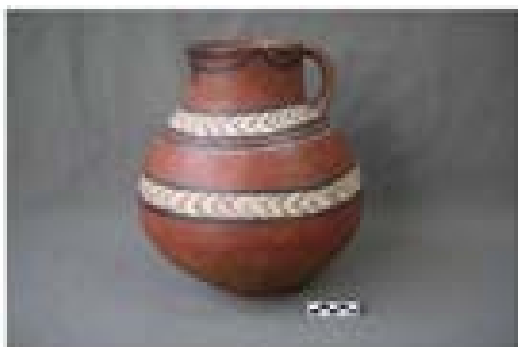
nr katalogowy: 358
 kultura/styl ceramiczny: inka lokalny
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65847
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 359
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 191
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

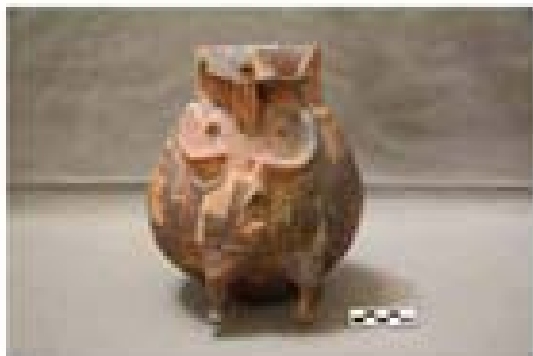
nr katalogowy: 360
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 36733
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

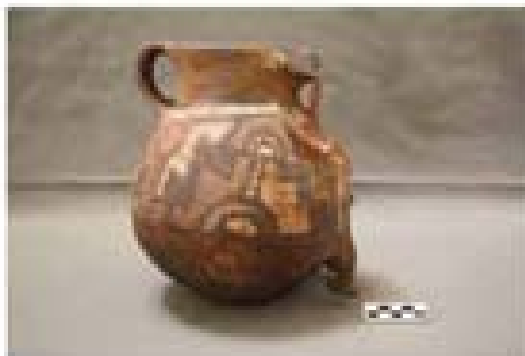
nr katalogowy: 361
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 63803
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

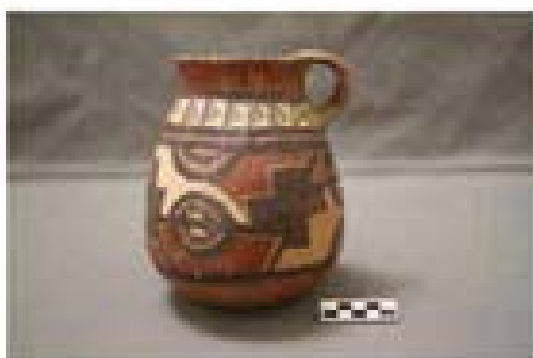
nr katalogowy: 362
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65851
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

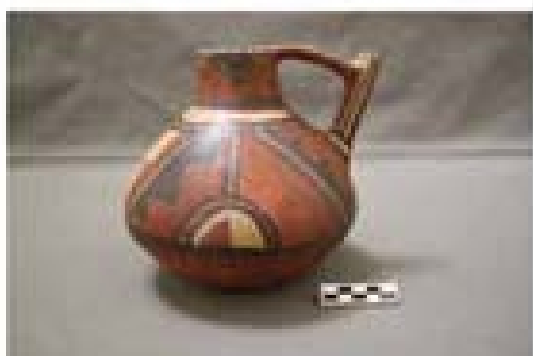
nr katalogowy: 363
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36754
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

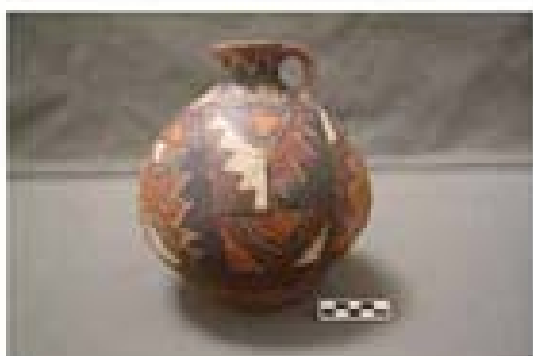
nr katalogowy: 364
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65789
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

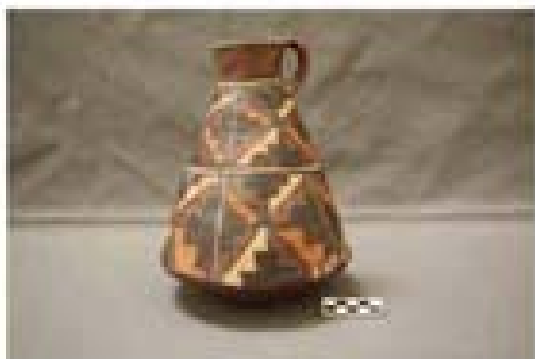

nr katalogowy: 365
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36760
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 366
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65799
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

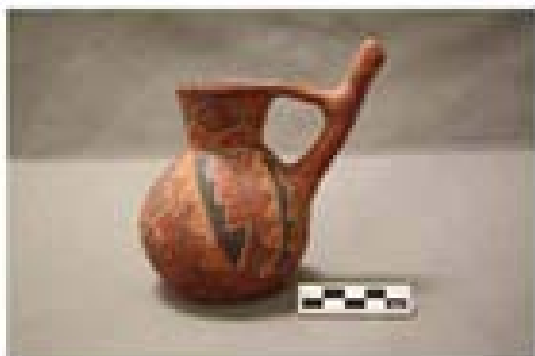

nr katalogowy: 367
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 118
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 368
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65300
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 369
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65796
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

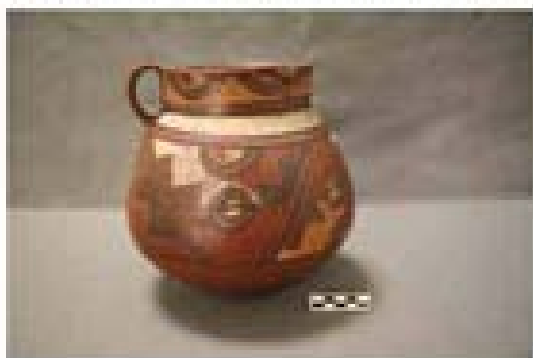
nr katalogowy: 370
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 660
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

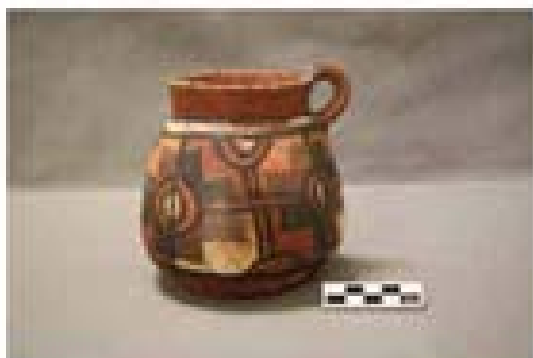
nr katalogowy: 371
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36743
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

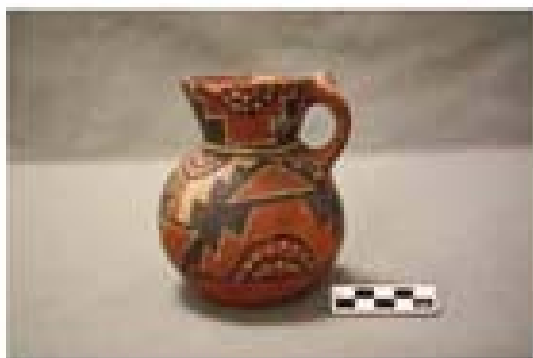
nr katalogowy: 372
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36731
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 373
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65808
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

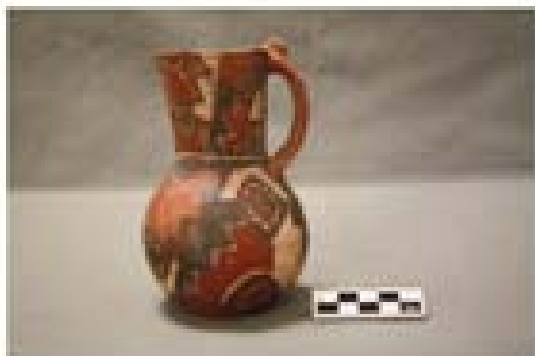

nr katalogowy: 374
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65785
uwagi: dzban
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

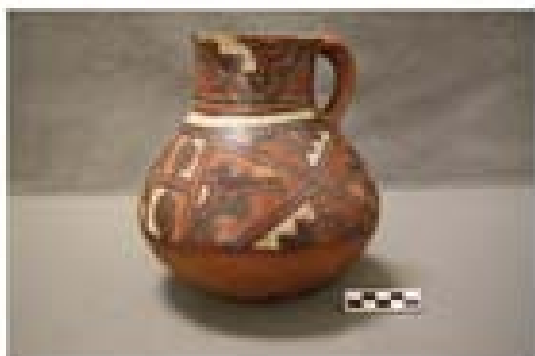
nr katalogowy: 375
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65760
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 376
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 129
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 377
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65794
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 378
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 36734
 uwagi: dzban
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 379
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65793
 uwagi: mała waza
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

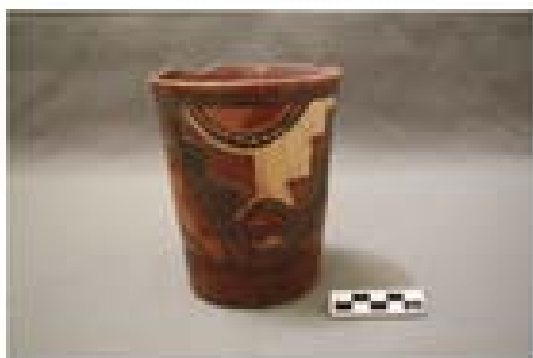
nr katalogowy: 381
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36742
uwagi: puchar
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

nr katalogowy: 382
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36744
uwagi: puchar
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

nr katalogowy: 383
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65771
uwagi: puchar
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

nr katalogowy: 384
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65778
uwagi: puchar
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

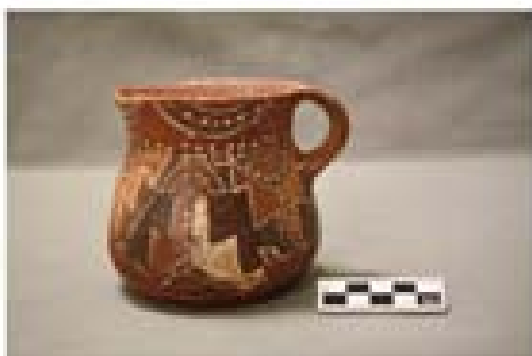
nr katalogowy: 385
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36752
uwagi: puchar
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
w Arequipie

nr katalogowy: 386
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65774
 uwagi: puchar
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 387
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65849
 uwagi: kubek
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

nr katalogowy: 388
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65850
 uwagi: kubek
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

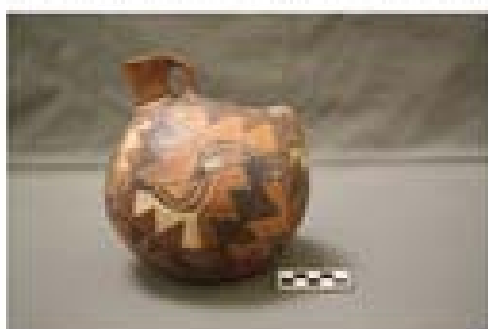
nr katalogowy: 390
 kultura/styl ceramiczny: chiribaya
 stanowisko: ? (dolina Osmore)
 badania: prywatna kolekcja
 sektor: -
 obiekt: -
 nr inw.: 65853
 uwagi: naczynie atypowe
 miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya
 w Arequipie

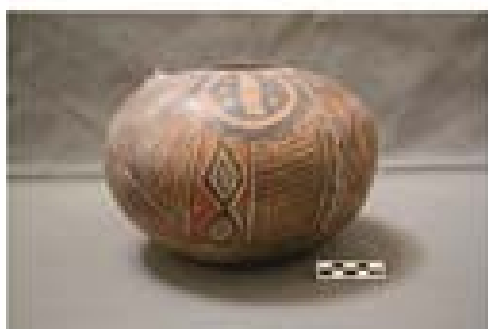
nr katalogowy: 391
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65798
uwagi: naczynie atypowe
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 392
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65776
uwagi: naczynie atypowe
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 393
kultura/styl ceramiczny: chiribaya
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 36738
uwagi: naczynie atypowe
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

nr katalogowy: 394
kultura/styl ceramiczny: gentilar
stanowisko: ? (dolina Osmore)
badania: prywatna kolekcja
sektor: -
obiekt: -
nr inw.: 65767
uwagi: naczynie atypowe
miejsce przechowywania: Muzeum Chiribaya w Arequipie

BIBLIOGRAFIA

Adelaar Willem

2004 *The languages of the Andes*, Cambridge University Press.

Aldenderfer, Mark

1990 *Cronología y definición de fases arcáicas en Asana, Sur del Perú*. Revista Chungará, nr 24-25: 13-35. Arica.

1998 *Cazadores y pastores tempranos de la sierra de Moquegua*, (w:) K. Wise (ed.), *Moquegua: Los primeros doce mil años*, s. 17-27, Arequipa.

Aranguren Paz Aranibar

1975 *Las creencias y ritos mágico-religiosos de los pastores puneños*, Allpanchis nr 8: 103-132.

Arriaza Bernardo

1988 *Modelo Bioarqueológico para la Búsqueda y Acercamiento al Individual Social*, Revista Chungará, nr 21: 9-32, Arica

1995 *Beyond death: the Chinchorro mummies of ancient Chile*, Smithsonian Institution Press, Washington, London.

Arriaza Bernardo, Allison Marvin, Standen Vivien, Focacci Guillermo, Chacama Juan

1986 *Peinados Precolombinos en Momias de Arica*, Revista Chungará, nr 16-17: 353-375, Arica.

Arriaza Bernardo, Standen Vivien, Cassman Vicki, Santoro Calogero

2008 *Chinchorro culture: pioneers of the coast of the Atacama Desert*. (w:) H. Silverman, W. Isbell (ed.), *Handbook of South American Archaeology*, s. 45-58, New York.

Bandy Matthew, Cohen Amanda, Goldstein Paul, Cardona Rosas Augusto, Oquiche Antonio

1996 *The Tiwanaku Occupation of Chen Chen (M1): Preliminary Report on the 1995 Salvage Excavations*, Paper presented at the 61st Annual Society for American Archaeology Meetings, New Orleans.

Barriga Fray Victor

1951 *Los Terremotos de Arequipa 1582-186. Memorias para la historia de Arequipa*, t. I, Arequipa.

Bawden Garth

1998 *Los primeros agricultores de la costa de Ilo*, (w:) K. Wise (ed.), *Moquegua: Los primeros doce mil años*, s. 39-43, Arequipa.

1989 *The Tumulaca Site and Post-Tiwanaco Occupational Stratigraphy*, (w:) D. Rice, Ch. Stanish, P. Scarr (ed.), *Ecology, Settlement and History in the Osmore Drainage, Peru*, s. 287-302, BAR International Series, nr 545, London.

Belan Franco Augusto

1981 *Chiribaya: Apuntes para el conocimiento de la arqueología surperuana*, Editorial "Arqueos", Arequipa.

Benavente María

1985 *Reflexiones en torno al proceso de domesticación de los camélidos en los valles del centro y sur de Chile*, Boletín del Museo Regional Araucanía, nr 2: 37-52, Temuco.

Bennett Wendell, Bird Junius

1949 *Anden Culture History*, American Museum of Natural History, New York.

Berenguer José

2000 *Tiwanaku. Señores del lago Sagrado*, Museo Chileno de Arte Precolombino, Santiago de Chile.

Berenguer José, Dauelsberg Percy

- 1989 *El Norte Grande en la Orbita de Tiwanaku*, (w:) J. Hidalgo, V. Schiappacasse, H. Niemeyer, C. Aldunate, I. Solimano (ed.), *Prehistoria*, s. 107-128, Editorial Andrés Bello, Santiago de Chile.

Bermann Marc, Goldstein Paul, Stanish Charles, Watanabe Luis

- 1989 *The Collapse of the Tiwanaku State: A View from the Osmore Drainage*, (w:) D. Rice, C. Stanish, and P. Scarr (ed.), *Ecology, Settlement and History in the Osmore Drainage, Peru*, BAR International Series, nr 545, London.

Bernedo Málaga Leonidas

- 1949 *La Cultura Puquina*, Ediciones de la Dirección de Educación Artística y Extensión Cultural, Lima.

Binford Michael, Kolata Alan, Brenner Mark, Janusek John, Seddon Matthew, Abbot Mark, Curtis Jason

- 1997 *Climate Variation and the Rise and Fall of an Andean Civilization*, *Quaternary Research*, nr 47: 235-248, Amsterdam.

Bird Junius

- 1943 *Excavations in Northern Chile*, *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History*, Vol. 38, part. 4, Nowy Jork.

Blom Deborah, Hallgrímsson Benedikt, Keng Linda, Lozada Cerna María, Buikstra Jane

- 1998 *Tiwanaku 'Colonization': Bioarchaeological Implications for Migration in the Moquegua Valley, Peru*, *World Archaeology*, nr 30: 238-261, Londyn.

Blom Deborah

- 1999 *Tiwanaku Group Dynamics: A Bioarchaeological Approach*, Paper presented at 64th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, March 24-28, Chicago.

Bonavia Duccio

- 1993 *La papa: apuntes sobre sus orígenes y su domesticación*, *Journal de la Société des Américanistes*, nr 79: 173-187, Nanterre.
- 1994 *Poblamiento de los Andes e inicios de la agricultura*, *Historia y cultura del Perú*: 45-50, Universidad de Lima, Facultad de ciencias humanas – Museo de la Nación, Lima.
- 1995 *Los camélidos y la altura*, *Ultramarine Newsletter*, nr 2(2): 5-6, Amsterdam.

Boytner Ran

- 1998 *Textiles from the Lower Osmore Valley, Southern Peru: A Cultural Interpretation*, *Andean Past*, nr 5: 325-356, Ithaca.

Browman David

- 1984 *Tiwanaku: Development of Interzonal Trade and Economic Expansion in the Altiplano*, (w:) D. Browman, R. Burger, M. Rivera (ed.), *Social and Economic Organization in the Prehispanic Andes*, s. 117-142, BAR International Series, nr 194, London.
- 1986 *Prehispanic Aymara Expansion, the Southern Altiplano, and San Pedro de Atacama*, *Estudios Atacameños*, nr 7: 236-252, San Pedro de Atacama.
- 1994 *Titicaca Basin Archaeolinguistics: Uru, Pukina and Aymara AD 750-1450*, *World Archaeology* nr 26: 235-251, Londyn.
- 1997 *Political Institutional Factors Contributing to the Integration of the Tiwanaku State*, (w:) L. Manzanilla (ed.), *Emergence and Change in Early Urban Societies*, s. 229-243, New York.

Buikstra Jane

- 1998 *Los cementerios de chiribaya y estuquiña*, (w:) K. Wise (ed.), *Moquegua: Los primeros doce mil años*, s. 91-101, Arequipa.
- 1989 *Sumario de la Investigacion de Restos Humanos de Omo, Moquegua, y San Gerónimo, Ilo*, (w:) L. Watanabe, M. Moseley, F. Cabieses (ed.), *Trabajos Arqueologicos en Moquegua, Peru*, t. II, s. 59-67, Programa Contisuyu del Museo Peruano de Ciencias de la Salud y Southern Peru Copper Corporation, Lima.
- 1990 *Sumario de la investigacion de restos humanos de Omo, Moquegua, y San Geronimo, Ilo*. *Trabajos arqueologicos en Moquegua, Peru* nr 2: 59-67, Moquegua.
- 1995 *Tombs for the Living...or...for the Dead: The Osmore Ancestors*, (w:) T. Dillehay (ed.), *Tombs for the Living: Andean Mortuary Practices*, s. 229-279. *Dumbarton Oaks*, Washington.
- 1998 *Los cementerios de Chiribaya y Estuquiña*, (w:) K. Wise (ed.), *Moquegua: Los primeros doce mil años*, s. 91-101, Arequipa.

Burgess Shelley

- 1992 *Health at Algodonal: A Preliminary Report*, Paper presented at the Society for American Archaeology 57th Annual Meeting, Pittsburgh.

- 1999 *Chiribayan Skeletal Pathology on the South Coast of Peru: Patterns of Production and Consumption*, Doctoral dissertation, University of Chicago, Chicago.
- Cardona Rosas Augusto
1997 *Rescate arqueológico en el Sitio M 162, valle medio de Moquegua, Peru*, Informe de campo presentado al Instituto Nacional de Cultura, Lima.
2002 *Arqueología de Arequipa: de sus albores a los Incas*, Arequipa.
- Carpio Díaz Gerardo
1998 *Análisis del material ceramográfico del sitio arqueológico San Gerónimo, Ilo – Peru*, niepublikowana praca licencjacka obroniona w 1998 r. na Uniwersytecie Katolickim Santa María w Arequipie na Wydziale Nauk Historyczno-Archeologicznych, Archiwum Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie, Arequipa.
- Cáceres Macedo Justo
2005 *Cerámicas del Perú Prehispánico*, t. I, Cerámicas, Lima.
- Caviedes César
2001 *El Niño in history: Storming Through the Ages*, University Press of Florida.
- Cook Anita
2001 *Las deidades huari y sus orígenes altiplánicos*, (w:) K. Makowski (ed.), *Los dioses del antiguo Perú*, s. 39-65, Colección Arte y Tesoros del Perú, Banco de Crédito del Perú, Lima.
- Cook N. D., Málaga Medina, Bouysse Cassagne
1975 *Tasa de la Visita General de Francisco de Toledo*, Universidad Nacional Mayor de „San Marcos”, Lima.
- Chacama Juan
2004 *El Horizonte Medio en los valles occidentales del norte de Chile (Ca. 500-1.200 D.C.)*, Revista Chungará, nr 36, suplemento especial, s. 227-233, Arica.
- Chacama Juan, Espinosa Gustavo
1997 *Arte rupestre en el desierto tarapaqueño, norte de Chile*, Boletín SIARB nr 10: 41-51, La Paz.
- Chauchat Claude
1988 *Early Hunter-Gatherers on the Peruvian Coast*, (w:) R. Keatinge (ed.), *Peruvian Prehistory*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Chávez Chávez José Antonio
1993 *La erupción del volcán Misti*, Arequipa.
- Dauelsberg Percy
1972-73 *La cerámica de Arica y su situación cronológica*, Revista Chungará, nr 1-2: 17-24.
1984 *Taltape: definición de un tipo cerámico*, Revista Chungará, nr 12: 19-39, Arica.
- Engel, Frédéric
1957 *Sites et établissements sans céramique de la côte péruvienne*. Journal de la Société des Américanistes, T. XLVI: 67–155. Paris.
- Espouey Oscar, Uribe Mauricio, Román Álvaro, Deza Ángel
1995 *Nuevos fechados por termoluminiscencia para la cerámica del periodo Medio en el valle de Azapa (Primera Parte)*, Actas del XIII Congreso Nacional de Arqueología Chilena, Hombre y Desierto Una Perspectiva Cultural, t. 2, s. 31-53.
- Feldman Robert
1998 *La ciudadela Wari de Cerro Baúl en Moquegua*, (w:) K. Wise (ed.), *Moquegua: Los primeros doce mil años*, s. 59-65, Arequipa.
1989 *The Early Ceramic Periods of Moquegua*, (w:) D. Rice, C. Stanish, P. Scarr (ed.), *Ecology, Settlement and History in the Osmore Drainage, Peru*, BAR International Series, nr 545: 207-217, London.
1991 *Wari and Tiwanaku at Cerro Baúl, Moquegua*, Ponencia preparada para el 47 Congreso Internacional de Americanistas, New Orleans.
- Focacci Guillermo
1990 *Excavaciones Arqueológicas en el Cementerio Az-6. Valle de Azapa*, Revista Chungará nr 24-25: 69-124, Arica.

Galdos Rodriguez Guillermo

- 1984 *Expansión de los Collaguas hacia el valle de Arequipa (a través de dos visitas coloniales a las comunidades de Lari 1595 y Callalli 1667)*, Revista El Derecho, Arequipa.
- 1990 *Naciones ancestrales y la conquista Inca*, (w:) M. Neira, G. Galdos, M. Málaga, S. Quiroz, J. Guillermo (ed.), *Historia General de Arequipa*, s. 185-213, Arequipa.

García Marquez Manuel Enrique

- 1988 *Excavaciones de Dos Viviendas Chiribayas en el Yaral, Valle de Moquegua*. Tesis de Bachiller en Ciencias Arqueológicas, Facultad de Ciencias Histórico-Arqueológicas, Universidad Católica «Santa María», Arequipa.
- 1990 *Excavacion arqueologica en el cementerio de Chen Chen, Moquegua. Una interaccion de contextos funerarios: Tiwanaku/Wari*, Manuscript on file at Museo Contisuyo, Moquegua.

Ghersí Barrera Humberto

- 1956 *Informe sobre las excavaciones en Chiribaya*, Revista del Museo Nacional, nr 25: 89-119, Lima.

Goldstein Paul

- 1989a *Omo, A Tiwanaku Provincial Center in Moquegua, Peru*, Tesis de doctorado inédita, Department of Anthropology, University of Chicago, Chicago.
- 1989b *The Tiwanaku Occupation of Moquegua*, (w:) D. Rice, C. Stanish y P. Scarr (ed.), *Ecology, Settlement and History in the Osmore Drainage. Peru*, s. 219-255, BAR International Series, nr 545, London.
- 1992 *Tiwanaku Temples and State Expansion*, Latin American Antiquity, nr 4: 22-47, Washington.
- 1993 *House, Community and State in the Earliest Tiwanaku Colony: Domestic Patterns and State Integration at Omo M12, Moquegua*, (w:) M. Aldenderfer (ed.), *Domestic Architecture, Ethnicity, and Complementarity in the South Central-Andes*, s. 25-41, University of Iowa Press, Iowa City.
- 1994 *Formative and Tiwanaku-Contemporary Settlement Patterns in the Moquegua Valley, Peru: Report of the Moquegua Archaeological Survey, 1993 Season*, Ponencia presentada en el 59th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, Anaheim.
- 1995 *Informe de campo: investigaciones de los sectores habitacionales*, Manuscript on file at Museo Contisuyo, Moquegua, Peru.
- 1995-1996 *Tiwanaku Settlement Patterns of the Azapa Valley, Chile: New Data, and the Legacy of Percy Dauelsberg*, Dialogo Andino nr 14/15: 57-73.
- 2000a *Communities Without Borders: The Vertical Archipelago and Diaspora Communities in the Southern Andes*, (w:) M. Canuto, J. Yaeger (ed.), *The Archaeology of Communities: A New World Perspective*, s. 182-209, London.
- 2000b *Exotic Goods and Everyday Chiefs: Long Distance Exchange and Indigenous Sociopolitical Development in the South Central Andes*, Latin American Antiquity, nr 11 (4): 1-27, Washington.

Goldstein Paul, Owen Bruce

- 2001 *Tiwanaku en Moquegua: Las colonias altioplánicas*, (w:) P. Kaulicke, W. Isbell (ed.), *Boletín de Arqueología PUCP No. 5, Huari y Tiwanaku: Modelos vs. Evidencias, Segunda Parte*, s. 139-168, Pontificia Universidad Católica del Perú, Lima.

Gonzales Peñaranda Luis

- 2002 *Estudio de los contextos funerarios del sitio arqueológico de Cerro San Bernabé –Moquegua*, niepublikowana praca licencjacka obroniona w 2002 r. na Uniwersytecie Katolickim Santa María w Arequipie na Wydziale Nauk Społecznych i Humanistycznych, Archiwum Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie, Arequipa.

Guaman Poma de Ayala Felipe

- 1987 *Nueva crónica y buen gobierno*, Edición de John V. Murra, Rolena Adorno y Jorge L. Urioste, Madrid.

Huanqui Hurtado Manuel

- 1970 *Arqueología de la Huaca de Challapampa*, Tesis de Bachiller, Universidad Nacional de San Agustín, Arequipa.

Hoshower Lisa, Buikstra Jane, Goldstein Paul, Webster Ann

- 1995 *Artificial Cranial Deformation at the Omo M10 Site: A Tiwanaku Complex from the Moquegua Valley, Peru*, Latin American Antiquity, nr 6: 145-164, Washington.

Hughes R.A.

- 1988 *Nearctic migrants in southwest Peru*, Bulletin of the British Ornithologists' Club, nr 108: 29-43, London.

Isbell William, Knobloch Patricia

- 2006 *Missing Links, Imaginary Links: Staff God Imagery in the South Andean Past*, (w:) W. Isbell, H. Silverman (ed.), *Andean Archaeology III: North and South*, s. 307-351, New York.
- 2009 *SAIS: The Origin, Development, and Dating of Tiahuanaco-Huari Iconography*, (w:) M. Young-Sánchez (ed.), *Tiwanaku: Papers from the 2005 Mayer Center Symposium at The Denver Art Museum*, s. 165-210, Frederick and Jan Mayer Center for pre- Columbian and Spanish Colonial Art at the Denver Art Museum, Denver.

Janusek Wayne John

- 1994 *State and Local Power in a Prehispanic Andean Polity: Changing Patterns of Urban Residence in Tiwanaku and Lukurmata, Bolivia*, Doctoral dissertation, University of Chicago, Chicago.
- 1999 *Craft and Local Power: Embedded Specialization in Tiwanaku Cities*, *Latin American Antiquity*, nr 10: 107-131, Washington.
- 2003a *The Changing Face of Tiwanaku Residential Life: State and Local Identity in an Andean City*, (w:) A. Kolata (ed.), *Tiwanaku and its Hinterland: Archaeological and Paleoecological Investigations of an Andean Civilization*, t. II, *Urban and Rural Archaeology* s. 264-295, Smithsonian Institution Press, Washington.
- 2003b *Vessels, Time, and Society: Toward a Ceramic Chronology in the Tiwanaku Heartland*, (w:) A. Kolata (ed.), *Tiwanaku and its Hinterland: Archaeological and Paleoecological Investigations of an Andean Civilization*, t. II, *Urban and Rural Archaeology* s. 30-94, Smithsonian Institution Press, Washington.

Jessup David

- 1987 *Social and economic change in a post-imperial society: the chiribaya period of southern Peru*, Propuesta doctoral, Department of Anthropology The University of Chicago, Chicago.
- 1990a *Desarrollos Generales en el Intermedio Tardío en el Valle de Ilo, Peru*, Informe interno del Programa Contisuyo.
- 1990b *Rescate arqueológico en el museo de sitio de San Geronimo, Ilo. Trabajos arqueológicos en Moquegua*, Peru, nr 3: 150-165, Moquegua.
- 1991 *General Trends in the Development of the Chiribaya Culture, South-coastal Peru*, Papel presentado en el 56 Encuentro Annual de la Society for American Archaeology, New Orleans.

Julien Catherine

- 1991 *Condesuyo: The political division of territory under Inca and Spanish rule*, *Bonner Amerikanistische Studien (BAS)*, nr 19, Bonn.

Kaltwasser Jorge

- 1963 *Descripción de artefactos líticos de Tambillo*, Congreso Internacional de Arqueología de San Pedro de Atacama, Anales de la Universidad del Norte Antofagasta, No. 2: 135-145, Antofagasta.

Kauffmann Doig Federico

- 2002 *Historia y arte del Perú antiguo*, t. 1-6, Lima.

Knudson Kelly Jo

- 2004 *Tiwanaku residential mobility in the south central Andes: identifying archaeological human migration through strontium isotope analysis*, Doctoral dissertation: University of Wisconsin at Madison.

Kolata Alan

- 1986 *The Agricultural Foundations of the Tiwanaku State: A View from the Heartland*, *American Antiquity*, nr 51: 748-762, Washington.
- 1991 *The Technology and Organization of Agricultural Production in the Tiwanaku State*, *Latin American Antiquity*, nr 2: 99-125, Washington.
- 1993 *Tiwanaku: portrait of an Andean civilization*, Cambridge, Blackwell.
- 1996 *Principles of Authority in the Native Andean State*, *Journal of the Steward Anthropological Society*, nr 24: 61-84, Cincinnati.
- 2003 *Tiwanaku and Its Hinterland: Archaeological and Paleoecological Investigations of an Andean Civilization*, (w:) A. Kolata (ed.), *Tiwanaku and its Hinterland: Archaeological and Paleoecological Investigations of an Andean Civilization*, t. II, *Urban and Rural Archaeology*, Smithsonian Institution Press, Washington.

Kolata Alan, Ponce Sanginés Carlos

- 2003 *Two Hundred Years of Archaeological Research at Tiwanaku: A Selective History*, (w:) A. Kolata (ed.), *Tiwanaku and its Hinterland: Archaeological and Paleoecological Investigations of an Andean Civilization*, t. II, *Urban and Rural Archaeology*, s. 18-29, Smithsonian Institution Press, Washington, D.C.

Kołomański Tomasz

- 2008 *La cueva de Jesús en Pampacolca, Departamento de Arequipa – Perú*, (w:) J. Szykalski (ed.), *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 1 (2008): 143-148, Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa.
- 2014 *El Pino, cmentarzysko kultury chiribaya z doliny Tambo*, *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne*, t. 56: 165-190, Wrocław 2014.
- 2016 *La cultura Chiribaya en el valle de Tambo, Perú*, (w:) J. Szykalski (ed.), *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 3 (2016): 231-258, Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa, Arequipa 2016.

Krajewska Karolina

- 2016 *Contextos funerarios de los sectores 5 y 6 del conjunto prehispánico El Pino; extremo sur del Perú*, (w:) J. Szykalski (ed.), *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 3 (2016): 173-198, Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa, Arequipa 2016.

Kroeber Alfred Louis

1944 *Peruvian Archaeology in 1942*, Viking Fund Publikation in Anthropology, nr 4, New York.

Lanning Edward

1963 *A Pre-Agricultural Occupation on the Central Coast of Peru*, American Antiquity, nr 28: 360-371, Salt Lake City.

1967 *Peru before the Incas*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.

1985 *Peru przed Inkami*, Z przedmową i komentarzami A. Krzanowskiego, Wydawnictwo Literackie, Kraków-Wrocław.

Lavallée Danièle

2000 *The First South Americans. The Peopling of a Continent from the Earliest Evidence to High Culture*, The University of Utah Press.

Lavallée Danièle, Béarez Philippe, Chevalier Alexandre, Julien Michéle, Usselman Pierre, Fontugne Michel

1999 *Paleoambiente y ocupación prehistórica del litoral extremosur del Perú*, Boletín de Arqueología de la Pontificia Universidad Católica del Perú, nr 3: 393-416, Lima.

Lavallée Danièle, Julien Michéle, Béarez Philippe, Usselman Pierre, Fontugne Michel, Bolaños Aldo

1999 *Pescadores-recolectores arcaicos del extremosur del Perú. Excavaciones en la Quebrada de los Burros (Departamento de Tacna)*, Bulletin de l'Institut Français d'Etudes Andines nr 28: 1-11, Lima.

Linares Málaga, Eloy

1987 *Prehistoria de Arequipa*. CONCYTEC-UNSA, Arequipa.

Lozada Cerna María

1998 *The Señorío of Chiribaya: A Bioarchaeological Study in the Osmore Drainage of Southern Peru*, Doctoral dissertation, University of Chicago, Chicago.

Lozada Cerna María, Torres Pino Elva

1991 *Mortuary Excavations at La Yaral, Southern Peru*, Manuscript in possession of the authors.

Lozada Cerna María, Blom Deborah, Buikstra Jane

1997 *La deformación craneana artificial: una práctica cultural entre los pobladores Chiribaya de Ilo*, Ponencia presentada en Seminario sobre arqueología de Ilo, Pontificia Universidad Católica del Perú, Lima

Lozada Cerna María, Buikstra Jane

2002 *El Señorío de Chiribaya en la costa sur del Perú*, Instituto de Estudios Peruanos, Lima.

2003 *The Señorío of Chiribaya: Beyond Pescadores and Labradores in the South Coast of Peru*, Paper presented at 68th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, April 9-13, Milwaukee.

Lozada Cerna María, Rakita Gordon, Buikstra Jane

2004 *Dando la Bienvenida a la Muerte: El Rol de los Camélidos en las Festividades Funerarias Chiribaya en la Costa Sur del Per*, Primer Congreso Latinoamericano de Ciencias Sociales y Humanidades, Imagen del Muerte, Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Lima.

Lumbreras Luis Guillermo

1974 *Los Reinos Post-Tiawanaku en el Área Altiplánica*, Revista del Museo Nacional, t. 60: 55-85, Lima.

Lumbreras Luis Guillermo, Amat Hernán

1968 *Secuencia arqueológica del Altiplano Occidental del Titicaca*, XXXVII Congreso Internacional de Americanistas, Actas y Memorias, t. II, s. 75-106. Buenos Aires.

Lynch, Thomas

1980 *Guitarrero Cave. Early man in the Andes*. Academic Press. New York, London, Toronto, Sydney, San Francisco.

MacNeish Richard, Patterson Thomas, Browman David

1975 *The Central Peruvian Prehistoric Interaction Sphere*, Chicago.

Makowski Krzysztof

1994 *Los señores de Loma Negra*, (w:) K. Makowski et al. (ed.), *Vicús. Colección Arte y Tesoros del Perú*, s. 83-141, Banco de Crédito del Perú, Lima.

1998 *Cultura material, etnicidad y la doctrina política del estado en los Andes prehispánicos: el caso mochica*, Actas del IV Congreso Internacional de Etnohistoria (23-27 de junio 1996), t. I, s. 125-147, Facultad de Letras y Ciencias Humanas, Pontificia Universidad Católica del Perú, Lima.

1999 *Las primeras civilizaciones en los Andes*, (w:) K. Makowski, L. J. Castillo (ed.), *Tesoros del Perú antiguo*, s. 19-49, Publicaciones Obra Social y Cultural Caja Sur, Córdoba.

- 2000 *Las divinidades en la iconografía mochica*, (w:) K. Makowski, R. Burger, H. Silverman, S. Castillo *et al.* (ed.), *Los dioses del antiguo Perú*, s. 137-173, Banco de Crédito del Perú, Lima.
- 2001 *El Panteón tiahuanaco y las deidades con báculos*, (w:) K. Makowski, R. Burger, H. Silverman, S. Castillo *et al.* (ed.), *Los dioses del antiguo Perú. Arte y Tesoros del Perú*, s. 67-110, Colección, Banco de Crédito del Perú, Lima.
- 2002 *Los Personajes frontales de báculos en la iconografía tiahuanaco y huari: ¿tema o convención?*, Boletín de Arqueología PUCP nr 5: 337-373, Lima.
- 2006 *La arquitectura pública del periodo precerámico tardío y el reto conceptual del urbanismo andino*, Boletín de Arqueología PUCP nr 10: 167-199, Lima.
- 2008 *Andean Urbanism*, (w:) H. Silverman, W. Isbell (ed.), *Handbook of South American Archaeology*, s. 633-657, Springer, New York.
- 2009 *Royal Statues, Staff Gods, and the Religious Ideology of the Prehistoric State of Tiwanaku*, (w:) M. Young-Sánchez (ed.), *Tiwanaku: Papers from the 2005 Mayer Center Symposium at the Denver Art Museum*, s. 133-164, Denver Art Museum, Denver.
- 2010 *Vestido, arquitectura y mecanismos del poder en el Horizonte Medio*, (w:) K. Makowski *et al.* (ed.), *Señores de los imperios del sol*, t. 1, Banco de Crédito, Lima.

Makowski Krzysztof, Córdova María Fe, Habetler Patricia, Lizárraga Manuel

- 2005 *Late horizon pottery and social identity in the Lurin valley: report on LA-TOF-ICP-MS Analysis*, SAA Conference, Puerto Rico.

Makowski Krzysztof, Ghezzi Ivan, Neff Hector, Guerrero Daniel

- 2006 *La plaza y la fiesta: reflexiones acerca de la función de los patios en la arquitectura pública prehispánica de los periodos tardíos*, Boletín de Arqueología PUCP nr 9, Lima.

Makowski Krzysztof, Kołomański Tomasz

- 2018 *Paracas cavernas, Topará y Ocucaje, en el origen de los conceptos: excavaciones de Julio C. Tello en Cerro Colorado*, (w:) A. Peters i E. Tomasto (eds.), *Paracas-Nasca. Una época transicional del Formativo tardío, costa sur de los Andes Centrales*, Actas de Coloquio Internacional, 9-12 de agosto de 2012, Ica, Peru.

Manrique Elba

- 2001 *Guía para un estudio y tratamiento de cerámica precolombina*, Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología, Lima.

Martinson Elizabeth, Reinhard Karl, Buikstra Jane, Dittmar de la Cruz Katharina, Moseley Michael

- 2003 *Pathoecology of Chiribaya Parasitism*, Mem Inst Oswaldo Cruz, nr. 98: 195-205, Rio de Janeiro.

Mason John

- 1978 *The Ancient Civilizations of Peru*, New York.

Menzel Dorothy

- 1964 *Style and time in the Middle Horizon*, Ñawpa Pacha, s. 2-106, Berkeley.
- 1968 *La Cultura Wari*, Lima.

Meyers Albert

- 2016 *Inka archaeology and the Late Horizon: Some polemic remarks*, (w:) J. Szykalski (ed.), *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 3 (2016): 255-282, Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa, Arequipa 2016.

Miranda Quispe Ana

- 1993 *Excavaciones arqueológicas de recintos domésticos en Chiribaya Baja: Ilo-Moquegua*, Archivo de la Universidad Católica de Santa María en Arequipa, Arequipa.

Moseley Michael, Feldman Robert, Goldstein Paul, Watanabe Luis

- 1991 *Colonies and Conquest: Tiahuanaco and Huari in Moquegua*. (w:) W. Isbell, G. McEwan (ed.), *Huari Administrative Structure: Prehistoric Monumental Architecture and State Government*, s. 121-140, Washington.

Muelle Jorge

- 1971 *Las cuevas y pinturas de Toquepala*, Mesa Redonda de Ciencias Prehistóricas y Antropológicas, Pontificia Universidad Católica del Perú, Instituto Riva-Agüero, s.186-196, Lima.

Neira Avendaño Máximo

- 1968 *Un nuevo complejo lítico y pinturas rupestres en la gruta SU-3 de Sumbay*, Separata de la Revista de la Facultad de Letras de la Universidad Nacional de San Agustín de Arequipa, No. 5, Arequipa.
- 1990 *Arequipa prehispánica* (w:) M. Neira, R. Galdos, M. Málaga, S. Quiroz, J. Carpio (ed.), *Historia General de Arequipa*, s. 5-184, Arequipa.
- 1998 *Arqueología de Arequipa*, Cronos, La Revista de Arqueología, No. 1: 9-50, Arequipa.

Núñez Lautaro

- 1980 *Cazadores tempranos en los Andes meridionales. Evaluación cronológica de las industrias líticas del norte de Chile*, Boletín de Antropología Americana, No. 2: 87-120, México.

Owen Bruce

- 1993 *A Model of Multiethnicity: State Collapse, Competition, and Social Complexity from Tiwanaku to Chiribaya in the Osmore Valley, Perú*, PhD Thesis, University of California at Los Angeles.
- 1994 *Were Wari and Tiwanaku in Conflict, Competition, or Complementary Coexistence? Survey Evidence from the Upper Osmore Drainage, Peru*, Ponencia presentada en el 59th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, Anaheim.
- 1996 *Inventario arqueológico del drenaje superior del río Osmore: informe de campo e informe final*, Informe presentado al Instituto Nacional de Cultura, Lima/Moquegua.
- 1997 *Informe de investigaciones en los sectores mortuorios de Chen Chen*, Internal Report submitted to Museo Contisuyo, Moquegua.
- 1998 *Chiribaya y sus antecedentes en el valle de Ilo*, (w:) K. Wise (ed.), *Moquegua: Los primeros doce mil años*, s. 67-82. Arequipa.
- 1999 *Proyecto Vecinos de Cerro Baúl 1997*, Informe de campo y final presentado al Instituto Nacional de Cultura, Lima/Moquegua.
- 2005 *Distant Colonies and Explosive Collapse: The Two Stages of the Tiwanaku Diaspora in the Osmore Drainage*, Latin American Antiquity, nr 16(1): 45-80, Washington.

Piasecki, Karol

- 1999a *Formacje paleoindiańskie na obszarze Środkowych Andów a zasiedlenie Ameryki*, (w:) T. Mikocki (ed.), *Światowit. Rocznik Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego*, t. 1 (XLII): 116-132. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- 1999b *Estructura antropológica del Perú prehispánico*, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- 2008 *El tamaño de la bóveda craneal como manifestación de la variabilidad antropológica en el Perú prehispánico*, (w:) J. Szykowski (ed.), *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 1 (2008): 167-178. Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa, Peru.
- 2016 *The analysis of the skulls from sector 7 of the El Pino site, southern Peru Extremo Sur*, (w:) J. Szykowski (ed.), *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 3 (2016): 335-350, Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa, Arequipa 2016.

Pari Flores Rómulo

- 1980 *Excavacion Arqueologica En La Necropolis de Tumulaka – Moquegu*, BA Thesis, Universidad Católica Santa María, Arequipa.
- 1995 *Proyecto de rescate arqueológico del Cerro San Bernabé*, Informe de trabajo de campo, Archivo del Instituto Nacional de Cultura – Moquegua.

Paul Anne

- 1990 *Paracas ritual attire: Symbols of authority in ancient Peru*, University of Oklahoma Press.

Payalich Macedo Francis, Salas Herrera Ana

- 2000 *Análisis e interpretación de la cerámica del sitio prehispánico de Cerro San Bernabé, Moquegua*, niepublikowana praca licencjacka obroniona w 2000 r. na Uniwersytecie Katolickim Santa María w Arequipie na Wydziale Nauk Historyczno-Archeologicznych, Archiwum Uniwersytetu Katolickiego Santa María w Arequipie.

Ponce Sanginés Carlos

- 1957 *Arqueología Boliviana*, Biblioteca Pazeña, La Paz.
- 1972 *Tiwanaku: espacio, tiempo y cultura. Ensayo de síntesis arqueológica*, Academia Nacional de Ciencias de Bolivia, La Paz.

Posern-Zieliński Aleksander

- 1985 *W krainie Inkarrí, szkice etnologiczne o Peru*, Wrocław, Ossolineum.

Pulgar Vidal Javier

- 1987 *Geografía del Perú. Las ocho regiones naturales*, Lima.

Ravines Rogger

- 1967 *El abrigo de Caru y sus relaciones culturales con otros sitios tempranos del sur del Perú*, Ñawpa Pacha, nr 5: 39-57, Berkeley.
- 1972 *Secuencia y cambios en los artefactos líticos del Sur del Perú*. Revista del Museo Nacional, Tomo XXXVIII: 133 – 184. Lima.

Rice Don

- 1985 *Late prehistoric economic complementarity In the Osmore drainage, Peru*, Propuesta para research support to the Archaeology Program, Nacional Science Foundation.
- 1993 *Late Intermediate Period Domestic Architecture and Residential Organization at La Yaral*, (w:) M. Aldenderfer (ed.), *Domestic Architecture, Ethnicity, and Complementarity in the South-Central Andes*, s. 66-82. University of Iowa Press, Iowa City.

Riddel Francis, Valdéz Lidio

- 1988 *Hacha y la ocupación temprana del valle de Acarí*, Gaceta Arqueológica Andina, año IV, nr 16: 6-10, Lima.

Robinson Roger

- 1994 *Recent Excavations at Hacha in the Acarí Valley, Peru*, Andean Past, vol. 4: 9-37, Cornell University, Ithaca.

Rostworowski Maria

- 1981 *Recursos Naturales Renobables y Pesca. Siglos XVI y XVII*, Historia Andina nr 8, Instituto de Estudios Peruanos (IEP), Lima.
- 1988 *Historia del Tawantinsuyu*, Instituto de Estudios Peruanos, Lima.
- 1989 *Costa Peruana Prehispánica*, Instituto de Estudios Peruanos, Lima.
- 2007 *Historia państwa Inków*, Państwowy Instytut Wydawniczy. Warszawa.

Rowe John Howland

- 1954 *Max Uhle, 1856–1944. A memoir of the father of Peruvian Archaeology*. University of California Publication in American Archaeology and Ethnology. Vol. 46, No. 1. Berkeley.
- 1956 *Archaeological Exploration in Southern Peru*. American Antiquity, Vol. XXII. Menasha.
- 1960 *Cultural Unity and Diversification in Peruvian Archaeology*, 5th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, s. 627–631, Philadelphia.
- 1962 *Stages and Periods in Archaeological Interpretation*, Southwestern Journal of Anthropology, XVIII, nr 1: 1-27, Albuquerque.
- 1963 *Urban Settlements in Ancient Peru*, Nawpa Pacha, Vol. 1: 1-28, Berkeley.

Sagaris Lake

- 2000 *Bone and dream: into the world's driest desert*, Toronto.

Sandness Karin

- 1992 *Temporal and Spatial Dietary Variability in the Osmore Drainage, Southern Peru: The Isotope Evidence*, M.A. thesis, University of Nebraska at Lincoln, Lincoln.

Sandweiss Daniel, Richardson III James, Reitz Elizabeth, Hsu Jeffrey, Feldman Robert

- 1989 *Early Maritime Adaptations in the Andes: Preliminary Studies at the Ring Site, Peru*, (w:) D. Rice, C. Stanish, P. Scarr (ed.), *Ecology, Settlement, and History in the Osmore Drainage, Peru*, s. 35-84, BAR International Series nr 545, Część 1, London.

Schroeder, Gerhard

- 1957 *Hallazgos de artefactos de piedra en el Perú y los problemas del poblamiento de América*. Revista del Museo Nacional, No. 26: 290–294. Lima.

Shimada Izumi

- 1994 *Tecnología y organización de la producción de cerámica prehispánica en los Andes*, Pontífica Universidad Católica del Perú, Fondo Editorial, Lima.

Stanish Charles

- 1985 *Post-Tiwanaku Regional Economics in the Otoro Valley, Southern Peru*, Unpublished Ph.D. dissertation, Department of Anthropology, University of Chicago, Chicago.
- 1989 *An archeological evaluation of an ethnohistorical model in Moquegua*, (w:) D. Rice, C. Stanish, P. Scarr (ed.), *Ecology, settlement and history in the Osmore drainage, Peru*, s. 303-320, BAR International Series nr 545, London.
- 1990a *Economías agrarias Post-Tiawanaku en la cuenca del río Moquegua*, (w:) L. Watanabe, M. Mosley, F. Cabieses (ed.), *Trabajos Arqueológicos en Moquegua, Perú*, t. 2: 115-160, Lima.
- 1990b *Complementaridad zonal en Moquegua: una aproximación desde el Valle de Otoro*, Gaceta Arqueológica Andina, nr 18/19: 137-157, Lima.
- 1992 *Ancient Andean Political Economy*, University of Austin Press, Austin.
- 1998 *Los periodos estuquiña e inca en la prehistoria de Moquegua*, (w:) K. Wise (ed.), *Moquegua: Los primeros doce mil años*, s. 103-109, Arequipa.
- 2003 *Ancient Titicaca: The Evolution of Complex Society in Southern Peru and Northern Bolivia*, University of California Press, Berkeley.

Sutter Richard

- 1997 *Dental Variation and Biocultural Affinities from the Coastal Valleys of Moquegua, Peru, and Azapa, Chile*, Doctoral dissertation, University of Missouri at Columbia, Columbia.
- 2000 *Prehistoric Genetic and Cultural Change: A Bioarchaeological Search for the Pre-Inka Altiplano Colonies in the Coastal Valleys of Moquegua, Peru and Azapa, Chile* Latin American Antiquity, nr 11: 43-70, Washington.

Szemiński Jan, Ziólkowski Mariusz

- 2006 *Mity, rytuały i polityka Inków*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

Szykowski Józef

- 1996 *El sitio arqueológico Churajón y el problema de su cronología*, Andes. Boletín de la Misión Arqueológica Andina, nr 1: 201-220, Varsovia/Warszawa.
- 1998a *Churajón, nuevos datos sobre el Período de Transición en el Sur de Perú*, Bonner Amerikanistische Studien (BAS), nr 30: 291-320, Bonn.
- 1998b *Okres Przejściowy na terenie południowego Peru w świetle badań przeprowadzonych na stanowisku Churajón, Departament Arequipa*, Przegląd Archeologiczny, nr 46: 147-166, Wrocław.
- 1999 *Komunikat na temat badań archeologicznych realizowanych w latach 1994-1998 na terenie kompleksu archeologicznego Churajón, południowe Peru*, Nauka Wrocławska; Biuletyn Informacyjny Oddziału Polskiej Akademii Nauk, nr 9-10, Wrocław.
- 2000a *Investigaciones arqueológicas en Churajón, Departamento de Arequipa – Perú. Informe de los trabajos de 1998/1999*, UCSM, Arequipa.
- 2000b *Die Kulturanlagen von Churajón (Südperu) und ihre kulturhistorische Bewertung*, Człowiek, Sacrum, Środowisko. Miejsce kultu we wczesnym średniowieczu, Spotkania Bytomskie IV, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział Wrocławski: 257-282, Wrocław.
- 2001 *Wieże grobowe (chullpas) z obszaru kompleksu osadniczego w Churajón – Peru, oraz zagadnienie ich periodyzacji – Chullpas de Churajón (Departamento de Arequipa – Perú) y su periodización*, Przegląd Archeologiczny, nr 49: 137-146, Wrocław.
- 2002 *Przemiany obrządku pogrzebowego na obszarze południowego Peru w kontekście badań archeologicznych*. Popiół i Kość. Funeralia Lednickie, spotkanie 4: 305-319. Sobótka-Wrocław.
- 2005 *Pradzieje południowego Peru. Rozwój kulturowy Costa Extremo Sur*, Studia Archeologiczne, t. XXXVIII, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- 2008 *Arqueología de Churajón*, (w:) J. Szykowski (ed.), *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 1 (2008): 179-205, Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa.
- 2010a *Starożytne Peru*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- 2010b *Prehistoria del Perú Sur (Costa Extremo Sur)*, *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 2 (2010), Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa.
- 2013 *Interpretacja materiałów Tiahuanaco ze strefy wybrzeża Pacyfiku*, (w:) J. Kołęda, A. Mierzwiński, S. Mozdziuch, L. Żygadło (ed.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych*, s. 326-346, Wrocław.

Szykowski Józef, Belan Franco Augusto

- 1996a *Investigaciones arqueológicas en Churajón, Dep. Arequipa-Perú, Informe preliminar de los trabajos de 1994/95*, Bonn-Arequipa.
- 1996b *Międzynarodowy projekt archeologiczny w Churajón, pld. Peru (Proyecto Churajón)*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, nr XXXVIII: 397-400, Wrocław.
- 1998a *Arqueología de salvataje, trabajos arqueológicos en la urbanización „Cesár Vallejo” y en el Campus de la Universidad Católica de „Santa María” en Arequipa – Perú*. Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, nr XC: 421-435, Wrocław.
- 1998b *Investigaciones arqueológicas en Churajón, Dep. Arequipa-Perú. Informe preliminar de los trabajos de 1996/97*, UCSM, Arequipa.
- 2011 *Programa de Investigación Arqueológica en la cuenca del río Tambo „Proyecto Tambo” Etapa I del Proyecto Tam*, Universidad Católica de Santa María de Arequipa, Arequipa.

Szykowski Józef, Andrade Sonco Jaime

- 1998 *Trabajos de prospección en el sitio Cenagillas I, Laguna Salinas, Departamento de Arequipa, Perú*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, nr XC: 149-153, Wrocław.

Szykowski Józef, Cárdenas Sumida, del Carmen María

- 1999 *Prospección en la necrópolis “San Francisco”, Prov. Castilla, Perú*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, nr XCI: 349-360, Wrocław.

Szykowski Józef, Díaz Rodriguez Luís, Ramos Nelson

- 2000 *Komunikat na temat rozpoznania archeologicznego w regionie Polobaya, Departament Arequipa; południowe Peru*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, nr XCII: 355-362, Wrocław.

- Szykulski Józef, Tejada Lewis Rocío, Wanot Jakub, Mikocik Łukasz, Krajewska Karolina, Bewziuk Ewa
2016 *Investigaciones de la Universidad de Wrocław/Polonia en los Valles Occidentales del extremo sur del Perú*, (w:) J. Szykulski (ed.), *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 3 (2016): 9-94, Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa, Arequipa 2016.
- Tejada Lewis Rocío
2008 *Chiribaya en la región Arequipa*, (w:) J. Szykulski (ed.), *Tambo. Boletín de Arqueología*, nr 1 (2008): 207-212, Universidad de Wrocław, Universidad Católica de Santa María en Arequipa.
- Toledo Francisco de
1867 *Relaciones de los Virreyes y Audiencias que han gobernado el Perú*, t. I, Lima.
- Tomczak Paula
1995 *Paleodietary Analysis of Chiribaya Alta: The Stable Isotope and Trace Element Analysis*, Masters thesis, University of Chicago, Chicago.
2001a *Prehistoric Socio-Economic Relations and Population Organization in the Lower Osmore Valley of Southern Peru*, Doctoral dissertation, University of New Mexico, Albuquerque.
2001b *Prehistoric Diet and Socio-Economic Relations within the Osmore Valley of Southern Peru*, Paper presented at the 66th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, April 18-22, New Orleans.
2003 *Prehistoric Diet and Socio-Economic Relationships within the Osmore Valley of Southern Peru*, *Journal of Anthropological Archaeology*, nr 22: 262-278, Amsterdam.
- Uribe Mauricio
1999 *La cerámica de Arica 40 años después de Dauelsberg*, *Revista Chungará*, nr 31: 189-228, Arica.
- Umire Adán, Miranda Quispe Ana
2001 *Chiribaya de Ilo: un aporte a su difusión*, Arequipa.
2007 *Costumbres sepulcrales y contextos funerarios: informe de excavación arqueológica en un cementerio Chiribaya, Quebrada Chuza, Ilo, Perú*, Arequipa.
- Vargas Bertha
1988 *Informe Final del Proyecto: "Rescate Arqueológico del Cementerio de Chen Chen"*, Final report submitted to Instituto Nacional de Cultura, Department of Moquegua.
1994 *Informe sobre tumbas intactas (334) excavadas durante el Proyecto 'Rescate Arqueológico en el Cementerio de Chen Chen, Moquegua'*, Manuscript on file at Museo Contisuyo, Moquegua.
- Vescelius Gary
1960 *Rasgos naturales y culturales de la Costa Extremo Sur*, (w:) J. Mejía Baca (ed.), *Antiguo Perú. Espacio y Tiempo*, Lima.
- Wallert Arie, Boytner Ran
1996 *Dyes from the Tumilaca and Chiribaya Cultures, South Coast of Peru*, *Journal of Archaeological Science*, nr 23: 853-861, Amsterdam.
- Wheeler Jane, Russel Jane, Redden Hilary
1995 *Llamas and Alpacas: Pre-conquest Breeds and Post-conquest Hybrids*, *Journal of Archaeological Science*, nr 22: 833-840, Amsterdam.
- Willey Gordon
1971 *An introduction to American archaeology*, t. II, Peabody Museum, Harvard University, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Williams Ryan Patrick
1997 *The Role of Diasaster in the Development of Agriculture and the Evolution of Social Complexity in the South-Central Ande*, PhD Dissertation, University of Florida.
2001 *Cerro Baúl: A Wari Center on the Tiwanaku Frontier*, *Latin American Antiquity*, nr 12: 67-83, Washington.
2002a *Rethinking Disaster-Induced Collapse in the Demise of the Andean Highland States: Wari and Tiwanaku*, *World Archaeology*, nr 33 (3): 361-374, London.
2002b *Informe de campo e informe final. Proyecto arqueológico Cerro Baúl 2001.*, Museo Contisuyo, Moquegua.
2004 *Informe de campo e informe final. Proyecto arqueológico Cerro Baúl 2002.*, Museo Contisuyo, Moquegua.
2011 *Cerro Baúl*, Museo Contisuyo, Moquegua.
- Williams Ryan Patrick, Sloan, Babrowski Kara, Cansino Victor, Forgery Kathy
2003 *Ancient DNA Studies of Prehistoric Osmore Coastal Valley Residents*, Paper presented at 68th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, April 9-13, Milwaukee.
- Wise Karen
1998 *Doce mil años de pesca en Ilo*, (w:) K. Wise (ed.), *Moquegua: Los primeros doce mil años*, s. 29-37, Arequipa.

SPIS RYCIN I WYKRESÓW

Spis rycin

Ryc. 1.	Masyw Andów na pograniczu peruwiańsko-chilijskim (fot. T. Kołomański).	9
Ryc. 2.	Podział Regionu Andyjskiego (rys. D. Święcka na podstawie Kauffmann Doig 2002).	9
Ryc. 3.	Podział Andów Centralnych (wg Szykalski 2010a).	10
Ryc. 4.	Poszczególne piętra wysokościowe obszaru Andów Centralnych (rys. J. Rądkowska).	11
Ryc. 5.	Krajobraz doliny rzecznej w strefie <i>yunga</i> z widocznymi terasami uprawnymi. Prowincja Castilla, departament Arequipa (fot. T. Kołomański).	13
Ryc. 6.	Mapa Peru z zaznaczeniem zasięgu kultury chiribaya (oprac. T. Kołomański).	16
Ryc. 7.	Zasięg kultury chiribaya z zaznaczeniem najważniejszych stanowisk (oprac. T. Kołomański).	18
Ryc. 8.	Podział chronologiczny epoki ceramicznej na obszarze Andów Centralnych wg Rowe'a (1960, 1962) w zestawieniu z sekwencją dla obszaru Costa Extremo Sur (wg Szykalski 2010a).	22
Ryc. 9.	Centrum ceremonialno-administracyjne Tiahuanaco. Widok świątyni <i>Kalასasaya</i> (z lewej strony) z piramidy <i>Akapana</i> . Z prawej strony widoczny wielostopniowy zagłębiony plac świątynny – bardzo charakterystyczna forma architektoniczna typowa dla najważniejszych centrów religijnych cywilizacji Tiahuanaco (fot. T. Kołomański).	30
Ryc. 10.	Charakterystyczny dla Altiplano system upraw, tzw. <i>camellones</i> (Fot. T. Kołomański).	30
Ryc. 11.	Centrum ceremonialno-administracyjne Wari. Struktura świątynna o charakterystycznym kształcie litery „D”, typowym dla najważniejszych centrów religijnych imperium Huari (Fot. T. Kołomański).	30
Ryc. 12.	Zasięg tradycji Tiahuanaco-Huari z zaznaczeniem głównych ośrodków ceremonialnych (rys. D. Święcka na podstawie Owen i Goldstein 2001).	33
Ryc. 13.	Naczynia ceramiczne wykonane w stylu <i>omo</i> (wg Owen i Goldstein 2001).	34
Ryc. 14.	Naczynia ceramiczne wykonane w stylu <i>chen chen</i> (wg Owen i Goldstein 2001).	34
Ryc. 15.	Wzgórze Cerro Baúl (fot. T. Kołomański).	35
Ryc. 16.	Lokalizacja stanowiska El Pino w pobliżu ujścia Tambo do Pacyfiku (oprac. T. Kołomański).	44
Ryc. 17.	Panorama strefy <i>lomas</i> ze wzniesieniem <i>Cerro Bandurrias</i> i znajdującym się na nim stanowiskiem El Pino. Widok od strony północno zachodniej (fot. J. Szykalski).	45
Ryc. 18.	Stanowisko El Pino. Widok od strony południowej. W tle dolny, szeroki odcinek doliny Tambo tuż przed jej ujściem do Pacyfiku (fot. T. Kołomański).	45
Ryc. 19.	<i>Fardo</i> ze szczątkami mężczyzny (nr inw. 17/EP/II/09). Grób nr 3 (sektor II) (fot. T. Kołomański).	46
Ryc. 20.	<i>Fardo</i> ze szczątkami kobiety (nr inw. 115/EP/II/09). Grób nr 2 (sektor III) (fot. T. Kołomański).	46
Ryc. 21.	Prace wykopaliskowe w obrębie sektora II (fot. T. Kołomański).	47
Ryc. 22.	Grób nr 1 (sektor III). Widok konstrukcji grobu z nietypową cylindryczną tuleją będącą podstawą konstrukcji przykrywającej grób (fot. T. Kołomański).	47
Ryc. 23.	Wnętrze szybu grobowego z wyraźną niszą. Widok <i>fardo</i> ze szczątkami kobiety (nr inw. 115/EP/II/09). Grób nr 2 (sektor III) (fot. T. Kołomański).	47
Ryc. 24.	Dekorowane <i>unku</i> (nr inw. 301/EP/XII/09) stanowiące element <i>fardo</i> . Grób nr 13 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).	48
Ryc. 25.	Dekorowane wełniane <i>taparrabo</i> (nr inw. 320/EP/XII/09) wchodzące w skład wyposażenia grobu nr 4 (sektor V) (fot. T. Kołomański).	48
Ryc. 26.	Wełniana chusta tworząca pakunek (nr inw. 97/EP/II/09) wchodząca w skład wyposażenia grobu nr 1 (sektor III) (fot. T. Kołomański).	49
Ryc. 27.	Zabytki znajdujące się wewnątrz chusty (nr inw. 133/EP/II/09): grzebień tkacki (nr inw. 138/EP/II/09), dwudzielny drewniany pojemnik na barwniki (nr inw. 136/EP/II/09), kłębki wełnianych nici (nr inw. 135/EP/II/09), igła z kolca kaktusa (nr inw. 139/EP/II/09). Grób nr 4 (sektor III) (fot. T. Kołomański).	49
Ryc. 28.	Tabela obrazująca udział procentowy grobów męskich, kobiecych i dziecięcych w ogólnej liczbie grobów na stanowisku El Pino.	49
Ryc. 29.	Tabela obrazująca udział procentowy poszczególnych typów deformacji czaszki na stanowisku El Pino.	49
Ryc. 30.	Dekorowana wełniana torebka wypełniona liśćmi koki (nr inw. 372/EP/XII/09) wchodząca w skład wyposażenia grobu nr 25 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).	50
Ryc. 31.	Wełniana bogato dekorowana chusta (nr inw. 96/EP/II/09) wchodząca w skład wyposażenia grobu nr 1 (sektor III) (fot. T. Kołomański).	50
Ryc. 32.	Czaszka dziecka z widoczną deformacją typu <i>fronto occipital</i> (nr inw. 19/EP/II/09). Grób nr 4 (sektor II) (fot. T. Kołomański).	51
Ryc. 33.	Czaszka mężczyzny z deformacją typu <i>anular</i> (nr inw. 87/EP/II/09). Grób nr 9 (sektor II) (fot. T. Kołomański).	51
Ryc. 34.	Czaszka męska z zaznaczoną cechą epigenetyczną – <i>os incaicum</i> . Grób nr 17 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).	51

Ryc. 35.	Czaszka męska z zaznaczoną cechą epigenetyczną – <i>sutura metopica</i> . Grób nr 1 (sektor VI) (fot. T. Kołomański).	51
Ryc. 36.	Autor w trakcie wstępnej stabilizacji <i>fardo</i> ze szczątkami kobiety. Grób nr 2 z sektora III (fot. R. Tejada Lewis).	52
Ryc. 37.	Naszyjnik z paciorków wykonanych z muszli (nr inw. 348/EP/XII/09) wchodzące w skład wyposażenia grobu nr 1 (sektor VI) (fot. T. Kołomański).	52
Ryc. 38.	Bogato dekorowany wełniany pas (nr inw. 110/EP/XII/09) wchodzący w skład wyposażenia grobu nr 17 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).	53
Ryc. 39.	Naczynie z tykwy pełniące funkcję czerpaka (nr inw. 84/EP/II/09) wchodzące w skład wyposażenia grobu nr 9 (sektor II) (fot. T. Kołomański).	53
Ryc. 40.	Wzory geometryczne, dwugłowy wąż, dwugłowy kotowaty oraz <i>un ser antropomorfo chiribaya</i> na chuście (nr inw. 118/EP/II/09) wchodzącej w skład wyposażenia grobu nr 2 (sektor III) (fot. T. Kołomański).	53
Ryc. 41.	Wełniana dekorowana torebka (nr inw. 101/EP/II/09). Grób nr 1 (sektor III) (fot. T. Kołomański).	54
Ryc. 42.	Zachowany fragment ludzkiej stopy (nr inw. 413/EP/XII/09). Grób nr 12 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).	54
Ryc. 43.	Datowania ¹⁴ C ze stanowiska El Pino.	54
Ryc. 44.	Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa I. Misy (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).	57
Ryc. 45.	Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa II. Amfory (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).	58
Ryc. 46.	Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa III. Dzbany (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).	60
Ryc. 47.	Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa IV. Wazy (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).	61
Ryc. 48.	Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa V. Puchary (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).	62
Ryc. 49.	Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa VI. Czarki (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).	63
Ryc. 50.	Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa VII. Kubki (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).	64
Ryc. 51.	Typologia form naczyń kultury chiribaya. Grupa VIII. <i>Ollas pato</i> (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).	64
Ryc. 52.	Ornament chiribaya styl algarrobal. A, B – dekoracja nr 1 stylu algarrobal: krzyż andyjski („chacana”); C, D – dekoracja nr 2 stylu algarrobal: trójkąty naprzemienne; E – łączone dekoracje nr 1 i nr 2 (fot. i oprac. T. Kołomański).	66
Ryc. 53.	Ornament chiribaya styl algarrobal. A, B – dekoracja nr 3 stylu algarrobal: trójkąty stykające się wierzchołkami; C, D – dekoracja nr 4 stylu algarrobal: choinki; E – dekoracja nr 5 stylu algarrobal: fale (fot. i oprac. T. Kołomański).	68
Ryc. 54.	Ornament chiribaya styl san gerónimo. A, B, C – dekoracja nr 1 stylu san gerónimo: pas u podstawy szyjki; D, E – dekoracja nr 2 stylu san gerónimo: zygzak; F, G – dekoracja nr 3 stylu san gerónimo: pionowe pasy (fot. i oprac. T. Kołomański).	70
Ryc. 55.	Ornament chiribaya styl san gerónimo. A, B, C – dekoracja nr 4 stylu san gerónimo: figury; D – dekoracja nr 5 stylu san gerónimo: trójkąty; E – dekoracja nr 6 stylu san gerónimo: medaliony; F – dekoracja nr 7 stylu san gerónimo: półkola; G, H – dekoracja nr 8 stylu san gerónimo: szarfy z figurami (fot. i oprac. T. Kołomański).	72
Ryc. 56.	Ornament na pucharach oraz ornament chiribaya styl misowy: zewnętrzne ścianki mis. A, B – dekoracja na pucharach; C-I – malowana dekoracja na zewnętrznych ściankach mis (fot. i oprac. T. Kołomański).	74
Ryc. 57.	Ornament chiribaya styl misowy: wewnętrzne ścianki mis. A-H – różne warianty ornamentu (fot. i oprac. T. Kołomański).	75
Ryc. 58.	Ornament chiribaya styl misowy: wewnętrzne ścianki mis. A-H – różne warianty ornamentu (fot. i oprac. T. Kołomański).	76
Ryc. 59.	Odmiany amfor i dzbanów posiadające elementy zoo- i antropomorficzne. A – amfora z przedstawieniem kobiety z dzieckiem (odmiana II.1.1); B – amfora z przedstawieniem ludzkiej głowy (odmiana II.2.1); C – amfora z przedstawieniem foki (odmiana II.1.1); D – dzban z przedstawieniem kobiety z fletnią Pana (odmiana III.1.1); E – dzban w kształcie ciała ptaka (odmiana III.1.2) (fot. i oprac. T. Kołomański).	80
Ryc. 60.	Pododmiany amfor i dzbanów posiadające elementy zoo- i antropomorficzne. A, B – dzban z przedstawieniem kobiety z fletnią Pana (odmiana III.1.1); C, D, E – amfora z przedstawieniem kobiety z dzieckiem (odmiana II.1.1) (rys. T. Demidziuk, oprac. T. Kołomański).	81
Ryc. 61.	Naczynia atypowe. A – naczynie w kształcie łamy; B – naczynie z przedstawieniem ludzkiej głowy; C – naczynie w kształcie postaci antropomorficznej; D – baniaste naczynie o kształcie przypominającym kaczkę (fot. i oprac. T. Kołomański).	83
Ryc. 62.	Naczynia atypowe oraz amfora z wizerunkiem postaci ludzkiej. A, B – naczynie z przedstawieniem ludzkiej głowy; C, D – naczynie w kształcie postaci antropomorficznej; E – amfora z wizerunkiem postaci ludzkiej (fot. i oprac. T. Kołomański).	84
Ryc. 63.	Naczynia-importy na stanowiskach kultury chiribaya. A – dzban w stylu san miguel; B – dzban w stylu gentilar; C – amfora kultury churajón; D – misa kultury estuquiña; E – forma naczyniowa kultury estuquiña (fot. i oprac. T. Kołomański).	86
Ryc. 64.	Naczynia naśladownictwa, obce formy, zdobienia mieszane. A – naczynia naśladownictwa: misa posiadająca na wylewie dwa guzki oraz ornament wewnętrzny chiribaya; B – obce formy: bardzo starannie wykonana olla pato; C – obce formy: mała waza garnkowata z malowanym ornamentem chiribaya; D – zdobienia mieszane: zapożyczenia ze zdobnictwa churajón na dzbanie kultury chiribaya; E – amfora chiribaya z wizerunkiem postaci ludzkiej; F – zdobienia mieszane: malowana dekoracja chiribaya i gentilar	

	na formie typowej dla estuquiña; G – zdobienia mieszane: dzban chiribaya z niesymetryczną dekoracją w stylu algarrobal oraz widocznymi zapożyczeniami ze zdobnictwa churajón oraz san miguel (fot. i oprac. T. Kołomański).....	88
Ryc. 65.	Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 10 z San Gerónimo. Badania Gerardo Carpio Díaz, 1988. Centrum Mallqui w Ilo (fot. T. Kołomański).....	93
Ryc. 66.	Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 121 z San Gerónimo. Badania Rosio Díaz, 2006 r. Centrum Mallqui w Ilo (fot. T. Kołomański).....	93
Ryc. 67.	Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 3 z Chiribaya Baja. Badania Alfredo Mormontoy, 2008 r. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).....	93
Ryc. 68.	Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 4 z La Victoria. Badania Robert Feldman, Luis Watanabe, 1984 r. Muzeum Contisuyo w Moquegua (fot. T. Kołomański).....	95
Ryc. 69.	Naczynia ceramiczne wchodzące w skład wyposażenia grobowego pochówku nr 18 z San Bernabé. Badania Rómulo Pari Flores, 1994 r. Muzeum Contisuyo w Moquegua (fot. T. Kołomański).....	95
Ryc. 70.	Grupa: misy, typ: I.1, odmiana I.1.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	98
Ryc. 71.	Grupa: misy, typ: I.1, odmiana I.1.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	98
Ryc. 72.	Grupa: misy, typ: I.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk kultury chiribaya z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	99
Ryc. 73.	Grupa: misy, typ: I.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	99
Ryc. 74.	Grupa: amfory, typ: II.1, odmiana II.1.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	100
Ryc. 75.	Grupa: amfory, typ: II.1, odmiana II.1.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	101
Ryc. 76.	Grupa: amfory, typ: II.2, odmiana II.2.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	102
Ryc. 77.	Grupa: amfory, typ: II.2, odmiana II.2.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	103
Ryc. 78.	Grupa: amfory, typ: II.2, odmiana II.2.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	104
Ryc. 79.	Grupa: amfory, typ: II.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	105
Ryc. 80.	Grupa: dzbany, typ: III.1, odmiana III.1.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	107
Ryc. 81.	Grupa: dzbany, typ: III.1, odmiana III.1.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	108
Ryc. 82.	Grupa: dzbany, typ: III.1, odmiana III.1.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	109
Ryc. 83.	Grupa: dzbany, typ: III.1, odmiana III.1.4. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	110
Ryc. 84.	Grupa: dzbany, typ: III.2, odmiana III.2.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	111
Ryc. 85.	Grupa: dzbany, typ: III.3, odmiana III.3.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	112
Ryc. 86.	Grupa: dzbany, typ: III.4, odmiana III.4.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	113
Ryc. 87.	Grupa: dzbany, typ: III.4, odmiana III.4.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	114
Ryc. 88.	Grupa: dzbany, typ: III.5, odmiana III.5.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	115
Ryc. 89.	Grupa: wazy, typ: IV.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	116
Ryc. 90.	Grupa: wazy, typ: IV.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	117
Ryc. 91.	Grupa: wazy, typ: IV.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	117
Ryc. 92.	Grupa: puchary, typ: V.1, odmiana V.1.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	119
Ryc. 93.	Grupa: puchary, typ: V.1, odmiana V.1.2. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	120
Ryc. 94.	Grupa: puchary, typ: V.2, odmiana V.2.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	121
Ryc. 95.	Grupa: czarki, typ: VI.1. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	122
Ryc. 96.	Grupa: czarki, typ: VI.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarzy z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	122

Ryc. 97.	Grupa: kubki, typ: VII.3. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarze z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	123
Ryc. 98.	Grupa: Ollas pato, typ: VIII. Zestawienie naczyń z El Pino i egzemplarze z porównywanych stanowisk z doliny Osmore (rys. T. Demidziuk, fot. i oprac. T. Kołomański).....	123
Ryc. 99.	Dolina Osmore. Lokalizacja najważniejszych stanowisk kultury chiribaya (kolor czerwony) oraz stanowisk związanych z osadnictwem cywilizacji Tiahuanaco i Huari (oprac. T. Kołomański).....	130
Ryc. 100.	Harpuny z kwarcowymi ostrzami. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	134
Ryc. 101.	Kamienne ciężarki do sieci. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	134
Ryc. 102.	Trzy miedziane ostrza tworzące głowicę narzędzia wykorzystywanego przy połowie ośmiornic. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	134
Ryc. 103.	Szczegóły konstrukcyjne terasy uprawnej (oprac. T. Kołomański wg Kauffmann Doig 2002).....	135
Ryc. 104.	Powszechne w rolnictwie narzędzie tworzone przez przytwierdzoną do drewnianego trzonka żuchwę wielbłądowatych. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	135
Ryc. 105.	Rekonstrukcja grobu szybowego kultury chiribaya. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).....	138
Ryc. 106.	Zmumifikowane szczątki ludzkie. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).....	138
Ryc. 107.	Zmumifikowane szczątki ludzkie. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).....	138
Ryc. 108.	Niewielkie fardo kryjące szczątki płodu lub niemowlaka oraz elementy wyposażenia grobowego umieszczone w dużym bogato zdobionym naczyniu ceramicznym. Muzeum Miejskie El Algarrobal w Ilo (fot. T. Kołomański).....	138
Ryc. 109.	Przykład tatuażu na twarzy kobiety (oprac. T. Kołomański wg Arriaza 1988).....	140
Ryc. 110.	Rytualny topór ze styliskiem owiniętym złotą blachą i brązowym żeleźcem. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	141
Ryc. 111.	Rytualny czekan ze styliskiem owiniętym złotą blachą i brązowym żeleźcem. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	141
Ryc. 112.	Kościany pojemnik na igły (wewnątrz igła z kolca kaktusa). Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	146
Ryc. 113.	Fardo ze stanowiska El Pino zawierające zmumifikowane szczątki dziecka (nr inw. 118/EP/XII/09). Grób nr 18 (sektor IV) (fot. T. Kołomański).....	146
Ryc. 114.	Kościane ornamentowane szydło. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	147
Ryc. 115.	Wrzeczona z drewnianym, kościanym, kamiennym przęślikiem. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	147
Ryc. 116.	Grzebień używany w tkactwie z ząbkami wykonanymi z trzciny. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	147
Ryc. 117.	Wełniana czapka. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	147
Ryc. 118.	Zabiegi konserwacyjne dekorowanego plecionego koszyka pozyskanego w trakcie badań w El Pino (fot. T. Kołomański).....	148
Ryc. 119.	Drewniany puchar z widocznym przedstawieniem figuralnym. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	149
Ryc. 120.	Drewniany puchar z przedstawicielem jaszczurowatego zdobionym elementami wykonanymi z lapis lazuli. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	149
Ryc. 121.	Drewniana figurka antropomorficzna. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	149
Ryc. 122.	Drewniana miniatura łodzi chiribaya (rodzaj nr 3 wg typologii Umire). Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	149
Ryc. 123.	Drewniana miniatura łodzi chiribaya (rodzaj nr 1 wg typologii Umire). Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	149
Ryc. 124.	Miniatura prezentująca rodzaj nr 1 drewnianej łodzi (oprac. T. Kołomański wg Umire i Miranada 2001).....	150
Ryc. 125.	Miniatura prezentująca rodzaj nr 2 drewnianej łodzi (oprac. T. Kołomański wg Umire i Miranada 2001).....	150
Ryc. 126.	Miniatura prezentująca rodzaj nr 3 drewnianej łodzi (oprac. T. Kołomański wg Umire i Miranada 2001).....	150
Ryc. 127.	Złota maska. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	151
Ryc. 128.	Złota i srebrna łyżka. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	151
Ryc. 129.	Srebrny kubek z przedstawieniem małpy. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	151
Ryc. 130.	Pozłacany pierścień z przedstawieniami kotowatych. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	152
Ryc. 131.	Pozłacany pierścień. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	152
Ryc. 132.	Narzędzie z miedzianym ostrzem. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	152
Ryc. 133.	Bolas. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	152
Ryc. 134.	Kamienny mózdzierz. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	153
Ryc. 135.	Kwarcowe ostrza umocowane w drzewcach. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	153
Ryc. 136.	Drewniany bęben z korpusem obciągniętym skórą zwierzęcą. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	154
Ryc. 137.	Fletnia Pana wykonana z trzciny pałek. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	154
Ryc. 138.	Gliniany gwizdek zdobiony malowaną dekoracją. Muzeum Chiribaya w Arequipie (fot. T. Kołomański).....	154
Ryc. 139.	Nasztyk wykonany z muszli małży z gatunku <i>Spondylus</i> . Element wyposażenia grobowego kontekstów sepulkralnych ze stanowiska w miejscowości Puquina, prowincja General Sánchez Cerro, departament Moquegua (fot. T. Kołomański).....	155
Ryc. 140.	Prace dokumentacyjne materiału z El Pino (fot. T. Kołomański).....	155
Ryc. 141.	Umiejscowienie sąsiadujących z chiribaya kultur późnego okresu przejściowego (oprac. T. Kołomański).....	156

Ryc. 142.	Umiejscowienie stanowiska El Pino (oprac. T. Kołomański wg Google Maps).	169
Ryc. 143.	Stanowisko El Pino z podziałem na sektory (oprac. T. Kołomański, pomiar Ł. Mikocik).	170
Ryc. 144.	Stanowisko El Pino. Sektor II. Plan ogólny (rys. i oprac. T. Kołomański).	171
Ryc. 145.	Stanowisko El Pino. Sektor IV. Plan ogólny (rys. i oprac. T. Kołomański).	171
Ryc. 146.	Stanowisko El Pino. Sektor V. Plan ogólny (rys. i oprac. T. Kołomański).	172
Ryc. 147.	Stanowisko El Pino. Sektor VI. Plan ogólny (rys. i oprac. T. Kołomański).	172
Ryc. 148.	Stanowisko El Pino. Sektor II, groby nr 1, 2, 3. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	173
Ryc. 149.	Stanowisko El Pino. Sektor II, groby nr 4, 5, 6. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	174
Ryc. 150.	Stanowisko El Pino. Sektor II, groby nr 7, 8, 9. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	175
Ryc. 151.	Stanowisko El Pino. Sektor III, groby nr 1, 2, 4. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	176
Ryc. 152.	Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 4, 6, 8. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	177
Ryc. 153.	Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 10, 11, 12. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	178
Ryc. 154.	Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 13, 16, 17. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	179
Ryc. 155.	Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 18, 20, 22. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	180
Ryc. 156.	Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 23, 24, 25. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	181
Ryc. 157.	Stanowisko El Pino. Sektor IV, groby nr 26, 27, 28 oraz sektor V, grób nr 4. Rzuty i profile (rys. i oprac. T. Kołomański).	182

Spis wykresów

Wykres 1.	Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z El Pino (oprac. T. Kołomański).	91
Wykres 2.	Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z San Gerónimo (oprac. T. Kołomański).	92
Wykres 3.	Średni oraz maksymalny udział poszczególnych form wśród wszystkich naczyń wyposażenia grobowego ze stanowiska San Gerónimo (oprac. T. Kołomański).	92
Wykres 4.	Procentowy udział grobów z San Gerónimo zawierających poszczególne formy naczyń (oprac. T. Kołomański).	92
Wykres 5.	Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z Chiribaya Baja (oprac. T. Kołomański).	94
Wykres 6.	Średni oraz maksymalny udział poszczególnych form wśród wszystkich naczyń wyposażenia grobowego ze stanowiska Chiribaya Baja (oprac. T. Kołomański).	94
Wykres 7.	Procentowy udział pochówków z Chiribaya Baja zawierających poszczególne formy naczyń (oprac. T. Kołomański).	94
Wykres 8.	Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z La Victoria (oprac. T. Kołomański).	96
Wykres 9.	Średni oraz maksymalny udział poszczególnych form wśród wszystkich naczyń wyposażenia grobowego ze stanowiska La Victoria (oprac. T. Kołomański).	96
Wykres 10.	Procentowy udział pochówków z La Victoria zawierających poszczególne formy naczyń (oprac. T. Kołomański).	96
Wykres 12.	Średni oraz maksymalny udział poszczególnych form wśród wszystkich naczyń wyposażenia grobowego ze stanowiska San Bernabé (oprac. T. Kołomański).	96
Wykres 11.	Procentowy udział poszczególnych form naczyń w ceramice w całym zbiorze z San Bernabé (oprac. T. Kołomański).	96
Wykres 13.	Procentowy udział pochówków z San Bernabé zawierających poszczególne formy naczyń (oprac. T. Kołomański).	96
Wykres 14.	Procentowy udział naczyń z malowanym ornamentem na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).	125
Wykres 16.	Średni oraz maksymalny procentowy udział mis w całości wyposażenia grobowego pochówków na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).	125
Wykres 15.	Procentowy udział pochówków zawierających główne formy naczyń na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).	125
Wykres 17.	Średni oraz maksymalny procentowy udział amfor w całości wyposażenia grobowego pochówków na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).	125
Wykres 18.	Średni oraz maksymalny procentowy udział dzbanów w całości wyposażenia grobowego pochówków na poszczególnych stanowiskach (oprac. T. Kołomański).	125

Tomasz Kołomański, archeolog specjalizujący się w zagadnieniach rozwoju osadnictwa na terenie Andów Centralnych. Jest absolwentem Uniwersytetu Warszawskiego. W roku 2013 uzyskał tytuł doktora na Uniwersytecie Wrocławskim. Od piętnastu lat uczestniczy w pracach międzynarodowych misji badawczych na terenie Peru, Boliwii, Ekwadoru i Chile. W latach 2008-2010 kierował pracami wykopaliskowymi na stanowisku El Pino realizowanymi w ramach Projektu Tambo w południowym Peru. Badania te miały przełomowe znaczenie dla poznania społeczności chiribaya zamieszkujących północne rubieże tej kultury. Autor brał udział w wielu kongresach amerykańskich oraz konferencjach poświęconych archeologii Nowego Świata. Jest autorem publikacji naukowych w polskiej, jak i zagranicznej prasie branżowej.

